

سېنگالنىڭ ئۇيغۇر تارىخى ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سېنگالدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى

سېنگالنىڭ ئۇيغۇر تارىخى ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى

1-2
1998

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»

(پەسىللىك ئونئۆپر سال ئىلمىي ژۇرنال)

ئومۇمىي 39 - 40 سان

1998 - يىل 1 - 2 سان

*****

تەھرىر ھەيئەت پەخرى مۇدىرى:

تۇرسۇن سادىر، ئابدۇرېھىم رەجەپ

دائىمىي مۇدىرى:

ئىسلامجان شېرىپ (ئالىي مۇھەررىر)

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):

ئابدۇكېرىم راخمان، ئابدۇرېشىت ئاۋۇت، ئاۋۇت توختى، ئەمەت جاپپار، تۇرسۇن ئوسمان، رشات
ئىنايتۇللا، مەمتىمىن ياشىن، مۇھەممەت ئوسمان، مەمتىمىن سادىق، مۇھەممەت رەجەپ، مۇرات
يۈنۈس، مۇھەممەت ئابدۇللا، مەتەيدى خۇدا بەردى، مىجىت ئىمىن، جىلىل ناسىر، كامىل ئابدۇللا،
كۈرەش تۇرسۇن، قەيسەر ئابدۇللا، پەرھات سەئىدى، شېرىپ ئىمىن، ئۆمەر ئابدۇللا، يۈسۈپ قاسىم.

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم

كوررېكتورى: تۇرسۇنئاي مۇھەممەت باقى

بۇ ساندا

مۇقام تەتقىقاتى

- 12 ئۇيغۇر 12 مۇقامى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرايلى.....
- 3 تۆمۈر داۋامەت .....
- شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات فوندى ھەيئىتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى .....
- 7 مۇھەممەت ئىسمايىل .....
- شەرەپلىك تەتقىقات، شانلىق ۋەزىپە .....
- 8 مەمتىمىن يۈسۈپ .....

سىياسى نەزەرىيە، ئىقتىساد

- نامرات رايونلارنىڭ دىئالېكتىكىسى .....
- 12 مۇھەممەت تۇداجى .....
- جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە .....
- 17 ئارسلان ئەھمەد زىيائى .....
- شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى ستراتېگىيىلىك تەدبىرلەر ھەققىدە .....
- 22 ئۆمەر بەكرى .....
- جىنايەت ۋە بازار ئىگىلىكى .....
- 25 ئابابەكرى قادىر .....
- ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا .....
- 32 ئابدۇكېرىم يۈسۈپ .....

مەنئى مەدەنىيەت، ئەخلاق

- ماركسىزىملىق پەلسەپە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ جېنى .....
- 38 مۇھەممەت رەھىم مەمتىلى .....
- بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى ۋە ئۇنىڭ رول ئويناش دائىرىسىنىڭ چەكلىمىلىكلىكى توغرىسىدا مۇلاھىزە .....
- 41 ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن .....
- يەنە ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق ھەققىدە .....
- 47 ئالىم قادىر .....

تارىخ، ئارخىئولوگىيە

- قاراقتان خانلىقى مەزگىلىدىكى يەتتە سۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى توغرىسىدا .....
- 50 بەختىيار تۇرسۇن .....

يىپەك يولى ئالاقىلىرىدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ..... مۇناجىدىن مۇنۇر 55

دىن، ئادەت

شىنجاڭدىكى قەدىمكى دىنلار ھەققىدە ..... غەيرەتجان ئوسمان 67
ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرىگە سۆز تالاش مەسىلىسى ھەققىدە ئويلانغانلىرىم .....

80 غەيرەتجان ئابدۇللا كالدېر

ئالىم، تەرمە

ئەھمەد يەسسەۋىي ..... ئىبراھىم ھەققۇلۇۋ (مەھەممەت پولات تەرجىمىسى) 88

قاپۇسنامە ..... شەمۇلمائالى قاپۇس (ئابدۇرشىت ئىسلامى تەرجىمىسى) 106

تىل، ئاخبارات - نەشرىيات

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە.....

141 بۆھەيرە ئابلەت، تىلىۋالدى كېۋىر

تەھرىرلەر كەسىپ ئەخلاقى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە..... ئابدۇغۇپۇر سەئىدىن 152

ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىقى توغرىسىدا ..... ئىلھام كېۋىر 157

ئەدەبىيات - سەنئەت

مىللىي تۇپراق - لېرىكا ..... بۇغدا ئابدۇللا 163

بىزنىڭ ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىز ۋە «دۇنيا ئەدەبىياتى» ..... ئابدۇقادىر جالالىدىن 166

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە.....

176 قۇدرەت مەجىت، گۈلجەمەلە خالىدىن

پەن تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى ..... ياسىن ھۈشۈر، شى جىنپۇ 181

قارايىغاچ بۇيرۇق ۋە ئۇنىڭ بىر بالىقى قايتا گۈللەندۈرۈشى ..... سىدىق ياقۇپ 186

قەندىھار مەدەنىيىتى ..... شېرىن قۇربان 187

كۈتۈپخانىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە ..... پەرزانە سادىق 195

ئۇيغۇر 12 مۇقامى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرايلى

ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ خىزمەتلىرىنى خۇلاسەلەش يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز

تۆمۈر داۋامەت

ئالىم، مۇتەخەسسسلەر، يولداشلار:

بۈگۈن ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ يىغىنى ئېچىلىپ، بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى تەتقىقات خىزمىتى خۇلاسەلەندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر 12 مۇقامى 13 توم كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغانلىقى تەبرىكلەندى. بىر ئاددىي ئەزا سۈپىتىدە بۇ يىغىنغا قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن خۇشالمەن. شىنجاڭدىن ئايرىلغىنىمغا بىر يىلغا يېقىن بولتۇ، ھەر قايسى ئىشچىلارنى كۆپ سېغىنغانىدىم، مۇشۇ يىغىن مۇناسىۋىتى بىلەن كۆپچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشۈشكە ئائىل بولدۇم، يولداشلارغا چىن قەلبىمدىن سالام!

يۇقىرىدا بىر قانچە يولداش ناھايىتى ياخشى سۆزلىدى. ئالدىنقى بىر مەزگىللىك خىزمەتلەرنى خۇلاسەلەندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنداقلا 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ خىزمەتلىرىگە ناھايىتى ياخشى باھا بەردى، 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ خىزمەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىمنى دەپ باقاي، 12 مۇقام بولسۇن، ياكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بولسۇن، ئۇزاق تارىخقا ئىگە؛ 2000 يىلدىن بۇيان 12 مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى شىنجاڭ زېمىنىدىلا تارىلىپ، ياڭراپ قالماستىن، جۇڭگو ھەتتا دۇنيا زېمىنىدا تارىلىپ، ياڭراپ كەلدى. ئۇنداقتا، 12 مۇقام قايسى ۋاقىتتا زور كۆلەمدە رەتلەنىپ قېلىپلاشتۇرۇلغان؟ تارىختا ئاماننىساخان، قەدىرخان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن 16 - ئەسىردە 12 مۇقامغا قارىتا زور كۆلەمدە رەتلەش ئېلىپ بېرىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن دەۋردىن دەۋرگە تارىلىپ، ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ، بۈگۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە رەھبەرلىكىدە بىر قانچە قېتىم 12 مۇقامنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، تېكىستنى تەرجىمە قىلىش، نەشر قىلىش تەتقىق قىلىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. ھازىر نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ 13 توم كىتابى بىر ئۇلۇغ خىزمەت، ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى قىممەتلىك بايلىق بولۇپلا قالماستىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت تارىخىدىكى قىممەتلىك بايلىق.

بىر چاغلاردا مەن 12 مۇقامنى قانداق رەتلەش، ئۇنىڭغا قانداق ئىزاھات بېرىش كېرەك دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئويلىغانىدىم. بىر نەچچىدىن، بىز ئەجدادلىرىمىزغا مەسئۇل بولۇشىمىز كېرەك. ئەجدادلىرىمىزنىڭ

تىرىشچانلىقى بولمىغان بولسا، ئاماننىساخان، قەدىرخان قاتارلىق كىشىلەر بولمىغان بولسا، تۇردى ئاخۇن، ۋەن تۇڭشۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مۇقامنى رەتلەشتىكى تىرىشچانلىقى بولمىغان بولسا 12 مۇقام دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بولاتتى. شۇڭا بىز بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسىغا ياخشى ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز كېرەك. ئىككىنچىدىن، بىز دەۋر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىمىز، خەلقنى بەختلىك تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشىمىز، شۇنداقلا ئەۋلادلارغا مەسئۇل بولۇشىمىز، ئۇلارنىمۇ بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشىمىز لازىم. بۇ - بىزنىڭ مەقسىتىمىز. بۈگۈننىلا كۆرۈپ، ئەتىنى كۆرمىسەك بولمايدۇ. باش شۇجى جىياڭ زېمىن 15 - قۇرۇلتايغا بەرگەن دوكلاتىدا، بىر ئەسىرنى ئەسلەپ ئۆتتى، شۇنداقلا بۇنىڭدىن كېيىنكى 50 يىللىق نىشاننى سۈرەتلەپ بەردى. بىز چوقۇم باش شۇجى جىياڭ زېمىننىڭ ئېگىزدە تۇرۇپ يىراقنى كۆرىدىغان، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتىدىغان روھىنى ياخشى ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

12 مۇقام - ئۇلۇغ ئەسەر، ئۇنى تەتقىق قىلىش ئاسان ئىش ئەمەس، بۇ بىر ئىلمىي خىزمەت بولۇپ، چاقچاق قىلىدىغان ئىش ئەمەس، بۇنىڭغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە قوللىنىش كېرەك. 2 ئىلمىي جەمئىيەت ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تەشكىللەپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ نۇرغۇن قان - تەر ئاققۇزۇپ، بۇ ئىشنى ئورۇندىدى. 2 ئىلمىي جەمئىيەت ۋە يولداش مەتتىمىن يۈسۈپ كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇ خىزمەت ئارقىلىق بىز بىر تۈركۈم تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈردۇق، بايقىدۇق. مۇشۇ تالانت ئىگىلىرى بولىدىكەن، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىيەلەيمىز. مەن بۇنىڭدىن تولمۇ خۇشال بولدۇم.

تارىخ بىزگە ئېغىر ۋەزىپىنى يۈكلەيدى. بىزنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىمىز ناھايىتى كۆپ. مۇقام ئاھاڭ نوتىلىرىنى ئېيتىش، تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش قاتارلىق كۆپلىگەن خىزمەتلەر ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. كىشىنى خۇشالاندۇرۇدىغىنى شۇكى، بىزدە بىر تۈركۈم تالانت ئىگىلىرى - بىر كۈچ بار. ئۇيغۇرلاردىن، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولغان تالانت ئىگىلىرى قوشۇلۇپ، بىر تەتقىقات قوشۇنىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ھەر مىللەتتىن تەشكىللەنگەن قوشۇن، بىر ئىتتىپاقلاشقان قوشۇندۇر. ئومۇمەن، بىزنىڭ خىزمەتلىرىمىز بېيجىڭدىكى مۇناسىۋەتلىك زىيالىيلارنىڭمۇ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى.

ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ 13 توم كىتابى بۇ قېتىم 4 خىل يېزىق تىلىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇنىڭغا ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسسلەر زور كۈچ چىقاردى، كارخانا ساھەسىدىكىلەرمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللاپ زور ياردەم بەردى. بۇ ئىشلارنى قىلىشقا پۇل بولمىسا بولمايدۇ. مالىيە مىنىستىرلىكى 1 مىليون يۈەن بەردى، بۇ ئىشلارنى قىلالدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا تارىم نېفىت قوماندانلىق شىتابى، تۇرپان - قۇمۇل نېفىت قوماندانلىق شىتابى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى قاتارلىق ئورۇنلارمۇ نەچچە يۈز مىڭ يۈەن بەردى. بۇنىڭ بىلەن بىز بۇ خىزمەتنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارالدىق. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن يىغىنغا قاتناشقان يولداشلارغا، 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرىغا، كارخانا ساھەسىدىكى دوستلارغا ۋە ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە چىن - قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

بىز بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈلدىق، بۇنى بىزگە دەۋر ئاتا قىلدى. دەۋر بىزگە كەڭ ئىستىقبال ئېچىپ بەردى، پارتىيە بىزگە ياخشى سىياسەت بەخش ئەتتى. قەدىمىي ئەسەرلەرنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش پارتىيىنىڭ سىياسىتى، شۇڭا، بىز خىزمىتىمىزدە پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈردۇق. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىزچىل قوللاپ كەلدى. بەزىلەر بۇ ئىشنى ھۆكۈمەت قوللىمايدۇ، دەيدىكەن. نەدە مۇنداق ئىش بولسۇن؟ قوللىمىسا بولامدۇ؟ مەن رەئىس ئابلەت ئابدۇرېشىت

بىلەن بىر قانچە قېتىم پاراڭلاشقان. ئۇ: سىز قىلغان ئىشنى بىز قوللايمىز، دەدى. جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن بىر قىسىم سۆزلەر توغرا ئەمەس. 50- يىللاردىن باشلاپ ھۆكۈمەت يوليورۇق بېرىپ، ئىزچىل قوللاپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق قوللايدۇ، بىزنىڭ كۆپرەك ياخشى ئىش قىلىشىمىزنى قوللايدۇ.

يەنە ئۇيغۇر 12 مۇقامى 13 توم كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى توغرىسىدا سۆزلەپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ. ئەسلى پىلاندا بۇ يىل 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» نىڭ ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 55 يىللىقى خاتىرە كۈنىدە تارقىتىلماقچى ئىدى. لېكىن بەزى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دېگەن قەدەردە تارقىتىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. بۇنىڭدا ئاساسلىقى ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئاندىن تارقىتىش تەلەپ قىلىندى. يولداش خۇجىنتاۋ مەركىزىي كومىتېت بەنگۇڭتىڭىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى خۇگۇاڭبوغا يوليورۇق بېرىپ، كۆڭۈل قويۇپ ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى، ناھايىتى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلدى. دۆلەتلىك ئاخبارات - نەشرىيات مەھكىمىسىنىڭ نەشرىيات ئىدارىسى، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتىمۇ ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، مەتبەئە تېخنىكىسى جەھەتتە خەلقئارالىق سەۋىيىگە يەتكەن، شۇڭا بۇ ياخشى كىتاب، سىياسىي جەھەتتە مەسىلە يوق، ئىلمىي جەھەتتە مەسىلە يوق، دەپ قارىدى. ھېچكىم كىتابتا مەسىلە بار دەپمىدى. كىتابنى تارقىتىشقا بولمايدۇ دېگەن گەپ، ئەمەلىيەتتە يوق گەپ.

بۇ كىتاب تارقىتىلىشتىن ئىلگىرى، يەنى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مۇئاۋىن مۇدىر خۇگۇاڭبۇ جۇڭگو قامۇس نەشرىياتىنىڭ باشلىقىغا يولداش خۇجىنتاۋنىڭ پىكرىنى يەتكۈزدى، شىنجاڭدىن بارغان بىر يولداشمۇ بۇنىڭغا قاتناشتى. يولداش خۇجىنتاۋ مەركىزىي كومىتېت بەنگۇڭتىڭىنىڭ (97) 107 - نومۇرلۇق ھۇججىتىگە سالغان تەستىقىدە: «ئۇيغۇر 12 مۇقامى، ناملىق كىتاب ناھايىتى ياخشى، مەزمۇنى ياخشى كىتاب، سىياسىي جەھەتتە مەسىلە يوق. نەشرىيات زور كۈچ چىقىرىپتۇ، بولۇپمۇ يولداش تۆمۈر داۋامەت رەھبەرلىك قىلغان 2 ئىلمىي جەمئىيەت زور كۈچ چىقىرىپتۇ. قامۇس نەشرىياتى مەسئۇل بولۇپ تارقىتىدۇ. بۇ ئىشتا يولداش تۆمۈر داۋامەتنى يەنە ئاۋازە قىلىۋەرمەڭلار» دەپ يازغان. يىغىندا يەنە كىتابنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ تارقىتىش كېرەك، بىرقىسمى تەقدىم قىلىنىدۇ، بىر قىسمى سېتىلىدۇ. 2 ئىلمىي جەمئىيەتكە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە، دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىغا، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا، ئالىي مەكتەپلەرگە تەقدىم قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ بۇ 13 توم كىتابى 10- ئاينىڭ 10- كۈنىدىن كېيىن 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ قايتا تەشكىللىشى ئارقىلىق تارقىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىلدى. بۇ يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مەن يولداش خۇجىنتاۋ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى، رەتلەش ئەھۋالىنى ۋە جەمئىيەتتىكى ئىنكاسىنى دوكلات قىلدىم. يولداش خۇجىنتاۋ ماڭا: «بۇ ئىشتىن خەۋىرىم بار، بەزى ماسلاشتۇرۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدۇق، بۇ ئىشنى بېجىرىشكە يولداش خۇگۇاڭبونى بۇيرۇدۇم. ئۇيغۇر 12 مۇقامى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى قىممەتلىك بايلىق، مۇشۇنداق كىتابنى نەشر قىلىش يامان ئىش ئەمەس، ياخشى ئىش. بۇ كىتاب ياخشى رەتلەنگەن، مەزمۇنى ياخشى، سىياسىي جەھەتتە مەسىلە يوق، چوقۇم تارقىتىش كېرەك. ئەلۋەتتە خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، ئىتتىپاقلىقنى كۆزدە تۇتۇش، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق بولۇشى كېرەك. خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، ئاندىن تارقىتىش كېرەك» دەدى. ئەھۋال مانا شۇنداق.

ئۇيغۇر 12 مۇقامى 13 توم كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى كۆپچىلىكىنىڭ ھىمايىسىگە، قوللىنىشىغا ئېرىشتى. بېرىلگەن باھامۇ ناھايىتى يۇقىرى بولدى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى گەۋدىلەندۈردى. نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان بۇ يېڭى نۇسخىسىغا نىسبەتەن تونۇش بىردەك بولۇشى ناتايىن. ئەمما ئىتتىپاقلىققا تەسىر يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ، يەنىلا قوللاشقا توغرا كېلىدۇ. كېيىنكى خىزمەتتە، تارقىتىشنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەتقىقات جەھەتتە كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆپچىلىكىنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىشىنى، بۇ ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى، تېخىمۇ كۆپ تالانت ئىگىلىرىنىڭ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

يېقىندا بىز مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى ئۆمىكى ئېستونىيە، بېلورۇسىيە، فىنلاندىيە قاتارلىق 3 دۆلەتتە زىيارەتتە بولدۇق. بۇ جەرياندا مەن ياۋروپا، فرانسىيە، روسىيەلەردىن ئۆتۈپ شىنجاڭغا كەلدىم. دەل بۇ يىغىنغا ئۆلگۈرۈپ كەپتىمەن. بۇ قېتىمقى زىيارەتتە، مەن يېڭىدىن رەتلىنىپ نەشر قىلىنغان ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادلارنىڭ CD پلاستىنكىسىدىن 25 يۈرۈش ئېلىۋالغانىدىم. بارغان يەرلەردە زۇڭتۇڭ، زۇڭلى، پارلامېنت باشلىقى، شەھەر باشلىقى قاتارلىق كىشىلەرگە ۋە ئېلىمىزنىڭ چەت ئەلدە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىلىرىدىكى خادىملارغا تەقدىم قىلغانىدىم. ئۇلار بۇ مۇقاملارنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدى، ناھايىتى قىزىقتى، كۆپ ماختىدى. مەن CD پلاستىنكىسىنىڭ دېپلوماتىيە ئالاقىسىدا كاتتا بىر سوۋغات بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدىم.

زىيارەت جەريانىدا مەن جۇڭگونىڭ پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتىۋاتقانلىقىنى، جەلپ قىلىۋاتقانلىقىنى، دۆلىتىمىزنىڭ ئابروينىڭ ئېشىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. بىز بارغان دۆلەتلەر بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ئىدى. ئەكسىچە ھازىر قىيىنچىلىق ئۈستىدە تۇرۇۋېتىپتۇ. جۇڭگونىڭ ئىسلاھاتى بولسا ھاياتىي كۈچكە تولۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتىدۇ. نامراتلىق قالپىقىنى چۆرۈپ تاشلاپ، كۈچلۈكلەر ئارىغا كىرىشكە تىرىشىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شياڭگاڭ ئوڭۇشلۇق ھالدا ۋەتىنىمىز قوينىغا قايتىپ كەلدى، 15 - قۇرۇلتاي غەلىبىلىك ئېچىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈن دۇنيانىڭ يۈكسەك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىمۇ مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بىز بارغان دۆلەتلەر جۇڭگونى ئادىل دۆلەت، ئىشىنىشكە بولىدىغان دۆلەت، دەپ قارايدىكەن، ئۇلار دۆلىتىمىزنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئاددىي كىشىلەرنىڭ ئېيتقان سۆزى ئەمەس، بەلكى زۇڭتۇڭ، زۇڭلى، پارلامېنت باشلىقى قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئېيتقان سۆزى. شۇڭا بىز جەزمەن بۇ چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. ئەلۋەتتە، بەزى يامان ئىشلارمۇ بار، دالاي لاما نۇرغۇن زەھەرلىك، يامان گەپلەرنى تارقىتىپ، مۇستەقىل بولۇشقا، بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇۋېتىپتۇ. شىنجاڭ توغرىسىدىمۇ بەزى گەپلەرنى ئاڭلىدىم. بەزىلەر شىنجاڭنى ۋەتىنىمىز قوينىدىن ئايرىپ چىقىپ كەتسەكچى، ئاتالمىش مۇستەقىل بولماقچى بوپتۇ. بۇ مۇمكىن ئەمەس. ۋەتىنىمىز ۋە خەلقىمىز بۇنىڭغا ئۇنىمايدۇ. بۆلگۈنچىلەرنىڭ دېگىنى ھېچقانداق ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ. خەلق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدە مۇشۇنداق ياخشى تۇرمۇش كەچۈرگەندەك تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدۇ، مۇشۇنداق بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدۇ. شۇڭا، بىز چوقۇم شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىشىمىز، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، تىرىشىپ ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا 21 - ئەسىرگە يۈزلەندۈرۈشىمىز لازىم!

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات فوندى ھەيئىتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

ش ئۇ ئار 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات فوندى ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى

مۇھەممەت ئىسمائىل

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىدىكى ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بىر نەچچە يىل ئىلمىي ئەمگەك سىغدۇرۇپ مۇقام تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر 60 خىل، جەمئىي 77 مىڭ 800 پارچە كىتاب نەشر قىلىپ تارقىتىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ تارىخى، ئىلمى، رېئال ئەھمىيىتىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، تەتقىقاتنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش مەقسىتى بىلەن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئېنگلىزچە، ياپونچە يېزىقلاردا 28 مىڭ نۇسخا مۇراجىئەتنامە بېسىپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا تارقىتىپ 26 قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە ئىلمىي سۆھبەت يىغىنلىرى ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىنلارغا 1300دىن ئارتۇق ئالىم، مۇتەخەسسس قاتناشتى، 278 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىندى. 2 ئىلمىي جەمئىيەت كىتابلارنى نەشر قىلىپ ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

128 ئورۇن ۋە يولداش ھەمدە ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە يولداشلار بۇ تەتقىقات كىتابلىرىنى چىقىرىشقا، ھەر خىل ئىلمىي تەتقىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۆپ ياردەملەرنى بەردى. بۇ يولداشلارغا ۋە ئورۇنلارغا فوندى ھەيئىتى ۋە 2 ئىلمىي جەمئىيەتتىكى ئالىم، مۇتەخەسسسلەر نامىدىن رەھمەت، تەشەككۈر ئېيتىمىز.

بۇ ئورۇن ۋە يولداشلارغا ئىلگىرى گېزىت - ژۇرنال، رادىئو - تېلېۋىزىيىلەردە رەھمەت، تەشەككۈرىمىزنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىز ھازىر داۋاملاشتۇرۇۋاتقان تەتقىقاتىمىزنىڭ ئاخىرىدا بىزگە ماددىي، مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بەرگەن ئورۇن، يولداشلارنىڭ نام شەرپىلىرىنى بايان قىلىدىغان كىتابچە ئىشلەپ تارقىتىماقچىمىز.

بۇ قېتىم قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى 2 - ئايدا نەشر قىلىنغان 13 توم كىتابىمىزغا مالىيە مىنىستىرلىكى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى، تارىم نېفىت قوماندانلىق شتابى، تۇرپان - قومۇل نېفىت قوماندانلىق شتابى، مۇقام تەرەققىيات باش شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر مۇھاجىر، كارخانىچى لى يۈنلىڭ خانىم، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ سابىق ۋالىيسى، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى تۇرسۇن سادىر، ئاپتونوم رايونلۇق سۆيلىم نازارىتىنىڭ نازىرى تۇرسۇن توختى، قاتناش نازارىتىنىڭ نازىرى يۈنۈس يۈسۈپ، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى ماخمۇت مۇھەممەت، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ سابىق ۋالىيسى، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مۇھەممەتجان قاتارلىق يولداشلار يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ بۇ شانلىق تەتقىقات ئىشلىرىنى قىزغىن قوللاپ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەردى. ئۇلارنىڭ 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى ئاليجاناب ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن قوللىغانلىقىغا 2 ئىلمىي جەمئىيەتتىكى ئالىم، مۇتەخەسسسلەر نامىدىن ۋە فوندى ھەيئىتى نامىدىن رەھمەت، تەشەككۈر ئېيتىمىز.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەتقىقات، ئىلمىي پائالىيەتلىرىمىز ئۈچۈن فوندىمىزغا بېرىلگەن ئىمان پۇللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ئاپتونوم رايونلۇق مۇپەتتىش ئورۇنلىرى 5 قېتىم مۇپەتتىش قىلىپ دۆلەتنىڭ مالىيە تۈزۈمىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى ھەققىدە ھۆججەت چىقاردى. بۇ قېتىمقى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان 13 توم كىتابقا ئىشلىتىلگەن راسخوتلارنى يەنە ئاپتونوم رايونلۇق مۇپەتتىش ئورۇنلىرى مۇپەتتىش قىلىپ، دۆلەتنىڭ مالىيە تۈزۈمىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى توغرىسىدا (97) 6 - نومۇرلۇق ھۆججەت چىقاردى. جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتابقا كەتكەن ئىقتىسادىي راسخوتلارنى يەنە بېيجىڭ جىڭرۇڭ بوغالتىرلىق مۇپەتتىش تەتقىقات ئورنى مۇپەتتىش قىلىپ، دۆلەتنىڭ مالىيە تۈزۈمىگە ئۇيغۇن بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، 1997 - يىلى 89 - نومۇرلۇق ھۆججەت چىقاردى.

بىز ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسسلرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، باش شۇجى جياڭ زېمىنىنىڭ 15 - قۇرۇلتايدا بەرگەن دوكلاتىنىڭ روھى ئاساسىدا جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىگە شان - شەرەپ كەلتۈرۈش ئۈچۈن 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى داۋاملىق ئېلىپ بارىمىز.

شەرەپلىك تەتقىقات، شانلىق ۋەزىپە

- ش ئۇ ئار 12 مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتىدىن خۇلاسە

ش ئۇ ئار ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى مەمتىمىن يۈسۈپ

ش ئۇ ئار 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە شۇ ئۇ ئار ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى بىر قانچە يىلدىن بۇيان مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۆمۈر داۋامەتنىڭ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شۇنداقلا ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكىدە 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەھەتتە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

2 ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلىنىپ، نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلغان كىتابلار، ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي پائالىيەتلەر «ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە» دېگەن كىتاب 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«يەكەندە ئېچىلغان مەملىكەتلىك 12 مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى» ناملىق كىتاب 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«ئۇيغۇر 12 مۇقامى» ناملىق 12 كىتاب 1994 - يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتورىوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا ئاتاپ نەشىر قىلىنغان 30 كىتاب» 1995 - يىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ يېڭى نەشرى بولغان 13 توم كىتاب 1997 - يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، لاتىنچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق كىتاب 1997 - يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشىر قىلىندى.

ھازىرغىچە 2 ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلىنىپ، نەشىر قىلىنغان كىتاب جەمئىي 60 خىل بولۇپ، ئومۇمىي تراژى 77 مىڭ 800. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابلارنىڭ ئىلمىيلىكى بىر قەدەر يۇقىرى، مەزمۇنى ساغلام بولۇپ، 4 ئاساسىي پرىنسىپنىڭ روھىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2 ئىلمىي جەمئىيەت 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا 8 قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتى. بۇ يىغىنلارغا جەمئىي 913 ئالىم، مۇتەخەسسس قاتناشتى، 278 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىندى. تەشۋىق قىلىش مەقسىتى بىلەن 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا

4 تېلېۋىزىيە فىلىمى ئىشلەندى. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، ياپونچە يېزىقلاردا 28 مىڭ پارچە مۇراجىئەتنامە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتقا تارقىتىلىپ، 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى، ئىلمىي ۋە رېئال ئەھمىيىتى كەڭ تەشۋىق قىلىندى. 2 ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن يەكەندە مۇقام ئۇستازى ئاماننىساخاننىڭ قەبرىسى ياسالدى ۋە ھەيكىلى ئورنىتىلدى.

جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتاب توغرىسىدا بۇ 13 توم كىتابنىڭ سۈپەتلىك، ئىلمىي، سىستېمىلىق ئىشلىنىشى ئۈچۈن، دېموكراتىيە كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بىلەن 18 قېتىم يىغىن ئېچىلىپ، پىكىر ئېلىندى، مۇزاكىرە قىلىندى، تۈزۈش كىرگۈزۈلدى. 1995 - يىلى 5 - ئايدا 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىپ، 11 تۈرلۈك ئىلمىي قائىدە، پىرىنسىپ تۈزۈپ چىقىلىپ، ئەتراپلىق مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق بېكىتىلدى. «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» ناملىق كىتابنىڭ يېڭى نەشرى مۇشۇ ئىلمىي قائىدە، پىرىنسىپلار بويىچە ئىشلەندى.

1995 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 12 مۇقام كىتابىنىڭ تېكىستى، ترانسكرىپسىيىسى، تەرجىمىسى توغرىسىدا يىغىن ئېچىلدى. بۇ يىغىنغا 2 ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئالىم، مۇتەخەسسسلەردىن 16 كىشى قاتنىشىپ، 12 مۇقام كىتابىنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ۋە كېيىنكى باسقۇچلۇق خىزمەتلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1996 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئالىم، مۇتەخەسسسلەر، كومپوزىتور، مۇزىكانتلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يېڭىدىن تەييارلانغان 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ئاھاڭ بىلەن ماسلىشىدىغان - ماسلاشمايدىغانلىقى توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى. كومپوزىتورلار، مۇزىكانتلار تېكىستلەرنىڭ مۇزىكا ئاھاڭغا ماسلىشىدىغانلىقىنى، تېكىستلەرنىڭ ياخشى تاللانغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مىجىت ناسىرنىڭ ئىشخانىسىدا 13 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يىغىن ئېچىلىپ، مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ترانسكرىپسىيە مەسىلىسى ۋە ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزاد توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ۋەن تۇڭشۇ، نۇرمۇھەمەت سايىت، جۇجى قاتارلىق 12 كومپوزىتور، مۇزىكانت ۋە ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يىغىن ئېچىلىپ، «12 مۇقام كىتابىنىڭ يېڭى نەشرىدە 1994 - يىلى نەشر قىلىنغان 12 مۇقام كىتابىنىڭ نوتىسى ئاساس قىلىندۇ، ئەمما ئىلگىرى كىتابلاردا 5 مۇقامنىڭ كۆي ئورنى مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى يېڭى نەشرىدە ئاشۇ 5 مۇقامنىڭ كۆي ئورنى تۈزىتىلىپ قايتىدىن ئىشلىنىدۇ» دېگەن مەسىلە قارار قىلىندى.

1996 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بېيجىڭدا يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى تۆمۈر داۋامەت ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئۈنۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ھەم مۇشۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىم، مۇتەخەسسسلەردىن 15 كىشى قاتنىشىپ، 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يەشمىسى، ئىزاھاتى، لۇغىتى، ترانسكرىپسىيىسى ۋە تەرجىمىسى توغرىسىدا

كونكرېت مۇزاكېرە قىلىنىپ، ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى.

1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بېيجىڭدا يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۆمۈر داۋامەت، ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مىجىت ناسىر ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسسلەردىن 14 كىشى قاتنىشىپ، 12 مۇقام تېكىستلىرىنى ترانسكرىپسىيە قىلىشتا قايسى خىل ترانسكرىپسىيەنى قوللىنىش كېرەك؟ دېگەن مەسىلەن ئۈستىدە مۇزاكېرە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاخىرىدا لاتىن يېزىقىدىكى ترانسكرىپسىيەنى قوللىنىش قارار قىلىندى.

1996 - يىلى 5 -، 6 - ئايلاردا ئۈرۈمچىدە يېڭىدىن تەييارلانغان 12 مۇقام تېكىستلىرىنى 50 نۇسخا بېسىپ، 50 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرگە تارقىتىپ پىكىر ئېلىندى. 7 - ئايدا بېيجىڭدا 25 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرگە تارقىتىپ پىكىر ئېلىندى. 7 -، 8 - ئايدا بېيجىڭدا شىنجاڭ ۋە بېيجىڭدىكى 75 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنى يىغىلغان پىكىرلەر ئاساسىدا 12 مۇقام تېكىستلىرى قايتىدىن تولۇقلاندى، تۈزىتىلدى.

1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە قارامايىنىڭ بېيجىڭدىكى ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدا 12 مۇقامنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز. مۇستەھزادلارنىڭ تارىخى، ئىلمىي ئاساسى 4 قېتىم مۇزاكېرە قىلىنىپ كونكرېت ئىشلەش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا تۆمەر داۋامەت ۋە بېيجىڭدا تۇرۇپ ئىشلەۋاتقان ئالىم، مۇتەخەسسسلەر قاتناشتى.

دېمەك، 1995 - يىلى 5 - ئايدىن 1997 - يىلى 1 - ئايغىچە 12 مۇقام كىتابىنىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر 18 قېتىم چوڭ كىچىك مۇزاكېرە، پىكىر ئېلىش، تۈزىتىش، ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى. بۇ يىغىنلارغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ جەمئىي 385 ئالىم، مۇتەخەسسسلەر، كومپوزىتور، مۇزىكانت قاتناشتى.

بۇ قېتىمقى 13 توم كىتابىنىڭ ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىشلەنگەن خىزمەتلەر

بۇ قېتىمقى يېڭىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتابىنىڭ تارىخى ۋە ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە - پىرىنسىپلار كەسپىي گۇرۇپپىلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، يەنى 10 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنى تەركىب تاپقان 12 مۇقام تېكىستلىرىنى ئىشلەش گۇرۇپپىسى، 5 ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنى تەركىب تاپقان تېكىست گۇرۇپپىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى، 9 كىشىدىن تەركىب تاپقان 12 مۇقام نوتا گۇرۇپپىسى، 8 يۇقىرى دەرىجىلىك تەرجىمانلاردىن تەركىب تاپقان مۇقام تېكىستلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى، 4 ئالىي تەرجىماندىن تەركىب تاپقان مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى، 3 مۇتەخەسسسلەرنى تەركىب تاپقان لاتىنچە ترانسكرىپسىيەنى ئىشلەش گۇرۇپپىسى، 3 پروفېسسور، 1 - دەرىجىلىك كومپوزىتوردىن تەركىب تاپقان 12 مۇقام نوتىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى قاتارلىق 7 كەسپىي گۇرۇپپا تەسىس قىلىش ئارقىلىق 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە - پىرىنسىپلار ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. بۇ 7 گۇرۇپپىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسسلەر ۋە بېيجىڭدىكى بىر قىسىم مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بولۇپ، جەمئىي 69 ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بۇ كىتابنى ئىشلەشكە قاتناشتى. بۇ ئالىم، مۇتەخەسسسلەر 1995 - يىلى 5 - ئايدىن 1996 - يىلى 6 - ئايغىچە ئۈرۈمچىدە 11 ئاي جاپالىق ئىشلىدى. خىزمەتنىڭ قەدەم باسقۇچلۇق، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى، خەلقئارا ترانسكرىپسىيەنى

مۇكەممەل ئىشلەش، خەلقئارالىق نوتىنى ئۆلچەملىك، سۈپەتلىك چىقىرىش ئۈچۈن، بېيجىڭدىكى مۇناسىۋەتلىك ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بىلەن ماسلىشىش، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتىنىڭ نەشر تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان 7 گۇرۇپپىدىكى 20 يولداش ئىلگىرى - ئاخىر بېيجىڭدا 1996 - يىلى 5 - ئايدىن 1997 - يىلى 2 - ئايغىچە 9 ئاي جاپالىق ئىشلەپ ئىلمىي جەھەتتىن ئەمىر سىڭدۈردى. بۇ قېتىمقى تەتقىقاتىمىزدىكى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر تەرەپ شۇكى، ئالىم، مۇتەخەسسسلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا 12 مۇقامنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادلار قايتا يورۇقلۇققا چىقتى. 18 - ئەسىردە ئۆتكەن خوتەنلىك مۇقامشۇناس ئىسمەتۇللا ئىبنى مۆجىزە ئۆزىنىڭ «تارىخىي مۇستەھزاد» ناملىق ئەسىرىدە مۇقام ئۇستازى ئاماننىساخاننىڭ «ئىشرەت ئەڭگىز مۇقامى» قاتارلىق 4 ئەسىرنىڭ بارلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر 12 مۇقامنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «ئىشرەت ئەڭگىز»، «ئابى چەشمە»، «مۇستەھزاد» تىن ئىبارەت بۇ 3 ئەڭگۈشتە 1950 - يىلى 3 - ئايدا مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار تەشكىللىگەن گۇرۇپپا قەشقەرگە بارغاندا ئاتاقلىق مۇقام پېشۋالىرىدىن قاسم ئاخۇن ئەلنەغمىچى، روزى ئاخۇن قالدۇنچىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن سىمغا ئېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردا قەشقەردە روزى ئاخۇن قالدۇنچىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇنئالغۇ لىنتىسىغا كۆچۈرۈلگەن. 1952 - يىلى بۇ 3 ئەڭگۈشتە ئىچىدىكى 7 ئاھاڭنى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئارخىپتا ساقلىغان. مۇشۇ پاكىت بويىچە ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادنى قەدىمكى تېكىستلەر ئاساسىدا 13 - كىتاب قىلىپ چىقاردۇق.

بۇ قېتىم جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتاب 12 مۇقامنىڭ ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىنغان تولۇق تېكىستى، يەشمىسى، ئىزاھاتى، لۇغىتى، لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسى، تارىخىي مەنبەسى، ۋەزىن كۆرسەتكۈچى، شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن 44 شائىرنىڭ تەرجىمىھالى، خەلقئارالىق نوتا، نوتا ئاھاڭ كۆرسەتكۈچى جەدۋىلى، تېكىستلەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى قاتارلىق 11 تۈرلۈك ئىلمىي سىستېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، زامانىمىزغا جاۋاب بېرەلگۈدەك بىر قەدەر ئىلمىي ئاساسقا ئىگە كىتاب بولۇپ چىقتى. بۇ كىتاب ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، لاتىنچە، ئىنگلىزچە يېزىقلاردا ئىشلەندى. بۇنىڭدا تېكىستلەرنىڭ ئەسلىگە سادىق بولۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، تۈردى ئاخۇن ئاكا، روزى تەمبۇر، قاسم ئاخۇن ئەلنەغمە، روزى ئاخۇن قالدۇنچىلارنىڭ تارىختىن بىزگە ئەكەلگەن تېكىستلىرىنى ناۋائى، لۇتىيى، زەلىلى قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ 57 پارچە قوليازىمىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق 3292 مىسرا شېئىر تاللاپ كىرگۈزۈلدى. 1960 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 12 مۇقامنىڭ نوتا كىتابىغا 240 ئاھاڭ نوتىسى كىرگۈزۈلگەن بولسا، بۇ قېتىم ئىشلەنگەن 13 توم كىتابىمىزغا 376 ئاھاڭ نوتىسى كىرگۈزۈلدى. 136 ئاھاڭ يېڭىدىن قوشۇلۇپ، 12 مۇقام ئاھاڭ نوتىسى بىر قەدەر تولۇقلاندى. بۇ قېتىم 13 توم كىتابنىڭ ئىشلىنىشى جەريانىدا يولداش تۆمۈر داۋامەت مەيلى بېيجىڭدا بولسۇن، مەيلى سىرتقا خىزمەت تەكشۈرۈشكە چىققاندا بولسۇن، كۈندىلىك تەتقىقات ئىشىمىزنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئەھۋال ئىگىلەپ، كۆزدىن كۆچۈرۈپ، يوليورۇق بېرىپ تۇردى.

بىز 15 - قۇرۇلتاي روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، جىياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ، ھەر مىللەت ئالىملىرى بىلەن تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، تارىخىي، رېئال ئەھمىيەتكە ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئېسىل ئەسەرلەرنى كۆپلەپ مەيدانغا چىقىرىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا، جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىغا زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتىگە شان - شەرەپ كەلتۈرمىز.

نامرات رايونلارنىڭ دىئالېكتىكىسى

مۇھەممەت تۇداجى

(قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ دوختىنى)

يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىدىيىسىنى ئاساس قىلغان ھازىرقى زامان جۇڭگو پەلسەپىسى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ رېئاللىقى ئەمەلىيەتتىن چىقىپ، نۆۋەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھەر خىل زىددىيەتلەر مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرگە يېڭىچە دىئالېكتىك نۇقتىئىنەزەر بېغىشلىدى. ئۇ «دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرى... بولۇشتەك ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت تۈپكى نىشاننى كۆزلەپ ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتلەرنىڭ توغرا ھەل قىلىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە بىر قىسىم رايونلارنىڭ ئالدىن بېيىشىغا مېتودولوگىيە جەھەتتىن ياردەم بەردى. شۇنداقلا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دىئالېكتىك پرىنسىپلار ئارقىلىق ئارقىدا قالغان نامرات رايونلارغا ئۈلگە يارىتىپ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىۋېلىشىغا يول ئېچىپ بەردى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئالدىن بېيىش دىئالېكتىكىسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپ، ئۇسۇل ۋە تەجرىبە - ساۋاقلارنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى ئاساسىدا يەكۈنلەپ، ھىلمەمگىچە نامراتلىقتا تۇرۇۋاتقان رايونلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلىشىنىڭ ھەرىكەت دىئالېكتىكىسىنى تېپىپ چىقىش بەكمۇ زۆرۈر. يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، باي رايونلارنىڭ ئۆزگىچە بېيىش دىئالېكتىكىسى بولغىنىغا ئوخشاش، نامرات رايونلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس بېيىش دىئالېكتىكىسى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

دىئالېكتىكا - شەيئەلەرنىڭ ئومۇمىي باغلىنىشى بىلەن مەڭگۈلۈك تەرەققىياتىنى ئاساسىي تەتقىقات ئويىپكىتى قىلىپ، نامرات رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق شەيئى، ئەتراپىدىكى باشقا شەيئەلەر بىلەن گىرەلەشمە ھالەتتە باغلانغان، چەكسىز تەرەققىياتتىن تەركىب تاپقان جەريانلارنىڭ توپلانمىسى، دەپ قارايدۇ. بۇ نامرات رايونلارنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتتىن ئايرىلغان باغلىنىشىنى، يەككە - يېگانە تاسادىپلىقلارنىڭ يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى تاشقى مۇھىت بىلەن زىچ باغلانغان مەملىكەتتىن ئىبارەت ئومۇمىي گەۋدىنىڭ ئاجىزلىقى تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئومۇمىي گەۋدە بىلەن بىرگە مەڭگۈلۈك تەرەققىيات ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. قەدىمكىلەرنىڭ «پۈت - پۈتقا ھەمرا، قول - قولغا، نان - يۈز قولدىن ئۆتۈپ ئاندىن ئېغىزغا كىرىدۇ...» دېگىنىدەك، نامرات رايونلار ھەرگىزمۇ تەنھا، يۆلەنچۈكسىز ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنى يالغۇز ھېس قىلماسلىقىنى، ئۇلۇغۋار نىشانغا يېتىشتە قىلچىمۇ ئىككىلەنمەي، ئۈمىدسىزلەنمەي، قەتئىي غەيرەتكە كېلىشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى، ھەمدە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۇلارغا يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ مەسىلىدە 1997 - يىلى ئەتىيازدا، ۋەتەن دىيارىدىكى بارلىق خەلقنىڭ پەيزاۋات ناھىيىسىدە كۆرۈلگەن تەبىئىي ئاپەتكە نىسبەتەن ماددىي ۋە مەنۋى جەھەتتىكى قوللاپ - قۇۋۋەتلەشلىرى، ھەممە كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشلىقلىغىنى ئەمەلىيەتتە دەلىللەپ، راھەت - پاراغەتتە، جاپا - مۇشەققەتتە بىرگە بولۇشتەك ئالىيجاناب خېلىتىنى ئەمەلىيەتتە نامايەن قىلدى.

ئۇزۇننىڭ ئارىسىدا قىسقا، قىسقىنىڭ ئارىسىدا ئۇزۇن، ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا بىر جىرا، ئىككى دولقۇن ئارىسىدا بىر پەسىش بولغىنىدەك، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىمۇ رايونلار بىلەن رايونلار، ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئىچىدىمۇ تەكشىسىزلىك، باي - كەمبەغەللىك، ھاللىق - نامراتلىق پەرقلىرى بولىدۇ.

بۇ خىل پەرق مەڭگۈ تۈگىمەيدۇ. بىراق، پەرق، نامراتلىق ھەرگىزمۇ مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تەقدىرى قىسمەتتىن كىشىلەرنىڭ پىشانىسىگە، يەر - زېمىنغا يۈتۈلگەن بولماستىن، بەلكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش بەدىلىگە ئۇلار يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ، تۈگىتىلىپ بارىدۇ. مۇنداق ئۆزگىرىشتە، نامرات رايونلارنىڭ ئۆزى (ئىچكى زىددىيەت) نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ، تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، نامرات رايونلارنىڭ سىرت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (تاشقى زىددىيەت) نامرات رايونلار تەرەققىياتىنىڭ شەرت - شارائىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداق ئىچكى - تاشقى زىددىيەتنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى بىزدىن نامرات رايونلارنىڭ ئىچكى - تاشقى باغلىنىشلىقىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇناسىۋىتىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ، نامراتلىقتا قېلىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبىنى، ئىلگىرىلەش بىلەن چېكىنىشنىڭ تۈرلۈك تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئىچكى زىددىيەت ھەرىكىتىدىن ئىزدەشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەلپ قىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنىسى ئېنىقكى، نامرات رايونى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قانداق بىر ئورۇننىڭ تەرەققىياتى، شۇ جاينىڭ ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتلەرنىڭ دىئالېكتىك ھەرىكىتىدىن، ئىسلاھات شارائىتىدا ئۇلارنىڭ دىئالېكتىك ئۇسۇلدا توغرا ھەل قىلىنىشىدىن، ئۆز ئورنىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تىرىشىپ جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. نامرات رايونلار ئۆز تەۋەسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەر ھەرىكىتىنى توغرا ھەل قىلىش ئۈچۈن يەرلىك ئاممىغا تايىنىپ ئاممىغا تولۇق ئىشىنىشى، ئۈنۈملۈك تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى، ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ئورتاق بېيىشكە قاراپ ئاتلىنىشتەك ئىچكى ھاياتى كۈچىنى ئۆستۈرۈشى، مۇستەقىل ئىش كۆرۈشتەك خوجايىنلىق ئورنىنى تىكلەپ، ئىچكى سەۋەبىنىڭ شەيئىلەر تەرەققىياتىدا ئاساس بولۇشتەك مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم.

ئىچكى سەۋەبىنىڭ ئاساس بولۇشتەك مۇھىم رولىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگۈچى دىئالېكتىكا يەنە تاشقى سەۋەبىنىڭ رولىنىمۇ ئىنكار قىلمايدۇ. نامرات رايونلارنىڭ رېئالنى مەۋجۇدىيەتنى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدىغان بارلىق سىرتقى ئامىللارنىڭ يىغىندىسى - نامرات رايونلارنىڭ تاشقى سەۋەبى ياكى تاشقى شەرت - شارائىتى دېيىلىدۇ. بۇ خىل تاشقى سەۋەبى ئىچكى سەۋەبىگە ماسلاشتۇرۇپ كۆرۈلگەن زىددىيەتلىك مەسىلىلەرنى ۋاقىتدا ھەل قىلىپ مېڭىش نامرات رايونلارنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، دۆلەتنىڭ نامرات رايونلار ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈش توغرىسىدىكى كۈچلۈك تەدبىرى؛ دېھقانلارنىڭ سېلىغىنى يەڭگىللىتىش ۋە بېرىش بىلەن ئېلىش ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىكى قائىدە - مىزانلىرى؛ مەبلەغ سېلىش، ماددىي ئەشيا لارنى ئاجرىتىش، پەن - تېخنىكا ۋە ئىختىساسلىق خادىملارنى ئېۋەتىش تەرەپلىرىدىكى ئەمەلىي ياردەملىرى ... قاتارلىقلار نامرات رايونلارنىڭ تاشقى ئەۋزەل شارائىتىدۇر. نامرات رايونلار بۇ خىل شارائىتتىن، سىرتنىڭ ياردىمىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا دۆلەتمۇ يەنە ھاللىق رايونلار بىلەن نامرات رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتكە قارىتا ماكرولۇق تەڭشەشنى كۈچەيتىپ، سانائەتنىڭ جايلىشىش تەرتىپىنى تەڭشىشى، خام ئەشيا لارنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى كۈچلۈك بولغان بەزى كەسىپلەرنى نامرات رايونلارغا يۆتكەپ، نامرات رايونلاردىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنىڭ ۋە دېھقان پەرزەنتلىرىنىڭ پەن - تېخنىكا ئىگىلىشىگە ياردەم بېرىشى، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش سالمىقىنى كۈچەيتىشى لازىم. بۇلار نامرات رايونلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ.

تاشقى شارائىتنىڭ ئىچكى شارائىتقا بولغان ماسلىشىشچانلىقىنى كۈچەيتىشتە، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۈنۈنلۈك يەنە بىر مۇھىم ئامىل بار. ئۇ بولسىمۇ قەدىمكىلەرنىڭ: «دەرەخ مەڭگەز ئۆسسۈمۈ يىلتىزنى ئۈنۈنئاس» دېگەن ئاقىلانە سۆزىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەسىلىسىدۇر. ئەينى ۋاقىتتا

خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن سىرتقا ۋە باشقا شەھەرلەرگە چىقىپ كەتكەن ئىختىساسلىق خادىملار، كادىرلار ۋە ئادەتتىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ «كىمىدىك قېنى تۆكۈلگەن» ئانا يۇرتىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى، چولپان شەھەرلەردىكى باياشات تۇرمۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، چەت يېزا - قىشلاقلاردىكى ئاۋام خەلقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويماسلىقى؛ نامرات رايونلارغا يار - يۆلەكتە بولۇشتىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى ئورۇنلىغاندا، ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشكە ئېشىنالمىغان تەقدىردىمۇ، روھىي جەھەتتىن بولسىمۇ ھېسداشلىق بىلدۈرۈشلىرى ھەمدە بۇ خىل ياردەمنى، «ھېسداشلىق» نى بىردەملىك قىزغىنلىقىغا تايىنىپلا ھەش - پەش دېگىچە ئۈزۈپ قويماستىن، قەدەم باسقۇچلۇق، پىلانلىق ئاساستا ئۇزاق مۇددەتكىچە داۋاملاشتۇرۇشى لازىم. مۇشۇنداق ھەم ئورتاق ماسلىشىپ كۈچلۈك ئەۋزەل شارائىت بەرپا قىلغاندا، ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر ۋە ئۇلارنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر قايسى ئامىللار بىر - بىرىگە بېقىنىپ، بىر - بىرىنى چەكلەپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزئارا ماس قەدەمدە زىچ بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلغاندىلا، ئاندىن «تۇخۇمدىن چۈجە چىقىدۇ». ئىچكى سەۋەب ئاساس بولۇش، تاشقى سەۋەب شەرت بولۇشلۇق دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلغاندىلا، ئاندىن مۇۋاپپەقىيەت قازىنىپ بېيىش يولىنى تاپقىلى بولىدۇ.

«پاقتىنىڭ كېرىلىكىنى يىلانغا ئوخشىماس، موماينىڭ ياسانغىنى جۇۋانغا، ئاق كۆرۈنگەننىڭ ھەممىسى ئاق ئەمەس. شۇڭا، كېسەلگە قاراپ دورا بەر، سۇيىغا قاراپ بورا، ناننى تونۇرغا ياق، ئاتنى ئوقۇردا باق...» دېگەن ماقال - تەمسىللەر بىزگە ھەر بىر زىددىيەتلىك مەسىلىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئويىپكىتىپ قانۇنىيەتكە ئاساسەن شۇ مەسىلىنىڭ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە تەھلىل قىلىپ ئوخشىمىغان ئۇسۇل بويىچە ھەل قىلىشنى چۈشەندۈرىدۇ. ھاللىق رايونلارنىڭ ئالدىن بېيىش دىئالېكتىكىسىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۇنى نامرات رايونلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىنىڭ ئىندىزىسى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. پەقەت شۇ ئورۇننىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دېئاگنوز قويۇپ، كېسەلگە قاراپ دورا بەرگەندە، ئاندىن «نامراتلىق كېسىلى» نى داۋالىغىلى ۋە تەرەققىياتتىن سۆز ئاچقىلى بولىدۇ. شىنجاڭدىكى نامرات ئورۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى چەت يېزا - قىشلارغا جايلاشقان. تاغلىقلار كۆپ، تېرىلغۇ يەرلەر قىس، سۇ كەمچىل، ئانىئورگانىك توپا ۋە شورلۇقلار ئەتراپىنى قاپلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش قولايىسىز، ئۇچۇر راۋان ئەمەس، دېھقانلارنىڭ تېخنىكا ئاساسى ئاجىز، تاۋار ۋە بازار كۆز قارشى كەمچىل، ئۇلار مۇنداق ئەھۋالدا، ئومۇمىيۈزلۈك، كەڭ كۆلەمدە ئىجتىمائىيلاشقان تاۋار ۋە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتى بىلەن ماسلىشالمىدۇ. پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان دۇنياۋى خاراكتېرلىك مىللەتلەر ئارا، رايونلار ئارا ۋە ئادەملەر ئارا بونۇۋاتقان بۈگۈنكى كەسكىن رىقابەتتە، زىددىيەتنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكى، دېھقانلىرىمىزنى پاسسىپ ۋە پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدۇ. بىراق، ھەر قانداق شەيئىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقى بولغىنىدەك نامرات رايونلاردىكى پاسسىپ شارائىتىنىڭمۇ پايدىلىق تەرىپى، پاسسىپ شارائىتنىڭ ئاكتىپ شارائىتقا ئۆزگىرىدىغان ئۈستۈنلۈك تەرىپى بار. ئۇلار ئاساسەن يەر ئاستى - ئۈستى تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرى، ئۇلارنى ئېچىپ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش، ئارتۇق ئەمگەك كۈچلىرىگە تايىنىپ خام ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىچكىلىرىنى كۆپەيتىپ ھىلمەمگىچە تاۋارلاشتۇرۇلمىغان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى شۇنداقلا بەلگىلىك يوشۇرۇن قىممىتى بولغان ئۆسۈملۈكلەرنى، ھەر خىل بۇيۇملارنى ئېچىپ، قېزىپ بازارغا سېلىش، ئۇلارنى تاۋارلاشتۇرۇپ بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇش... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۆتكەنكى تەجربىدە ساۋاقلار يەنى تەبىئىي بايلىق مەنبەدىن ئايرىلغان ئىقتىسادىي ئىگىلىكنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، بازار ئېھتىياجىدىن ئايرىلغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىستىقبالىنىڭ يوقلىقىنى، رىقابەت كۆز قارشى كەمچىل،

كىشىلەرنىڭ بازار ئىگىلىكىدە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بىز بۇ تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئۆز رايونىمىزنىڭ زىددىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تەبىئىي بايلىق مول بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتتىن پايدىلىنىپ، نىشاننى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئەلا سۈپەتلىك تاۋارلارنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق بازار رىقابىتىدە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىمىز لازىم.

نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش مەسىلىسى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، دېھقانلارنىڭ كىرىم - چىقىم زىددىيىتى بىلەن باغلىنىشلىق مەسىلە. يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ، كەنت رەھبەرلىكىنىڭ ۋە ھەر بىر ئائىلىلەرنىڭ چىقىمى بىلەن كىرىمى ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن توغرا، مۇۋاپىق ھەل قىلىش بەكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ھېلىمۇ ئېسىمدە، قايسى بىر يازغۇچى ئەينى ۋاقىتتا «بەختنىڭ ئوڭ قولى مېھنەت، سول قولى تېجەش» دەپ تولمۇ توغرا ئېيتقان. بۇ قەدىمكىلەرنىڭ ئەزەلدىن جاپالىق ئىشلەپ كىرىم توپلاپ چىقىمىنى ئازايتىش ئارقىلىق بەختلىك تۇرمۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا ئاددىي - ساددا ياشاشنى شەرەپ دەپ بىلىش، سۆلتەۋزلىق - ھەشىمەتچىلىكنى نومۇس بىلىش، تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇش، ئامالنىڭ بېرىچە كىرىمىنى كۆپەيتىپ، چىقىمىنى ئازايتىش، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى، تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن توپلىغان كىرىم بىلەن مەركەزنىڭ نامرات رايونلارغا بەرگەن ياردەم مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ تېرىش، بېقىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى گەۋدە قىلغان بىر يۈرۈش تەكرار ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسىنى شەكىللەندۈرگەندە، ئاندىن دېھقانلارنىڭ بېيىشتا يول تاپالماسلىقتەك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش مەسىلىسى كەڭ دائىرىلىك ماددىي، مەنىۋى ھەم ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا مۇناسىۋەتلىك مۇرەككەپ ئىش. نامرات رايونلارنىڭ ھازىرقى تەييار ئىقتىسادىي كۈچى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يولغا بىراقلا ھەل قىلىشقا، تېزىدىن باياشاتلىققا ئېرىشىشكە ئىمكانىيەت يار بەرمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ماتېرىياللىق دىئالېكتىكىنىڭ ئىككى نۇقتىچىلىق ۋە مۇھىم نۇقتىچىلىق كۆز قارىشىنى گەۋدەلەندۈرۈپ، ماۋزىدۇڭنىڭ سۆزى بويىچە «زىددىيەتلەرنى ئۆچرەتكە تىزىپ»، ئۇلارنى ئاساسىي ۋە ئاساسىي بولمىغان زىددىيەتلەرگە ئايرىپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىر - بىرلەپ ھەل قىلىش لازىم. چۈنكى، ئالدى بىلەن ئاساسىي زىددىيەت ھەل قىلىنسا، ئاندىن باشقا زىددىيەتلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىغا يول ئېچىلىدۇ ۋە قولايلىق شارائىت يارىتىلىدۇ». نامرات رايونلارنىڭ ھازىرقى زىددىيەت ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، دېھقانلارنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئاجىزلىقى، ئەمگەك ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قالاچلىقى - نامرات رايونلار ئىقتىسادىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدىكى ئاساسىي زىددىيەتتۇر. ئىلگىرى بۇ رايونلار تەبىئىي ئىگىلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئاددىيلىقى، تاۋار ۋە بازار ئىگىلىكى كۆز قارىشىنىڭ كەمچىللىكى، رىقابەت ئېڭىنىڭ تۆۋەنلىكى، شۈكرى - قانائەت ئىدىيىسىنىڭ قويۇقلۇقى، پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە مائارىپنىڭ ئاجىزلىقى ..... قاتارلىقلار بۇ رايوندىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولغۇچى ئاساسىي ئامىللار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا ئادەم مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بۇ بىزگە ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن پەن - تېخنىكىغا، مائارىپقا تايىنىش ئارقىلىق ئادەمنىڭ ساپاسىنى ۋە مەلىكىنىڭ ئەمگەك دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىنى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياخشىلاپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈرلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ھازىرقى دەۋر ئىسلاھات دەۋرى. ئىسلاھات سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆز - ئۆزىنى

مۇكەممەللەشتۈرۈشى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىن مەقسەت: ئۈستۈنلۈكنى جارى قىلىپ، نۇقسانلارنى تۈگىتىپ، چوڭ يۈرەكلىك بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، كونا تۈزۈلمىلەرنى ئىسلاھ قىلىپ، يېڭى تۈزۈلمىلەرنى ئورنىتىپ، سوتسىيالىستىك يېزا - بازار ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. مۇنداق چوڭ ھەرىكەتتە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان يېڭى - كونا شەيئىلەر دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ئىسلاھاتنى ياخشى ئېلىپ بېرىش - بارالماسلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. ئىسلاھاتتا ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى شەيئىلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئازغىنە نۇقسانلىرىنى، ئەنئەنىۋى كونا ئادەتلەر بىلەن ئوخشىمايدىغان تەرىپىنىلا كۆرۈپ، پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتمەستىن، بەلكى نەجىرىيە - ساۋاقلارنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەش ئاساسىدا، ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. يېڭى - كونا مۇناسىۋىتىدە، ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىقنىڭ دىئالېكتىك باغلىنىشىغا نىسبەتەن قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت. بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىكنى ئېنىق تونۇپ، ئۇششاق، پارچە پۇرات ئىشلارغا ئېسىلىۋالماي، ئىسلاھاتنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرغان - راۋاجلاندۇرمايلىقىغا، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگەن - ئۆستۈرمىگەنلىكىگە قاراش لازىم. خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ياخشىلىنىشىمۇ ئومۇمىي دائىرىلىك ئىش. ئۇنى ھەرگىزمۇ تار دائىرە بىلەن ياكى ئايرىم شەخسنىڭ يۈرۈش - تۈرۈشى، كېيىم - كېچىكى ۋە يېمەك - ئىچمىكى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا، «ئۇنىڭ قاچىسىدا نېمە بولسا، مېنىڭ قاچامدىمۇ شۇ بولۇشى كېرەك، قازىنىمۇ ماي، چۆمۈچۈمۇ ماي بولسا بولاتتى...» دېيىلسە بولمايدۇ. بۇ دىئالېكتىكىغا ئۇيغۇن ئەمەس. تۇرمۇش ياخشىلاندى دېگەنلىك، كېيىم - كېچەكتە، يېمەك - ئىچمەكتە ھەممە ئادەم بايپاراۋەر بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس، ئايانكى، دۇنيادا مۇتلەق باراۋەرلىك بولمىغىنىدەك، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يەتكەندىمۇ، ھەتتا «كوممۇنىزم جەمئىيىتى» گە بارغاندىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئۈستى - بېشىنىڭ، قاچىسىدىكى تامىقىنىڭ ئويۇم ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مۇنداق دىئالېكتىك قانۇنىيەت بىلەن ھېسابلاشماي، ئويىپىكىتىپ ئەمەلىيەتنى نەزەرگە ئالماي، باشقىلار بىلەن ئۆزەڭگۈ سوقۇشتۇرۇپ، تېز بېيىپ «ئالتۇن تاۋاق» تا چاي ئىچىشكە ئالدىراش؛ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۇزاق - مۇددەتلىك، جاپا - مۇشەققەتلىكىگە سەل قاراش؛ ئازراق قىيىنچىلىققا يولۇققاندا جىددىلىشىپ نېمە قىلارنى بىلمەسلىك ياكى ئۈمىدسىزلىنىپ بوشىشىپ قېلىش؛ ھەتتا ئىسلاھاتتىن گۇمانلىنىپ باشقىلاردىن ئېزىنىش... قاتارلىقلار نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ھەرىكىتى جەريانىدىكى «ئوڭ» ياكى «سول» ئاغىچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

دېمەك، ئىسلاھات سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىيات تەلىپى، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ مۇقەررەر يولى ۋە بىر ياخشى پۇرسەتتى، مۇنداق مۇھىم پۇرسەتتە، شەيئىلەرنىڭ ئويىپىكىتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە، دىئالېكتىك باغلىنىش ۋە پىرىنسىپلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، دادىللىق بىلەن كونا تۈزۈلمىلەرنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى تۈزۈلمىلەرنى تىكلەپ ئورتاق بېيىشكە قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئاندىن ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى دولقۇن يېرىپ ئالغا ئىلگىرىلىگەندەك، ئىسلاھاتنىڭ تەرەققىيات دىئالېكتىكىسىنىڭمۇ ئوخشاشلا ئىستىقبالى پارلاق، يولى ئەگرى - توقاي بولىدۇ. مانا بۇ بارلىق يېڭى شەيئىلەرنىڭ، جۈملىدىن نۆۋەتتە يول ئېچىپ ئىلگىرىلەۋاتقان نامرات رايونلارنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالى بىلەن كونكرېت يولدىن چىقىرىلغان دىئالېكتىك يەكۈندۈر.

جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئارسلان ئەھمەد زىيائى

يولداش جىياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا: «جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بەرپا قىلىش سوتسىيالىزم شارائىتىدا بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش دېگەنلىك» دەپ كۆرسەتتى. بۇ جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادقا بېرىلگەن سۈپەت مۇئەييەنلىكى بولۇپ، بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشتە، مۇنداق بىر قانچە مۇھىم نۇقتىلارنى ئىگىلىشكە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ:

1. جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا بارلىق كۈچ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئۇنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت نۇقتىغا قارىتىلىشى لازىم. چۈنكى بۇ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تارىخى يىغىنچاقلىغان قىممەتلىك تەجرىبە، شۇنداقلا ماركسىزم پىشۇۋالىرىنىڭ ئورتاق قارشى-يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ۋە ۋەزىپىسىنى ئويىيىكتىپ تۈردە روشەن ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقتىن، ئۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلىنىشقا ۋە ياكى تەۋزىننىشكە بولمايدۇ. يولداش دېڭىشياۋپىڭ سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە توختالغاندا روشەن ھالدا: «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىپ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىرىدا ئورتاق بېيىشقا يېتىش» دەپ كۆرسەتكەندى. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە «سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تارىخى تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى چاغلاردا بۇ مەسىلىگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىدى، ھەتتا تامامەن بىر چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ ھەدپىسلا «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش»، «پىروبلېماتىك دېكتاتورىي شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش» بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكتىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ھەتتا چېكىنىپ كېتىشتەك يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى. خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە يوق، ئەكسىچە تۆۋەنلەپ كەتتى. بۇ ھادىسىلەر سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، جامائەتچىلىكتە نامراتلىقنى سوتسىيالىزم دەپ قارايدىغان ياكى سوتسىيالىزم ئاتالغۇسىدىن بىزار بولىدىغان غەلبەت كەيپىياتىنى پەيدا قىلىپ قويدى. بۇ تارىخىي تەجرىبە ساۋاقلارنى ئەستىن چىقىرىشقا بولمايدۇ. ئېلىمىز يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق ھالەت ۋە ئۇرۇش خارابىلىرى، ۋەيرانچىلىقلاردىن سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا كىرگەن. يولداش دېڭىشياۋپىڭ كۆرسەتكەندەك ئاساسىمىزنىڭ ئاجىزلىقى، ئاھالىنىڭ كۆپلىكى، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى تۈپكى دۆلەت ئەھۋالى، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي زىددىيەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇنياۋى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ھالىتىدىن قارىغاندا، ئېلىمىزنىڭ تەرەققىي قىلغان كۈچلۈك ئىقتىسادىي دۆلەتلەر بىلەن پەرقى مانا مەن دەپلا چىقىپ تۇرماقتا. پارتىيىنىڭ يېقىنقى بىر قانچە قېتىملىق قۇرۇلتايلىرىدا قايتا - قايتا تەكىتلەنگەن بارلىق كۈچنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا قارىتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئىمكانقەدەر كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنلاش ئارقىلىق دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ خەلقنى بېيىتىش، دۇنياۋى ئىقتىسادىي رىقابەتكە پائال قاتنىشىپ ئېلىمىزنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇتۇش ۋە ئىككى خىل تۈزۈمنىڭ رىقابىتى جەريانىدا سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايەن قىلىش، بۇلار ئارىسالدا بولۇشقا ياكى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان تارىخىي ۋەزىپە. بۇ ۋەزىپىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلاشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك يولى - تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە ئۇنى چاپساق راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق قىلىش جەمئىيەت تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە تامامەن ئۇيغۇن.

2. جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، بازار مېخانىزىملىرىنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىش لازىم. يولداش دېڭىش شياۋپىڭ بازار ۋە پىلانلىق ئوخشاشلا ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىرەر ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمگە خاس بولغان نەرسىلەر ئەمەسلىكىنى كۆرسەتكەندى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى مۇقەررەر يۈسۈندا ئۆزىنى ئۆزى قامداش ۋە يېرىم قامداشنى بەلگە قىلغان قالاق ناتۇرال ئىگىلىكتىن تەدرىجىي يۈسۈندا بازاردا ئالماشتۇرۇشنى ئاساسىي بەلگە قىلغان تاۋار ئىگىلىكىگە ئۆتدۇ. شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىنىڭ تۈرتكىسىدە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچى بولغان بازار ئىگىلىكىگە ئۆتدۇ. بۇ ئويىپىكىتىپ مۇقەررەر يۈزلىنىش بولۇپ، ئۇنىڭغا سۈنئىي ھالدا توسالغۇلۇق قىلىشقا ياكى سۈيىپىكىتىپ ئارزۇغا تايىنىپ ئۆز مەيلىچە ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. بۇ نۇقتا پۈتكۈل جامائەتچىلىككە ئايان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بازار ۋە بازار مېخانىزىملىرىنىڭ ئىجتىمائىي بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەرەمجانلاشتۇرۇش، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىپ پۈتكۈل ئىقتىسادىي تۈرمۈشنى جانلاندۇرۇشتىكى ئاكتىپ رولىنى باشقا ھەر قانداق ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ئۈستىگە ئالالمايدۇ. دۇنيادا بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات يولىغا بالدۇرراق قەدەم تاشلىغان دۆلەتلەرنىڭ قۇدرەت تېپىپ كۈچلۈك ئىقتىسادىي دۆلەتلەرگە ئايلانغانلىقى، شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى يولغا قويغان، بولۇپمۇ تاۋار ئىگىلىكى ۋە بازار ئىگىلىكىنى پائال راۋاجلاندۇرۇشقا كىرىشكەندىن بۇيانقى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى بۇنىڭ روشەن مىسالى، ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇرۇنقى ئىقتىسادىي خىزمەتلىرىدە، بازار مېخانىزمى، قىممەت قانۇنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ خاراكتېرى، رولى ھەمدە بازار كاتېگورىيىسى بىلەن پىلان كاتېگورىيىلىرىنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى ئۈستىدا قاتمىل ۋە خاتا قاراش پەيدا بولغانلىقى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يېتەكچىلىك قىلغانلىقى نەتىجىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇغا ئۇچراپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاستىلاپ كەتكەنلىكىدەك تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئىستە تۇتۇشقا ئەرزىيدۇ. ئېلىمىزنىڭ فېئوداللىق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغانلىقتىن ماددىي تېخنىكىۋى ئاساسى ئەزەلدىن ئاجىز، گەرچە ئازادلىقتىن كېيىن سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش داۋامىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن دۇنياۋى ئوتتۇرىچە ئۆلچەم ۋە باشقا كۆرسەتكۈچلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۆڭۈلدىكىدەك دېگىلى بولمايدۇ. خەلق ئىگىلىكىدە ناتۇرال ئىگىلىك خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا نۆۋەتتە جىددىي تۇتۇش قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپە يەنىلا بازار ۋە بازار مېخانىزىملىرىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەڭشەش ۋە ئىجتىمائىي بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەرەمجانلاشتۇرۇشتىكى رولىدىن ئاكتىپ پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئىمكانقەدەر بازارلاشتۇرۇش يولىغا باشلاش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش بولۇشى لازىم. بۇنى جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشنىڭ ۋاسىتىسى ۋە يولى دېيىشكە بولىدۇ.

3. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم نۇقتا شۇكى، بىزنىڭ بەرپا قىلىدىغىنىمىز جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، يەنى ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ تۈپكى دۆلەت ئەھۋالىدىن كېلىپ چىققان شۇنداقلا ئۇلارغا ماس كېلىدىغان جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد شەكلى بولۇشى لازىم. كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت ئانالىز قىلىش - ماركسىزىمنىڭ جېنى، شەيى، ھادىسە ۋە مەسىلىلەرگە دىئالېكتىك يۈسۈندا مۇئامىلە قىلىشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلى. دېمەكچى بولغىنىمىز جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا ئېلىمىزنىڭ تۈپكى دۆلەت ئەھۋالى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى كۆزدە تۇتۇلۇشى لازىمكى، باشقا دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات ئەندىزىلىرىنى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەجرىبىلىرىنى قارا - قۇيۇق ياكى ئۆز پېتىچە قوللىنىشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇنداق بىر قانچە جەھەتلەردىكى نىشان ۋە ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشقا

توغرا كېلىدۇ.

(1) جۇڭگوچە مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى يەنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكتىكى ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئورتاق راۋاجلاندۇرۇلدىغان مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم. بۇ جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا ئالدى بىلەن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم تەرەپ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان مۈلۈكچىلىك شەكىللىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم تەسىر كۆرسىتىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ھالىتى ۋە سەۋىيىسى، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىدا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكتىكى ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئورتاق راۋاجلاندۇرۇلدىغان ئالاھىدە ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ، بۇنىڭ ئويىڭىتىپ سەۋەبلىرى شۇكى: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ كونكرېت ئىقتىسادىي شەكىللىرى ھازىرقى زامان ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلىشىپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى مۇۋاپىق تەڭشىيەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرىدىغان ئەڭ ئىلغار ئاكتىپ ئامىل ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلىشتا چىڭ تۇرۇش كېرەككى، تەۋرىنىشكە بولمايدۇ. ئىككىنچى، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ھالىتىدىن قارىغاندا، تەرەققىيات سەۋىيىسى نىسپىي ئارقىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنتايىن تەكشىسىز بولۇپ ھەر قايسى رايونلار ۋە تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەرقى بەك روشەن، زامانىۋىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىپتىدائىي تارقاق ئىشلەپچىقىرىش، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن قالاق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىرلىكتە مەۋجۇت. بۇنداق كۆپ قاتلاملىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە لايىق كېلىدىغان كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكتىكى ئىقتىسادىي شەكىللەرنى بەرپا قىلىشنى ۋە ئورتاق راۋاجلاندۇرۇشنى تەلپ قىلىدۇ. ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىشقا، دۆلەتنىڭ ئۈنۈنۋېرسال كۈچ - قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشقا، خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولغانلىقى چارە - تەدبىرلەر جۈملىدىن مۈلۈكچىلىك شەكىللىرى دادىللىق بىلەن قوللىنىلىشى لازىمكى، ئۇ «سوتسىيالىزم»، بۇ «كاپىتالىزم» دەپ تالاش - تارتىش قىلىشنىڭ ۋە ياكى غۇۋالىق ئىچىدە تىنەپ - تەمتىرەپ يۈرۈشنىڭ ھىچقانداق ھاجىتى يوق.

ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئاساسىي گەۋدە بولۇشتەك ئورنىنى تەۋرىتىشكە بولمايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىش شەكىللىرىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش زۆرۈر ھەم كۆپ خىللاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلىنىڭ تۈگۈنى - ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان ۋە ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان ئۇسۇل ۋە شەكىللەرنى تېپىشتا، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك دۆلەت مۈلۈكچىلىكى ئەمەس. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش ئۇنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى نىسبىتى ياكى سالمىقىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش دېگەنلىكىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدە بولۇشتەك ئورنى ئۆزىنىڭ ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە تەشكىلىي شەكىللىرى شۇنداقلا قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي كۈچ - قۇدرىتى ئارقىلىق باشقا مۈلۈكچىلىك شەكىللىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا خىزمەت قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلالىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ نۇقتا مۇئەييەنلەشپۈرۈلمىشى لازىم.

(2) جۇڭگوچە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە يەنى بىر تۇتاشچانلىق بىلەن جانلىقلىق ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىنىشى ئاساسىدا بازار مېخانىزملىرىنىڭ بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەرەمجانلاشتۇرۇشتىكى ئاكتىپ رولىدىن پايدىلىنىش لازىم.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بازار ئىگىلىكىگە خاس بولغان بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

مەسىلەن، بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ۋە ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنىڭ ھەممىسى بازارغا كىرىدۇ ۋە رىقابەتلىشىدۇ. ئىجتىمائىي بايلىقلار بازار مېخانىزمى ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىلىق مۇۋاپىق سەرەمجانلاشتۇرۇلىدۇ ۋە باشقىلار. ئەمما بازار ھەممىگە قانداق ئەمەس. ئۇنىڭمۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ نورمال داۋاملىشىشىغا پايدىسىز بولغان بىر تالاي نۇقتىلىرى ۋە ئاجىزلىقلىرى بار. شۇڭا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا، بازار مېخانىزملىرىنىڭ ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىللە يەنە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى فۇنكسىيىسىنى ئىشقا سېلىشقا يەنى ماكرولۇق تىزگىنلەش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھەر قايسى ئەللەرنىڭ بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەجرىبە - ساۋاقلارنى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بازار مېخانىزمىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى جانلىق تەڭشەشتىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىنىشىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر. بۇ ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئويىپكىتىپ تەلىپى ۋە ئالاھىدىلىكى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش ۋە بازار ئىگىلىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى نورمال، ساغلام راۋاجلاندۇرۇشتا بۇ نۇقتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. 15 - قۇرۇلتاينىڭ دوكلاتىدىمۇ بۇ مەسىلە جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە تەكىتلەنگەن.

بازارنىڭ ماكرولۇق تەڭشىشى بىلەن دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشىشى بىرلەشتۈرۈلگەن بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشنىڭ مەقسىتى يەنىلا سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ روشەن نامايەن بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ساغلام، نورمال راۋاجلىنىشىغا يول ئېچىشتىن ئىبارەت. ئېلىمىزنىڭ بازار ئىگىلىكى سوتسىيالىستىك تۈپكى ئىقتىسادىي تۈزۈم بىلەن چېپىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تىزگىنلىشى مۇشۇنداق چېپىلىشىشنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، دۆلەت زۆرۈرى ماكرولۇق تەڭشەش ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ۋاسىتىلىك ئارىلىشىپ بازار مېخانىزمى ھەل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلىدىغان بەزى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشى، مالىيە، باج، پۇل مۇناسىلىقى، مۇھىت ئاسراش ۋە باشقا ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا چېتىلىدىغان سىياسەت، قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىش ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئويىپكىتىپ تەلىپىگە ماسلىشىپ نورمال ئىلگىرىلىشىگە ھەر ۋاقىت كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

3) جۇڭگوچە تەقسىمات تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىش يەنى سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىغا مۇناسىپ ھالدا «ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» نى ئاساسىي گەۋدە قىلغان كۆپ خىل تەقسىمات ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر قىسىم رايون ۋە شەخسلەرنىڭ ئالدىن بېيىشىغا يول قويۇش ۋە ئىلھام بېرىش ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئورتاق بېيىشىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم. تەقسىمات - ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم ھالقىسى سۈپىتىدە، پۈتكۈل ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا زور تەسىر كۆرسىتىش ۋە دۆلەت، كوللېكتىپ (كارخانا) ۋە شەخسلەرنىڭ جانىجان مەنپەئەتلىرىگە تاقىلىدۇ. جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە ئەرزىيدۇ. 15 - قۇرۇلتاينىڭ دوكلاتىدا ئۈنۈمگە ۋە ئادىللىققا تەڭ ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى بويىچە، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىغا قاراپ تەقسىم قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش تەكىتلەندى ۋە «ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىغا قاراپ تەقسىم قىلىش» تۈنجى قېتىم سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى يىڭىچە بىر خىل تەقسىمات شەكلى سۈپىتىدە پارتىيىنىڭ ھۆججىتىگە كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، تەڭ تەقسىماتچىلىققا قەتئىي قارشى تۇرۇپ «كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئاز ئىشلىگەنلەر ئاز ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەر چىشىلمەسلىك» پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىرلىكتە، رىقابەت مېخانىزمىنى تەقسىمات ساھەسىگە باشلاپ، كاپىتال، تېخنىكا قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ پايدا تەقسىماتىغا قاتنىشىشقا يول قويۇش ۋە ئىلھاملاندۇرۇش، ئەمگەكچىلەرنىڭ قانۇنىي كىرىمىنى قوغداش، ھوقۇق سودىسى، پارخورلۇق، قاقتى - سوقتى قىلىش، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق قاتارلىق ئىقتىسادىي جىنايى قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بېرىش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ باج ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى

مۇۋاپىق تەخىشەش ئارقىلىق ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. ئومۇمەن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا «ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» ۋە ئادىل تەقسىماتقا پايدىلىق بولغانلىكى تەقسىمات شەكىللىرى ۋە چارە - تەدبىرلىرى ئۈستىدە تىرىشىپ ئىزدىنىش ۋە ئۇنى دادىللىق بىلەن ئىزچىللاشتۇرۇش، سەل قاراشقا بولمايدىغان مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

(4) جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىشتا يەنىلا سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇش، خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقئارا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە رىقابەت داۋامىدا ئۆزىمىزنى زورايتىشىمىز لازىم.

ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ خەلقئارالىشىشى، ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ۋە بەلگىسى. ئىقتىسادىي راۋاجلاندۇرۇشتا يالغۇز ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي شەرت - شارائىتلىرىغا تايىنىشلا كۇپايە قىلمايدۇكى، يەنە خەلقئارا بازارغا يۈزلىنىپ خەلقئارا بايلىقلار، ئىنسانىيەت ياراتقان ئىلغار پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە باشقۇرۇش تەجربىسى قاتارلىق خەلقئارا ئىقتىسادىي شەرت - شارائىتلاردىن پايدىلانغاندا كۆڭۈلدىكىدەك ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

بۇ ئاددىي داۋلى جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنىڭ دۇنياۋى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئايرىلالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ مەسىلىدە يەنە بۇ «سوتسىيالىزم»، ئۇ «كاپىتالىزم» دەيدىغان تۈگمەس تالاش - تارتىش ۋە تىڭىرقاش ئىچىدە چۆڭىلەپ يۈرۈشكە بولمايدۇ. كاپىتالىزم ئۇقۇمىغا يەنىلا قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت دىئالېكتىك يۈسۈندا ئىلمىي مۇئامىلە قىلىش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا پايدىلىق بولغان تەرەپلىرىدىن تۆگىنىش ياكى ئەينەك قىلىش لازىم. دەرۋەقە، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپك مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش» لازىم. ئەمما بۇنى نوقۇل ھالدا «ئىشكىنى تاقاپ، سىرت بىلەن ئالاقە قىلماسلىق» دەپ چۈشىنىش ئىنتايىن بىمەنىلىك، شۇنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇكى، ئېلىمىز گەرچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتى داۋامىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا يەنىلا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا نىسپىي ئارقىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاھالىنىڭ ئىنتايىن كۆپلىكىدىن ئىبارەت يۈكى خېلىلا ئېغىر. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنىڭ ستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئېلىمىزنى كېلەركى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇراھال تەرەققىي قىلغان دۆلەت سۈپىتىدە دۇنيا سەھنىسىگە چىقىرىش ئۈچۈن، بېكىنىمچىلىك قىلىشتىن كېلىپ چىققان يېتىمچىلىكنىڭ دەردىنى تارتقانلىقىمىزدىن ئىبارەت تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئۇنتۇپ قالماستىن، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىدە داۋاملىق چىڭ تۇرۇش، خەلقئارا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ۋە خەلقئارا رىقابەتكە پائال قاتنىشىپ ئۆزىمىزنى زورايتىش بىلەن بىرلىكتە ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ھەپسە قوشۇش لازىم.

(5) ئىقتىسادىي تەرەققىيات داۋامىدا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ داۋاملىق تېز سۈرئەتتە ساغلام راۋاجلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم.

ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا بىر قەدەر يۇقىرى سۈرئەت ساقلانسا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن پەرقنى تاراپتىش تەسكە چۈشىدۇ. ئەمما تەرەققىيات سۈرئىتىنى ساقلاش بىلەن ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىنى توغرا چۈشىنىش ۋە ھەل قىلىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىقتىسادنىڭ ئېشىش شەكلىنى يىرىك تىپتىن ئۈنۈم تىپىغا ئۆزگەرتىشنى چىڭ تۇتۇش، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى پەن - تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە تايىنىش ئىزىغا سېلىپ، سۈپەت بىلەن ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئەمەلىيەتكە ئېتىبار بېرىپ مادارىمىزغا قاراپ ئىش قىلىشىمىز، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۈنۈپرسال تەڭپۇڭلىقىنى ياخشى ئىشلەپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشىنى لايىقىدا بىر تەرەپ قىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

ئومۇمەن، 15 - قۇرۇلتاي تەلەپ قىلغان جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد بەرپا قىلىش جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتەك تارىخىي ۋەزىپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن ھارماي - تالماي ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى ستراتېگىيەلىك تەدبىرلەر ھەققىدە

ئۆمەر بەكرى

شىنجاڭ ئىسمى - جىسىمغا لايىق گۆھەر زېمىن بولۇپ، يەر بايلىقى، ئېنېرگىيە بايلىقى، كان بايلىقى، نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى، يەر ئاستى سۇ بايلىقى، قۇياش ئېنېرگىيە بايلىقى، ئاشلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، پاختا ۋە مېۋە - چېۋە بايلىقى، ساياھەتچىلىك بايلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. لېكىن، شىنجاڭنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ، بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ شەرقىي رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق ناھايىتى چوڭ. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى ستراتېگىيەلىك تەدبىرلەرنى تاللاش ناھايىتى زور تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، بۇ پەرقلەرنى كىچىكلەتىش ۋە ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىش ئۈچۈن، مېنىڭچە تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش كېرەك:

بىرىنچى، تونۇشنى ئۆستۈرۈپ بازار قارشى ۋە ئۈنۈم قارشىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. بايلىق ئۈستۈنلىكى ئىقتىسادىي ئۈستۈنلىككە ئايلىنالمىدۇ - يوق، بۇ ئاساسلىقى بازار ئېھتىياجىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىدا ئىپادىلەندۈ. كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش داۋامىدا چوقۇم بازار قارشىنى تۇرغۇزۇپ بازارنى تەتقىق قىلىش، بازارنى ئېچىش، بازار رىقابىتىدە تەرەققىي قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۈنۈم قارشىنى پۇختا تۇرغۇزۇش كېرەك. كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنىڭ مەقسىتى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇڭا سەرپىيات يۇقىرى، ئۈنۈم تۆۋەن، سېلىنما يۇقىرى، ئېلىنما تۆۋەن ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تەننەرخ ئېڭى، كۆلەم ئېڭىنى ۋە تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش ئېڭىنى تۇرغۇزۇپ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنىڭ بازار ئېھتىياج قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە مۇناسىپ بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش بىلەن تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. تەشكىلى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنى كەسىپ، مەھسۇلات قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنىڭ باشلامچىسى قىلىش، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىق بولماسلىقىنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن تۈزۈلمە جەھەتتىكى مەسىلىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. قانداق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بولسا شۇنىڭغا مۇناسىپ بايلىقنى تەقسىملەش ئۇسۇلى بولىدۇ. بايلىقنى تەقسىملەش ئۇسۇلى يەنە كېلىپ ئىقتىسادنىڭ ئېشىش ئۇسۇلىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش بىلەن تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. جۈملىدىن تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىپ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنى ئىلگىرى سۈرۈش، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش داۋامىدا تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تەدرىجىي چوڭقۇرلاشتۇرۇش پارتىيىمىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «چوڭلىرىنى ئوبدان تۇتۇپ، كىچىكلىرىنى قويۇۋېتىپ، جانلاندۇرۇپ، دۆلەت كارخانىلىرىدا ستراتېگىيەلىك ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش يولىنى تۇتۇش» ② فاڭجېيىنى قەتئىي ئىجرا قىلىش، رايونىمىز سانائەت كارخانىلىرىدا دۆلەت كارخانىلىرى ئاساسىي گەۋدە بولغاچقا، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ۋە ئۆستۈرۈش ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا رايونىمىزدىكى دۆلەت كارخانىلىرىدا ستراتېگىيەلىك ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى يولغا قويۇپ چوڭ تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىلىق رايونىمىز سانائەت كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، ئۆستۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. بۇ كارخانىلار «كاپىتالىنى ۋاستە قىلىش، بازار ئارقىلىق بىر قەدەر كۈچلۈك رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان، رايون ھالقىپ، كەسىپ ھالقىپ، مۈلۈكچىلىكتىن

ھالقىپ ۋە دۆلەت ھالقىپ تىجارەت قىلىدىغان چوڭ كارخانا گۇرۇھلىرىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك» ③ ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى كارخانىلار كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ جانلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. بۇ كارخانىلارنى «ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش، بىرلەشتۈرۈش، قوشۇۋېتىش، ئىجارىگە بېرىش، باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش ۋە پاي ھەمكارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، سېتىشقا ئوخشاش شەكىللەرنى قوللىنىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى كىچىك كارخانىلارنى قويۇۋېتىش-جانلاندۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش لازىم». ④ بولۇپمۇ رايونىمىزدا كولىپكتىپ كارخانىلار، يەككە كارخانىلار، خۇسۇسىي كارخانىلار ۋە ئۈچ خىل مەبلەغ كارخانىلىرىمۇ تارماقلار، كەسىپلەر، رايونلار ۋە مۈلۈكچىلىك چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشكە ئىلھام بېرىپ ۋەيران بولۇشنى قېلىپلاشتۇرۇش لازىم.

ئۈچىنچى، دۆلەت مۈلكى قىممىتىنىڭ ساقلىنىشى ۋە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەت مۈلكىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. رايونىمىزنىڭ ئۈنۈپرسال ئىقتىسادى كۈچى بىر قەدەر ئاجىز بولغاچقا كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قۇرۇلۇش مەبلەغىنى توپلاپ كارخانىلارنىڭ دەسمايىسىنى تولۇقلاش ئارقىلىق ئۈنۈپرسال ئىقتىسادى كۈچىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، رايونىمىزدا بەزى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ئىقتىسادىي ئۈنۈمى) تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىغان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئامباردا بىكار تۇرۇپ قېلىش ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ئارقىلىق مۈلۈكنى قايتىدىن گۇرۇپپىلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش كېرەك. شۇڭا ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن رايونىمىزدىكى ھازىرقى بار كارخانىلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ بايلىق ئۈستۈنلىكىنى جارى قىلدۇرۇشنى مۇھىم نۇقتا قىلىش، يېڭى قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى پىلانلىغاندا ھازىرقى بار كارخانىلارنى ئاساس قىلىش، بازىرى ئىتتىك، ئۈنۈمى ياخشى بولغان كارخانىلارنىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ كارخانا مەبلەغى ۋە ئىجتىمائىي مەبلەغىنىڭ شۇ كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشىگە سېلىنىشىغا ئىلھام بېرىپ ۋە يول كۆرسىتىپ، يېڭى مەھسۇلات يارىتىش ۋە تېخنىكا يېڭىلاشنىڭ بازارغا يۈزلىنىدىغان مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم.

تۆتىنچى، ئىختىساسلىقلارنى شىنجاڭنى ئېچىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم كۈچ قىلىش. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا رايونىمىزدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولۇپ، ھازىرقى زامان سانائىتى تەلەپ قىلىدىغان يۇقىرى تېخنىكىلىق ئەمگەكچىلەر بەكمۇ ئاز. شۇڭا دۆلەتنىڭ رايونىمىزغا ئەمگەك كۈچلىرىنى تەربىيەلەشكە مەبلەغ سېلىشى ۋە خەلق مەبلەغ سېلىشىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈرلۈك ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيەلەش، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن دۆلىتىمىز شەرقىي رايونلىرىدىن يۇقىرى ساپالىق ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭغا يۆتكىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەردە شىنجاڭغا نىشانلىق ئوقۇغۇچى تەربىيەلەشنى ئۈزلۈكسىز ئىجرا قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھازىرقى بار ئىختىساسلىقلارغا قاراتقان ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى بەلگىلەپ، ئۇلارنىڭ ئەندىشىسىنى تۈگىتىش لازىم.

بەشىنچى، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ئېھتىياج قىلىدىغان مەبلەغنى توپلاش كېرەك. بۇنىڭ يولى:

① چەت ئەلنىڭ مەبلەغ سېلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش. بولۇپمۇ بەزى چوڭ قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى ئىجارىگە بېرىش ياكى چەت ئەل مالىيە گۇرۇھلىرى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش. ② دېڭىز بويىدىكى رايونلارنىڭ مەبلەغ سېلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش. دېڭىز بويىدىكى رايونلار مەبلەغ، ئىختىساسلىق خادىملارنى چىقىرىش بىلەن شىنجاڭ تەبىئىي بايلىقىنى چىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش. ③ جايلار مەبلەغ توپلاشنى قولغا كەلتۈرۈش. ھەر خىل ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ شەخسلەرنى پۇل ئامانەت قويۇشقا ۋە مەبلەغ توپلاشقا رىغبەتلەندۈرۈش. ④ دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش. ھەر يىلقى دۆلەت مالىيە خام چوتىدا دۆلەت مەخسۇس بىر قىسىم مەبلەغنى شىنجاڭنى ئېچىش، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىشى، زۆرۈر تېپىلغاندا دۆلەت نامىدا چەت ئەلگە شىنجاڭنى ئېچىش قەرز چېكى تارقىتىش. ⑤

ئەركىن سودا رايونلىرىنى تەسىس قىلىپ تاشقى پىرېۋوت كىرىمىنى ئاشۇرۇش، شىنجاڭنىڭ كۆپ دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش ئۈستۈنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئاز دېگەندە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدا بىر ئەركىن سودا رايونلىرىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن دۆلەت قانۇن - نىزام شەكلىدە بەزى پەرمانلارنى ئېلان قىلىپ قوغدىشى لازىم.

ئالدىنقى، ئوبورۇت تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. بازار قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، بازار توسالغۇلىرىنى تازىلاش، رايون قامالى ۋە تارماق مونوپولىيىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، بىر تۇتاش ئۇچۇق رىقابەتلىك، تەرتىپلىك بازار سىستېمىسىنى تېز بەرپا قىلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ① ھەر يىلى ئېچىلىدىغان ئۈرۈمچى سودا كېڭىشىش يىغىنىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش، چەت ئەل، قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ماددىي ئەھۋالىنى قوبۇل قىلىپ، رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئېھتىياجلىق بولغان تۈرلۈك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش. ② شىنجاڭنىڭ ئۈچىنچى كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىپ، رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سەيلە - ساياھەت رايونلىرىنى ياخشى باشقۇرۇپ، چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايون خەلقلىرىنى جەلپ قىلىش. ③ تېخنىكا بازارلىرىنى قۇرۇش، بولۇپمۇ تېخنىكا ئۆتۈنۈپ بېرىش، پاتېنت ھوقۇقى بىلەن تاۋار ماركىسىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈش. ④ ھەر خىل كەسپىي بازارلارنى ئېچىش، شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىق ئۈستۈنلىكىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە كەسپىي بازارلارنى ئېچىش، بولۇپمۇ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان توقۇمىچىلىق سانائىتى بازىرى، خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى بازىرى ۋە مىللىي كىيىم - كېچەك بازىرى، مىللىي ئۇزۇق - تۈلۈك بازىرى قاتارلىقلارنى راۋاجلاندۇرۇپ، بازار ئارقىلىق روناق تېپىش ۋە گۈللىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم.

يەتتىنچى، رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، يۈرۈشلەشكەن تۈرلۈك ئىسلاھاتنى پائال ئىلگىرى سۈرۈپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنىڭ تاشقى مۇھىتىنى يارىتىش كېرەك. كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش بىر تۈرلۈك مۇرەككەپ سىستېما قۇرۇلۇشى. ئۇ ھەر قايسى تارماقلار، ساھەلەر ۋە ھەر قايسى جايلار ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى تەقسىم قىلىشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، سىياسەتچانلىقى كۈچلۈك، قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى. شۇڭا بازارنىڭ بايلىق تەقسىملەشتۈرۈش ھۈلۈك رولىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھۆكۈمەتنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشتىكى بىر تۇتاش پىلانلاش ۋە تىزگىنلەشتىكى يېتەكلەش رولىنى كۈچەيتىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشكە مۇناسىپ كېلىدىغان دۆلەت مۈلكىنى باشقۇرۇش، نازارەت قىلىش ۋە ئىشقا سېلىشنىڭ ئۈنۈملۈك مېخانىزمى بىلەن ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ۋە كارخانا ئىسلاھاتى بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى قايتىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا زۆرۈر بولغان شارائىتلارنى ھازىرلاپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

قىسقىسى، بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل شىنجاڭدا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىلگىرى بولۇپ باقمىغان سۈرئەتتە تېز تەرەققىي قىلىدىغان مۇھىم بىر مەزگىل. شىنجاڭ ئېلىمىز ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ بىر يېڭى يۈكسىلىش نۇقتىسىغا ئايلىنىدۇ. ھازىر بىز ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىدىن ئىبارەت تارىخىي پۇرسەتكە دۇچ كەلدۇق. تارىخىي پۇرسەتنى چىڭ تۇتقاندىلا شىنجاڭ بىلەن شەرقىي رايونلارنىڭ تەرەققىيات جەھەتتىكى پەرقىنى كىچىكلىتىپ، ئەسەر ھالقىغان ئۇلۇغۋار نىشاننى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە رايون ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولغان يولنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىسەك، ھاياتىي كۈچكە تولۇپ تاشقان مەنزىرە رېئاللىققا ئايلىنىدۇ.

جىنايەت ۋە بازار ئىگىلىكى

ئابابەكرى قادىر

ئىشەنچلىك سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، دۆلىتىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى جىنايەت يۈز بېرىش ئەھۋالى ۋە ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بېرىۋاتقان نوپۇس سانى ئامبىلىنى نەزەرگە ئېلىپ ھېسابلانغان جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى (ھەر 10 مىڭ كىشى ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن جىنايەت دېلولىرىنىڭ سانى) تۆۋەندىكىدەك بولغان:

يىللار	مەملىكەت بويىچە ھەر يىلى بەرگەن جىنايەت دېلولىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى (بىرلىكى: مىڭ پارچە)	جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى (بىرلىكى: $\frac{1}{10000}$ پارچە)
50 - يىللار (1950-1959)	299.9	4.95
60 - يىللار (1960-1965)	275.3	4.05
70 - يىللار (1972-1979)	517.4	6.41
80 - يىللار (1980-1990)	667.6	6.99
90 - يىللار (1991-1995)	1648	13.89

يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىمىغان يىللاردا، مەملىكەت بويىچە يۈز بەرگەن جىنايەت دېلولىرىنىڭ سانى ئازراق بولغان، پۇقرالارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى تۆۋەنرەك بولغان. ئېلىمىزنىڭ ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان يىللاردا، يۈز بەرگەن جىنايەت دېلولىرىنىڭ سانى كۆپرەك بولغان، پۇقرالارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىمۇ يۇقىرىراق بولغان.

توغرىسىغا نەزەر سېلىپ، ئېلىمىزنى ئىگىلىكى تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا 80 - يىللاردىكى جىنايەت دېلولىرىنىڭ يۈز بېرىش ئەھۋالى ۋە ئاھالىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى تۆۋەندىكىدەك بولغان:

دۆلەتلەر	ھەر يىلى يۈز بەرگەن جىنايەت دېلولىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى (بىرلىكى: مىڭ پارچە)	ئوتتۇرىچە جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى (بىرلىكى: $\frac{1}{10000}$)
ئامېرىكا	13000	565.2
غەربىي گېرمانىيە	4334	716.6
ياپونىيە	1001	100.1
جۇڭگو	667.6	7

يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، دۆلىتىمىزدە يۈز بېرىۋاتقان جىنايەت دېلولىرىنىڭ سانى ۋە ئاھالىلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىنىڭكىگە قارىغاندا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 6.5~1.5 ھەسسە ۋە 102.4~14.3 ھەسسە

تۆۋەن تۇرىدۇ. مۇنداق بولۇشتىكى سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى، ئېلىمىز سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىدىن باشقا، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىنىڭ 80- يىللاردىكى ئىگىلىك تەرەققىياتى ئېلىمىزنىڭ ئوخشاش يىللاردىكى ئىگىلىك تەرەققىياتىدىن كۆپ ھەسسە يۇقىرى بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

دېمەك، دۆلەت تۈزۈمى جەھەتتىن ئالغاندا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگە قارىغاندا جىنايەت كۆپرەك يۈز بەرگەن. ئاھالىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىمۇ يۇقىرى بولغان. ئىگىلىك تەرەققىياتى جەھەتتىن ئالغاندا، سوتسىيالىستىك دۆلەتمىزنىڭ ئىگىلىك تەرەققىي قىلغانىھىرى جىنايەتمۇ كۆپ يۈز بەرگەن، ئاھالىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىمۇ يۇقىرى ئۆرلىگەن.

ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرەققىيات جەريانىنى ئەسلىسەك، سودا - سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن باشلاپ، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئېلىمىز سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى پىلانلىق ئىگىلىك بولۇپ، بازار ئىگىلىكى زور دەرىجىدە چەكلەنگەندى، ئۇ پەقەت پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ناھايىتى كىچىك دائىرىدەلا مەۋجۇت بولۇ تۇراتتى، شۇڭا ئۇ چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ناھايىتى ئاستا، ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى يىلدىن - يىلغا تەرەققىي قىلىش، زورىيىش، مۇكەممەللىشىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. پارتىيىمىزنىڭ 12- قۇرۇلتىيىدىن 15- قۇرۇلتىيىغىچە بولغان ھەر قېتىملىق قۇرۇلتايلادا بازار ئىگىلىكىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادتىكى ئورنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈلگەنلىكتىن، ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئۈنۈمىزى ئۆزگەرتىش دۆلەت كۈچى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى يىلدىن - يىلغا ئۆسمەكتە. بۇ ئارقىلىق بازار مېخانىزمىدىن ئىبارەت بۇ ۋاسىتە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

جىنايەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىش جەريانى بىلەن ئېلىمىز بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىش جەريانىنى سېلىشتۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، جىنايەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى سەۋەبچى بولغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، بازار ئىگىلىكىنىڭ جىنايەت ھادىسىلىرىنى ئازايتىشقا ياردەم بېرىدىغان ئىجابىي تەسىرىمۇ بار، باشقا ئامىللار بىلەن بىرلىشىپ جىنايەت ھادىسىسىنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان پاسسىپ تەسىرىمۇ بار. بازار ئىگىلىكىدە بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بازار مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ، بازار قىممەت قانۇنىنىڭ زولى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بايلىق تەقسىماتىدا بازار ئاساسلىق رول ئوينىدايدۇ. لېكىن بازار ھەممىگە قانداق ئەمەس، ئۇ يەنە روشەن يېتەرسىزلىكلەرگىمۇ ئىگە. مەسىلەن، نەزەر دائىرىسى قىسقا بولۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك، باشقىلارنى چەتكە قېقىش، يىراق مەنپەئەتنى ۋە ئومۇمىي مەنپەئەتنى نەزەرگە ئالالماسلىق قاتارلىقلار. بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەشۇنداق يېتەرسىزلىكلىرى جىنايەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. ئەمما بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجابىي تەسىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ پاسسىپ (سەلبى) تەسىرى تولىمۇ كىچىك بولۇپ، قوشۇمچە ئورۇندىلا تۇرالايدۇ. شۇنداقتمۇ بازار ئىگىلىكىنىڭ پاسسىپ تەسىرىگە سەل قارىغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، بازار مېخانىزمىنىڭ ئىجابىي رولىنى تولۇق جارى

قىلدۇرۇش بىلەن تەڭلا، دۆلەت ماكرزولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق بازار ئىگىلىكىنىڭ پاسسىپ تەسىرىنى تەدرىجى ئازايتىشى لازىم. بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىمنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن تەپسىلىي ئىزھار قىلماقچىمەن:

جىنايەت يۈز بېرىشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرى
جىنايەت بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، جەمئىيەتكە زىيانلىق، جىنايى ئىشلار قانۇنغا خىلاپ، جىنايى جازا بېرىشكە تېگىشلىك بولغان قىلمىشلاردىن ئىبارەت. جىنايەت قانۇن ئارقىلىق دۆلەت تەرىپىدىن بېكىتىلىدۇ. جىنايەتكە جازا بېرىش دۆلەتنىڭ زورلۇق كۈچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. جىنايەت ئەزەلدىنلا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك، سىنىپ، دۆلەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزۈۋاتقان سىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن قانۇن تۈزۈپ چىققان ۋە بۇ قانۇندا ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە زىيان يەتكۈزىدىغان قىلمىشلارنى جىنايەت دەپ بېكىتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جىنايەت دېگەن ئۇقۇم بارلىققا كەلگەن. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، جىنايەتنىڭ باش مەنبەسى مۈلۈكچىلىك. دۆلەت تۈزۈمى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ھەر قانداق بىر دۆلەتتە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، ئۇ دۆلەتتە جىنايەت ھادىسىسى مۇقەررەر ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. جۈملىدىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىزمۇ جىنايەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن مۇستەسنا ئەمەس. جىنايەت ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. مەزكۇر ماقالىدا پەقەت جىنايەت يۈز بېرىشنىڭ ئەشۇ كۆپ سەۋەبلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرى ئۈستىدىلا توختىلىمەن.

1. ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى مەۋجۇت. ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتىمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش - دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا خاس ئىقتىسادىي تۈزۈمى. بۇ يەردە ئېيتىلغان كۆپ خىل ئىگىلىك خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئۈستىگە قۇرۇلغان خۇسۇسىي ئىگىلىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى كۆپەيتىپ خەلق تۇرمۇشىنى يۈكسەلدۈرۈشتە، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. لېكىن خۇسۇسىي ئىگىلىكتە مەلۇم مىقداردىكى ئېكسپىلاتاتسىيە، تەقسىماتتىكى تەڭسىزلىك، ئەڭ زور پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ۋاستە تاللىماسلىق قاتارلىق ئىللەتلەر مەۋجۇت بولغانلىقتىن، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىجابىي رولىغا ئەگىشىپ، يەنە بەلگىلىك پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. دە، ھەر خىل جىنايەتلەرنىڭ يۈز بېرىشى ۋە كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. خۇسۇسىي ئىگىلىك تەرەققىي قىلىپ زورايدغانسېرى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىجابىي رولىمۇ چوڭىيىدۇ، سەلبىي رولىمۇ چوڭىيىپ جىنايەتمۇ كۆپ يۈز بېرىدۇ.

2. شەھەرلىشىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ھەر خىل زىددىيەتلەرنىڭ تېز، تولۇق ھەل قىلىنمىغانلىقىمۇ جىنايەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولدى. يېزا

ئاھالىلىرىنىڭ شەھەرلىشىشى - ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق يۈزلىنىشى، ئېلىمىزنىڭ سانائەتلىشىشىگە يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ، يېزا ئاھالىسىنىڭ شەھەرلەرگە كىرىپ ئولتۇراقلىشىش نىسبىتى تېز ئۆرلىدى. ھازىر دۆلىتىمىزنىڭ شەھەر بازار ئاھالىسى 400 مىليونغا يېقىنلاپ قالدى. قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە شەھەر - بازارلاردا تۇرۇشلۇق ئاھالىنىڭ مۇنچىۋالا تېز كۆپىيىشى تۇرالغۇ ئۆي، مائارىپ، قاتناش، مۇھىت تازىلىقى، ئىشقا ئورۇنلىشىش، داۋالىنىش، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش... قاتارلىق نۇرغۇن تەرەپلەردە كۆپلىگەن يېڭى زىددىيەتلەرنى پەيدا قىلدى. بۇ زىددىيەتلەرنى تېز ئارىدا، تولۇق ھەل قىلىشقا شارائىت يار بەرمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، جىنايەت ھادىسىلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە كۆپىيىپ قالدۇ. شەھەر - بازارلاردا جىنايەت دەپلولىرى يېزىلاردىكىگە قارىغاندا ھەسسىلەپ كۆپ يۈز بېرىدىغانلىقى خەلقئارادىكى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ، جۈملىدىن دۆلىتىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيانقى ئەمەلىيىتىدە ئىسپاتلانغان.

3. يېڭى شەكىلدىكى ئالاھىدە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئىپادىلىنىشى. سىنىپىي كۈرەش سوتسىيالىزىمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئاساسلىق زىددىيەت بولۇشتىن قېپقالغان بولسىمۇ، ئۇ يەنە بەلگىلىك دائىرىدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېيتقاندەك: سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇ مۇكەممەل ئىككى سىنىپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى توقۇنۇشىدا ئىپادىلىنىدىغان بولماستىن، خەلق مەنپەئىتىگە قارشى كىشىلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، جەمئىيەت مەنپەئىتىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈش توقۇنۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەر ۋە يېڭى ئېكىسپىلاتاتۇرلاردىن ئىبارەت جەمئىيەتكە قارشى كىشىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە ھەر خىل جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى يېڭى شەكىلدىكى ئالاھىدە سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ.

4. چەتتىن كىرگەن پاسسىپ مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى - دۆلىتىمىزدە يېقىندىن بۇيانقى يىللار مابەينىدە جىنايەت كۆپ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر ئاساسلىق سەۋەبى. ئېلىمىزنىڭ ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ناھايىتى زور پايدا يەتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ سىرتنىڭ ئىقتىسادىي تېخنىكىسى، باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى، تۇرمۇش شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئاكتىپ ۋە پاسسىپ ئامىللارمۇ ئېلىمىز جەمئىيىتىگە بىللە ئېقىپ كىردى. سىرتنىڭ پاسسىپ مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ئىدىيىدىن ئىبارەت. جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەرنىڭ سۈيىيەتچىلىك جەھەتتىكى سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ئىدىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىرتنىڭ پاسسىپ مەدەنىيىتىنى ئېلىمىز جەمئىيىتى، بولۇپمۇ ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر ناھايىتى ئاسان قوبۇل قىلىدۇ. بۇمۇ ئېلىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتا جىنايەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئاھالىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى ئۆرلەپ كېتىشتىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

5. پىلانلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش قېلىپى قالدۇرغان ئاسارەتلەر بەزى جىنايىسى ھەرىكەتلەرنىڭ كۆپىيىپ قېلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە سەۋەبچى بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئىلگىرى ئېلىمىز ئىزچىل ھالدا پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويغانىدى. ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ ھەر خىل تۈزۈم ۋە ئۇسۇللىرىمۇ پىلانلىق ئىگىلىككە ماس كېلەتتى. پىلانلىق ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا توسالغۇ بولۇۋاتقانلىقى بايقالغاندىن كېيىن، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ تاۋار ئىگىلىكى يەنى بازار ئىگىلىكى يولغا

قويۇلدى. پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بۇ جىددىي بۇرۇلۇشتا، مۇناسىپ قانۇن ۋە تۈزۈملەرنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈلۈشى يېتىشمەسلىكىدىن، سۈبېيىكتىپ ئامىللىرى ھازىرلانغان بەزى دۆلەت خىزمەتچىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خىيانەتچىلىك قىلىش، پارخورلۇق قىلىش قاتارلىق جىنايىتى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

6. دۆلىتىمىزدە قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ يۈرۈشلەشتۈرۈلۈشى يەنىلا يېتەرلىك بولمايۋاتقانلىقى، بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرى ۋە باشقا پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېغىنىنىڭ تۆۋەن ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى جىنايەت كۆپرەك يۈز بېرىشنىڭ يەنە بىر سەۋەبى. پارتىيىمىزنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇش تەرەققىياتى تېز بولۇپ، ئارقا - ئارقىدىن ناھايىتى نۇرغۇن قانۇن - نىزاملار ئېلان قىلىندى ۋە يولغا قويۇلدى. لېكىن، بولۇشقا تېگىشلىك بارلىق قانۇن - نىزاملار تولۇقلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ كەتتى دېگىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرى ۋە باشقا پۇقرالارنىڭ قانۇننى ئۆگىنىش، قانۇنغا ئەمەل قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىش، قانۇندىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ، كوللېكتىپنىڭ، دۆلەتنىڭ، باشقىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش ئاڭلىقلىقى تۆۋەن بولغانلىقتىن، بەزىلەر قانۇن يوق كاۋاكتىن پايدىلىنىپ نەپ ئالىمەن دەپ جىنايەت ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ، بەزى دۆلەت خادىملىرى قانۇننى بىلىمگە ئىگىلىكتىن قانۇننى خاتا ئىجرا قىلىپ، جەمئىيەتكە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈش ئارقىلىق جىنايەت شەكىللەندۈرمەكتە، نۇرغۇن پۇقرالار كۈندىلىك تۇرمۇش، ھەق - تەلپ، ئائىلە، نىكاھ، مۇھەببەت، تىجارەت، ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش جەريانىدا شەكىللەنگەن ھەر خىل ماجىرالارنى قانۇندىن پايدىلىنىپ ھەل قىلىشنى ئۇقماي، ئىنتايىن كەسكىن ۋە قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى قوللىنىپ جىنايەت شەكىللەندۈرمەكتە.

7. بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاكتىپ (ئىجابىي) نەسىرىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان، تارماق ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان پەسسىپ تەسىرلىك سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان دۆلىتىمىزدە جىنايەت بىر رىغانسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنىڭ، ئاھالىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى بارغانسېرى ئۆزلەۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم سەۋەبى.

بازار ئىگىلىكىنىڭ جىنايەت يۈز بېرىشكە كۆرسىتىدىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرى

1. بازار ئىگىلىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. يەنى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، تىجارەت قىلغۇچىلار ۋە ئىستېمال قىلغۇچىلار ئۆزىنىڭ پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ، نېمە ئىشلەپچىقىرىش، نېمە سېتىش ۋە نېمە ئېلىشنى، تاۋارلارنىڭ سېتىش - سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بېكىتىدۇ. مانا بۇ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغانلىق ھېسابلىنىدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى كۆپەيتىدۇ، ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتىنى ئۆستۈرىدۇ. جەمئىيەت بايلىقىنى موللاشتۇرىدۇ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلايدۇ. نەتىجىدە ئىشىزلىقتىن، يوقسۇزلۇقتىن جىنايەت ئۆتكۈزۈدىغانلارنىڭ سانى ئازىيىدۇ. بۇ تەرىپى جىنايەتنىڭ ئازىيىشىغا تۈرتكە بولىدىغان ئىجابىي تەسىرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە تىجارەت قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنپەئىتىنىلا قوغلىشىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى زىيانغا ئۇچرىتىپ، سۈپەتسىز ھەتتا زىيانلىق نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىپ، يالغان ماركا چاپلاپ ساتىدىغان، ناچار تاۋارنى ئەلا تاۋار قىلىپ نىقابلاپ ساتىدىغان، مال باھاسىنى ئۆزى خالىغانچە ئۆستۈرۈپ ساتىدىغان قانۇنسىز ھەتتا جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىن خالى

بولغىلى بولمايدۇ. مانا بۇ - بازار ئىگىلىكىنىڭ جىنايەت كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان پاسسىپ (سەلبى) تەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

2. بازار ئىگىلىكى ئېچىۋېتىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. يەنى بازار بارلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا، تىجارەتچىلەرگە، ئىستېمالچىلارغا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا ئېچىۋېتىلىدۇ. نەتىجىدە تاۋار ئوبوروتى راۋانلىشىپ، ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەشنىڭ مۇناسىۋىتى تەڭپۇڭلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ، بازارلار ئاۋاتلىشىپ مال باھاسى مۇقىملىشىدۇ. بۇلار بازار ئىگىلىكىنىڭ جەمئىيەتنىڭ تىنچ ۋە مۇقىملىقىغا، جىنايەتنىڭ ئازىيىشىغا ياردەم بېرىدىغان ئاكتىپ (ئىجابى) تەسىرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئېچىۋېتىلىشكە ئەگىشىپ چەتنىڭ چىرىك، چاكنى تۇرمۇش شەكىللىرى، ئىدىيىسى ۋە ئېقىملىرى ۋە ھەر خىل جىنايەت ھەرىكەتلەرمۇ ئېلىمىزگە سىڭىپ كىرىدۇ. ھەتتا ھەر خىل جىنايەت ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ ئېلىمىزگە يۈشۈرۈن كىرىدۇ. مانا بۇلار بازار ئىگىلىكىنىڭ جىنايەت كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان پاسسىپ تەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

3. بازار ئىگىلىكى باراۋەرلىك ئالاھىدىلىكىگە، ئىشلەپچىقارغۇچىلار، تىجارەتچىلەر ۋە ئىسلاھاتچىلار جەمئىيەتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورنى، تۇرۇشلۇق رايونى قاتارلىقلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى تەڭ باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تەڭ باھادا ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە بازار پائالىيىتىگە قاتنىشىدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى بېيىتىشقا زور پايدىلىق بولۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن، جىنايەتنىڭ ئازىيىشى ئۈچۈن كۈچلۈك ياردەم بېرىدۇ. بۇ بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاكتىپ تەسىرى قاتارىغا كىرىدۇ. ئەمما، بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن، جەمئىيەت بايلىقى ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان رايونلارغا ۋە بېيىغان شەخسلەرگە ئېقىپ توپلىشىدۇ - دە، رايونلار ئارىسىدىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى باي - كەمبەغەللىك پەرقى چوڭىيىپ كېتىدۇ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ پىسخىكىلىق تەڭپۇڭلىقى بۇزۇلىدۇ، پىسخىكىلىق تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلىشى جىنايەتنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. مەسىلەن: كەمبەغەللىككە، ۋەيران بولغان شەخسلەرنىڭ بەزىلىرى مال - مۈلۈكنى كۆزلەپ ئادەم ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، ئوغرىلىق قىلىش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ سېتىش، توشۇش، ساقلاش، ئالدامچىلىق قىلىش قاتارلىق جىنايەت ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانسا، بېيىپ كەتكەن شەخسلەرنىڭ بەزىلىرى پۇلنى جايدا ئىشلەتمەستىن كۆپ نىكاھلىنىش، قىمار ئويناش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش قاتارلىق قانۇنسىز ھەرىكەت ۋە جىنايەت ھەرىكەتلەرنى ئۆتكۈزۈشكە ئىشلىتىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزىدۇ. مانا بۇلار - بازار ئىگىلىكىنىڭ جىنايەت ھەرىكەتلەرنىڭ كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولىدىغان يەنە بىر پاسسىپ تەسىرى.

4. بازار ئىگىلىكى رىقابەتلىشىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بازار پائالىيىتىگە قاتنىشىدىغانلار ئارىسىدىكى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلار، تىجارەت قىلغۇچىلار بىلەن تىجارەت قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا سۈپەت، باھا، مۇلازىمەت جەھەتلەردىكى رىقابەت ناھايىتى كەسكىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. رىقابەتلىشىش نەتىجىسىدە ئەلالىرى ئۈتۈپ چىقىدۇ. ناچارلىرى شاللىۋېتىلىدۇ. بۇ خىل رىقابەتلەر تاۋارلارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، باھاسىنى تۆۋەنلىتىش، مۇلازىمەت سۈپىتىنى ياخشىلاش، ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى سەرخىللاشتۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ناھايىتى زور ئاكتىپ رول ئويناپ ئىگىلىكنى جانلاندۇرىدۇ، جەمئىيەت بايلىقىنى ئاشۇرىدۇ، ئەمما رىقابەتلىشىش نەتىجىسىدە

شاللىۋېتىلگەن ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە تىجارەتچىلەر قايتا ئىشقا ئورۇنلاشقچە ئىشسىز قېلىپ، جەمئىيەت مۇقىملىقىنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە جىنايەتنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان يېڭى بىر پاسسىپ ئامىلغا ئايلنىدۇ.

لېنىن «تەبىئەت دۇنياسىدىكى (روھ ۋە جەمئىيەتمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھەممە ھادىسىلەر ۋە جەريانلار بىر - بىرىگە زىت، بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇ-قارشى خاھىشلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم» دېگەندى. بازار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ شەيئىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىمۇ ئاكتىپ تەسىر بىلەن پاسسىپ تەسىردىن ئىبارەت بىر - بىرىگە زىت، بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇ-قارشى بۇ ئىككى تەرەپتىن تەركىب تاپقان زىددىيەتنىڭ باشتىن - ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم. بازار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ شەيئىنىڭ تەرەققىياتىنى مانا مۇشۇ زىددىيەتلەر ئىلگىرى سۈرىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ: «زىددىيەتلىشىدىغان ئىككى تەرەپ ئىچىدە بىر تەرەپ جەزمەن ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپ قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەندەك، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاكتىپ تەسىرى بىلەن پاسسىپ تەسىردىن ئىبارەت زىددىيەتنىڭ بۇ ئىككى تەرىپى ئىچىدە، ئاكتىپ تەسىرى ئاساسىي ۋە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاكتىپ تەسىرى ئالدىدا پاسسىپ تەسىرى ئىنتايىن كىچىك ۋە تارماق ئېقىم بولۇپ، قوشۇمچە ئورۇندىلا تۇرالايدۇ. لېكىن، پاسسىپ تەسىرىگە سەل قارىغىلىمۇ بولمايدۇ. «قۇچقاچتىن قورقۇپ تېرىق تېرىماسلىق» توغرا ئەمەس، لېكىن «قۇچقاچ» نى قورسماي ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشكىمۇ بولمايدۇ.

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىمىزنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەيدى: «بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بازارنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەش - تىزگىنلىشى ئاساسىدا بارلىق تەقسىملەشتە ئۈزلۈكسۇز رول ئوينايدىغان قىلىش لازىم». بۇنىڭغا ئاساسەن بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش جەھەتتىكى غايەت زور ئاكتىپ رولىنى تېخىمۇ كۆپ جارى قىلدۇرۇشىمىز، مۇشۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ تازا مۇكەممەل بولۇپ كېتەلمىگەن جايلىرىنى داۋاملىق مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي، قانۇنىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ بازار ئىگىلىكىگە قارىتا ماكرولۇق تەڭشەش ۋە تىزگىنلىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك پاسسىپ تەسىرلىرىنى بارا - بارا ئازايتىشىمىز لازىم.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- ① «بازار ئىگىلىكى قىبلىنامىسى» - جىنخۇا نەشرىياتى، 1993 - يىلى 12 - ئاي، خەنزۇچە 1 - نەشرى.
- ② جياڭ زېمىن - «دېڭ شياۋپىڭ نەزمىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ جۇڭگو سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى 21 - ئەسىرنى نىشانلاپ ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتايلى» جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بېرىلگەن دوكلات.
- ③ كاك شۇخۇا: «جىنايەتتۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.
- ④ جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستېرلىكى تەسىنلىگەن 90 - يىللاردىكى مەملىكەت بويىچە يۈز بەرگەن جىنايەت دەپلولىرى ھەققىدە مەلۇمات.

ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم يۈسۈپ

ئېلىمىزدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، مۈلۈكچىلىك تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولغان بىر تەرەپلىمە قاتمال تۈزۈلمە تۈپتىن ئۆزگەرتىلدى. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە راۋاجلىنىدىغان تۈزۈلمە شەكىللەندى. لېكىن ئۇ ئېلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تەرەققىياتى ۋە بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىشنىڭ ئۆيىپىكتىپ تەلپىگە ماسلىشالمايۋاتىدۇ. شۇڭا، بازار ئىگىلىكىگە ماس بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى يارىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان ئىندىۋى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. مۈلۈكچىلىك ۋە مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى

مۈلۈكچىلىك بىلەن مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا پەرق بار. مۈلۈكچىلىك — كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاسىتىلەرگە بولغان مۈلۈكچىلىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى شەكىلگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ دۆلەت ئىگىدارلىقى تەركىۋى بىلەن كوللېكتىپ ئىگىدارلىقى تەركىبىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى بارلىق خەلق ئورتاق ئىگىلەيدىغان بىر خىل ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك شەكلى. بارلىق تەبىئىي بايلىق، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت، كان، كارخانىلار بۇ تىپقا كىرىدۇ. ئۇ ئومۇملۇق دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك شەكلى بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى تىزگىنلەپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا يېتەكچى رول ئوينايدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئەمگەكچىلەر ئاممىسى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان بىر خىل ئىگىلىك شەكلى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورتاق بېيىش پىرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇ شەھەر، يېزىلاردىكى ئەمگەكچىلەر ۋە ئىجتىمائىي تارقاق مەبلەغنى كەڭ جەلپ قىلىپ، دۆلەتنىڭ مالىيە بىجىنى ئاشۇرىدۇ، جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش بىسىمىنى يېنىكلىتىدۇ. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتىن باشقا ئىگىلىك خۇسۇسىي ئىگىلىك ۋە چەتئەل كاپىتال ئىگىلىكى قاتارلىق ئىگىلىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئېلىمىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭغا داۋاملىق ئىلھام بېرىپ ۋە يول كۆرسىتىپ ئۇنى ساغلام راۋاجلاندۇرۇش

كېزەك. ئۇ سوسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۆپ خىل ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلىشىشنى كۆپەيتىپ، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى ئومۇمىي ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ قۇرۇلما شەكلى ۋە ئايلىنىش شەكلى بولۇپ، ئۇ كارخانىلارنىڭ كاپىتال توپلاش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. كارخانىلارنىڭ كاپىتال توپلاش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى، ھەسسەدارلىق چەكلىك شىركىتى، شىرىكچىلىكتىكى كارخانىلار، ھەمكارلىق كارخانىلىرى، پاي ھەمكارلىق كارخانىلىرىغا بۆلىنىدۇ. ئوخشاش مۈلۈكچىلىكتىكى ئوخشىمىغان كارخانىلارنىڭ كۆپ خىل رېئاللىشىش شەكلى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مۈلۈكچىلىكتە ئوخشاش بىر خىل رېئاللىشىش شەكلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك بولمىغان كارخانىلارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل مەبلەغ سېلىش، پاي تىزگىنلەش ۋە پاي قوشۇشقا قاتنىشىشتىن ئىبارەت كۆپ خىل رېئاللىشىش شەكلىلىرىنى قوللانسا بولىدۇ. پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كاپىتال توپلاش شەكلى بىرلا خىل بولۇپ، ھۆكۈمەت كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى پائالىيەتكە بىۋاسىتە قاتنىشىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. بۇ خىل كاپىتال تەشكىللەش شەكلى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەھۋالى، ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىشمايۋاتىدۇ. ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى، مەبلەغ سېلىش سۈبېكتىنىڭ كۆپ خىللىشىشقا ئەگىشىپ، مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنىمۇ كۆپ خىللاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

2. نۆۋەتتە مۈلۈكچىلىك قارىشىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى نۇقتىئىنەزەر جەھەتتە پىلانلىق ئىگىلىك كونا قارىشىنى يوقىتىپ، بازار ئىگىلىكى يېڭى قارىشىنى تىكلەش جەريانى، شۇنداقلا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك قارىشىنى يېڭىلاش جەريانى، لېكىن بىر قىسىم كىشىلەر، بولۇپمۇ بىر قىسىم رەھبىرى كادىرلارنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى قانداق قۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش كېرەكلىكى ۋە ئۇنىڭ رېئاللىشىش شەكلىگە بولغان قارىشى يېتەرلىك ۋە بىردەك بولماي، يەنىلا نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلىنماقتا.

(1) مۈلۈكچىلىك مەزمۇنى ئاددىلاشتۇرۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك بىلەن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قارىمۇ قارشى قىلىپ قويۇپ، بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ دەپ قاراپ، مۈلۈكچىلىكنىڭ كونكرېت شەكلىگە تارىخىي تەھلىل يۈرگۈزمەي، مۈلۈكچىلىكنىڭ خاراكتېرى بىلەن كونكرېت شەكلىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاددىلاشتۇرماقتا، مۇتلەق شەكىلگە كەتمەكتە. بۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بىلەن ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كونكرېت شەكىل جەھەتتىكى تارىخىي باغلىنىشىنى ئىنكار قىلىپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ كۆپ مەنبەلەشكەن شەكىللىرى ۋە ھەر خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەرنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ ئۆزئارا تولۇقلاش، سىڭىشتىن ئىبارەت ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرەلمەي، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك قانچە چوڭ، ساپ بولسا شۇنچە ياخشى دەپ قارىماقتا.

(2) مۈلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىشتە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى يوقىتىپ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئورنىتىشنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش، راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى دەپ قارىماي، ئوقۇل مەقسەت دەپ قارىماقتا. نەتىجىدە ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كونكرېت شەكلىدە مەنپەئەت مېخانىزمىنىڭ رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە تەلپىگە ئۇيغۇن كەلگەن ياكى

كەلمىگەنلىكىگە، رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئۈنۈملۈك ھالدا جارى قىلدۇرغان ياكى قىلدۇرمىغانلىقىغا سەل قارىماقتا.

3) مۈلۈكچىلىك شەكلى جەھەتتە ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلىشنى ئاددىي ھالدا دۆلەت ئىگىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش دەپ چۈشىنىپ، ئۇنى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بىردىنبىر شەكلى دەپ قاراپ، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك، پاي ھەمكارلىق تۈزۈمى، ئارىلاشما ھەسسدارلىق مۈلۈكچىلىكى، گۈرۈھ مۈلۈكچىلىكى قاتارلىق ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ باشقا شەكىللىرىنى ئىنكار قىلىپ، دۆلەت ئىگىلىكى دېگەنلىك دۆلەت ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي بايلىقلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش جەريانىنى بىۋاسىتە تىزگىنلەش دېگەنلىك دەپ قارىماقتا. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلىشنى ھەممە ۋاقىت، ھەممە جايدا يېتەكچى رول ئويناپ چۈشىنىپ، رايونلار پەرقى ۋە كەسپىي پەرقنى ئىنكار قىلماقتا. ئەنئەنىۋى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك شەكلىنى قاتىاللاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ يېڭىدىن پەيدا بولغان شەكىللىرىنى چەتكە قاقماقتا. بۇ خىل خاتا ئىدىيەلەر بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىش، مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە كۆپ خىللاشتۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەسسدارلىق تۈزۈمىدىكى قوشۇۋېتىش، بىرلەشتۈرۈش، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش، ئىجارىگە بېرىش، باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش قاتارلىقلار ئەنئەنىۋى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتتى. شۇڭا، نۆۋەتتە ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماس ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئىنتايىن زۆرۈر.

3. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى

ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كونكرېت رېئاللىشىش شەكلى كىشىلەرنىڭ سۈيىپىكتىپ ئېڭى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى، دۆلەت ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان، مۇتلەق قېتىپ قالغان ئۆزگەرمەس نەرسە بولماستىن، بىر يۈرۈش سىناق ۋە تاللاش ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلىدىغان، ئەمەلىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلىكىنى ئۆزگەرتىپ كۆپ خىللىشىدىغان ۋە مۇكەممەللىشىپ بارىدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك جەريان. شۇڭا، ئىگىلىكنى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش دەۋرىنىڭ مۇقەررەر تەلىپى.

1) ئېلىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆپ قاتلاملىقى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇشنى بەلگىلىگەن. ئىنسانلار تارىخىي تەرەققىياتىدا ھەر قانداق جەمئىيەتنىڭ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەزمەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ئۇيغۇن بولۇش قانۇنىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مۈلۈكچىلىك ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ ئاساسىي شەرت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش

قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىق دەرىجىسى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر قايسى ئاساسىي تەشكىلاتلار ئەھۋالىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بولسا تارقاق كىچىك كۆلەمدىكى يەككە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلەشكەن يىرىك كۆلەمدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا بۇرۇلۇش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى، ئىجتىمائىيلىشىش، مەركەزلىشىش دەرىجىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتا، مۈلۈكنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش تەشكىلىي شەكلى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان دۆلەت مۈلۈكچىلىكى، پاي تۈزۈمى قاتارلىق مۈلۈكچىلىك شەكلىنى قوللىنىش مۇۋاپىق. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش دەرىجىسى تۆۋەن، تارقاقلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىدە مۈلۈكنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش تەشكىلىي شەكلى نىسبەتەن تۆۋەن بولغان مۈلۈكچىلىك شەكلىنى قوللىنىش مۇۋاپىق. ئېلىمىزدە رايونلار، تارماقلار، كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى تەكشىسىز كۆپ قاتلاملىق، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىمۇ تەكشىسىز كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، بۇ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى ئىسلاھاتىنى تېزلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىق ھالىتىگە ئۇيغۇن بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كۆپ خىللاشقان شەكلىنى ئورنىتىشنى تەلپ قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت ئۆلچەم ئالدىدا خەلق ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان مۈلۈكچىلىك شەكىللا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇقەررەرلىكىگە ئىگە بولىدۇ، ھەم بىردىنبىر توغرا مۈلۈكچىلىك شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەكسىچە بولغان مۈلۈكچىلىك شەكلى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى، ئۈسۈلى بولۇپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي شارائىتتا تارىخ ئوخشاش بولمىغان مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكىللىرىنى تاللىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى، بۇ مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكىللىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغانلىقىدا. ئېلىمىزنىڭ بىرلا خىل، ساپ بولغان ئەنئەنىۋى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە ماس كەلمىگەنلىكتىن بايلىقنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك سەرخىللاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرالمىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئاكتىپلىق، تەشەببۇسكارلىق، ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق قوزغىيالمىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئېغىر تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا دېڭ شياۋپىڭ بۇ ساۋاقنى يەكۈنلەپ «ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شەكلى زادى قانداق بولسا ئەڭ ياخشى بولىدۇ دېگەن مەسىلىدە مۇنداق پوزىتسىيە تۇتساق بولار، يەنى جايلاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاسانراق، تېزىرەك ئەسلىگە كېلىشىگە ۋە راۋاجلىنىشىغا قانداق شەكىل ئىمكانىيەت بەرسە، شۇنداق شەكلىنى قوللىنىش كېرەك؛ ئامما قانداق شەكلىنى قوللىنىشنى خالىسا شۇنداق شەكلىنى قوللىنىش لازىم. قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولمىغانلىرىنى قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە قىلىش لازىم» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 1 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 720 - بەت.) دەپ كۆرسەتكەندى، 18 يىلدىن بۇيانقى

مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى ئىسلاھاتى تەجرىبىلىرى ئەنئەنىۋى مۈلۈكچىلىك قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇپ، بارلىق ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكىللىرى ۋە تەشكىلىي شەكىللەردىن، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىيالايدىغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىدىن يۈرەكلىك ھالدا پايدىلىنىش لازىملىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

(2) ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرغانلىقىدىن ئىبارەت رېئاللىق تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. جۇڭگو سوتسىيالىزمى يېرىم مۇستەملىكە يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتتىن پەيدا بولغان، ئۇ ماركسىزم كلاسسىكىلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان كاپىتالىزمنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتى ئاساسىدا قۇرۇلغان سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاۋاتقان، دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان سوتسىيالىزم، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىن قالاق بولۇپ، بىر ئۇزاق دەسلەپكى باسقۇچ ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەر كاپىتالىزم شارائىتىدا تاماملانغان سانائەتلەشتۈرۈش، ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا مۇھتاج. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى تەكشىسىز پەرقلىق، كۆپ قاتلاملىق بولۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەشكىلىي قۇرۇلمىسى كۆپ خىل بولۇش، ھەر خىل ئەمگەك ئۈسۈلى ۋە مەنپەئەت سۈبېكتى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، ئۆتكۈنچىلىك، پىشىپ يېتىلمەسلىك، غەيرىي ساپلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكى ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل ئىقتىسادىي شەكىللەرنىڭ ئۇزاق مۇددەت بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ ئورتاق راۋاجلىنىشىنى بەلگىلىگەن. بۇ بىزدىن سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى چىقىش قىلىپ، مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى ئىسلاھاتىنى تېزلىتىپ، ھەر خىل ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىگە ماس بولغان ئىگىلىك شەكلىنى يولغا قويۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇشنى تەلپ قىلىدۇ. سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن ئىبارەت رېئاللىقتىن ھالقىپ، رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىدىن چەتنەپ، قارىغۇلارچە چوڭ، ئومۇمىي بولۇشنى قوغلىشىش، ئىگىلىك سۈبېكتلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىغا تەسىر كۆرسىتىپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. خەلقئارا مۇھىتتىن قارىغاندا ئېلىمىز تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن تىنچ رىقابەتلىشىش دەۋرىدە تۇرماقتا. ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادى، پەن - تېخنىكا ئاساسى ئاجىز، مەبلىغى كەمچىل بولغاچقا خەلق ئىگىلىكىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مەبلىغىنى، ئىلغار تېخنىكىسى، ئۈسكۈنىسى ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىش ۋە پايدىلىنىش لازىم. بۇ جەزمەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن سودا ئالاقىسى ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئاساسىدا بەلگىلىك دەرىجىدە چەتئەل مەبلىغى، ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇپ، جۇڭگو

چەت ئەل شىرىكچىلىكى ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

(3) ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش، بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىش قەدىمىنى تېزلىتىشنىڭ ئېھتىياجى. ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك شەكلىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ناتۇرال ئىگىلىك، بازار ئىگىلىكى، مەھسۇلات ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدا ئايرىم - ئايرىم قوللىنىلغان. سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەمەلىيەتتە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرغانلىق، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرايلىغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى تېپىپ چىقىش ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى تېپىپ چىققانلىق. ئون نەچچە يىلدىن بۇيان گەرچە ئەنئەنىۋى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك شەكلىگە قارىتا بىر يۈرۈش ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرغان بولساقمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا نۇرغۇن تەرەپلەردە بازار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايۋاتىدۇ. ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكى ئېنىق بولغان مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمى ۋە ئۆزئارا مۇستەقىل بولغان مال مۈلۈك سۈبېكتىنى ئۆزىنىڭ ئايلنىش ئاساسى قىلىدۇ. بازار ئىگىلىكى مۈلۈك ھوقۇقى ئۈچۈك بولۇش، ھوقۇق - مەسئۇلىيەت ئېنىق بولۇش، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىپ، كارخانىلارنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرىدىغان، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان، ھەقىقىي بازار سۈبېكتىغا ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، بەلكى كاپىتال ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى يۈرۈشۈپ تۇرۇش، ھەم يۈرۈشۈش جەريانىدا بايلىقنى سەرخىللاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى، مەبلەغنى ئۈنۈملۈك ئايلاندۇرۇپ، پايدىنى تېخىمۇ كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا بازار مېخانىزمى نورمال ئايلنىنمايدۇ. ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى بازار ئىگىلىكىمۇ شەكىللەنمەيدۇ. لېكىن ئەنئەنىۋى مۈلۈكچىلىك شەكلىدە مۈلۈك ھوقۇقى، ھوقۇق - مەسئۇلىيەت ئېنىق ئەمەس. مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا ئايرىلمىغان بولغاچقا كارخانىلار ھەقىقىي بازار سۈبېكتىغا ئايلنىنالمىغان، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كاپىتال مەمۇرىي ۋاسىتە ئارقىلىق ئايلنىنىپ، ئەركىن يۈرۈشۈپ تۇرمىغانلىقتىن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ھادىسىسى پەيدا بولۇپ، دۆلەت مۈلكىنىڭ ساقلىنىشى ۋە ئېشىشى كاپالەتكە ئىگە بولماي ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان. بۇ خىل ئەنئەنىۋى مۈلۈكچىلىك شەكلى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت نىسبەتەن ئاددىي، ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى بولمىغان ئەھۋالدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرايلىدۇ. لېكىن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىشىشى ۋە ئىجتىمائىيلىشىش ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يەككە سۈبېكتىلىق مۈلۈكچىلىك شەكلى بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايدۇ، شۇڭا ئەنئەنىۋى مۈلۈكچىلىك شەكلى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ رېئاللىشىش شەكلىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىشنىڭ

جىددىي تەلپى. ...
 ...

ماركسىزىملىق پەلسەپە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ جېنى

مۇھەممەت رەھىم مەمتىلى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنلىرى ئىنتايىن مول. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ئىدىيىۋى قۇرۇلۇش دېگەن ئىككى ساھەگە ئايرىش مۇمكىن. مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مائارىپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت، ئاخبارات، نەشرىيات، رادىئو - تېلېۋىزىيە، سەھىيە، تەنتەربىيە، كۈتۈپخانا، مۇزىي قاتارلىق ھەر قايسى مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى ئىشچىلار سىنىپىغا خاس ماركسىزىملىق دۇنيا قاراش ۋە ئىلمىي نەزەرىيە، كوممۇنىستىك غايە، ئېتىقاد ۋە ئەخلاق، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە ئۇيغۇن كېلىدىغان خوجايىنلىق ئىدىيىسى، سوتسىيالىستىك سىياسىي تۈزۈمگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھوقۇق - مەجبۇرىيەت قارشى ۋە تەشكىلىي ئىنتىزام قارشى، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پىداكارانە روھ ۋە كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسى، سوتسىيالىستىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزم ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھەممىدىن مۇھىم مەزمۇنى ئىنقىلابىي غايە، ئىنقىلابىي ئەخلاق ۋە ئىنقىلابىي ئىنتىزامدىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىرىنچى ساھەدىكى مەزمۇنلىرىدىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماركسىزىملىق پەلسەپە، دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنى ئالاق، سوتسىيالىستىك مائارىپ ماركسىزىملىق پەلسەپىنى نەزەرىيىۋى ئاساس، كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارشىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغاچقا، ئۇ تەربىيەلەنگۈچىلەرنى سوتسىيالىزم ئىشلىرى، كوممۇنىزم ئىستىقبالى ئۈچۈن ئاڭلىق كۈزەش قىلىدىغان، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق تەرەققىي قىلغان كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى بەلگىلىگەن. كاپىتالىستىك مائارىپ بولسا، بۇرژۇئا پەلسەپىسىنى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈپكى مەقسىتى تەربىيەلەنگۈچىلەرنى كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال كۆپەيتىشتىكى ماشىنىسى ۋە قورالىغا، پۇلنىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئوخشاش بولمىغان مائارىپ تۈزۈمىدە گەرچە ئورتاق مەزمۇن ۋە قانۇنىيەتلەر بولسىمۇ، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق ئۇلار بىر - بىرىنى ئەينەك قىلىشىمۇ، لېكىن مۇھىمى ئۇلاردىكى تۈپ پەرقنى ئېنىق تونۇش، سوتسىيالىستىك مائارىپ ئىشلىرىمىزنى سوتسىيالىستىك مائارىپنىڭ تەربىيەلەش نىشانى ۋە ئالاھىدە قانۇنىيىتى بويىچە راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

يەنە ئىلىم - پەننى مىسالغا ئالاق، ئىجتىمائىي پەنلەر سىنىپلىققا ئىگە بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار ھامان ئوخشاش بولمىغان پەلسەپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىلىم - پەنلىرىنى بەرپا قىلىدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. بۇ ناھايىتى ئېنىق مەسىلە بولۇپ، كۆپ سۆزلەش ھاجەتسىز. تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئۆزىدە ھىچ بىر سىنىپىلىك

بولمىسىمۇ، لېكىن ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئالىملىرى ئوخشاش بولمىغان پەلسەپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەبىئىي پەنلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە قوللىنىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلار مەلۇم خىلدىكى پەلسەپىنىڭ يېتەكچىلىكىنى ئاڭلىق ھالدا قوبۇل قىلمىسا، ئاڭسىز ھالدا قوبۇل قىلغان بولىدۇ. نۇرغۇنلىغان تەبىئىي پەن ئالىملىرى ئىدىيە سىستېمىسى بولغان ماتېرىيالىزم پەلسەپىسىنى ئېنىق بىلمىسىمۇ، لېكىن بۇ، ئۇ ئالىملارنىڭ پەن ساھەسىدە ماتېرىيالىزمغا ئىستېخىيلىك ھالدا مايىل بولۇشىغا ھەمدە بۇ خىل پەلسەپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا دەخلى يەتكۈزمەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە ئالىملارنىڭ مەلۇم خىلدىكى خاتا پەلسەپىنىڭ ئاسارىتىگە ئۇچرىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئېزىتقۇ يولغا كىرىپ قېلىشى ياكى قاراپ تۇرۇپ زور مۇۋەپپەقىيەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشتەك مىساللارمۇ ئىلىم - پەن تارىخىدا ئاز كۆرۈلگەن ئەمەس. پاكىتلار شۇنى تەكرار ئىسپاتلىدىكى، ماركسىزىملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان يېتەكچىلىكى ئىنتايىن مۇھىم. ئەگەر توغرا دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيە ئالدىنقى شەرت قىلىنمىسا ئىلىم - پەننىڭ ھەقىقىي ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ بولۇشى ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىقلارمۇ ھەم شۇنداق. بۇ شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ماركسىزىملىق پەلسەپە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىرىنچى ساھەدىكى مەزمۇنى يەنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم يېتەكچى رولغا ئىگە بولۇپ، بۇ ئىشلىرىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك خاراكتېرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە يۆنىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ جېنىدۇر.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىككىنچى ساھەدىكى مەزمۇنى بولغان ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشقا كەلسەك، ماركسىزىملىق پەلسەپە بۇلارنىڭ ئىچىگە تېخىمۇ بىۋاسىتە سىڭگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا يادرولۇق ۋە جانلىق رولىنى بىۋاسىتە ئوينايدۇ. ئەخلاقنىڭ ئۆزىنىلا مىسالغا ئالدىغان بولساق، سوتسىيالىستىك ئەخلاق ماركسىزىملىق پەلسەپە يېتەكچىلىكىدىكى كوممۇنىستىك كىشىلىك تۇرمۇش قارشى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولىدۇ. ماركسىزىملىق پەلسەپىنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزملىق قائىدىلىرى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا يىغىنچاقلايدۇ. ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت نېگىزلىك زىددىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قارشىنى تۈگىتىشنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ۋە كوللېكتىۋىزىملىق، كوممۇنىستىك قاراشنى تىكلەشنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ماركسىزىملىق پەلسەپە ئىلمىي دەلىللەش ئارقىلىق زامانىمىزدىكى ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئىنقىلابىي سىنىپ پرولېتارىيات سىنىپىغا بىر خىل يېپيىڭى كىشىلىك تۇرمۇش قارشى ۋە ئەخلاق قارشىنى يەتكۈزۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ، كوللېكتىۋىزىم يادرو قىلىنغان كوممۇنىستىك ئەخلاق قارشىنى بۇرژۇئازىيە ۋە بارلىق ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ شەخسىي مەنپەئەتپەرەستلىك ئەخلاقى قارشى بىلەن روشەن ھالدا قارىمۇ - قارشى ئورۇنغا قويۇپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنى ئىلمىي يۈسۈندا كوممۇنىستىك كىشىلىك تۇرمۇش قارشى ۋە ئەخلاق قارشىنىڭ جەزمەن پەيدىنپەي بارلىق ئەزالارنىڭ ئورتاق قارشى بولۇپ قالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پارلاق مەنزىرىسى ئالدىنقىلا كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ماركسىزىملىق پەلسەپە كىشىلەرگە شۇنى تونۇتتىكى،

كوللېكتىۋىزىم يادرو قىلىنغان كوممۇنىستىك ئەخلاق ئۇلۇغ، ئالجاناپ، مۇكەممەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىلمىي بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر يۈكسەك ئىنقىلابلىق بىلەن يۈكسەك ئىلمىلىك ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا كوممۇنىستىك ئەخلاقنى تىكلەش ۋە جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا ماركسىزىملىق پەلسەپىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كوممۇنىستىك ئەخلاق ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىنى ۋە كىشىلىرىنى ئاڭلىق تۈرۈپ قورالاندۇرۇپ، ئۇلارنى ھەقىقىي يۈسۈندا ئەڭ ئىلغار-سىنىپقا ۋە ئىلغارلارغا ئايلاندۇرىدۇ.

لېي فىڭ زوھىنىڭ كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قېلىشىغا دەل لېي فىڭنىڭ مەدەنىيەتلىك، ئەخلاقلىق بولۇش، ئۇنىڭ كىشىلەرگە ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا خىزمەت قىلىش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك ھەرىكەتلىرى كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش بىلەن كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى ئاساس قىلىپ، ماركسىزىملىق پەلسەپىنىڭ دەۋر روھىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرگەنلىكى سەۋەب بولدى. ئېلىمىزدە 60 - يىللاردا مەيدانغا كەلگەن لېي فىڭ، 70 - يىللاردا مەيدانغا كەلگەن چاۋ يۈيلۇ، 80 - يىللاردا مەيدانغا كەلگەن جاڭ خەيدى، 90 - يىللاردا مەيدانغا كەلگەن كۆڭ فەنسۇنلار سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ تىپى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوبىيېكتىپ جەھەتتە سوتسىيالىزم ئىشلىرى تەرەققىياتى قانۇنىيىتىنىڭ تەلپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، سۈبىيېكتىپ جەھەتتە كوممۇنىستىك ئىستىقبالغا بولغان ئېتىقاد ۋە ئىنتىلىشنى گەۋدىلەندۈرۈپ، كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بىلەن قوراللانغان بىر ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنىڭ يېڭى قىياپىتىگە ۋەكىللىك قىلدى.

ماركسىزىملىق پەلسەپە يېتەكچىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش ۋە تېخىمۇ جانلاندۇرۇش پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك، ئۇلۇغ تارىخىي مەسئەلەگە ئىگە ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىسى. بۇ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن كەڭ پارتىيە گەزەللىرى، كادىرلار ۋە ئامما پائال ھەرىكەتكە كېلىشى، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلىرى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشتا باش تارتىپ بولمايدىغان پەۋقۇلئادە زور مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ھەقىقىي ئېلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا رەھبىرى كادىرلار ئىچىدىكى چىرىكلىشىشكە ئۈنۈملۈك زەربە بېرىپلا قالماي، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ. ھازىرقى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بارلىق چىنىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ، مەنئى مەدەنىي مىراسلىرى بىلەن ھازىرقى زاماندىكى بارلىق ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بولغاچقا، ئۇ، ئۆتكەن زاماننىڭ ساداسى بولماستىن، بەلكى كەلگۈسى زاماننىڭ ئارزۇ - ئىستىكى، ھازىرقى دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرى بولۇشى كېرەك. قىسقىسى، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت ماركسىزىملىق پەلسەپە يېتەكچىلىكى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر، ئەڭ ئېسىل، ئەڭ ئۇلۇغ مەنئى مەدەنىيەتتۇر. شۇنداق يېپيېڭى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ كالىدماز كىسىملىق پەلسەپە مانا مۇشۇنداق يېپيېڭى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنىڭ جېنىدۇر.

بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى ۋە ئۇنىڭ رول ئويناش دائىرىسىنىڭ چەكلىمىلىكلىكى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن

يېڭى تارىخىي دەۋردە، ئېتىكا ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ يۆنىلىشىنى قانداق بەلگىلەش كېرەك؟ بەزىلەر يېڭى دەۋردىكى ئېتىكا ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى ۋەزىپىسى — بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ماس كېلىدىغان ئەخلاق ئۆلچەملىرى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ مەلۇم ئاساسى بولسىمۇ، ئەتراپلىق ئەمەس. يېڭى دەۋردىكى ئېتىكا ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ يۆنىلىشىنى بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە باسلىشىش قاتلىمىغا ئاددىي ھالدا باغلاپ قويۇش، نەزەرىيە جەھەتتىن ئىلمىي بولمايلا قالماستىن، ئەمەلىيەت جەھەتتىنمۇ زىيانلىق. يېڭى دەۋردىكى ئېتىكا ئەخلاق قۇرۇلۇشى چوقۇم بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىشى ھەم بازار ئىگىلىكىدىن ھالقىغان بولۇشى كېرەك. بۇ ماقالىدا مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز.

بازار ئىگىلىكى مېخانىزمىنىڭ ئىچكى چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئەخلاق ئۆلچەملىرى پەقەت ئىقتىسادىي ساھەلەردىكى ئالاھىدە بەلگىلىك دائىرە ئىچىدىلا رول ئوينىيالايدۇ. بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام، تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جەمئىيەت قانۇن-قائىدە، تۈزۈم، سىياسەت، نىزام قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتار تەكشۈش، كونترول قىلىش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىشقا مۇھتاج. لېكىن ھەر قانداق «قاتتىق چەكلىمە» لەر ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بارلىق ئىقتىسادىي ھەرىكەتلىرىنى پۈتۈنلەي قېلىپلاشتۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ، بۇ بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى شەكىللەندۈرۈشنى ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىنى چەكلەش ۋە تەكشۈشنى تەلپ قىلىدۇ.

ئۇنداق بولسا، بازار ئىگىلىكى ئەخلاق ئۆلچىسى دېگەن نېمە؟ مېنىڭچە، بازار ئىگىلىكى ئەخلاق ئۆلچىسى دېگەنمىز، كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى، شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەكشۈيدىغان ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر داۋامىدا كىشىلەر ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان ئەخلاق مىزانى، شۇنداقلا ئۇ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىقتىسادىي سۈبېكتىكە قارىتىلغان ئەخلاق تەلپى. بازار ئىگىلىكى ئەخلاق ئۆلچىسى بىلەن بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇقەررەر تەلپى بىردەكلىككە ئىگە بولىدۇ، مانا بۇ بازار ئىگىلىكى ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن، قىممەت قانۇنىيىتى كىشىلەردىن تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، پاراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئەخلاق ئۆلچىمىگە رىئايە قىلىشنى تەلپ قىلىدۇ؛ رىقابەت قانۇنىيىتى كىشىلەردىن ئادىل رىقابەتلىشىشتىن ئىبارەت ئەخلاق قارىشىنى تىكلەشنى تەلپ قىلىدۇ؛ ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ مۇرەككەپ، كۆپ خىللىقى كىشىلەردىن ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش، ئىنئايەتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش، خېرىدارلارنى ھەممىدىن ئەلا دەپ بىلىش قاتارلىق ئەخلاق ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇشنى تەلپ قىلىدۇ؛ خۇسۇسى ۋە ئايرىم مەنپەئەتنىڭ ئىجتىمائىي مەنپەئەتكە بېقىنىشى كىشىلەردىن جەمئىيەتكە نەسىۋل بولۇش ئۆلچىمىنى تىكلەشنى تەلپ قىلىدۇ، ۋەھاكازالار. دېمەك، كىشىلەرنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ كۆپ خىل قانۇن-قائىدە ۋە نىزاملارغا رىئايە قىلغانلىقى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە رىئايە قىلغانلىقىنى

گەۋدىلەندۈرىدۇ، مانا بۇ - ئەخلاقلىق ئىقتىسادىي ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ.

بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى كىشىلەرنىڭ مەنپەئەت ھەرىكىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ، بۇ ئۇنى روشەن مەنپەئەت تۈسىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدا، ئەخلاقنىڭ رولى نېمىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ؟ بەزىلەر، ئەخلاقنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەتكە بولغان رولى بولسا ئىنساپ ئارقىلىق مەنپەئەتنى بېشىش، ئەخلاق ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتكە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى چەكلەشتىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق دەپ قاراش توغرا ئەمەس. ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر جەريانىدا، ئەخلاقنىڭ رولى ئىقتىساد سۈبېيېكتىنىڭ ئەڭ زور مەنپەئەتكە بولغان ئىنتىلىشىنى چەكلەش بولماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي سۈبېيېكتىنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە ئۇيغۇن بولغان تاللاش ۋە شەكىل ئارقىلىق مەنپەئەتكە ئېرىشىشنى، ئىقتىسادىي سۈبېيېكتىنىڭ ئەخلاققا قارشى شەكىل ئارقىلىق مەنپەئەتكە ئېرىشىشنى چەكلەشنى تەلپ قىلىشتىن ئىبارەت. ئەگەر ئىقتىساد سۈبېيېكتى ئىقتىسادىي ھەرىكەتكە چېتىشلىق بولغان ھەر قايسى تەرەپ، ھەر قايسى ھالقىلاردا بازار ئىگىلىكى ئەخلاققا ئۇيغۇن بولسا، ئۇ ھالدا ئەڭ زور مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرگەن ھەرىكەت ئەخلاقى جەھەتتىن ئەيىبسىز بولىدۇ. قېلىپلاشقان بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ياخشى ئەخلاق ئوبرازىلا ئىقتىسادىي سۈبېيېكتىنىڭ ئەڭ زور مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەم بېرەلەيدۇ. بۇ بازار ئىگىلىكى ئەخلاقىنى ھامان روشەن مەنپەئەت تۈسىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئەخلاق بىلەن مەنپەئەتنىڭ بىردەكلىك تەرىپى بولىدۇ، ئەمما ئەخلاقنىڭ يەنە مەنپەئەتتىن ھالقىغان تەرىپى بولىدۇ. ئىقتىسادىي ساھەدە، ئادىل رىقابەتلىشىش شەكىل ئارقىلىق چەكلىك بايلىقلارنى تەقسىم قىلىش بولسا بازار ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلۇق ھەرىكەت. رىقابەت قانۇن - نىزاملارغا ئۇيغۇن بولسا، ئۇ ھالدا، رىقابەت جەريانىدا ئۆزىنى پايدا - مەنپەئەتكە ئىگە قىلغان ئىقتىسادىي ھەرىكەت بازار ئىگىلىكى ئەخلاققا ئۇيغۇن بولغان ھەرىكەت بولىدۇ. نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر كارخانىلار، نۇرغۇنلىغان داڭلىق مەھسۇلاتلار رىقابەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ كارامىتىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ. لېكىن قانۇن نىزاملارغا، بازار ئىگىلىكى ئەخلاققا ئۇيغۇن بولغان رىقابەت، ئۆيىپىكىتىپ جەھەتتە رايونلار، تارماقلار، كارخانىلار ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقى ۋە باي - نامراتلىق دەرىجىسىنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك ئورتاق بېيىش بىلەن زىددىيەتلىك. مانا بۇ - بازار ئىگىلىكى ئەخلاقىنىڭ چەكلىمىلىكلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بازار مېخانىزمى يەنە كىشىلەرنىڭ ئالسىجاناب ئەخلاق مەنزىلىگە بولغان ئىنتىلىشىنى شەرت قىلىدۇ. ئىقتىسادىي ساھەدە، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي سۈبېيېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئىقتىسادىي ئالاقە جەريانىدا مەلۇم قائىدە - نىزاملار ئاساسەن سۈدىلىشىش، پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلىشىشقا ئەخلاقىي جەھەتتىن يول قويۇلىدۇ، بۇنداق قىلىش ئورۇنلۇق ھېسابلىنىدۇ. بىز ھەم جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خالىسا تەقدىم قىلىش روھىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز، تەقدىرلىشىمىز ۋە قانات يايدۇرۇشىمىز، ھەم كىشىلەرنىڭ توغرا، مۇۋاپىق يوللار ئارقىلىق شەخسىي مەنپەئەتىنى قوغلىشىشنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىقلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. بەزى ئىقتىسادىي ئورۇنلار ياكى شەخسلەر بازار ئىگىلىكىدە رىقابەتلىشىشكە جۈرئەت قىلىپ ۋە ماھىر بولۇپ، ئىنچىكىلىك بىلەن ھېسابات قىلىپ، پايدىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن دۆلەتكە، كوللېكتىپقا، نامراتلارغا پۇل ئىئانە قىلىپ، جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن بەخت ياراتتى. ئالدىنقى بىر خىل ھەرىكەت بولسا بازار ئىگىلىكى ھەرىكىتى بولۇپ، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكىلا ئەمەل قىلىنغان، كېيىنكى بىر خىل ھەرىكەت بولسا «تەقدىم قىلىش» ھەرىكىتى بولۇپ، ئاڭلىق ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق ھېسسىياتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ خىل «ياردەم بېرىش»، «قوللاپ قۇۋۋەتلەش»، «تەقدىم قىلىش» يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ ئورۇن،

شۇ كارخانا ياكى شۇ ئادەمگە بەلگىلىك نام - مەنپەئەت ئېلىپ كېلىپ، ياخشى ئوبرازنىڭ تىكلەنىشىگە سەۋەب بولىدۇ، «جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش»، «خالىسا ئەقىدىم قىلىش»، «ئۆز نەپسىدىن كېچىپ، باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش» قاتارلىق تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ئەخلاقىي ھەرىكەتلەر بازار ئىگىلىكى ئەخلاقىنىڭ دائىرىسى ئىچىگە كىرمەيدۇ. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بازار ئىگىلىكى مېخانىزمىنىڭ ئىچكى خاسلىقى كىشىلىك تۇرمۇش ئەھمىيىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئەمەلگە ئېشىشى ۋە ئەخلاقىنىڭ ھەقىقىي ياخشىلىنىشىنى شەرت قىلىدۇ.

نۆۋەتتە، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ۋە ئۇنىڭ نازارەتچىلىك مېخانىزمى تېخى ئانچە مۇكەممەل ئەمەس، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، بازار ئىگىلىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنى تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. لېكىن، شۇنىمۇ سەگەكلىك بىلەن ئېنىق كۆرۈشمىز كېرەككى، بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى پەقەت ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئالاھىدە بەلگىلىك دائىرە ئىچىدىلا قېلىپلاشتۇرۇش ۋە تەڭشەش رولىنى ئوينىيالايدۇ.

بازار ئىگىلىكى ئەخلاقىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت ئەمەل قىلىدىغان، ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەردە رول ئوينىيدىغان ئومۇمىي ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئايلىنىشى مۇمكىن ئەمەس، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەر ئەخلاقىنىڭ قىممەت نىشانىنى بازار ئىگىلىكى ئەخلاقىنىڭ قىممەت نىشانى بىلەن تامامەن ئوخشاش قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ئېلىمىز ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە چوڭقۇر تەسىرلەرنى پەيدا قىلىپ، ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئۆزىنىڭ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشقا تۈرتكە بولدى. ئەمما ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەرگىزمۇ ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ھەممىسىنى بازارلاشتۇرۇشتىن دېرەك بەرمەيدۇ، بازارلاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇش ھەرگىزمۇ ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ «ئىقتىساد» بىلەن شۇغۇللىنىشىنى تەشەببۇس قىلغانلىق، ئىقتىسادىي ساھەنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمى بىلەن ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى بارلىق ساھەلەرگە كېڭەيتكەنلىك ئەمەس. بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەمەل قىلىدىغان ئومۇمىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە ئايلىنالايدۇ ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ھەممىسىدە رول ئوينىيالايدۇ، ئۇ پەقەت بازار ئىگىلىكى جەرياندىكى ئىقتىسادىي ئالاقە، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھەر خىل ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۈنۈملۈك ھالدا تەڭشەپ، ئىقتىسادنىڭ ساغلام، تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ھازىرقى جەمئىيەتتە، ئىش تەقسىماتى — بىر خىل ئومۇمىي ئىجتىمائىي ھادىسە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئۈزلۈكسىز بۆلۈنۈش، قوشۇلۇش ئارقىلىق كۆپلىگەن تارماق ۋە سانسىزلىغان كەسىپلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. تارماق ۋە كەسىپ ئىش تەقسىماتىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى، ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنىڭ كۆپ خىللىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تارماق، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئۆزىگە قويغان ئالاھىدە تەلپى بولىدۇ، ھەر بىر تارماق، ھەر بىر كەسىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە شەكىل ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەت بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر قايسى تارماق، ھەر قايسى كەسىپنىڭ ئۆزىنىڭ تارماق ئەخلاقى، كەسىپى ئەخلاقى بولۇشى كېرەك. تارماق، كەسىپى ئەخلاقى، تۈرلۈك تارماق، كەسىپلەر ئۆتەشكە تېگىشلىك مەسئۇلىيەت ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ

ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى لازىم. ھەر بىر تارماق ۋە ھەر بىر كەسىپ ئەگەر ئەقەللىي تارماق، كەسىپى ئەخلاقنىڭ تەلەپلىرىگە رىئايە قىلمىسا، مۇقەررەركى، جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپى ۋە كىشىلەرنىڭ نورمال تۇرمۇشىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئۆزىنىڭ كەسىپى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا، چوقۇم مۇناسىۋەتلىك كەسىپى ئەخلاققا رىئايە قىلىش، باشقا ئىجتىمائىي تۇرمۇش ساھەلىرىگە بارغاندەك چوقۇم شۇنىڭغا مۇناسىپ كەسىپى ئەخلاققا رىئايە قىلىش لازىم. ھەر قايسى تارماق، ھەر قايسى كەسىپلەر ياخشى كەسىپى ئەخلاق روھىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەندەلا، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ساغلام، ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ كەسىپ ئەخلاقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۆلچىمى، ئالاھىدە تەلىپى بار، بۇلارنى بازار ئىگىلىكىنىڭ قىممەت نىشانى بىلەن ئوخشاش قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، كېسەلنى داۋالاپ ئادەمنى قۇتقۇزۇش - دوختۇرلارنىڭ كەسىپى ئەخلاقى، تۈرلۈك چارە - ئاماللارنى قىلىپ، بىمارلارنىڭ ئازابىنى يەڭگىلەشتۈرۈش، بىمارلارنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇش - تىببىي ئەخلاقنىڭ تۈپ تەلىپى. بىپەرۋالىق، مەسئۇلىيەتسىزلىك، قول ئۇچىدا ئىشلەش قاتارلىق داۋالاش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىش، داۋالاش، كۆرۈش، سەھرى - شەپقەت يەتكۈزۈش ھېسابغا پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم ئۇندۇرۇۋېلىش، «قىزىل بولاق»، «شېرىكانە» قوبۇل قىلىش قاتارلىق قىلمىشلار تىببىي ئەخلاق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك پرىنسىپىغا خىلاپ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ماس كېلىدىغان دوختۇرلار ئەخلاقى، كادىرلار ئەخلاقى، دۆلەت خىزمەتچىلىرى ئەخلاقى، ئوقۇتقۇچىلار ئەخلاقى قاتارلىقلارنى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشقا بولمايدۇ. بازار ئىگىلىكى ئەخلاقى ئۆلچەملىرى، مەسىلەن، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش قاتارلىقلار ئىقتىسادىي ھەرىكەت جەريانىدا ئەخلاقلىق بولىدۇ، ئەگەر ئىقتىسادىي ساھەدىن ھالقىپ كەتسە، باشقا غەيرىي ئىقتىسادىي ساھەلەردە رول ئوينىسا، ئۇ ھالدا ئەخلاقسىزلىققا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ - دە، سەلبىي تەسىر پەيدا قىلىدۇ. نۆۋەتتە، كىشىلەر شۇنى ئومۇميۈزلۈك ھېس قىلدىكى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى، مەنپەئەت پرىنسىپى، نەپ پرىنسىپى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە سىڭىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا پۈلپەرەزلىك، راھەتپەرەزلىك، ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك، خىيانەتچىلىك، پارخورلۇق قىلىش، ھوقۇق - ئەمەل سودىسى قىلىش، قانۇنسىز سودا بىلەن شۇغۇللىنىش، دۆلەت ۋە كوللېكتىپنىڭ بايلىقى ۋە مال - مۈلكىنى يۇتۇۋېلىش قاتارلىق چىرىكلىك، رەزىللىك ھادىسىلىرى يامراپ كەتتى. ھازىرقى جەمئىيەتتە، ھەر قانداق ئادەم ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىشتا ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەر بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. تۈرلۈك كەسىپلەردە ناچار ئىستىللارنىڭ ئېغىر دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتتىكى ناھايىتى زور دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈپ، جەمئىيەتنىڭ نورمال تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بۇلغىدى. ئېلىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەر توغرىسىدا، پارتىيىنىڭ 14 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىسى 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىم بىر قانچە مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارار» دا مەركەزلىك ھالدا شەرھىلەش ئېلىپ بېرىلدى، چارە - تەدبىرلەر، فاڭجىن، سىياسەت، ۋەزىپىلەر بەلگىلەندى، ئاساسىي تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، نۆۋەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش ناھايىتى زۆرۈر.

ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ يۈزلىنىشى پەقەت بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىش قاتلىمى جەھەتتىنلا ئاددىي ھالدا بەلگىلەپ قويۇش، ئەخلاقنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئەخلاق تۇرمۇشىغا بولغان ئىنتىلىشىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ.

ئەخلاق ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەم ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەخلاق يەنە نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە قانۇنىيەتكە ئىگە. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەخلاق — ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشتىكى ئاڭلىق ئىنتىلىشى. بىزنىڭچە، ئەخلاققا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يېڭى دەۋردىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشى چوقۇم بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىشى ۋە بازار ئىگىلىكىدىن ھالقىپ كېتىشى كېرەك. يەنى ئۇ ھەم نۆۋەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئالاقە دەرىجىسىگە ماسلىشىپ، جەمئىيەتتىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئەزالارنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشى، ھەم رېئاللىقتىن ئۈستۈن تۇرۇشى، رېئاللىقتىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتىشى، كىشىلەرنىڭ ئىلغار ئەخلاق غايىسىگە بولغان تەلپۈنىشىنى ئىپادىلىشى، ئىنسانلارنىڭ ئالىيجاناب ئەخلاق روھىغا بولغان ئىنتىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى زۆرۈر، كېيىنكى بىر تەرىپى بولمىسا، ئىنسانلارنىڭ ئەخلاق تۇرمۇشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئەھمىيىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىقتىساد بىلەن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، بەلگىلىك مەزگىل ئىچىدە، كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي ئىنتىلىشى بىلەن ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ تەكشىسىزلىكى بولسا تارىختا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ھادىسە، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن 60 - يىللاردا، ئېلىمىزدا لېي فىڭ روھى، جياۋ يۈلۈ روھى، تۆمۈر ئادەم روھى بارلىققا كەلدى، بۇلار جان پىدالىق بىلەن ئۆزىنى تەقدىم قىلىشى بەلگە قىلغان ئالىيجاناب ئەخلاق روھى بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

يېڭى تارىخىي دەۋردە، بىز كەڭلىك، ئىلغارلىق، ئاممىۋىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئەخلاق تەلپىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئاساسىدا، يۈتكۈل جەمئىيەتتە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، خالىسا تەقدىم قىلىشى، جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىشتىن ئىبارەت ئەخلاق روھىنى تەشەببۇس قىلىپ، ياخشى ئىجتىمائىي ئەخلاق قىياپىتىنى يارىتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام، تەرتىپلىك راۋاجلىنىشىغا تېخىمۇ پايدىلىق مەنىۋى مۇھىت ھازىرلاپ بېرىشىمىز لازىم. پارتىيىنىڭ ياخشى كادىرى كۆك فەنىسەن، خەلقنىڭ ياخشى ھەربىي قىزى خەنسۇيۈن، مۇلازىمەت سېپىدىكى ياخشى ئىشچى شۇخۇ، دېھقانلارغا باشلامچىلىق قىلىپ ئورتاق بېيىغان ۋاڭ يەنجاڭ قاتارلىق يېڭى دەۋردىكى قەھرىمان نەمۇنىچىلارنىڭ ئىلغار ئىش ئىزلىرى كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە كۈچلۈك سادا پەيدا قىلدى، بۇ بازار ئىگىلىكى ئېگىدىن ھالقىغان ئالىيجاناب ئەخلاق روھىنى تەقدىرلەش، مەدھىيەلەشنىڭ مەلۇم كىشىلەرنىڭ سۈبېكتىپ ئارزۇسى بولماستىن، بەلكى دەۋر ۋەزىپىسىنىڭ تەلپى، خەلق ئاممىسىنىڭ چاقىرىقى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەخلاق ئىنسانلارغا خاس بىر خىل روھىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجى ۋە ئىنتىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماددىي ئېھتىياج، ماددىي ئىنتىلىش بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجى ۋە مەنىۋى ئىنتىلىشى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك، تېخىمۇ يۇقىرى قاتلاملىق ئېھتىياج ۋە ئىنتىلىش ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجى، مەنىۋى ئىنتىلىشى گەرچە ئىجتىمائىي ماددىي ئاساسنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ئەھۋال ئاستىدا رېئال ماددىي شارائىتتىن ھالقىپ كېتىدۇ، بەزىدە يەنە ئىجتىمائىي ماددىي شارائىتتىن كېيىنمۇ قالىدۇ. بۈگۈنكى جەمئىيەتتىكى بەزى بىردىنلا بېيىپ كەتكۈچىلەر، ماددىي جەھەتتە خېلىلا باي بولسىمۇ، لېكىن مەنىۋى جەھەتتە ناھايىتى

ئادەتتىكىچە، ھەتتا پەسكەش، نۇرغۇنلىغان ماددىي شارائىتى جاھالىق، ئۆزى قىيىن ئەھۋالدا قالغان كىشىلەرنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشى ناھايىتى كۈچلۈك، مەنئى دۇنياسى گۈزەل، ئەخلاق - پەزىلىتى ئالىيجاناب، ئەخلاق ئېھتىياجى ۋە ئەخلاقىي ئىنتىلىشىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئۇنىڭغا جەمئىيەتتىن ئېلىش ئارقىلىق يەتكىلى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى جەمئىيەتكە ياكى باشقىلارغا تەقدىم قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر بىز ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ قىممەت نىشانىنى پەقەت بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش قاتلىمى جەھەتتىنلا بەلگىلەپ قويساق، ھەم ئىقتىسادنىڭ ساغلام، تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىنى تۈپ جەھەتتىن ئىلگىرى سۈرەلمەيمىز، ھەم ئادەم ۋە جەمئىيەتنى كەلگۈسىگە يۈزلەندۈرۈپ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ۋە ئىچكى تەلىپىگە خىلاپلىق قىلىمىز.

دەل شۇنداق بولغانلىقتىن، ئەخلاق قۇرۇلۇشى جەھەتتە، بىز بازار ئىگىلىكى ساھەسىدىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىن تاشقىرى، يەنە ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەردە كەسپىي ئەخلاق، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق ۋە ئائىلە ئەخلاقىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشىمىز ۋە جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە پۈتكۈل جەمئىيەتتە يۇقىرى قاتلامدىكى ئىدىيە - ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىشىمىز لازىم. سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى بۇنداق ئىدىيە - ئەخلاق - «قارار»دا كۆرسىتىلگەن سوتسىيالىستىك ئىدىيە - ئەخلاق ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيە - ئەخلاقتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئىدىيە - ئەخلاق ئاددىي ھالدا ئىقتىسادىي ھەرىكەت مېخانىزمى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك ئاساسىي ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈم تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەلپى.

يېڭى دەۋردىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ بىر يېتەكچى قىممەت نىشانى بولۇپ، ئۇ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەرەپلىك ئەخلاق تەلەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل ئەخلاق سىستېمىسى. قاتلىمى جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەم ئىجتىمائىي رېئاللىققا ماس كېلىدىغان كەڭلىك تەلپىنىڭ مەزمۇنلىرى بار، ھەم رېئاللىقتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىلغارلىق تەلپىنىڭ مەزمۇنلىرى بار؛ تەرەپ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەم بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ساھەلەردىكى كەسپىي ئەخلاق قۇرۇلۇشى بار، ھەم پۈتكۈل جەمئىيەتتە تەشەببۇس قىلىنىدىغان سوتسىيالىستىك ئەخلاق، كوممۇنىستىك ئەخلاق ۋە ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق، ئائىلە ئېتىكا ئەخلاقى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشى بار. ھەر قايسى تەرەپ، ھەر قايسى قاتلامدىكى ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ يۆنىلىشى بىردەك بولۇپ، ئۇلار بىر بىرىگە ماسلىشىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئەخلاق ساپاسى ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئورتاق تۈرتكە بولىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- (1) «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر مەسلىھەت توغرىسىدىكى قارارى»، 3 - قىسىم.
- (2) «پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتى»، (5 - 7 - قىسىم).
- (3) «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشقا دائىر بەزى مەسلىھەت توغرىسىدىكى قارارى»، (10 - قىسىم).
- (4) «21 - ئەسىرگە غەلبىلىك قەدەم تاشلاش خىتابنامىسى» (27، 28، 29، 30 - لېكسىيەلەر)

يەنە ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق ھەققىدە

ئالىم قادىر

خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ دېگەن سىياسىي قاراش ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1981 - يىلى ئىيۇلدا شىنجاڭ مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلغان خاتىرىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا تۈپتۈرغا 17 يىل ۋاقىت ئۆتتى. 17 يىللىق ئەمەلىيەت بۇ سىياسىي كۆز قاراشنىڭ جۇڭگو مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، ھەر بىر مىللەتنىڭ تەرەققىيات تەلپىنىمۇ ئىپادىلەپ، ھازىرقى كۈندە بىزنى مىللىي ئىتتىپاقلىققا باشلايدىغان قىبلىنامە بولۇپ قالدى. بۇنى بىز قىبلىنامە دەپ ئاتىشىمىزدىكى سەۋەب ئۆتمۈش ۋە كېلەچەككە قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، ئۆتمۈش دېگەنمىزدە بىز ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر ئورتاق كۈرەش قىلىپ قۇرۇپ چىققان جۇڭگو تارىخىنى، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئەمەلىيەتنى نەزەردە تۇتىمىز. جۇڭگو تارىخى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئورتاق ياراتقان تارىخ. ئورتاق دېگەندە، خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان ئورتاقلىق بولۇپ، خەنزۇلار جۇڭگودا خەن بەگلىكى نامى بىلەن مىللەت ئاتالغان كۈندىن باشلاپ جۇڭگونى قۇرۇپ چىقىشتا باشقا مىللەتلەردىن نەچچە چەندەن ئۇزاق ھەم كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا جۇڭگونى قۇرۇشقا خەنزۇلار ئەتراپىدىكى 55 مىللەت ھەم كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. بولۇپمۇ شىمالىي جۇڭگو ۋە غەربىي شىمالىي جۇڭگودا ئەزەلدىن زېمىن تۈتۈپ ياشاپ كېلىۋاتقان ھۇن، تۈرك، توڭگۇسلار ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى بولغان ئۇيغۇر، مانجۇ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، شىبە، داغۇر، ئولونچۇنلەر بىلەن غەربىي-جەنۇبىي جۇڭگودا ياشاۋاتقان توبۇتلار ھەم ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى بولغان تاڭغۇتلار بىر پۈتۈن جۇڭگونى قۇرۇشقا پەۋقۇلئاددە كۈچ چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ تىرىتورىيىسىنى ھەتتا خەنزۇلاردىنمۇ كۆپ دەرىجىدە ئاچتى ۋە ئەينى چاغلاردا خەنزۇلارمۇ كۆرۈپ باقمىغان تاجاۋۇزچىلار بىلەن ئېلىشىپ چىگرا رايونلارنى قوغدىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، جۇڭگو تارىخىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىشىپ جۇڭگو مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتىش، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىش ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ھەر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ئالاقىسىنى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى، ھەر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەقىقىي ھەمكارلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. دە، ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق ئەھۋالى تېخىمۇ مۇقىم، تېخىمۇ مۇقەررەر ھالەتكە كەلدى. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، بۇلارنىڭ مېغىزىنى يىغقاندا، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەممەنەپەس، تەقدىرداش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزنى مۇقەررەر ھالدا مىللەتلەرنىڭ ھەممەنەپەسلىكىدىن ھاسىل بولغان جۇڭخۇا بۈيۈك ئائىلىسىنى قوغداشقا ئۈندەيدۇ. بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشقا ئۈندەيدۇ. بىراق، بۈگۈنكى كۈندە بىر ئۈچۈم مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەننى

پارچىلاشتىن ئىبارەت مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشىنى ئەڭ چوڭ توسالغۇ دەپ قاراپ، جۇڭخۇا بۈيۈك ئائىلىسىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بۇرمىلىماقتا. ئۇزۇندىن بۇيان ئۇلار كىشىلەرنىڭ ساددا مىللىي ھىسسىياتىدىن پايدىلىنىپ، مىللىي زىددىيەت پەيدا قىلىپ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشقا رىغبەتلەندۈردى. شىنجاڭدا ئەزەلدىن ھەر مىللەت خەلقى بىللە ياشىغان، خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى تارىخىمۇ خىلى ئۇزاق. بۇنداق ئىكەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ شىنجاڭنى ئېچىپ قۇرۇش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار. ھەممەيلەننىڭ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈش ھوقۇقى بار. ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزىنى باشقا مىللەتتىن ئۈستۈن تۇتۇش ھوقۇقى يوق.

خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ۋە خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش بىلەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ قالغىلى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، «خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر بىر - بىرىدىن ئايرىلالماسلىق» نۇقتىئىنەزەرىدە چىڭ تۇرغاندىلا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش ئائىلىلىقىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ.

«خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر بىر - بىرىدىن ئايرىلالماسلىق» نۇقتىئىنەزەرىدە چىڭ تۇرغاندا، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتى مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى ئېلىمىز ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ۋە ئەڭ يۇقىرى مەنپەئىتى. تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭخۇا مىللىتى چوڭ ئائىلىسىنىڭ گۈللىنىشى ھەر قايسى مىللەتنىڭ گۈللىنىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈللىنىشىمۇ جۇڭخۇا مىللىتى چوڭ ئائىلىسىنىڭ قوللىنىشى ۋە بارلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ چارۋىچىلىق ئىقتىسادى بىلەن خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان يېزا ئىگىلىك مىللەتلىرى ئىقتىسادى بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ، ھەم ئۆز ئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەر ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى قارشى تەرەپ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى تەرەك قىلغان. مەدەنىيەت جەھەتتە ئاز سانلىق مىللەت مەدەنىيىتى بىلەن خەنزۇلار مەدەنىيىتى ئۆز ئارا قۇبۇل قىلىش مۇناسىۋىتىدە بولغان. مۇشۇنداق قوشۇلۇش، تولۇقلاش ئارقىسىدا پارلاق جۇڭخۇا مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن. ھازىر سىياسىي جەھەتتە ھەر مىللەت خەلقى ئايرىۋەتمەي بولمايدىغان گۆش بىلەن قان مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ بولدى، شۇڭا، پەقەت جۇڭخۇا مىللىتى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققىياتىدا چىڭ تۇرغاندىلا خەلق ئاندىن بەختلىك بولىدۇ. مىللەت گۈللەپ ياشىيالايدۇ. ۋەتەن قۇدرەتلىك بولالايدۇ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدە، ھەر قايسى مىللەتلەر بولۇپمۇ نوپۇسى كۆپ ساننى ئىگىلەيدىغان خەنزۇلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە گۈللىنىشىنىڭ ئاساسى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مۇقىملىقى ۋە كۈچلۈكلىكى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئىشەنچلىك كاپالىتى. جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ئومۇمىلىققا، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى قىسمەنلىككە ئىگە. مانا بۇ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن تۇرۇشىنى بەلگىلىگەن. جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ھەممىدىن ئۈستۈن بولۇش

ئەمەلگە ئاشسا، ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى بىلەن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئورتاق مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلغىلى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئالغا بېسىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندە، پەقەت «خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەت بىر - بىرىدىن ئايرىلالماسلىق» كۆز قارىشىدا چىڭ تۇرغاندىلا ئاز سانلىق مىللەت ۋە مىللىي رايونلارنىڭ تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشى بىلەن پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشى مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئالغا بېسىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ گۈللىنىشى، ئاز سانلىق مىللەت رايونىنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىلەن دۆلەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدۇ ھەم بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشى شەرقىي قىسىم رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تېز سۈرئەتتىكى تەرەققىياتىدىن ئايرىلمايدۇ. ھەم ئوتتۇرا، غەربىي قىسىمنى ئۆز - ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت رايون ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تېز سۈرئەتتىكى تەرەققىياتىدىن ئايرىلالمايدۇ. تارىختىكى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نوپۇسى كۆپ بولغان خەنزۇ مىللىتى شەرقىي قىسىم دېڭىز بويلىرىغا ۋە ئوتتۇرا قىسىمدىكى بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان. ۋەھالەنكى 55 ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسى ئاز بولسىمۇ ئولتۇراقلىشىش كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلۇشۇپ ئولتۇراقلاشقان كەڭ بىپايان زېمىندا، يېزا ئىگىلىك مەنبەسى مول، كۆمۈركان بايلىق تۈرى تولۇق بولۇپ، سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئالاھىدە گۇمانتارلىق ساياھەت مەنزىرىسىگە ئىگە. جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىشىدە خەنزۇ مىللىتى بىلەن ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق كۈرەش قىلىشى، ئورتاق كۈچ چىقىرىپ ھەمكارلىشىشى بولمىسا بولمايدۇ. ئەگەر چېگرا رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت خەلقى ۋەتەننىڭ ئىشىكىنى مەھكەم قوغدىمىسا ۋە مول بايلىق مەنبەسى ئېچىلمىغان بولسا، ئوتتۇرا قىسىم ۋە شەرقىي قىسىمدىكى خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان ھەر قايسى مىللەت خەلق ئاممىسى خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالمىدۇ ھەم ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ تىزلەتكىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسىمدىكى خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى قاتارلىق تەرەپلەردە غەربىي رايون ۋە چېگرا رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنى قوللىمىغان (ياردەم قىلمىغان) بولسا، غەربىي رايون ۋە چېگرا رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ ھازىرقىدەك تەرەققى قىلىپ ئىلگىرىلەش مەنزىرىسى بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى. شۇڭا، يولداش ماۋزېدۇڭ ئاللىبۇرۇنلا: «پەقەت خەنزۇلارلا ئاز سانلىق مىللەتكە ياردەم بېرىپ قالماستىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ خەنزۇلارغا ناھايىتى چوڭ ياردەملەرنى بەرگەن، بەزىلەر دائىم بو ئېتىپ «بىز سىلەرگە ياردەم بەردۇق دېگىنى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتمىگەن» دەپ كۆرسەتكەندى. 40 نەچچە يىلدىن بېرى ئېلىمىز ھەر مىللەت خەلقى «ئىككى ئايرىلالماسلىق» سىياسىي نۇقتىئىنەزەردە چىڭ تۇرۇپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ۋەتەننىڭ تەرەققى قىلىپ گۈللىنىشىنى ئورتاق قوغداپ ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى. بۇندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، غەربىي رايون ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى ئېچىش قۇرۇلۇشىنى تىزلىتىش كېرەك. شۇڭا غەربىي رايون ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات قۇرۇلۇشىنى تىزلىتىش ئېلىمىز ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر پۈتۈنلىشى.

بۇ ماقالەنىڭ ئىشلىتىلگەن كىتابلىرى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى، 1998-يىلى، 1-نومۇر، 49-بەت.

قاراقتان خانلىقى مەزگىلىدىكى يەتتە سۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى توغرىسىدا

بەختىيار تۇرسۇن

قاراقتان خانلىقى قۇرۇلۇپ 1134 - يىلىنىڭ بېشىدا بالاساغۇننى خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتكەندىن تارتىپ تاكى موڭغۇللار بۇ رايوننى ئىگىلىگەنگە قەدەر بالاساغۇننى مەركەز قىلغان يەتتە سۇ رايونى ئاساسەن قاراقتان خانلىقىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولدى. بىزگە مەلۇم، بىلگە قادىرخان (پانتېكىن) ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشلاپ ئۇرخۇن دەريا ۋادىسىدىن يەتتە سۇ رايونىغا كېلىپ قارلۇقلارنى ئەل قىلىپ يېڭى ئۇيغۇر خانلىقى-قاراخانلار خانلىقىنى تىكلەگەندە بالاساغۇننى پايتەخت قىلىدۇ. ئەنە شۇ دەۋرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار يەتتە سۇ رايونىدىن تارتىپ ماۋراتۇننەھرىگىچە بولغان كەڭ رايوننىڭ ئاساسلىق ئاھالىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. قاراقتان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بولۇپمۇ يەتتە سۇ رايونىدا ئاساسەن ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتى ئىچىگە كىرىپ قالىدۇ. گەرچە ئۇلار بۇ رايوندا (يەتتە سۇ رايونىدا) بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، ئاساسەن مۇشۇ رايوندا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ رايون ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمىنىلا تەشكىل قىلاتتى. بۇندىن سىرت قىتانلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەتتە سۇ رايونىنىڭ ئەسلى تەرەققىيات سەۋىيىسى قىتانلارنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن خېلىلا يۇقىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياللوغ تاشىن بۇ رايوننى ئىگىلىگەندىن كېيىن بۇ رايوننىڭ ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەمما ئۇ قاراخانلار دەۋرىدىن بۇيان بۇ رايونلاردا يولغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقان ھەمدە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە شەرقىي قاراخانلارنىڭ باشقا زېمىنى بىلەن غەربىي قاراخانلار زېمىنىدە داۋاملىق يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىقتا تۈزۈمىنى بىكار قىلىدۇ، يەنى تېرىلغۇ يەرلىرىنى خان جەمەتىدىكىلەر بىلەن تۆھپىكارلارغا سېۋىرغالىق قىلىپ بۆلۈپ بەرمەيدۇ. قاراقتان خانلىقى مەزگىلىدە بۇ رايوننىڭ فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلىنىپ ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۈكسىلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولىدۇ.

(1) يېزا ئىگىلىك جەھەتتە: ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ھۆل - يېغىم ناھايىتى ئاز بولغاچقا، سۇ ئىنشائات يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تۈمۈرى ھەم يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ قالغان. راھىب چۈچۈشمۇ ئۆزىنىڭ «ئەۋلىيا چۈچۈشنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ جاي [بالاساغۇن] نىڭ ھاۋا كېلىماتى ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، تۈزلەڭلىك كۆپ، دېھقانچىلىق ۋە جۈجەم يېتىشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۈزۈمدە ھاراق ئىشلەيدۇ. تەمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە يامغۇر بولمىغاچقا دەريا سۈيىنى باشلاپ يەر سۇغۇرۇپ، ھەر خىل زىرائەتلەردىن مول-ھوسۇل ئالىدۇ.» دەپ خاتىرىلىگەن.

ئەينى چاغدىكى بالاساغۇن ئوتتۇرا ۋە ئىلى قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسىدە بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان مۇكەممەل سۇ ئىنشاتات قۇرۇلۇشى بولغان، ئېرىق - ئۆستەڭلەر ھەر قايسى بوستانلىقلار بىلەن ئاجايىپ ئەپچىل تۇتاشتۇرۇلۇپ، ھەم تېرىلغۇ يەر ھەم ئاھالىلارنى ھاياتلىق سۈيى بىلەن ئۈزلۈكسىز تەمىنلەپ تۇرغان.

بىزگە مەلۇمكى يەتتە سۇ رايونىدىكى ئەسلىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قىسىم تۈركى قەبىلىلەر قاراخانلار خانلىقى بۇ رايوندا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە تەدرىجىي مۇقىم دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كۆچكەن. قاراقتان^① خانلىقى بۇ رايوندا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئەسلىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى ياكى كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بەزى ساياھەتچىلەرنىڭ خاتىرىلىشىچە، قاراقتان خانلىقىغا بىۋاسىتە قاراشلىق رايوننىڭ يېزا ئىگىلىكى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان، ھەر خىل دانلىق زىرائەتلەر تېرىلغاندىن سىرت، يەنە كېۋەز تېرىلاتتى. جۈجەم ئۆستۈرۈلۈپ پىلە بېقىلاتتى، باغۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئالماللىقتا ھەر خىل مېۋىلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە «قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم بىلەن ئانار ئەڭ ئېسىل ئىدى» (ليۇيۇ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»). ياللۇغ چۈسەي ئالمالىق شەھىرى ئەتراپى پۈتۈنلەي مېۋىلىك باغ بىلەن ئورالغانلىقىنى كۆرگەن ھەمدە بۇ جايدا «كۆپىنچە ئۈزۈم بىلەن ئالما، نەشپۈت بولىدۇ؛ بەش خىل زىرائەت تېرىلىدۇ» دېگەن («غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»).

دېھقانچىلىق بىلەن باغۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش، ئۈزۈم ھارىقى ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلەرمۇ تەرەققىي قىلدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە بۇ رايونلاردا ھەر خىل تۈگمەن بىلەن كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئۈزۈم ھارىقى ئىشلەش دۇكانلىرىنىڭمۇ بارلىقى مەلۇم بولغان.

(2) چارۋىچىلىق جەھەتتە:

يەتتە سۇ رايونى قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. قاراقتانلار بۇ جايدا ھۆكۈمرانلىق تىكلىگەندىن كېيىن چارۋىچىلىق يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇردى. گەرچە بۇ مەزگىلدە بۇ رايوندىكى نۇرغۇن تۈركى مىللەتلەر بىلەن بىر قىسىم قىتانلار دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كۆچكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زور بىر قىسىم كىشىلەر يەنىلا كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتاتتى، بەزى مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلار چارۋىچىلىق بىلەن بولغان ئالاقىنى ساقلاپ قالغان، ھەتتا يېرىم چارۋىچىلىق يېرىم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ئىبىن ئاتەپرىنىڭ دېيىشىچە: «ئۇلار (قىتانلار) ئۆزلىرىنىڭ (بۇ رايوندا) ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن ئىلگىرىكى ئادىتى بويىچە چىدىرلاردا ياشايتتى. ئۇلار ئۆز كەنت، بالاساغۇن، قەشقەر ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان.»^② «جىن سۇلالىسى تارىخى» دا، جۈرجىن چېگرسىغا سودىلاشقىلى كەلگەن ئۈچ ئۇيغۇر سودىگەر ئۇلارغا: بالاساغۇندا «قىتانلار تۇرۇشلۇق پاسىللىق بارگاھنى ئاتلىق ئەتىگەندىن چۈشكەچە بىر ئايلىنىپ چىققىلى بولىدۇ»^③ دېيىلگەن. ئىبىن ئاتەپرى يەنە ئۆز ئەسىرىدە: بۇ رايوندىكى

① «قازاق سۇ رايونى» ئالماتا 1979 - يىلى نەشرى، 2 - توم، 82 - بەت.
 ② ئىبىن ئاتەپرى «كىتاب ئال كامىل نىت تارىخى» (تارىخى ئومۇمىيە) «قىرغىزلار ۋە قىرغىزلار رايونىغا ئائىت تارىخى ماتېرىياللار» موسكۋا، 1973 - يىلى نەشرى، 73 -، 60 - بەتلەر.
 ③ «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 121 - جىلد «جىنكەنت تەرجىمىھالى».

چارۋىچىلار «يازدا بۆرىئال رايونى (ۋولگا دەريا ۋادىسى) غا بېرىپ مال باقسا، قىشتا بالاساغۇنغا كېلىپ قىشلايتتى»^① دەپ كۆرسەتكەن.

تەبىئىي شارائىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قاراقتانلارنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى رايون ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ياخشى يايلاقنىڭ بىرى بولۇپ، ھاۋاسى سالقىن، ئوت-چۆپى قويۇق ئىدى. ئىمىن ئاتىپى ئۆز ئەسىرىدە مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلغان، ئەينى چاغدا قاراخانلارنىڭ چېگرىسىنى ساقلاۋاتقان قىتانلار يولدا كېتىۋاتقان بىر سودا كارۋىنىنى توسۇۋېلىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە ھەم چوڭ ھەم مۇنبەت بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، سودىگەرلەر بىردەك ھالدا «بالاساغۇن»^② نى كۆرسەتكەن. بۇندىن باشقا ئەينى چاغدىكى ئىلىنىڭ ئېتى بىلەن قویرۇقلۇق قويمۇ ئىنتايىن داڭلىق ئىدى. (3) قول ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتتە:

قاراقتان خانلىقى بىۋاسىتە باشقۇرۇۋاتقان رايونلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلغان. بۇنى بىز دەۋرىمىزدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ھەمدە ئەينى چاغدىكى قىسمەن يازما ماتېرىياللاردىن كۆرۈۋالالايمىز.

يەتتە سۇ رايونىنىڭ ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى بىلەن مەھسۇلاتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىۋاسىتە قاراشلىق رايوندىن نۇرغۇن ئەينەك بۇيۇملار تېپىلغاندىن سىرت، تالاس، ئوتتۇرا قاتارلىق جايلاردىن ئەينەك ياساش دۇكانلىرىنىڭ ئىزى بايقالغان. بۇ رايوندا ياسالغان ئەينەك بۇيۇملارنىڭ كۆپىنچىسى قېلىپلاشقان ئېگىز روما بىلەن ئۇزۇن بويلۇق بۇتۇلكىلار بولۇپ، كۆپىنچە سۈزۈك ئەينەكتىن ياسالغان، ئەمەلىيەتتە يېشىل، ھاۋارەڭ، سېرىق، سۇس قىزىل رەڭلىك بۇيۇملارمۇ بار ئىدى. ئىشىك دەرىزىلىرىگە ئەينەك سېلىش ئىنتايىن ئومۇملاشقان.

بۇ رايوندا ئېمال ساپال (سىرلانغان ساپال) بۇيۇملار ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن. ئېمال بۇيۇملىرىدىن ئاساسلىقى قاچا، پىيالى، پەتنۇس، تەخسە، قارا چىراغ قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇندىن سىرت ئاشلىق ۋە باشقا سۇيۇق نەرسىلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلدىغان چوڭ ھەجىملىك ئېمىش، كۆپ قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى (ئادەتتە سىرلانمايتتى) بىلەن خىش، كاھىش، سۇ تۇرىسى قاتارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىمۇ كۆپلەپ ئىشلەنگەن.

بۇ رايوندىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا يەنە نۇرغۇن مېتال بۇيۇملار تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوق، نەيزە ئۇچى، قېلىچ، قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن ئوغاق، گۈرجەك، پالتا، پىچاق، مىق، قۇلۇپ، ئاچقۇچ، تۆمۈر زەنجىر قاتارلىق دېھقانچىلىق قوراللىرى بىلەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى بار.

(4) سودا ۋە پۇل ئايلىنىش جەھەتتە:

ئەينى چاغدىكى يەتتە سۇ رايونىنىڭ سودا سېتىق بىلەن پۇل ئايلىنىش ئىشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاشلا جانلانغانىدى. ئەينى چاغدىكى ئىچكى سودا شەھەر بىلەن يېزا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. يېزىك بازار سودىسىدا ئاساسلىقى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئالماشتۇرۇلاتتى. ھەر قايسى شەھەرلەردىن تارتىپ يېزىلارغىچە مەخسۇس بازار بولىدىغان مۇقىم ئورنى بولاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ يېزىلىرىنىڭ ھەممىسىدە قەرەللىك

① ئىمىن ئاتىپى «كىتاب ئال كاسىل فىت تارىخ» (تارىخى ئومۇمىيە) «قىرغىزلار رايونىغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللار»، موسكۋا، 1973 - يىلى نەشرى، 66 - بىت.

بازارلار بولاتتى. ھازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا دۈشەنبە بازارىدىن يەكشەنبە بازارغىچە بولغان يەتتە بازار بولىدىغان كۈن نامى بىلەن ئاتالغان يېزا - كەنتلەرنىڭ بارلىقى بۇنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ بازارلار شۇ ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرىدىغان ئەڭ قولايلىق بازىرى ھېسابلىناتتى.

قاراقتان خانلىقى مەزگىلىدە سودا قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان تالاس، ئوتتۇرا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە مەخسۇس سودا كارۋانلار ئۈچۈن تەييارلانغان مېھمانخانا، ئاشخانا، ئىسكىلات ۋە تاۋار سېتىش ئورنى بار ئىدى. بۇ مەزگىلدىكى خەلقئارالىق سودىدىكى ئاساسلىق تاۋارلار ئالىي دەرىجىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى يەنى ئوتتۇرا تۈزلەشنىڭ يىپەك توقۇلمىلىرى بىلەن ئالىي دەرىجىلىك ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانىڭ ئۇپا - ئەڭلىك، ئۈنچە - مەرۋايىتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇندىن سىرت شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن سېتىۋېلىنغان قۇللارمۇ ماۋراۋننەھەر بىلەن غەربىي ئاسىيا رايونلىرىغا توشۇپ سېتىلاتتى.

قاراخانلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، كۆمۈش ۋە مىس پۇل تارقىتىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. نۇرغۇن ئالىملارنىڭ قارىشىچە قاراقتان رايونلىرىدا پۇل تارقىتىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. نۇرغۇن ئالىملارنىڭ قارىشىچە قاراقتان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن يەتتە سۇ رايونىدا ئۆز پۇلىنى تارقىتىشقا، بۇ پۇللار «كاڭگو توڭباۋ يارمىقى»، «گەنتىيەن يۈەنباۋ يارمىقى»، ھەمدە «تېيەنشى توڭباۋ يارمىقى» دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ. خۇاڭ ۋېنپىي ئەپەندىمۇ «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە (109 - بېتىدە) قاراقتانلارنىڭ پۇلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلىنى تەقلىد قىلغان ئاساستا ياسالغان دەپ بايان قىلىدۇ. ئەمما ھازىرغىچە تېپىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە مەنسۇپ نۇرغۇن قەدىمكى پۇللار ئىچىدە بىرمۇ قاراقتان خانلىقى تارقىتىشقا پۇل يوق. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ھازىرچە قاراقتان خانلىقىنىڭ پۇل تارقىتىشى ناتايىن ياكى تارقىتىشقا بولمىسۇ مىقدارى ئىنتايىن ئاز بولغان، دەپ ھۆكۈم چىقارساق خاتالىشىمىز.

ھازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قاراقتان خانلىقى قاراخانلار تارقىتىشقا پۇلنىڭ قاراقتانلار بىۋاسىتە باشقۇرۇۋاتقان رايونلاردا ئىشلىتىلىشىگە ھەمدە بۇ رايوندىكى ئەسلىدىكى پۇل ئىشلەش زاۋۇتلىرىنىڭ داۋاملىق قاراخانلار پۇلىنى ئىشلەپ تارقىتىشىغا رۇخسەت قىلغان. يالۇغ چۈسەي «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە: (سەمەرقەنتتە) «ئالتۇن بىلەن مىستىن ياسالغان پۇل ئىشلىتىدۇ. پۇلنىڭ تۆشكى ھەم چېتىدە گىرۋىكى بولمايدۇ» دېگەن. لىيۇيۇ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە: «بورتالا شەھىرى غەربكە قىيپاش كەلگەن، ئالتۇن، كۆمۈش ۋە مىس پۇل ئىشلىتىدۇ، ئۈستىگە خەت بېسىلغان ئەمما تۆشكى يوق.» دەيدۇ. «ئەۋلىيا چۈچۈننىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە: «سودا قىلغاندا ئالتۇن پۇل ئىشلىتىدۇ. (پۇلنىڭ) تۆشكى بولمايدۇ، ئىككى تەرىپىگە ئۇيغۇرچە يېزىق بېسىلغان.» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىياللار ئەينى چاغدىكى بازارلاردا يەنىلا قاراخانلارنىڭ ئەسلىدىكى پۇلى ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(5) شەھەرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى

قاراقتان خانلىقىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى رايونلاردىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتى باشقا رايونلاردىكىدىن تېز بولىدۇ. قايلق، قاراچۇق، ئالمالىق قاتارلىق بىر يۈرۈش شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ مەزگىللەردە بارلىققا كەلگەن. سىر دەرياسىنىڭ ئىككى

چېتى، تالاس دەريا ۋادىسى، چۇ دەريا ۋادىسى بىلەن ئىلى دەريا ۋادىسىدىمۇ بىر تۈركۈم شەھەر - بازارلار بارلىققا كېلىدۇ. بالاساغۇن، ئۆزكەنت، تالاس، ئوتتۇرا قاتارلىق قەدىمىي شەھەرلەر تېز سۈرئەتتە كېڭىيىدۇ. بۇ چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى سودا يوللىرى ئۈستىگە ياكى چارۋىچىلىق رايونى بىلەن دېھقانچىلىق رايونى چېگرىلىنىدىغان ئورۇنغا جايلاشقان. مەھمۇد قەشقىرى «دىۋان لۇغەتتىن تۈرك» تە «قۇر ئوردا» ۋە قوز ئۇلۇس» دېگەن ئىككى خىل نام بىلەن ئاتىغان بالاساغۇن ناھايىتى چوڭ شەھەر ئىدى. جۇۋەينى «تارىخى جاھانگۇشاھ» دا، 1210 - يىلى بالاساغۇن ئاھالىسى شەھەر قوۋۇقىنى مەھكەم تاقاپ قىتان قوشۇنىنى شەھەرگە كىرگۈزمىگەنلىكى ھەمدە 16 - كۈنى قاراقتان قوشۇنى پىلىدىن پايدىلىنىپ شەھەر دەۋازىسىنى بۇزۇپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ 47000 مۇسۇلماننى قىرىپ تاشلىدى. ① دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ساننىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ۋەقە بىزگە ئەينى چاغدىكى بالاساغۇن نوپۇسىنىڭ ئىنتايىن كۆپ، شەھەر مۇداپىئەسىنىڭ ئىنتايىن مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ياللۇغ چۆسەي «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دە بالاساغۇننىڭ «ئەتراپىدا بىر قانچە ئون بازار - كەنتلەر بار ئىدى» دەپ خاتىرىلىگەن. ئەمما چاڭ دې (1259 - يىلى ھىلاكونىڭ چاقىرىقىغا بىنائەن ئوتتۇرا ئاسياغا كەلگەن) غەربكە ئەلچىلىككە بارغاندا بالاساغۇننىڭ «ئۆي - ئىمارەت ۋە شەھەر سېپىللىرىنىڭ تولىسى بۇزۇلۇپ كەتكەن» ②

ئۆز كەنت قاراخانلارنىڭ مۇھىم شەھىرى بولۇپ، پەرغانە رايونىنىڭ مەركىزى ئىدى. قاراقتان خانلىقى مەزگىلىدە، بۇ شەھەر بىۋاسىتە قاراشلىق رايون تەۋەلىكىدە بولۇپ، گۇرخاننىڭ مال - دۇنياسىنى ساقلايدىغان ئورنى ئىدى.

ئوتتۇرا قاراقتانلارغا بىۋاسىتە قاراشلىق رايوندىكى چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، 12 - ئەسىردە كۆلىمى 200 گىكتارغا يەتكەن. بۇ شەھەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا قەدىمكى شەھەرلەرگە ئوخشاش شەھەر مەركىزى ۋە شەھەر ئەتراپىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمدىن تەركىب تاپقان ھەمدە سېپىل ۋە خەندەك بىلەن ئورالغان، مەركىزىي قىسىمغا ئاساسەن چوڭ ئوردا - ساراي، مەسچىت ۋە خانقالار جايلاشقان. ئىمارەتلەر بىر قەدەر زىچ. شەھەر ئەتراپى رايونىدا ئۆي - ئىمارەتلەر بىر قەدەر شالاڭ، كۆلچەكلەر، مېۋىلىك باغ ۋە تېرىلغۇ يەرلەر بار ئىدى.

تالاس يەتتە سۇ رايونىنىڭ مۇھىم سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەربىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى، ئەينى چاغدا قاراقتان خانلىقىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى مۇشۇ يەردە تۇراتتى. بۇ شەھەردە نۇرغۇن ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى جەھەتتە باشقا شەھەرلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان يېرى شۇكى، بۇ مەزگىلدە تالاس شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىچىملىك سۈيى ئۈزۈنلىكى 25 - 80 سانتىمېترغىچە بولغان ساپال نوكەشلەردىن ئۇلانغان يەر ئاستى تۇرۇبا ئارقىلىق يەتكۈزۈلەتتى. بۇندىن سىرت بۇ شەھەر خارابىسىدىن كۆلىمى 152 كۋادرات مېتر كېلىدىغان بىر مۇنچىنىڭ ئىزى بايقالغان. بۇنىڭدىن بىز ئەينى ۋاقىتتىكى تالاس شەھەر قۇرۇلۇش ۋە شەھەر تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

① جۇۋەينى «تارىخى جاھانگۇشاھ»، خەنزۇچە نۇسخىسى، 1980 - يىلى نەشرى، 2 - توم، 421 - بەت.
② لىيۇ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، ۋاڭ گۇۋېي كارىكتورلىق قىلغان نۇسخىسى، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ۋاڭ گۇۋېي ئەسەرلىرى» نىڭ 13 - توم، 28 - بەتتىن ئېلىندى.

يىپەك يولى ئالاقىلىرىدىكى ئاتلىق مىللەتلەر

مۇناجىدىن مۇنۇر

مىسىر، ئىككى دەريا ۋادىسى (مىسۇپاتامىيە)، ھىندىستان، گىرىتسىيە، فارس، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭگو) ئارخىئولوگىيىلىك ئىسپاتلار ئارقىلىق ئىلىم-دۇنياسىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن دۇنيادىكى ئالتە چوڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ھېسابلىنىدۇ. شەرق - غەربنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى ئالماشتۇرۇلىدىغان قانال-يىپەك يولى مىسىر، ئىككى دەريا ۋادىسى، ھىندىستان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت مەدەنىيەتلىك ئەل ۋە رايونلارنى كېسىپ ئۆتكەن. «1958 - يىلى بۇنىڭدىن 500 يىل بۇرۇنقى جېجياڭ ۋۇشىڭ ناھىيىسى چىئەنشەنياڭ يېڭى تاش قوراللىق دەۋرىگە ئائىت ئىزدىن 4700 يىل بۇرۇنقى بىر تۈركۈم يىپەك ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار تېپىلغان.»^① بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ دەسلەپكى يىپەك توقۇلما بولۇپ جۇڭگونىڭ تۇنجى قېتىم يىپەك ئىشلەپچىقارغان دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم پاكىت. يىپەك يولى يىپەكنىڭ ئەسلى ماكانى بولغان سېرىق توپىلىق ئېگىزلىكتىن باشلىنىپ غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ ھۆل - يېغىن مىقدارى مول بولغان يېشىللىقلار، قويۇق ئورمانلار، تاغ باغرىلىرىدىكى بىپايان تەكشى كەتكەن يايلاقلار، كۆيۈپ ئورغاندەك كۆرۈنىدىغان سۇسىز چۆللەر، ھالاكەت قۇملۇقلىرى، ئۆمۈر بېغىشلىغۇچى يېشىل بوستانلىقلار، قىش - ياز قېلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان ھەيۋەتلىك ئېگىز تاغلار، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان دەريالار، كۆز يەتكۈسىز دېڭىزلارنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاخىرى رىم ھەتتاكى شىمالىي ئافرىقىدىكى مىسىرغا تۇتىشىدۇ. خىلمۇ - خىل ئېرىقلار، خىلمۇ - خىل مىللەتلەر، خىلمۇ - خىل رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ، رەڭگا - رەڭ ئالاقىلارنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن «يىپەك يولى» ئەڭ دەسلەپ ئىقتىسادىي ئالماشتۇرۇش، بولۇپمۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلغانىدى. كېيىنكى ئۇزۇن مەزگىللىك تەرەققىيات جەريانىدا بۇ يول تار كاتېگورىيىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەستىن كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولىغا ئايلاندى. كېيىنكىلەر «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ ئاستىدا بۇ يولدا بارلىققا كەلگەن ئەمما كۆمۈلگەن ۋە ئىزى ئۆچۈشكە باشلىغان ئىسىل مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى قېزىپ چىقىرىپ ئۇنىڭ ھەر قايسى ئەل خەلقلەرى مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا يۇقىرى باھا بېرىپ كەلدى. يىپەك يولى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ماتېرىياللار جاڭ چىئەننىڭ غەربكە قىلغان ئەلچىلىك ئەجىرى بىلەن خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە كىرىپ كەلگەن، ئەمما بۇ يىپەك يولىنىڭ باشلانغان ۋاقتى ئەمەس. بەلكى يىپەك يولى توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرىلەردىنلا ئىبارەت خالاس. يىپەك يولى ناھايىتى ئۇزۇن قەدىمكى تارىخقا ئىگە بولۇپ، خۇاڭشىڭيا ئەپەندى ئۆزىنىڭ «يىپەك يولى مەدەنىيىتى (قۇملۇق قىسمى)» ناملىق كىتابىدا بۇ نۇقتىدا توختىلىپ «يىپەك يولى 3000 يىل بۇرۇن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا بارلىققا كەلگەن»^② دەيدۇ.

خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە «غەربىي يۇرت»، چەتئەل يازمىلىرىدا «سەرس»، «سەرنىدا» نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان بۈگۈنكى شىنجاڭنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى شەرق - غەربىي تۇتاشتۇرىدىغان يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان بۇ زېمىن ئۆزىدىكى مۇستەھكەم مەدەنىيەت تىراداتسىيىسى ئاساسىدا خىلمۇ - خىل مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇچراشتۇرۇلۇپ تېخىمۇ يۈكسەك، تېخىمۇ پارلاق مەدەنىيەت يارىتىلغان مۇقەددەس جايلارنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىمتىنىك ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى، بۇنداق يۈكسەك سەۋىيىلىك ئىقتىساد - مەدەنىيەت تىنىدۇرمىلىرىنىڭ ئىلىك ئىگىلىرى ئۈستىدىكى تالاش - تارتىشلار تېخى ئاخىرلاشمىغان بولسىمۇ، ئارخىئولوگىيىلىك بايقاشلار، تىلشۇناسلىق ئىلمى، دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى يازما بايانلار ئاساسىدا كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان ئىلمىي يەكۈنلەر «تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى ئارىئان ئاھالىسى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسى ياكى غولىدۇر»^③ دېگەن ھۆكۈمنى چەتكە قاقمايدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى توخارىلار ۋە ساكلار ئارىئان ئۇرۇقىغا كىرىدۇ. ئۇلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئۇنۋانلىرى ئۇلارنىڭ ئېتنونىملىرى تارىخ بېتىدىن ئۆچىشى بىلەنلا يوقاپ كەتمىدى، بەلكى ئۇيغۇر نامىدا داۋاملىق جارى قىلدۇرۇلۇپ، راۋاجلاندۇرۇلۇپ بۈگۈنگىچە داۋاملاشتى. دېمەك «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ئەڭ ئاۋۋال ئارىئانلار ئائىلىسىدىن كەلگەن توخارىلار ۋە ساكلار ئۇنىڭ ئىمتىنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلدى.»^④ ھۇنلارمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى ئۇرخۇن سىلىنىڭ دەريا ۋادىلىرىدىكى بىپايان يايلاقلاردىن تارتىپ ئالتاي تاغلىرى جۈملىدىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئوتلاقلىرىغا بولغان بۇ كەڭرى زېمىندا ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان «تەڭرىنىڭ ئەركىن بالىلىرى» ئىدى. ھۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى چارۋىچى تۇخارىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان تۇخارىلارغا سېلىشتۇرغاندا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان تۈركى خەلقلەرگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم، ئۇلار ئات ئۈستىدىكى چەۋاندازلىقى بىلەن غەربىي خەن سۇلالىسىغىچە غەربىي يۇرتنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلگەن. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ساك، ھۇن، تۇخار قاتارلىق ئاتلىق قەۋملەرنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش جۈملىدىن بۈگۈنكى مىللەت ھالقىغان، دۆلەت ھالقىغان، سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يىپەك يولىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە كېيىنكى تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولى شۇنداقلا تۇتقان ئورنىنى بىلىش ھەممىمىز ئۈچۈن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

1. ھۇنلار
«ئۇلار (ھۇنلار) جۇڭگونىڭ شىمالى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى ئارىسىدا ئەڭ دەسلەپ يىپەك يۆتكىگەنلەر بولۇشى مۇمكىن. بۇ نۇقتىدا ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن غەربىي يۇرتنى كونترۇل قىلغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس.»^⑤ ھۇنلار يىپەك يولىدىكى ئەڭ بۇرۇن يىپەك يۆتكىگەن سودىگەرلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىرى يىراق قەدىمدىن باشلىنىدۇ. «1957-1957 - يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چاڭئەن ناھىيىسى فەڭشياڭ يېزىسىدىن جۇ

سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەر ئېچىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 140- نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ھۇنلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. ⑥» بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تېرىمچى خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلارنىڭ كەم دېگەندىمۇ جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلىنىدىغانلىقى مۇنازىرە تەلپ قىلمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربى ۋە شىمالىدىكى چارۋىچى قەۋملەر، غەربىي ئاسىيالىقلار ھەتتا ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ كۈچلۈك قىزىقىشىنى قوزغىغان «سەمىرلىك» ئىلمە توقۇلما بۇيۇم يىپەك - ھۈن سودىگەرلىرى ۋە كارۋانلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى خەلقلەرگە يەتكۈزۈلگەن. ھۇنلار ئۆزلىرى ئېلىپ بارغان يىپەكلىرىنى ئۇلارنىڭ قىممەتلىك بۇيۇملىرىغا ئايرىۋاشلىغان ۋە بۇ ئارقىلىق ئوتتۇرىدا ۋاسىتىچى بولىۋاتقان ھۇنلار ناھايىتى زور پايدىغا ئېرىشكەن. مانا بۇ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، كېيىنكى دەۋردىكى كۈچلۈك ھۈن دۆلىتىنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ئىقتىسادىي ئاساسلارنىڭ بىرى.

«1976 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخىئولوگىيە تەتقىقات ئورنى خېنەن ئەنياڭدىن شاڭ دەۋرىدىكى خانلار قەبرىستانلىقىدىن قەبرە قازدى. ئېنىقلاش ئارقىلىق بۇ دەۋرنىڭ شاڭ خانى ۋۇدىڭنىڭ خانىشى «فۇخاۋ» (妇好) نىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ۋە يىلى دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتىلدى. قوشۇپ كۆمۈلگەن 1928 ماددىي بۇيۇم ئىچىدە 756 پارچە قاشتاش بولۇپ، ئومۇمىي بۇيۇملارنىڭ %39.2 نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەينىڭ قاشتېشى زاۋۇتى ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى گېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بۇ قاشتېشىلارنىڭ ئىچىدە ئۈچ نۇسخىسىدىن باشقىلىرى شىنجاڭنىڭ قاشتېشى ئىكەنلىكىنى باھالاپ بېكىتتى. ⑦» شىنجاڭ قاشتېشى كوئېنلۇن ئېتىكىدىكى ئورۇندىن چىقىدىغان بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرى قاشتېشى توغرىسىدا ئەپسانىلەر توقۇشقان ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئېسىل زادىلىرى قاشتېشىنىڭ مىقدارى ئارقىلىق ئۆز بايلىقلىرىنى ئۆلچەپ كەلگەن. شاڭ خانىشى «فۇخاۋ» نىڭ قەبرىسىگە كۆمۈلگەن قاشتېشىنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ ئالاھىدە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ قاشتاشلار قاشتېشى يۇرتى ئودوندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلگەن نۇرغۇن جەريان ۋە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن. ھۇنلارنىڭ بۇ جەريان ۋە باسقۇچلاردا ئوينىغان رولى بىر ئاز گەۋدىلىك. ئەڭ دەسلەپكى قاشتېشىلارنى ھۇنلار ئودوننىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ساكلار بىلەن يىپەك بۇيۇملارغا تىگىشىپ كەلگەن ۋە ئۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرىگە قىممەت باھادا ساتقان. كېيىنچە بۇ خىل پايدىسى كۆپ سودا تۇخارلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغان ۋە تۇخارلار تەرىپىدىن مونوپول قىلىنغان. ئەمما بىز ھۇنلارنىڭ بۇ سودىدىكى باشلامچىلىق ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشمىز كېرەك. چۈنكى ھۇنلار باشقا چارۋىچى مىللەتلەرگە قارىغاندا قاشتېشى بۇيۇملىرىغا ئالاھىدە قىزىققان. ئۇلاردىمۇ قاشتېشىنى ئۆلگەن ئادەم بىلەن بىللە كۆمىدىغان ئادەت بار. «1922 - يىلى موڭغۇلىيەنىڭ مەركىزى ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالى نويان تېغىدىكى قەدىمكى ھۈن قەبرىلىرى قېزىلدى. ۋە كۆپ مىقداردا جۇڭگو يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى، مىس سايمانلار، قاشتېشى ئەسۋابلىرى، فار - فۇر قاچىلار بايقالدى. ⑧» بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىككى

نۇقتا بار. بىرى «قاشتېشى ئەسۋابلىرى»، بۇ بىزنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشىمىزنى دەلىللەپ بېرىدىغان ماددىي پاكىت ئەلۋەتتە. يەنە بىرى بۇ بۇيۇملاردا يۇنان - باكتېرىيە ئۇسلۇبىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇندىن باشقا نويان تېغىدىكى باشقا ھۈن قەبرىلىرىدىن تېپىلغان يۇنان - باكتېرىيە ئۇسلۇبىدىكى يىپەك ئىلمە توقۇلمىلارنىڭ تېپىلىشى ھۇنلارنىڭ ئەھلى - سەلبىنىڭ شەرققا يۈرىشىدىن كېيىن شەكىللەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم ھادىسە - يۇنانلىشىش دولقۇنىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلمۈپلىش تەس ئەمەس. چۈنكى مەدەنىيەت تارىخى ھۈن ئاتلىرىنىڭ ئامۇ ۋە سىر دەريا ۋادىسىدىكى سىكتايلىرىنىڭ زېمىنىغا چۈشكەن ئىزلىرىنى ئىنكار قىلمايدۇ.

ھۇنلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئەتراپىدىكى چارۋىچى قەۋم، مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن ئۆز نۆۋىتىدە يەنە، ئۇلارنىڭ ئىچكى مەدەنىيەت كۈچى باشقا قەۋم، مىللەت ۋە رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىدە مۇئەييەن تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان. ھۇنلار ياراتقان ھۈن مۇزىكىلىرى ۋە چالغۇلىرى ئەنە شۇ جۈملىدىندۇر. ھۇنلارنىڭ بىپايان يايلاقلاردىكى تەبىئەت بىلەن زىچ باغلانغان ئىجتىمائىي ھاياتى ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدىكى مۇزىكا سىزىملىرىنى ئويغاتقان. ئۇلار ئاۋازى بوم ۋە دەھشەتلىك چىقىدىغان، رېتىمى دۈپۈلدەپ سوقۇپ تۇرغان يۈرەك رېتىمىغا تەڭكەش «دۇمباق» نى كەشىپ قىلغان. بۇرغىمۇ ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى ئىدى. «جۇڭگو مەدەنىيەت لۇغىتى» نىڭ «خۇ مۇزىكىسى» ماددىسىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاۋۋال شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ھۇنلارنىڭ مۇزىكىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان ..... ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «دۇمباق بۇرغا مۇزىكىسى» نىڭ ئومۇملىشىشىدا ھۇنلار زور رول ئوينىغان ⑨» دېيىلىدۇ. بۇمۇ ھۇنلارنىڭ مەملىكىتىمىز مۇزىكا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى سۈپىتىدە مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ قوش يۆنىلىشلىك بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھۇنلارنىڭ ئاتقا ماھىرلىقى ئۇلارنىڭ يىپەك يولىنىڭ تۇنجى سودىگەرلىرى بولۇشىنى بەلگىلىگەن. ئۇلار ئەزەلدىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ خاس تاۋار مېلى بولغان يىپەكنى ۋە يىپەككە جەملەنگەن مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا جۈملىدىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالغا يەتكۈزگەن. شۇنداقلا مەزكۇر رايونلارنىڭ ۋە خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يەتكۈزۈپ يىپەك يولىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىشى ۋە كېيىنكى زور تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

2. تۇخارلار

قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان بابىلۇننىڭ قوشنا رايونلىرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللاردا شەرققە قاراپ كۆچكەن قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلق تۇخارلار خېشى، كۈسەن ۋە قارا شەھەر رايونلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. خېشى رايونى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىنسانىيەت ياشاپ كەلگەن جايلارنىڭ بىرى. سەيدام كۆلىنىڭ كۆل يۈزىدىن 8-13 مېتر كېلىدىغان قۇم شېخىل ئارىسىدىن 23000 يىل ئاۋالقى كونا تاش قورال ئىزىنىڭ بايقالغانلىقى بۇ نۇقتىنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ. تۇخارلار خېشى رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ يەرلىك ئاھالە چىئاڭلار بىلەن بىللە تۇرغان ۋە قويۇق باردى - كەلدى

مۇناسىۋىتىدە بولغان. چىئاڭلار چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك قىلىدىغان ئوت، سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان خەلق بولۇپ، كېيىن خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن. يەنى «خۇاشيا مىللىتىنىڭ يول باشلىغۇچىلىرىدىن بىرى يەندى چىئاڭ (姜) فامىلىك بولۇپ، چىئاڭ بىلەن چىئاڭ (羌) ئوخشاش بىر خەتتىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. شۇڭا يەندى ئۇرۇقى شەرققە كۆچكەن چىئاڭلار بولۇشى مۇمكىن.»^⑩

چىئاڭلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەت ئەلۋەتتە تۇخارلار بىلەن چىئاڭلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلارنى ئىلگىرى سۈرگەن. تۇخارلار چىئاڭلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىپەك توقۇلمىلىرى، مىس ماتېرىياللىرى، فار - فۇر قاچىلىرىغا ئېرىشكەن ۋە جۇڭگونىڭ ئېسىل مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسا، تۇخارلار ئېلىپ كەلگەن مەدەنىيەت كۈچىنىڭ تەسىرىدە چىئاڭلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت كەمتۈكلىرى تولۇقلانغان. بۇنىڭ بىلەن خېشى رايونىدا غەرب، شەرق ۋە يەرلىك مەدەنىيەت گىرەلەشكەن يىڭچە سىنكىرتىك مەدەنىيەت ئوچاقلرى شەكىللەندى. بۇ خىل سىنكىرتىك مەدەنىيەت ھادىسىسى ئارخىئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بولغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت بۇيۇملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ھازىرغىچە خېشى رايونىدىن تۆت مەدەنىيەت رايونى بايقالدى. ماجىئاياۋ (马家窑) مەدەنىيىتى تۇنجى قېتىم 1923 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنتاۋ ماجىئاياۋ كەنتىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزىدىن بايقالغان بولۇپ، شۇ كەنتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ خىل مەدەنىيەت گەنسۇنىڭ تياۋخې (桃河) دەرياسى، داشيا (大夏) دەرياسى ۋە چىڭخېي خۇاڭشۈي (皇水) ۋادىلىرىغا تارقالغان. مەدەنىيەت رايونىدىن ئۈچۈر بەرگۈچى ماتېرىياللارنى كاربون 14 ئوكسىدى ئارقىلىق تەكشۈرۈپ، بۇ مەدەنىيەتنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000—3000 يىللارغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. ئۇندىن باشقا بەنشىن - ماچاڭ مەدەنىيىتى (半山—马厂文化) بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2500—2000 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللارغا توغرا كېلىدىغان چىجىئا مەدەنىيىتىمۇ خېشى رايونىدىكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خىجىڭ ناھىيىسى چىجىئا رايونىدىن تېپىلغان. خېشى رايونىدىكى يۇقىرىقى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ يىل دەۋرى تۇخارلارنىڭ غەربتىن شەرققە كۆچكەن يىل دەۋرىدىن زور پەرق قىلمايدىغان بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت رايونلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە تۇخارلارنىڭ ئوينىغان رولىنىڭ زور بولغانلىقى كىشىنى گۇمانلاندىرمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەملىكىتىمىز تەتقىقاتچىلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ خېشى رايونىدىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىغا خۇاشيا مەدەنىيىتى ۋە غەرب ساك مەدەنىيىتىنىڭ تامغىسى بېسىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ يەردە تەھلىل قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان نۇقتا «ساك مەدەنىيىتى» دېگەن ئاتالغۇ، بىزنىڭچە بۇ «ساك مەدەنىيىتى» بولماستىن بەلكى تۇخار مەدەنىيىتى، چۈنكى ساكلار خېشى رايونىدىن يىراق بولغان غەربتە ئولتۇراقلاشقان. ھەمدە ھازىرقى تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولغان ساكلارنىڭ شەرققە كۆچۈش يىل دەۋرى يۇقىرىقى يىللاردىن كۆپ كېيىن. بۇ خىل مەدەنىيەتنى «ساك مەدەنىيىتى» دېگەندىن كۆرە غەرب مەدەنىيىتى دېگەن بىر ئاز ئەقىلگە مۇۋاپىق، شۇنداقتىمۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەدەنىيەت كۈچى تۇخارلار ئارقىلىق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تىلغا

ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇنداق بولغاندا خېشى رايونىدىكى مەدەنىيەت تۇخارلار ۋە چىئاڭلار ئاساس بولۇپ يارىتىلغان مەدەنىيەت بولىدۇ.

تۇخارلار ئۆزلىرى بىلەن ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئوخشاپ كېتىدىغان شىمالدىكى ھۇنلار بىلەنمۇ كەڭ كۆلەملىك مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. ھۇنلار مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىگىچە تۇخارلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ئۆزلىرى ئىگىلىگەن زېمىنلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىكنى ئاساس قىلغان مۇئامىلەلەر كۈچەيگەن بولۇپ، تۇخار مەدەنىيەت تەركىبلىرى ئىچىدە ھۇنلارنىڭ خاس مەدەنىيىتى ۋە ئۇلار ئارقىلىق كىرگەن باشقا مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ بولغانلىقى تەبىئىي ئەھۋال. ئەكسىچە ھۇن مەدەنىيىتى تەركىبلىرى ئىچىدە تۇخارلار ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى بولغانلىقىدا شۈبھە يوق.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلى ھۇنلار تۇخارلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. خېشى رايونىدىكى كۆپ قىسىم تۇخارلار كۆچۈپ ئىلى دەريا ۋادىلىرىدىكى ساكلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. ئەمما ئۆزلىرىمۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 161 - يىلى ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئويسۇنلارنىڭ زەربىسىدە ساكلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ غەربكە كۆچۈش قىسىمىدىن قۇتۇلالمىغان. تۇخارلار غەربتە ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى باكتېرىيىلىكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ شۇ جايلاردا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

مىللەتلەرنىڭ پۈتۈن تۈركۈم بويىچە بىر جايدىن يەنە بىر جايعا كۆچۈشى ئۆز نۆۋىتىدە مەدەنىيەتنىڭ كۆچىشى بولۇپ ئىپادىلىنىپ، كۆچۈپ بارغان جايدىكى مەدەنىيەت بىلەن كىرىشىپ يېڭى بىر سىنكرىتىك مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىدىغان ئاساسىي سەۋەبلەرنىڭ بىرى. تۇخارلار ئاستا - ئاستا كۈچىيىپ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 50 - يىللارغا كەلگەندە كوشان دۆلىتى قۇرۇلدى. مىلادى 1 ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا كوشان دۆلىتىنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ شىمالدا ئارال دېڭىزى، سەمەرقەند، جەنۇبتا گانگا دەرياسى، شەرقتە پامىردىن ھالقىپ مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان كۈچلۈك ئېمپېرىيە بولۇپ قۇرۇلدى. ئۇلار يەرلىك پارسلار، گىرىكلەر، ھىندىلارنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىگە خاس، كۆپ قىرلىق، ئاچايىپ سىنكرىتىك مەدەنىيەت ياراتتى. بولۇپمۇ كوشان ئېمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر ئېمپېراتورى كانىشكا دەۋرىدە بۇدا ھەيكەلتراشلىقى ۋە رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۈكسەك پەللىسى بولغان قەندىھار سەنئىتى بارلىققا كەلدى. قەندىھار سەنئىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن باكتېرىيە سەنئىتىنى تۇپراق قىلغان ئاساستا يۇنان، ھىندىستان، رىم، پارىس سەنئىتىنىڭ نادىر ئۇنۇقلىرىنى ئۆزىدە مۇستەھكەم ئۆزلەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

قەندىھار سەنئىتى بۇدا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ ۋە غەربى شىمال رايونلىرىدىكى تاش كىمىر سەنئىتى ۋە ھەيكەلتراشلىقىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ خىل سەنئەت ئىزنالىرىنى تۇرپان، كۈسەن، كىرورەن ۋە دۇنخۇاڭدىكى تاش كىمىر ئۆيلىرىدىكى سىزىلغان سۈرەتلەر ۋە ھەيكەللەردىن ھىلمەم بايقىغىلى بولىدۇ. بۇ خىل مەدەنىيەت تەسىرلىرى كوشان ئېمپېرىيىسى زېمىنىدىن كەلگەن تۇخار سودىگەرلىرى، تۇخار بۇدا راھىبلىرى ۋە سەيياھلىرىنىڭ جاپالىق ئەجىر مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ

تەتقىقاتچىلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ «جۇڭگوغا بۇددا دىنىنى ئېلىپ كىرگەن راھىبلار ئىچىدە تۇخارىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى» ⑪ دەيدۇ.

تۇخارىلارنىڭ كۈسەنگە كۆچۈپ كەلگەن تارىمقى كۈسەننىڭ يىپەك يولىدىكى ئەۋزەل ستراتېگىيىلىك ئورنى، قولاي تەبىئىي شارائىتنىڭ ھىممىتى بىلەن تېزلا ئۆزلىشىپ كەتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن شەرقتىن كەلگەن تەقدىرداش قېرىنداشلىرى تۇخارىلار بىلەن ئالاقە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەرب تەرىپىدىن كېلىدىغان جەڭگىۋار ئاتلىق ساكلار بىلەنمۇ زىچ ئالاقە قىلاتتى. كېيىنچە ئۇلار ئۆز ئالدىغا كۈسەن خانلىقىنى قۇرۇپ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىنىڭ يىپەك يولىدىكى مەنپەئىتىنى قوغدىدى ۋە مۇستەھكەملىدى. خېشى تۇخارىلىرى غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، كۈسەن تۇخارىلىرىنىڭ ئالاقە مۇناسىۋەتلىرىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، ساكلار ۋە ھۇنلار ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ يەردە كۈسەن دۆلىتىنىڭ يەرلىك سودىگەرلىرى ۋە ئەلچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. ئەلۋەتتە.

كۈسەن ئۆزىدىكى يۈكسەك ئىقتىساد - مەدەنىيەت تىرادىتسىيىسى ئاساسىدا مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش جەھەتتىكى ئاكتىپ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلىدى. كۈسەندە يات مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى يەكلەنمىگەن بولۇپ، يىپەك يولى ئارقىلىق ئېقىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنى قىزىققانلىق بىلەن قوبۇل قىلغان. شۇڭا «كۈسەن ناھايەت ئۇزۇن بىر مەزگىلگىچە ئىچكىرى ئۆلكىلەر تەرىپىدىن غەيرى دۆلەت دەپ قارالغان ئىدى. ⑫» كۈسەننىڭ ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىدىن بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە خەۋەر بەرگۈچى مۇھىم مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن قىزىل مىڭ ئۆيى، قومتۇرا مىڭ ئۆيى، سىم - سىم مىڭ ئۆيى، قىزىل قاغا مىڭ ئۆيى قاتارلىق مىڭ ئۆيلەر دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە. بۇ مىڭ ئۆيلەر مىلادى 3 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە ياسالغان. مىڭ ئۆيلەرنىڭ تام، تورۇسلىرىغا سىزىلغان سۈرەتلەردە قەندىھار بۇددا سەنئىتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ. قەندىھار سەنئىتى كۈسەنگە كوشان تۇخارىلىرىنىڭ يىپەك يولىنى بويلاپ ئېلىپ بارغان بۇددا دىنىنى تونۇشتۇرۇش، بۇددا سەنئىتىنى تارقىتىشنى ئاساس قىلغان جاپالىق ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە ئېلىپ كېلىنگەنلىكىدە شۈبھە يوق. كۈسەن بۇددا راھىبلىرىمۇ ئۇلار ماڭغان ئىزلارنى بېسىپ بۇددا دىنىنىڭ مەيدانغا كەلگەن مۇقەددەس جايلىرىنى تاۋاپ قىلغىلى بارغانلىقى، شۇنداقلا يىپەك يولىنىڭ شەرق يۆنىلىشىنى بويلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بۇددا دىنىنى تارقاتقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇنىڭغا كوماراجىۋانىڭ ئاتىسى كومورانىڭ كوشان ئېمپېرىيىسى تەۋەسىدىن كۈسەنگە كېلىپ جىۋا بىلەن توي قىلغانلىقى، كوموراجىۋانىڭ ئاپىسى جىۋا بىلەن بۇددانى تاۋاپ قىلغىلى بارغانلىقى، كېيىن كوموراجىۋانىڭ جۇڭگودىكى ئۈچ چوڭ بۇددا ئالىمىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ بۇددا شەرىپىشۇناسلىقى ۋە تەرجىمەشۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ جۇڭگو بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزلىشىشى ئۈچۈن كۆمۈلمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى جانلىق مىسال قىلىپ ئېلىشقا بولىدۇ.

سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يىپەك يولى مەدەنىيىتىدە كۈسەن بىر خىل جەلبىكار

ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىدى. بولۇپمۇ كۈسەننىڭ ئۇسسۇل - مۇزىكىلىرى ئالاھىدە بولۇپ، غەربىي يۇرتلار كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ قالماستىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرى تەرىپىدىنمۇ ناھايىتى قارشى ئېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوردىدا چېلىنغان مۇزىكىلار ئىچىدە كۈسەن مۇزىكىلىرىمۇ بار ئىدى. غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىلىرىنىڭ بېيىشى ۋە تاكاموللىشىشى ئۈچۈن ئەندىزە بولغان، يەنى «جۇڭگو مۇزىكىلىرىنىڭ ئاھاڭى كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ ئاھاڭىنى ئۆلچەم قىلىپ شەكىللەنگەن»^⑬ تەتقىقاتچىلار كۈسەن مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ غەربنىڭ بولۇپمۇ ئىراننىڭ، ھىندىستاننىڭ ۋە مىسىرنىڭ مۇزىكا ئەسۋابلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇمۇ كۈسەننىڭ غەرب ۋە شەرق تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ھەم ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەنلىكىنىڭ بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە يۇقىرىقى كۆز قاراشلىرىمىزنى دەلىللەيدۇ.

كۈسەن مەدەنىيىتى يالغۇز غەربنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگەمۇ ئۇچرىغان. غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت تەسىرى تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان «غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى» تۇرپاندىن كۈسەنگە يۆتكەلگەندىن كېيىن بۇ خىل تەسىرلەر تېخىمۇ روشەن، كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى. كۈسەندىن تېپىلغان خەنزۇچە بۇددا نوملار ۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەر بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۇخارلارنى ئاساسىي ئىمتىنەپ تەركىب قىلغان كۈسەن ئاھالىسى كۈسەن تۇپرىقىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئاساسىدا يىپەك يولى ئارقىلىق ئېقىپ كەلگەن غەرب ۋە شەرقنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە يۇغۇرۇپ يېڭى بىر مەدەنىيەت پەللىسىنى ياراتقان. بۇنىڭ نامايەندىلىرى بولغان مىڭ ئۆيلەر ۋە كۈسەن ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان. بۇ خىل مەدەنىيەت غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىشىشى ۋە كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تەسىرلەرنى پەيدا قىلىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا بەلگىلىك تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى يىراق شەرق چاۋشيەن ۋە ياپونىيەلەرگىچە سوزۇلغان.

3. ساكلار

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ بىرى بولغان ساكلار ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلق بولۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن غەربىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتنى تۇنجى كۆندۈرگەن خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئات ئۈستىدىكى چەۋاندازلىققا ماھىر ئىدى. يىپەك يولىنىڭ غەربىي بۆلىكى تۇنجى قېتىم ئۇلارنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ تۇياق ئىزلىرىنى بويلاپ پەيدا بولغان ئىدى. بۇ نۇقتىدا تارىخ پىرى ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە توختىلىپ «ئارال دېڭىزى، سىر دەرياسى ۋە بالقاش كۆلى ئوتتۇرىسىدىكى رايونلاردا سىكتايىلار ياشايدۇ. ئۇلار تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى يىسەيدۇن (伊塞頓) لار بىلەن دائىم ئالاقە قىلىپ تۇراتتى. ھالبۇكى

يىسەيدۇنلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ساكلار ئىدى. ئۇلار غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاھالىسى» ⑭ دەيدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان سىكتايىلار ساكلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار ئىلى دەريا ۋادىلىرىدىكى قېرىنداشلىرى يىسەيدۇنلار بىلەن يىراق قەدىمدىن باشلاپ ئالاقە قىلىپ كەلگەن، جۈملىدىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، تارىم دەريا ۋادىلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ساكلار بىلەنمۇ بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى مەلۇم.

تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئاھالىلارنىڭ ئىتتىپاقى تەركىبى توغرىسىدا ئىزدەنگۈچى ئالىملار بۇ يەرلەردە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ياشىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. «سۈيىن ھىندى ۋە سىتەيىنلەر باشچىلىق قىلغان ئارخېئولوگىيە. ئەترىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم دەرياسى قىرغاقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلار كۆپلىگەن يىپەك يولىنىڭ قەدىمكى ئىزى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نەپىس تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش قوراللارنى تاپقان ھەمدە بۇ نەپىس تاش قوراللار مەدەنىيىتىنىڭ ياراتقۇچىلىرى ساكلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.» ⑮ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ساكلار ئىلى دەريا ھاۋزىسىنى بويلاپ كەتكەن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يىپەك يولىنى ئاچقان بولسا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ساكلار پامىر تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ھىندىستان ۋە غەربىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان يىپەك يولىنى ئاچقان. ساكلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئېسىل يىپەكلىرىگە خېشى رايونىغا ئولتۇراقلاشقان تۇخارىلار ۋە شىمالدىكى ھۇنلار ئارقىلىق ئېرىشكەن ۋە بۇ ماللارنى جەنۇب ۋە شىمالىي يوللار بىلەن ياۋروپاغا ئېلىپ بارغان. ئافىنادىكى ۋېي شەھىرى باتىي دېھقان ئىلاھى ئىبادەتخانىسىنىڭ كاردورغا ياسالغان تۈركلەر كۈتكۈچى قىزلار تەرىقىسىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئايال ئىلاھلار كىيىۋالغان بەدەنگە چىڭ چاپلىشىپ تۇرىدىغان يۇمشاق، سىپتا كۆينەكلەر، نېپىزلىقىدىن بەدەن شەكىللىرى روشەن بىلىنىپ تۇرىدىغان ئۇزۇن تونلار نۇرغۇن غەرب ئالىملىرى تەرىپىدىن يىپەك دەپ بېكىتىلدى. بۇ يىپەكلەرمۇ دەل ساكلار ياكى ساكلار بىلەن قويۇق باردى - كەلدى قىلىدىغان غەربىي ئاسىيالىقلارنىڭ قارا دېڭىزدىن ھالقىپ ئۆتكەنلىكىنىڭ ئىسپاتى. يىپەك يولىدىكى مۇناسىۋەت تاق لىنىيىلىك مۇناسىۋەت بولماستىن بەلكى قوش لىنىيىلىك مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. ساكلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە غەربنىڭ ئەينەك بۇيۇملىرى، غەربىي ئاسىيانىڭ ئىسىل تۇلپارلىرىنى يىپەككە ئالماشتۇرغان. بۇنداق قولدىن - قولغا ئۆتىدىغان سودىدا باھا بىر نەچچە ھەسسە قاتلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە زور بېسىم بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئەينى مەزگىللەردە رىم پاپاسى قانۇن چىقىرىپ، ئەرلەرنىڭ يىپەكتىن كىيىم كىيىشىنى چەكلىگەن. بۇنىڭ ئىككى تۈرلۈك سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن. بىرى، يىپەك كىيىملەر بەدەنگە چاپلىشىپ تۇرىدىغىنى ئۈچۈن ئەخلاقى چۈشكەنلەشتۈرىدۇ دەپ قارىغان بولسا، يەنە بىر مۇھىم سەۋەب يىپەك سېتىۋېلىشقا چىقىرىلغان ئىقتىسادىي چىقىم ھەددىدىن ئارتۇق بولۇپ كېتىپ دۆلەت مالىيىسىگە ئېغىر يۈك بولۇپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ساكلارنىڭ تۇخارىلارنىڭ زەربىسىدە غەربكە كۆچۈپ كېتىشى،

تۇخارنلارنىڭمۇ ئۇيسۇنلار تەرىپىدىن غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىنىشى بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى يىپەك يولى تېخىمۇ ئاۋاتلىشىپ ئاساسلىق يول بولۇپ قالدى. «تۇرپان تۇيۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 4-5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن بۇنىڭدىن 2600-2700 يىللار بۇرۇنقى قەۋرلەر ئېچىلدى. قەۋردىن چىققان بۇيۇملار سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىسك ئويمانلىقى تاغار مەدەنىيەت ئىزىدىن چىققان بۇيۇملار بىلەن ئوخشاش ⑩» بولۇپ، تۇرپان ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكتە. تۇرپان ئاستانە كەنتىنىڭ شىمالىدىكى مورتۇق دەرياسى بويىدىن تېپىلغان نەپىس ئىشلەنگەن تاش ياپراق، تاش نەيزە ۋە قەدىمكى ساپال قاچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا ياشىغان ساكلارغا تەۋە ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتلىنىشىمۇ يۇقىرىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈشلەرنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ. غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ دەسلەپكى بۇددا مىڭ ئۆيلىرىنىڭ بىرى بولغان تۇيۇق مىڭ ئۆيى (مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان) غەربىي ئاسىيا ۋە ھىندىستان بىلەن توختىماي ئالاقە قىلىپ تۇرىدىغان ساك بۇددىستلىرى تەرىپىدىن ياسالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى تۇرپاننىڭ قەدىمكى ئاھالىسى دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان قاڭقىللارمۇ ئەمەلىيەتتە ساك ياكى ساكلارغا ئوخشاش خەلىقتۇر. بۇ يەردە كوشان ئېمپېرىيىسى زېمىنىدىن كەلگەن تۇخارنلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يىپەك يولىدىكى ئەڭ ئاۋات، ئەڭ باي مەدەنىيەت شەھىرى ئودۇننىڭ ساكلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار ئارقىلىق ھەقىقىي پاكىتلارغا ئېرىشتى. ئودۇن يۇرۇڭقاش دەريا ۋادىلىرىدىن تەبىئىي ئېسىل قاشتېشى چىقىدۇ. ساكلار بۇ قاشتاشلاردىن نەپىس بۇيۇملارنى ياساپ ھۇن ۋە تۇخار سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن ماددىي بۇيۇملارغا، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئالماشتۇرغان. بولۇپمۇ يىپەك بۇيۇملار ئاساسلىق ئايرىۋاشلىنىدىغان ماتېرىيال بولغان. بۇ يەردە تەبىئىي قاشتېشىنىڭمۇ ئالماشتۇرۇلغان تاۋار ئىكەنلىكىنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەك. بۇ ئودۇننىڭ ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى، ئاۋاتلىشىشى ۋە باشقا جايلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق يىپەك توقۇلمىلارغا ئېرىشىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن.

ئودۇننىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىش تارىخىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە بۇددا راھىبى شۈەنزىڭ خاتىرە قالدۇرغان. خاتىرىدە خوتەن شاھزادىسى ئۆيلەنگەن «يىپەك مەلىكىسى» نىڭ شەرق دۆلىتىدىن كەلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. شەرق دۆلىتى ھەققىدە تەتقىقاتچىلار بىردەك پىكىردە بولمىدى. بەزىلەر شەرقىي خەن سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ دەپسە، بەزىلەر پىشامشاننى كۆرسىتىدۇ دەپ كەلگەندى. سىتەين كىرىيە خارابىسىدىن ياغاچ تاختىغا رەڭلىك قىلىپ سىزىلغان «يىپەك ئەلچىسى» نىڭ سۈرىتىنى تاپقان. بۇ سۈرەتنىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ تەتقىق قىلىنىشى ۋە خۇاڭخۇننى ئەپەندىنىڭ «لوپنۇر ئارخېئولوگىيىسى» ناملىق كىتابىدىكى «خەن ۋە ۋېي سۇلالىرى دەۋرىدە پىشامشانى جۇڭگونىڭ جىيەنى بولغانلىقىنى ئاساس قىلغاندا پىلە بېقىش خوتەندىن بۇرۇن بولغان» ⑪» دېگەن بايانلارغا نەزەر ئاغدۇرغاندا، رىۋايەتتىكى شەرق دۆلىتىنىڭ پىشامشاننى كۆرسىتىدىغانلىقى كۆرىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئودۇننىڭ تەبىئىي مۇھىتىنىڭ ماسلاشقانلىقى، ئۈجمە دەرەخلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى يىپەكچىلىكنىڭ بۇ يەردە

ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. مىلادى 5 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئودۇننىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇنى ئودۇن ئاھالىسى بولغان ساكلارنىڭ ئۆتكۈر زېھنى، چىۋەر قوللىرى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان يىپەك، قاشتېشى، ئات سودىسىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئودۇننىڭ يىپەك توقۇلما ئىگىلىكى جۇڭگونىڭ يىپەكچىلىك تېخنىكىسىنى چەت ئەللەرگە تونۇشتۇرىدىغان كۆزنەككە ئايلانغان. شۇنداقلا ئودۇن ئاھالىسى بولغان ساكلار جۇڭگونىڭ يىپەكچىلىك تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان. ئودۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىگە ئۇچراپ قالماستىن يەنە پامىر تېغىنىڭ غەربىدىكى ھىندىستان، ئىران ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئاكتىپ تەسىرلىرىگىمۇ ئۇچرىغان. ئودۇندا ئەينى ۋاقىتتا كامالەتكە يەتكەن مەشھۇر رەسسام پىشۋالىرى يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر رەسسام ۋىياسائىراتىكا ئاتا - بالا راھىبىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور. ئۇلار غەربىي ئاسىيادىن كەلگەن قەدىھار رەسساملىقىنى پىششىق ئۆگىنىپ ئۆزىگە خاس «ئويما - قويما» (قاپارتما) رەسىم ئۇسلۇبىنى ياراتقان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەسساملىقىنىڭ كۆپ خىللىشىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ھەتتا «رەسساملار پىرى» دەپ نام ئالغان خەنزۇ رەسسامى ۋوراۋزى ئۇلاردىن رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىنى ئۆگەنگەن.

كۈسەن ئۇسۇل مۇزىكىلىرىدىن قالسىلا تەسىرى زور بولغىنى ئودۇن ئۇسۇل - مۇزىكىلىرى ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئودۇن مۇزىكىلىرى خان ئوردىلىرىدا چېلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسۇل - مۇزىكىلىرىنىڭ بۈگۈنكىدەك زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشىدە بەلگىلىك تۆھپىسى بار. بۇندىن باشقا ئودۇن ئىسلام دىنى ئومۇملاشقچە بولغان ئۇزۇن بىر تارىخىي باسقۇچتا بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بۇددا دىنىنى تارقاتقۇچى تۇخار راھىبلىرى بىلەن بىللە ئودۇندىن بارغان ساك راھىبلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم، ساكلارنى ئاساسىي ئىتىنىك تەركىب قىلغان ئودۇن ئاھالىسى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى ئەۋزەل تۈگۈنلۈك ئورنىدىن پايدىلىنىپ پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلار ۋە شەرقتىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن كەڭ ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. شۇنداقلا بۇ مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى ئاساسىدا يېڭىچە، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ياراتقان بولۇپ، قاشتېشى ھۈنەر - سەنئىتى، ئۇسۇل - مۇزىكا، رەسساملىق، يىپەك توقۇش تېخنىكىسى قاتارلىق جەھەتلەردە سارايۋەنلىك ئورۇندا ئەمەس بەلكى ئۆزلىرى بىۋاسىتە ئىشتىراكچىلىك رول ئوينىغان.

خۇلاسە قىلغاندا، «بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن يىپەك يولىمۇ بولمايتتى، گىرىك تارىخشۇناسى ھىرودوتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا يىپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولىدۇ. (18)» بوستانلىق ۋادىلار ئۆز قوينىدىكى قەدىمكى خەلقلەرسىز ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. يىپەك يولىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. بوستانلىقلارنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىدىن بولغان ساك، تۇخار، ھۈن قاتارلىق تارىخ بېتىدە ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇرغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر يىپەك يولىنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردىكى گۈللەنگەن مەنزىرىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ قولايلىق ئالاقە

قورالى ئاتنى مونوپول قىلغانلىقى ئۇلارنىڭ شەرق غەرب ئالاقىلىرىدىكى ئاۋانگار تىلىق ئورنىنى بەلگىلىگەن. غەربلىكلەر شەرقنىڭ يىپەكلىرىگە تۇنجى قېتىم بۇ ئاتلىقلار ئارقىلىق ئېرىشكەن ۋە ئۆز سودىگەرلىرى، ئەلچىلىرىنى ئاتلىقلارنىڭ ئات توپاقلىرىنى بويلاپ سودا قىلىشقا شەرققە ئېۋەتكەن. «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئىتىنىك تەركىبلىرى بولغان ساك، تۇخار، ھۇن» لار تەقدىر قىسمەتلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە غەربتىن شەرققە، كېيىن شەرقتىن غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل كۆچۈشلىرى ئۆز نۆۋىتىدە مەدەنىيەتنىڭ بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا ئېقىشى، يۆتكىلىشى، كۆچمىشى بولۇپ ئىپادىلىنىپ ئۆزلىرى يېتىپ بارغان رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ، مەدەنىيەت كەمتۈكلىرىنى تولۇقلاپ، يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشنى كاپالەتلەندۈرگەن ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئىپادىلەپ تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە مەدەنىيەت كۈچىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ نۇقتىدا ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمىسىز كۆچۈشلىرى ئەمەلىيەتتە يىپەك يولىدىكى بىر خىل ئالاقە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. يىپەك يولى سەھنىسىنىڭ مۇقەددىمە پەردىسىنى ئاچقان ھۇن، ساك، تۇخار سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ توختاۋسىز چېپىپ تۇرغان ئاتلىرىسىز يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك خاسىيەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياراتقان مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋە ھەر قايسى ئەل مەدەنىيەتلىرىنى تارقىتىشتا ئوينىغان رولىغا ئىجابىي باھا بېرىشىمىز شۇنداقلا مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.

ئىزاھلار:

- ① A. ليۇيىڭ شىڭ «يىپەك يولى مەدەنىيىتى (يايلاق قىسمى)»، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى 2 - نەشرى، 2 - بەت.
- ② B. خۇاڭشىڭيا «يىپەك يولى مەدەنىيىتى (قۇملۇق قىسمى)»، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى 2 - نەشرى، 5 - بەت.
- ③ ④ لى يولڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈشى ئىقتىساد - مەدەنىيەت ۋە ئىتىنىك ئاساسى»، «مىراس» ژۇرنىلى 1994 - يىللىق 3 - سان.
- ⑤ A كىتاب 46 - بەت.
- ⑥ A كىتاب 44 - بەت.
- ⑦ A كىتاب 16 - بەت.
- ⑧ B كىتاب 48 - بەت.
- ⑨ ھۈسەيىن كېرەم، «ھۇن مۇزىكىسى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 89 - يىللىق 4 - سان.
- ⑩ B كىتاب 200 - بەت.
- ⑪ B كىتاب 50 - بەت.
- ⑫ B كىتاب 319 - بەت.
- ⑬ B كىتاب 320 - بەت.
- ⑭ ⑮ B كىتاب 4 - بەت.
- ⑯ B كىتاب 312 - بەت.
- ⑰ B كىتاب 355 - بەت.
- ⑱ چيەنداۋشىنى (ياپونىيە)، «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشرى، 9 - بەت.

شىنجاڭدىكى قەدىمكى دىنلار ھەققىدە

غەيرەتجان ئوسمان

1. شامان دىنى

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قەۋملەر ئارىسىدا شامان دىنى ئېتىقادى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ تەسىرى بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىنگەن. شامان دىنى بىر خىل ئىپتىدائىي دىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۈنئىي دىنلارغا تەرەققىي قىلىش شەرتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھازىرلىغان دىن.

«شامان» سۆزى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى مانجۇ توڭگۇس تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ سۆز دەپ قارالماقتا، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ مەنىسى «ھاياجانلانماق»، «روھلانماق»، «سەۋدائى كىشى» دەپ يېشىلمەكتە. قەدىمكى تۈركىي تىللىرىدا بۇ سۆزگە مۇناسىپ «قام» سۆزى ئىشلىتىلگەن. يەنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەدىمكى ئۇيغۇرلار سېھرى كۈچكە ئىگە بولغان پىرىخۇنى «قام» دەپ ئاتايدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. ①

«يېڭى تاڭنامە» دە «گەنخۇن» دېگەن ئاتالغۇ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ «قام» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىقلار شامانلارنى «باخشى» ياكى «قام» دەپ ئاتايدۇ، مۇشۇ تىلى ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئايال باخشى (پىرىخون) نى «ئودگىن»، ئەر باخشى (پىرىخون) نى «بۇگا» دەپ ئاتىغان.

شامان دىنىدا، ئالەمدىكى كۈللى مەۋجۇداتلارنىڭ روھى بولىدۇ دەپ ھېسابلىنىدۇ، ھەمدە مەڭگۈلۈك، قايتا دۇنياغا كېلىدىغان ۋە ۋاقىتلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئۈچ خىل روھ بولىدۇ، ئالەم بولسا ئەرش (ئاسمان) يەر يۈزى ۋە جەھەننەم دەپ ئۈچ قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئەرشتە ئىلاھلار تۇرىدۇ. دۇنيادا ئىنسان ۋە ھايۋانلار تۇرىدۇ. جىن - ئالۋاستىلار بولسا جەھەننەمدە تۇرىدۇ دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئالەمدىكى ئامەت - تەلەي، بەخت - سائادەت ۋە پىشكەللىك - بالايىتاپەتنى تەڭرى بىلەن جىن - يەكلەر بەلگىلەيدۇ دەپ ئىشىنىدۇ. شامان دىنىدا كۆك (ئەرش) كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر، سۇ، تاغ، ئورمان، ئوت، ھايۋان، ئادەم ۋە روھلارغا چوقۇنۇش ھادىسىسى ساقلانغان.

شىنجاڭ تارىخىدا ياشىغان ساكلار، ھونلار، جوجانلار، ئويىسۇنلار، قىرغىزلار، قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللاردىن تارتىپ XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن شىۋە ۋە داغۇرلارنىڭ ھەممىسىدە شامان ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان، شامان مەدەنىيىتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىۋە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

قەدىمكى ساكلارنىڭ دەپنە ئادەتلىرىدە شامان مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرىنى روشەن ھالدا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار گۈرلۈكىنى تاش بىلەن يۇمىلاق شەكىلدە ياسىغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ يوقالمايدىغان قۇياش ئوبرازىغا تەققاسلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى جەسەتلەرنىڭ ئۈستىمخانىلىرى ئۇخرا بىلەن بويالغان بولۇپ، بۇنىڭ بىر خىل سېھىرگەرلىك رولىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. دەرۋەقە ئۇخرا «شامان تېشى» دەپمۇ ئاتالغان. ساكلار قەبرىستانلىقىدىن قەبزىۋېلىنغان باش سۆڭەكلەرنىڭ چوققا سۆڭىكىدىن بىر تۆشۈك ئېچىپ قويۇلغان بولۇپ، روشەنكى بۇ روھنىڭ ئۇچۇپ چىقىپ كېتىشى توغرىسىدىكى شامان چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ھونلاردىكى شامان ئىتىقادى. تارىخىي ماتېرىياللاردا ھەر يىلى ئۈچ قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراق ئەھۋالىدىن بەزى ئەھۋاللارنى بىلگەندىن باشقا، يەنە ھونلارنىڭ قەبرىسىدىن چىققان ئادەمسىمان مىس قوزۇق ئارقىلىق ھەم بەلگىلىك بىر چۈشەنچىنى چىقىرىۋالالايمىز. بۇ ئادەمسىمان قوزۇق ئەمەلىيەتتە شامانلار تىكلەيدىغان «ئوبو» نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، تەۋنەش ئوبىيېكتى قىلىنغان. سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋېي چىڭ، خوجۇبىڭ تەزكىرىسى» دە ئېيتىلمىشچە خەن سۇلالىسى پادىشاھى خەنۋۇدى خې شى رايونىدا سۇتۇق خاننىڭ تەڭرىگە تەۋىنغۇچى ئالتۇن ئادىمىنى قولغا چۈشۈرگەن بولۇپ، بۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش نەرسە ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار تەزكىرىسى» دىن بىلىنىشىچە ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا، ھون باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر - چىراق قىلاتتى، بەشىنچى ئايدا لوڭچىڭ (ئەجدىھا بالىق) شەھىرىگە يىغىلىپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا - بوۋىلىرى، ئاسمان - زېمىن، روھ - ئەرۋاھلارغا ئاتاپ زارا - خەتمە قىلاتتى... تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا قارار گاھىدىن چىقىپ كۈنگە قازاپ تازىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا تازىم قىلاتتى... ھونلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، ئاي تۇتۇلغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتمەك ۋاقتىدا جەڭدىن قايتاتتى. ①

بۇنىڭدىن باشقا بەنگۇنىڭ «خەننامە» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلەنگەن «چوڭخې بېگى ئەسىر ئالغان ھونلارنىڭ بىر چارلىغۇچىسى: (ھونلار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلار ئۆتۈدىغان يول ۋە دەريالارغا ئەفسۇنچىلارنى ئېۋەتىپ، ئەفسۇن ئوقۇتۇپ، قوي ۋە كالىلارنى كۆمدۈردى. تەڭرىقۇت خەن خانىغا ئېۋەتكەن ئات ۋە جۇۋا تونلىرىغىمۇ ئەفسۇن ئوقۇتۇپ قوياتتى. ئاتنى چۈشەپ قويۇشمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى يېڭىش ئۈچۈن ئوقۇغان ئەفسۇن ئىدى، دەيدى»^② دېگەن بايانلار داخان - باخشىلارنىڭ تەسۋىرى ئىدى. ئۇ ماھىيەتتە كىشىلەرنىڭ غەيرىتىنى ئۆستۈرۈپ، غەلبە قىلىش ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايتتى. جەنۇبىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشى بىلەن ھونلاردىكى بۇ خىل پىرىخونلۇق خەنزۇلار ئارىسىدا مەلۇم نوپۇزغا ئىگە بولدى. بۇ ھەقتە بىر قەدەر تېپىك مىسال قىلىپ جياڭ چوڭ ھەققىدىكى ھېكايىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. خەنۋۇدىنىڭ جىڭخې 2 - يىلى (م. ب 91 - يىلى) باش

① سىماچىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 402 - 403 - بىتلەر.
② بەنگۇ «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 922 - بەت.

ۋەزىر گوڭسۇنخېنىڭ ئوغلى «خەنئۇدغا شۇملۇق تىلەپ ئەفسۇن ئوقۇدى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئەيىبلەنىپ ئاتا - بالا ئىككۈيلەن بىراقلا زىندانغا تاشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ۋەزىر جياڭ چوڭ پادىشاھقا مەكتۇپ سۈنۈپ «گوڭسۇنخېلارنىڭ يامان نىيەتتىكى ئەفسۇننى ھون داخانلىرىغا پىرە ئوينىتىش ئارقىلىق قايتۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق پادىشاھنىڭ كېسەلىنى داۋالاش» تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەكلىپ تەستىقلانغاندىن كېيىن جياڭ چوڭ ھون باخشىلىرىدىن بىر نەچچىسىنى تېپىپ كېلىپ پادىشاھقا سېھىر - جادۇ قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كېسەلى ئاستا - ئاستا ساقىيىپ كېتىدۇ. پادىشاھنىڭ كېسەلىنى داۋالىغانلىق داغدۇغىسى ھونلاردىكى بۇ خىل ئىپتىدائىي دىنىي ئادەت ئوتتۇرا جۇڭگودا چوڭ تەسىر پەيدا قىلىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ ئونىڭغا بولغان قىزىقىشى بىر مەھەل چوڭ قىزغىنلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ①

قەدىمكى تۈركلەردىكى شامان دىنى چۈشەنچىسى. تۈركلەرگە دائىر دەسلەپكى خاتىرە لىڭ فۇدېڭ قاتارلىقلار يازغان «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ شامان ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان تۈركلەرنىڭ ماكانى بولغان ئالتۇن تاغ (نىڭ) «شەكلى تۈركە (دۇبۇلغا) شەكلىدە بولغاچقا ئۇلار تۈركەنى «تۈرك، دەپ ئاتايتۇ ۋە كېيىنچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپتۇ» دېگەن بايانلاردىكى «تۈركە» (دۇبۇلغا) شامانلارنىڭ سېھىرگەرلىك قىلغان چېغىدا كېيىدىغان «يۈزىنى نىقاپلايدىغان ماس قالپاق» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ② يەنە شۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، تۈركلەرنىڭ ئەجدادى «ئىگىل نىشاچوردا ئاجايىپ خىسلەت بار. ئىدى، شامىل چىقىرىپ يامغۇر ياغدۇرايتتى (ئۇ) ئىككى خۇتۇنغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، بىرى ياز ئىلاھىنىڭ، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىدى. (ئۇلاردىن) بىرى تۆت ئوغۇل تۇققان بولۇپ، بىرى، ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كەتكەن» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىگىل نىشاچور ئادەم بىلەن ئىلاھنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزى مۇجەسسەم قىلغان «پىرخۇن» نىڭ ئوبرازى. تۈرك خاقانى ئارداۋۇلۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشتا تاللىۋالغان مۇراسىم ئادىتىدەمۇ قويۇق سىرلىق تۈس بولۇپ «ئون ئانىنىڭ ئوغلدىن بىردىن تاللاپ، چوڭ دەرەخنىڭ تۈۋىگە رەتلىك ئېلىپ كېلىپ «دەرەخقە قاراپ سەكرەڭلار، كىم ئەڭ ئېگىز سەكرىيەلسە شۇنى بېكىتىمىز» دېيىشكەن. شۇنداق قىلىپ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، شامان مۇراسىمى ئارقىلىق بېكىتىلگەن. بۇلاردىن باشقا، قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان ھەر قايسى رايونلاردا ئادەم شەكىللىك بالبالا تىكلەنگەن بولۇپ، بۇ شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «جۇنامە» دە ئېنىق ھالدا تۈركلەرنىڭ «بارگاھى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ، كۈن چىقار ياققا ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ، ھەر يىلى ئېسىلزاڭلار يىغىلىپ، ئەجداد غارىغا بېرىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، يەنە 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دەريا بويىغا يىغىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ» دېيىلگەن.

ئۇيغۇرلاردىكى شامان دىنى. بۇ دىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەك ئەۋج ئالغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولمىش ئېگىز قاڭقىللاردا شامان

① بەنگو «خەننامە» 45 - جىلد «جياڭ چوڭنىڭ تەزكىرىسى»، 2192 - بەت، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1974 - يىلى نەشرى.
② لىيۈين «غەربىي يۇرتتىكى شامان دىنى ھەققىدە»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىلى، 3 - سان، 91 - بەت.

دنى قويۇق ساقلانغا. مەسلەن، «ۋېينامە، ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى بەگقولى «50 دانە پال چوكسىدىن پايدىلىنىپلا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ بىشارىتىنى بىردەمدىلا بىلمۇالايىتى»، بۇ ئادەت كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئالتۇنغا مىراس بولۇپ قالغان. قوغۇرسۇ ئالتۇن «نەۋكەرلەرنى ھۇنلارنىڭ رەمباللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتەتتى.» بۇ ئادەت قوغۇرسۇ ئالتۇندىن ئۇنىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ گۇاڭغا مىراس قالغان بولۇپ، ئۇمۇ «نەۋكەرلەرنى ھۇنلارنىڭ رەمباللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتىپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىيتتى.» ئېگىز قاڭقىلاردا ياز پەسلىدە ھاۋانىڭ گۈلدۈرماسىغا قارىتا مۇنداق بىر غەلىتە ئادىتى بولغان. يەنى «ئېگىز قاڭقىلار ئادىتىدە پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيتتى، گۈلدۈرماسىنى ئوبدان كۆرەتتى. ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماسى چىقىمىنى چۈشكەندە قىماس - چۇقان كۆتۈرۈشۈپ، ۋارقىراپ، كۆككە قارىتىپ ئوق ئاتاتتى ھەم دەرھال شۇ يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ئات - ئۇلاقلار سەمرىگەندە يەنە گۈلدۈرماسى چىقىمىنى چۈشكەن يەرگە قايتا توپلىنىپ، قوي كۆمەتتى، پىچاق بىكىتىلگەن شام ياقاتتى، ئايال پىرىخۇن ئۆلگەنلەر ئۈچۈن دۇرت ئوقۇپ، بەخت تىلەيتتى، بۇ ئادەت خۇددى ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ بەختسىزلىكىنى قوغلايدىغان مۇراسىمغا ئوخشايتتى، بىر توپ ئاتلىقلار مۇشۇ يەرنىڭ ئەتراپىدا كۆپ قېتىم ئايلىناتتى، كېيىن تال ۋە سۆگەت شاخلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۈچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۈستىگە قىمىز قوياتتى. بۇ بايانلاردا روشەن ھالدا شامان دىنى مەزمۇنى ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا بۇ دىنغا ئادەتتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئېتىقاد قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىرىمۇ ئېتىقاد قىلغان. شامان داخانلىرى ھەمىشە ئۇيغۇر خاقانلىرى ئۈچۈن پال ئېچىپ، خاقاننىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىدىن بولمۇيلىپ خانلىقتا مۇئەييەن سىياسىي ئورۇننى ئىگىلىۋالغان.^① «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە ئۇيغۇرلارنىڭ شامان باخشىلىرىنىڭ سېھىرگەرلىكى ئارقىلىق تۈبۈتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلبە قىلغانلىقى توغرىلىق مۇنداق دېيىلگەن: «دەسلەپتە بەي يۈەنگۇاڭ لىڭئەي ناھىيىسىنىڭ غەربىگە يېتىپ كېلىپ، ۋەزىيەتنى مۆلچەرلىدى. يوپ - يورۇق ئايدىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاۋانى تۇتۇق ھالەتكە كەلتۈرمەكچى بولدى، ئۇيغۇر پىرىخونلىرى شامال چىقىرىپ قار ياغدۇردى. ئۇرۇش كېچىكتۈرۈلدى. تۈبۈتلەر قاتتىق سوغۇق دەستىدىن ئوقىيالىرىدىن ئوق ئۆزەلمىدى، كىگىزلىرىنى يېپىنچاقلاپ، ئاستا - ئاستا كىرىپ كېتىشتى»

خەنزۇچە تارىخىي مۇجەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىرلەردە «ئاق دى»، «قىزىل دى» دەپ ئاتالغان. بۇلار ئاق ۋە قىزىل چاپان كىيىدىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق پەرقلىق ئاتىلىدىكەن، مانا مۇشۇ شامان دىنىنىڭ ئېنىق تەسىرى. شامان دىنىدا رەڭ ئالاھىدە قارىلىدىغان نەرسە ھېسابلانغان، ياكى تۆت خىل رەڭ ئارقىلىق تەرەپلەر ئاجرىتىلغان. مەسلەن، كۆك رەڭ - شەرق، قىزىل رەڭ - جەنۇب، ئاق رەڭ - غەرب، قارا رەڭ - شىمال.

شامان دىنى ئىپتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادى بىلەن ئارىلاش ياكى شامانىزم

① لىۋېن شۇ «ئۇيغۇر تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 88 - بەت.

ئىپتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئىتىقادىدىن راۋاجلىنىپ كەلگەن، شۇڭا ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئىتىقاد مەزمۇنى ۋە شەكىللىرى، رەسمىيەتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ تەنتەنىلىك مۇراسىمىدا قىرىق غۇلاچلىق بىر ياغاچنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ قوندۇرۇشى، جەنۇبىنىڭ بەلگىسى، يەنە بىر قىرىق غۇلاچلىق ياغاچنىڭ ئۇچىغا كۆمۈش توخۇ قوندۇرۇشى شەرقنىڭ بەلگىسى، ياغاچنىڭ تۆۋنىگە باغلانغان ئاق قوي غەربنىڭ، قارا قوي شىمالنىڭ بەلگىسى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

رەڭلەرگە بولغان قىزىقىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇرمۇشىدىكى خېلى كۆپ تەرەپلەردە دائىم ئۇچرايدىغان ئەھۋال ئىدى، مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بايراق - تۇغلىرى كۆك يىپەك رەختتىن بولغان، چىدىر، كىيىم - كېچەك، ئات - جابدۇقلارنىڭ رەڭلىرىمۇ شۇنداق بولغان. ھونلار قەدىمكى ئاتلىق قوشۇنلىرىنى رەڭ تەرتىپى بويىچە تۈزۈشنى ئادەت قىلغان. ئۇلۇغ تارىخچى سماچىيەن بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتى مۇدۇ (باتۇر) مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلدا خەن گاۋزۇنى داتۇڭ شەھىرى يېنىدا يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋغا ئالغاندا بىر نەچچە يۈز مىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرقىنى كۆك ئاتلىق، غەربىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمالىنى قارا ئاتلىق، جەنۇبىنى قىزىل تۈرۈك ئاتلىق 400 مىڭ ھون قوشۇنى قورشىۋالغان ئىكەن.

«ئوغۇزنامە» دە بايان قىلىنغان شامان دىنىغا ئائىت ھادىسىلەر سېبىرىيىدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ساقلىنىپ قالغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزۇن ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكى بۇ خىل ئەھۋالنى كۆرۈپ ئېنىق خاتىرە قالدۇرغان، مەسىلەن، ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئارغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن، جىن - شەيتانلارغا سوۋغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدىكەن. ①

قاراخانىلار زامانىسىدا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەنئەنىۋى شامان دىنىنىڭ تەسىرى داۋاملىق يوسۇندا ساقلىنىپ قالغان. بۇ ھەقتە «تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەردە مەلۇماتلار بار. «دىۋان» (I توم، 60 - بەت) دا «ئىرىق» ئاتالغۇسى «رەمباللىق، پالچىلىق، بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردىكى رەمباللىق، پالچىلىق، شامان دىنى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار. يەنە «دىۋان» (II توم، 311 - بەت) دا «چىۋى» سۆزى ئىزاھلىنىپ، «ئۇ، جىنلار گۈرۈھىنىڭ بىرىنىڭ نامى، تۈركلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۇرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۇرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۇرتىدىكى ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ، جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۇرت ئىگىلىرى غەلبە قىلىدۇ، كېچىلىرى ئىككى يۇرت جىنلىرىنىڭ قايسى بىرى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۇرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تىگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ چىدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ». بۇ ئەپسانىدە قەدىمكى كىشىلەر نەزەرىدىكى جىن - يوك ۋە روھ ئۇقۇمى ئوچۇق كۆرىنىپ تۇرىدۇ.

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى» دىكى «ئوغۇزنامە» (گىلا شىمىن، تۈرسۈن ئاۋۇپلار تەييارلىغان) «مۇقەددىمە» 1980 - يىلى نۇسخىسى، 13 - بەت.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا باخشى، داخان، پىرىخون قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى يۈرگۈزۈلۈپ تۇرىلىۋاتماقتا. خۇسۇسەن، «پىرە ئويۇنى» ۋە «پىرە ئۇسسۇلى» ئارقىلىق كېسەل داۋالاپ، جىن - يەكلەرنى قوغلاش ھەرىكىتىگە ماسلىشىۋاتقانلار ھىلمەھم مەۋجۇت. بۇلارنىڭ تەسىرىنىڭ تۈگەيدىغانلىقىغا ئىشەنسەكمۇ، لېكىن قاچان تۈگەيدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھېيت - ئايەملەردە ئوينىلىدىغان «ساما ئۇسسۇلى» نۆۋەتتە قىزىق بىر تەتقىقات تېمىسى. بۇ ئۇسسۇلنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلاردا قەيت قىلىنغىنى بويىچە، بۇ ئۇسسۇلنى قەدىمكى شامان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇسۇللاردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، دېگەن چۈشەنچە بولۇشىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

2. زور، ئاستىرا دىنى

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ دىنلارمۇ مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ دەسلەپكىسى زور ئاستىرا (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى بولدى. بۇ دىن شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن تارقالغان دىنلارنىڭ بىرى. بۇ دىننى زور ئاستىرا دېگەن ئادەم ئىجاد قىلغان، ئۇ پېرسىيەنىڭ مىدىيە دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 551 - 628 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۆتكەن. زور ئاستىرا دىنىنى (ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا ئاتەش - ئوتپەرەسلىك دىنى، زەردۇش دىنى، زەردۇشسىزم دېگەنگە ئوخشاش بىر قانچە خىل نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) نىڭ قارىشىچە، دۇنيادا ئىككى خىل قارىمۇ - قارشى مەنبەنىڭ كۈرىشى مەۋجۇت. بىر خىل مەنبە ياخشىلىق بولۇپ، ئۇ يورۇقلۇق - ئوت تەڭرىسى ئاخۇررامازدا (ھورمۇز) دا مۇجەسسەم قىلىنغان. يەنە بىر خىل مەنبە يامانلىق (ياۋۇزلۇق) بولۇپ، ئۇ قاراڭغۇلۇق تەڭرىسى ئانگىرامائىنيو (ئەرمىن) دە مۇجەسسەم قىلىنغان. «ئاخۇررا» (ئوت) ياخشىلىق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى دەپ قارالغاچقا بۇ دىن ئادەتتە «ئاتەشپەرەستلىك» (ئوتپەرەسلىك) دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى ئۇنىڭدا ئوتقا چوقۇنۇش ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

شۇنى ئىزاھلاش زۆرۈركى، زور ئاستىرا دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا «تۆت تادۇ» نى ئاساس دەپ بىلىش، ئوت، قۇياشقا تىۋىنىش ئەقىدىسى بولغان. كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىۋېلىنغان بەزى قەۋرىلەر نۇر چېچىۋاتقان قۇياش شەكلىدە لايىھىلەنگەن. 1985 - يىلى 9 - ئايدا چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىكى بىر قەۋرىدىن (بۇ قەۋرىستانلىق ئالاھەزەل 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ بېكىتىلگەن) دىن يۇلغۇن چىۋىقلىرىغا قىزىل يۇڭ، قىزىل يۇڭ يىپ يۆگەپ، خۇددى يېنىپ تۇرغان مەشەلگە ئوخشاش قىلىپ ياسالغان نۆكچىلەر تېپىلدى. ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلىنىشىچە ماسساگىتلار گۇلخان يېقىپ، ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەس بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئېچىش ئىكەن. بەزى ماتېرىياللاردا ماسساگىتلارنىڭ قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭغا ئاتا پۇلانى قۇربانلىق قىلىدىغانلىقى ئېيتىلغان. ئوت - قۇياش، يەر - سۇ - ماسساگىتلار (ساكلار) نىڭ تىۋىنىش ئوبيېكتلىرى ھېسابلىناتتى. بۇ ئەسلىدە شامان ئەنئەنىسىمۇ ئىدى. ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئىسرىق تاشلاش، ياغ پۇرۇتۇش، قاپاق كۆيدۈرۈش، يېڭى كېلىننى ئوتتىن سەكرىتىش، يېڭى قەۋرىگە چىراق يېقىش قاتارلىق ئادەتلەر ئارىيانلارنىڭ بىر قىسمى شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن چاغلاردا ساقلانغان بولۇپ،

ئۇلارنىڭ «رىگاۋىدا» ناملىق قەدىمكى ئىپپوسىدا ئەنئەنىۋى ئوتقا سېغىنىش پائالىيەتتىن خاس دىنىي ئېتىقادقا ئۆزگىرىشى — بۇ دىننىڭ ئىجادچىسى زوررو ئاستېر ۋە بۇ دىننىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

زوررو ئاستېر دىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن. زوررو ئاستېر دىنى پىرسىيىدە بارلىققا كەلگەن (مىلادىدىن ئىلگىرى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى داريى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ، ئۇ چاغدا زوررو ئاستېر دىنى پىرسىيە ئېمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت دىنى ئىدى) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ۋاقىتتىن ساسانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان دەۋر بىرىنچى باسقۇچ؛ ساسانىيلار سۇلالىسى باش كۆتەرگەن چاغدىن VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا خۇراسان ۋالىسى قۈتەيبە ماۋەرائۇننەھىردە ئىسلام دىنىنى تارقاتقان ۋاقىتقا قەدەر بولغان دەۋر ئىككىنچى باسقۇچ. كۈنكىرتلاشتۇرغاندا مىلادى 705- يىللىرى ئۇنىڭ ئاخىرى چېكى دەپ قارالماقتا. ①

ساكلاردا ئوت - قۇياش ئېتىقادچىلىقى يىراق زامانلاردىن باشلاپلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئادەتلەردىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار زوررو ئاستېر دىنى بارلىققا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ دىننىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ساكلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن بۇ دىن شىنجاڭغا كىرىپ كەلگەن. 1976 — 1978 - يىللىرى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئالغۇي (ئاراغول) جىلغىسىدىن يېغىلىق (جەنگو) دەۋرىدىن غەربىي خەن دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىتقا مەنسۇپ بىر تۈركۈم ياغاچ قەۋرلەرنى تاپقان بولۇپ، بۇ قەۋرلەردىن سىرلانغان ئەسۋابلار ۋە يىسپەك بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان. بەزىلەر ئالغۇي جىلغىسىدىكى بۇ يادىكارلىقلارنى ساكلارغا مەنسۇپ دەپ قارىسا، بەزىلەر قوش - قاڭقىلارغا تەۋە دەپ قارىغان. ئالغۇي جىلغىسىدىكى گۈرلىكتىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە تەگلىك ئۈستىگە قوندۇرۇپ ياسالغان تۆت چاسا چوڭ بىرونزا تاۋاق بولۇپ، بۇنداق تاۋاق كۈنەس ناھىيىسى تەۋەسىدىنمۇ تېپىلغان. بۇلارنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ساكلارنىڭ ئوتقا ئېتىقاد قىلىشتا پايدىلىنىدىغان سايمىنى، ئۇ ساكلارنىڭ زوررو ئاستېر دىنىنى جۇڭگوغا ئېلىپ كىرگەنلىكىگە دائىر تارىخىي پاكىتنىڭ يەنە بىر قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىيال ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشى دەپ قاراشماقتا. بۇ دىننىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا». ②

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي، سۇلالىلەر زامانىسىدا زوررو ئاستېر دىنى تارىم ۋادىسىدا خېلىلا روناق تاپقان. ئەينى چاغدا قوچۇ، ئاڭنى، سۈلىي، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدىن كېيىن زوررو ئاستېر دىنى شىنجاڭدا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، ئەمما X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قوچۇ، كۈسەن رايونىدىكى زوررو ئاستېر دىنى مۇخلىسلىرى ئەلچىلەر بىلەن بىرلىكتە سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سوۋغات بەرگەن. ئىسلام دىنى شىنجاڭدا كەڭ تارقالغاندىن كېيىن زوررو ئاستېر دىنى تەدرىجىي يوقالدى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردە بۇ دىننىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ كەلگەن.

3. مانى دىنى

① گاۋپوچىيۇ «غەربىي يۇرتتىكى زوررو ئاستېر دىنى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى، 1 - سان.
② لىن بېيىيون «ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلاردىن زوررو ئاستېر دىنىنىڭ جۇڭگودا دەسلەپكى ۋاقىتتىكى تارقىلىشىغا نەزەر»، «غەرب يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى، 4 - سان، 55 - بىت.

مانى دىنى مىلادى III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىرسىيىلىك مانى (تەخمىنەن مىلادى 215/6 - 275/6 - يىللار ياشىغان) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان دۇنياۋى دىن. مانى دىنى مىلادى III ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا. پىرسىيىدىن غەربكە ۋە شەرقتە تارقالغان، شەرقتە پامىردىن ھالقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن. مانى دىنى شىنجاڭغا قاچان كىرگەن. بۇ ھەقتە ئوخشىمىغان قاراشلار بار. مىلادى 277 - يىلى مانى دىنى پىرسىيىدە قاتتىق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. شۇ چاغدا بىر قىسىم مانى مۇخلىسلىرى تەرەپ - تەرەپكە يول ئېلىپ، بەزىلىرى ئامۇ دەرياسى ساھىلىگە كېلىۋالغان. ئامۇ دەرياسى ساھىلى ئەسلى شوغدىلارنىڭ ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ، سوغدىلار سودىغا ماھىرلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇلار قەدىمكى يىپەك يولىدا ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن. ھەممە يەردە ئۇلارنىڭ ئىزلىرى قالدۇرۇلغان. شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەرياسى ساھىلى رايونى پامىر تاغلىرى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. شوغدىلار دائىم بۇ ئارىلىقتا باردى - كەلدى قىلىپ تۇرۇشىدۇ. شۇنداق قاراشقا كېلىشكە بولىدۇكى، مانى دىنى ئامۇ دەرياسى ساھىلى رايونىغا تارقىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭغا كىرگەن. ئەمما بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراش بويىچە ئېيتقاندا، مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ يەرگە كىرگەن. ①

مىلادى 763 - يىلى ئۇيغۇر خانى بۆگۆخان (ئىدىكىن) يەنى تەڭرى خاقان تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، دۆلەت دىنى قىلىنغان. تەيۋەنلىك ئالىم ليۇپىتاك ئەپەندى بولسا، مانى دىنى ئۇيغۇرلارغا 763 - يىلىدىن بۇرۇن تارقالغان دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن: «جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، مانى دىنى پىرسىيىدە مەنئىي قىلىنغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر ئارقىلىق موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلار زېمىنىغا تارقالغان دېيىش بىر قەدەر مۇۋاپىق». ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: 763 - يىلى بۆگۆخان لوياندىن تۆت مانى راھىبىنى ئېلىپ، دۆلىتىگە قايتىشىدىن بۇرۇن «مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار بىلگەن. ھەتتا بۇ دىننىڭ نۇرغۇن مۇرتلىرى بولغان بولسا كېرەك»، «تۆت ئالىي راھىب ئۇيغۇر ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن بۇ دىن تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغان.» ②

مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىدا ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، مانى دىنى مۇخلىسلىرىمۇ سىياسىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان. ئۇلار خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان بولغان. ھەتتا خاقاننىڭ ئەلچىسى بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۇلار خانلىقنىڭ سودا ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان سوغدى سودىگەرلىرى بىلەن بىللە خانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان زور سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن. غوبىسى چۆللۈكىدىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ مانى دىنى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنى بولۇپ قېلىۋەرگەن. ③

مانى دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى «ئىككى تەرەپ»، «ئۈچ پەيت» دېگەن ئاساسىي ئەقىدىگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. «ئىككى تەرەپ» دېگىنىمىز يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى، «ئۈچ پەيت» دېگىنىمىز، دەسلەپكى

① «شىنجاڭدىكى دىنلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 89 - بەت.
 ② ليۇپىتاك «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» 89 - 90 - بىتلەر. تەيۋەن 1975 - يىلى نەشرى.
 ③ ليو جىزشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» 1 - قىسىم.

پەيت، ئارىلىقتىكى پەيت ۋە ئاخىرقى پەيت (ئاخىرەت) تىن ئىبارەت ئۈچ پەيتنى كۆرسىتىدۇ. مانى دىنى مۇخلىسلىرى، دۇنيا بىنا بولمىغان دەسلەپكى پەيتتە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بولغان، ئۇلار بىر - بىرىگە ئارىلىشالمىغان. ئارىلىقتىكى پەيتكە كەلگەندە، قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇقنى بېسىپ كەلگەن. بارلىق ياخشى شەيئىلەر يورۇقلۇقتىن، بارلىق يامان شەيئىلەر قاراڭغۇلۇقتىن مەيدانغا كەلگەن. ئارىلىقتىكى پەيتنىڭ ئاخىرىدا بىر قەتىملىق زور بالايىشاپەت يۈز بېرىدۇ - دە، ماددىي دۇنيا گۇمران بولىدۇ. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ چىگرىسى قايتىدىن ئايرىلىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا كەلگەندە، ئىستىقامەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان ياخشى ئادەملەر جەننەتكە، ئەسكىلىك قىلىش نىيىتىدىن يانمىغان يامان ئادەملەر دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ دىننىڭ مۇقەددەس كىتابى «شاپۇراغان».

مانى دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئۇسسۇللۇق دراما، كالىندارچىلىق، كىيىم - كېچەك، رەسساملق،^① ئەدەبىيات^② ئىشلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى مانى دىنىنىڭ شىنجاڭدا راسا گۈللەنگەن بىر باسقۇچى بولغان ھەم بۇددا دىنى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولغان. بۇ خانلىق تەۋەسىدە بىر مۇنچە مانى ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان. مۇخلىس - مۆتىۋەللىرى ئەر كىن پائالىيەت قىلغان. مانى يېزىقى باشقا يېزىقلار بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەتتە قوللىنىلغان. مانى دىنى ئەقىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەت - پۈتۈكلەر تەرجىمە قىلىنغان كۆچۈرۈلگەن ۋە يېزىلغان. بۇ يالغۇز شىنجاڭ، جۈملىدىن جۇڭگونىڭ مانى دىنى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۇنياۋى خاراكتېرلىك مانى دىنى تەتقىقاتىدا، باشقا تىللاردىكى مانى دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرنىڭ كەملىكى سەۋەبلىك قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلانماقتا.

مانى دىنى مىلادى XIII ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭدا تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈزلەنگەن. 4. بۇددا دىنى

بۇددا دىنى دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىننىڭ بىرى. ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىردە ھىندىستاننىڭ شىمالىدا بارلىققا كەلگەن. گائۇتاماسىددىنخارتزا (م. ب 486 - 566 - يىللىرى) دېگەن ئادەم ئىجاد قىلغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى ھىندىستاننىڭ كاپىلىۋاستو خانلىقى (ھازىرقى نىپال تەۋەسىدە) نىڭ خانى سوددىخۇدانىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ساك قەۋمىگە مەنسۇپ بولغاچقا، بۇددا مۇخلىسلىرى «ساكيامونى» (ساك قەۋمىنىڭ زاھىدى دېگەن مەنىدە، مۇنى «پىنھان» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان. بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي دىنىي ئەقىدىسى، «ساتۇرساتيا» (تۆت مۇقەددەس ساتيا - تۆت چوڭ ھەقىقەت) دىن ئىبارەت. بۇددا دىنىنىڭ غايىسى «نېرۋانا». ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بارلىق نەپسى - ھەۋەسنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقۇتۇپ، تۇغۇلۇش بىلەن ئۆلۈشنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ئىبارەت ئازابتىن قۇتۇلۇپ، تۇغۇلماي، ئۆلمەي، مەڭگۈ ئەقىل ھوشىنى ساقلاپ قالغان ھالدا جىم - جىم ھالەتتە راھەت - پاراغەتتە ياشاش، دېگەنلىكتۇر. كېيىنچە نېرۋانا سۆزى كۆپىنچە بۇددانىڭ، ياكى راھىبلارنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان. بۇددا دىنى

① چوۋچىڭياۋ «غەربى يۇرتتىكى مانى مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1992 - يىلى 1 - سان.
② خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى. ئا. م. ئىمىن «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن تېپىلغان مانىزم سىزما يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1992 - يىلى، 4 - سان.

چۈشەنچىسىدىكى تەڭرى ئەركىن مەخلۇق ئەمەس. ئۇمۇ سان - ساناقسىز قايتا تۇغۇلۇش (سانسارا) نى باشتىن كەچۈرۈپ تۇرىدىكەن. بۇددا دىنى ماھايانا ۋە ھىنايانا دېگەن ئىككى مەزھەپكە ئايرىلغان. ماھايانا - قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ كۆلەڭگۈ» دەپ ئاتالغان. ماھايانا تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەزھىپنى گويىكى چوڭ بىر ھارۋىدا ئولتۇرغۇچىلار، قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك خالايدىكەن ھەممىسىنى قايتا تۇغۇلۇشتىن (سانسارادىن) قۇتقۇزۇپ نىرۋاناغا يەتكۈزگۈچىلەر دەپ ھېسابلايدىكەن. بۇ مەزھەپنىڭ پىرىلىرى بۇددا ساتۋا ياكى فۇسار دەپ ئاتالغان. بۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلارنى قۇتقۇزۇش ئىشىغا بېغىشلانغان، شۇڭا «چوڭ ھارۋىلىقلار مەزھىپى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي تەلىماتى «سۇنياتا» (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يوق، قۇرۇق» دېيىلگەن) بولۇپ، بۇ تەلىم قارشى بويىچە، بۇ دۇنيادىكى ھەممە نەرسە قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت. قۇرۇق خىيالنىڭ ئارقىسىدا مۇتلەق ئۆزگەرمەس بىر مەۋجۇدىيەت يوشۇرۇنغان دەپ قارايدۇ. ھىنايانا مەزھىپى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كىچىك كۆلەڭگۈ» دەپ ئاتالغان، كىچىك مەزھەپ بولۇپ، بۇ مەزھەپ ئادەتتە شەخسنىڭ ئاراملىقىنىلا كۆزلىگەن، شۇڭا ئۇ گويىكى چوڭ دەريادىن ئۆتمەكچى بولغان بىر كىچىك ھارۋىغا ئوخشىتىلىپ، «كىچىك ھارۋىلىقلار مەزھىپى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەزھەپنىڭ كامالەتلىك كىشىلىرى «ئارخات» دەپ ئاتالغان.

بۇددا نوملىرى ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسىمى «سوترا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە بۇ ساكيامۇنىنىڭ شەخسەن ئۆزى ئېيتقان گەپ - سۆزلەر مەزمۇن قىلىنغان؛ ئىككىنچى قىسىمى ئابدىاراما ياكى شاسترا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ساكيامۇنى ئېيتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ تەپسىرىدىن ئىبارەت. ئۈچىنچى قىسىمى ۋىنايانا دېيىلىدۇ. بۇ راھىبلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەمرى - مەرۇپ، قائىدە - يۈسۈنلارنى مەزمۇن قىلىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى يىغىشتۇرۇلۇپ تىپىنكا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۈچ ئاغىلىق نوم - بىتىلگەر» دېيىلگەن) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا بۇددا نوملىرىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھېكايىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي قىسمى بەك يۇقىرى بولۇپ، بۇلار «جاتاكا» (بۇ «ئۆز ھاياتى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىش - ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ)؛ «ئاۋادانا» (بۇ «تەمسىللەر» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ساكيامۇنى ۋەز - نەسەت ئوقۇغان چاغدا كەلتۈرگەن تەمسىللەر ھېكايە قىلىنىدۇ) دىن ئىبارەت. بۇددا دىنى مىلادىدىن ئىلگىرىلا كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن. بىراق ئەڭ دەسلەپ قايسى رايوندىن، قايسى يىللىرى كىرگەنلىكى مەسىلىسىدە خىلمۇ - خىل قاراشلار بار. شۇنداق بولسىمۇ ئەڭ دەسلەپ ئۇدۇنغا كىرگەن بولۇپ، ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 74 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. مىلادى III - V ئەسىرلەرگە كەلگەندە، بۇددا دىنى شىنجاڭدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن. بىر مۇنچە بۇددا نوملىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يەرلىك قەۋملەرنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن، ئۇدۇن تىلى، كۈسەن تىلى، ئاڭنى تىلى بۇلاردىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلارغا تەرجىمە قىلىنغان. شىنجاڭغا دەسلەپ ھىنايانا مەزھىپى كىرىپ كەلگەن، IV ئەسىردە كومارا جۇاننىڭ زور كۈچ بىلەن تەرغىپ قىلىشى ئارقىسىدا بارغانسېرى روناق تاپقان. ھەر قايسى رايونلاردا ھىنايانا، ماھايانا مەزھەپلىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. كېيىنچە، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىپ بېرىشى سەۋەبلىك، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ساھىلىدىكى خانلىقلاردىن سۈلى (كەشبالىق)، كۈسەن، ئاڭنى ۋە جەنۇبىي يول

بويىدىكى پىشامشان قاتارلىق جايلاردا كۈسەننى مەركەز قىلغان ھالدا، ھىنايانا مەزھىپى ئەۋج ئالغان. جەنۇبىي يولدىكى بەگلىكلەردىن ئۇدۇن ۋە شىمالىي يولدىكى قۇچۇ قاتارلىق جايلاردا ماھايانا مەزھىپى ئەۋج ئالغان. مىلادى IX ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ قەشقەر رايونىغا كىرىپ كىلىشى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولۇپ، ئۇدۇن بۇددىزىمى تەخمىنەن XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، ئاساسىي جەھەتتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئەمما، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي شىمالىدىكى چەرچەن، باي قاتارلىق جايلارنى چېگرا - پاسىل قىلغان ھالدا، شەرقىي قىسىمىدىكى بۇددا دىنى بىلەن غەربىي قىسىمىدىكى ئىسلام دىنى ئۇزۇن مۇددەت ئۆتكۈر قارشىلىشىش ھالىتىدە تۇرغان. بولۇپمۇ موڭغۇل يۈەن دەۋرىگە كەلگەندە، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى بەك گۈللەنگەن. ئۇيغۇر، خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل، غەربىي تاڭغۇت تىلىدىكى بۇددا نوملىرى ۋە مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان زور بىر تۈركۈم راھىبلار بارلىققا كەلگەن. بۇ مەزگىلدە تىبەت بۇددىزىمىمۇ مەلۇم نىسبەتتە تەسىر كۆرسەتكەن. كۈسەن رايونىدىكى بۇددا دىنى تەخمىنەن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چۈشكۈنلەشكەن. قۇچۇ رايونىدىكى بۇددا دىنى تەخمىنەن XV ئەسىرلەردە ئۆز كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرغان. قۇمۇل رايونىدىكى بۇددا دىنى تا XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە ساقلىنىپ قالغان. ئەمما، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى غەربىي موڭغۇللاردا تىبەت بۇددىزىمى بارغانسېرى روناق تېپىپ تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھازىرقى زاماندىكى خەنزۇ بۇددىزىمىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، شىنجاڭدا بۇددا دىنىنىڭ بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ھازىر شىنجاڭدا، موڭغۇل، زاڭزۇ، خەنزۇ، مانجۇ شىبە قاتارلىق مىللەتلەر ئاۋۋالقىدە كىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان.

5. خىرىستىيان دىنى

تەخمىنەن مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خىرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى نىستۇرىئان دىنى شىنجاڭ تۇپرىقىغا قەدەم باسقان. تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى زامانىسىدا بولسا، ئالاھىدە روناق تاپقان. يېقىنقى يىللاردا تۇرپان رايونىدىن بايقالغان نىستۇرىئان دىنى ئىبادەتخانىلىرى ئىزى، تام سۈرەتلىرى ۋە زور مىقداردىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردا يېزىلغان نىستۇرى ھۈججەتلىرى مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە نىستۇرىئان دىنى شىنجاڭدا تېخىمۇ كەڭ روناق تاپقان. ئەينى چاغدا قەشقەر نىستۇرىئان دىنىنىڭ 25 مەمۇرى رايونى ئىچىدە 19 - مەمۇرىي رايونغا ئايرىلغان. مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو شىنجاڭدىن ئۆتكەندە، ھەر قايسى جايلاردا نىستۇرى ئىبادەتخانىلىرى ۋە مۇخلىسلىرىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. ئۇيغۇر، كىرەي، ئايان قاتارلىق قەۋملەر بۇ چاغدا نىستۇرىئان دىنىنىمۇ قوبۇل قىلغان. ئۇزۇن مۇددەت ئېتىقادا قىلىش جەريانىدا، ئۇيغۇرلاردا نىستۇرىئان دىنىغا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەن. بىر تۈركۈم نىستۇرى زاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە، موڭغۇللارغا ياردەملىشىپ موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان تاناتوڭا، نىستۇرىئان دىنى باش كاھىنى تەرىپىدىن ئالاھىدە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن چارلاپ تەكشۈرگۈچى راببان ساۋما، ئىلگىرى كېيىن جۇڭگو دىنىي جەمئىيىتىنىڭ باش كاھىنى ۋە نىستۇرىئان دىنى «شەرق دىنىي ئىشلار جەمئىيىتىنىڭ باش كاھىنى» بولغان پابالاخا III ماركوس قاتارلىقلار. يۈەن

سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ پەرق ئۇرۇپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئىستۇرىيان دىنى شىنجاڭدا تەدرىجىي چۈشكۈنلەشكەن، ئەمما چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە شىنجاڭدا ئۇنىڭ ساقىندىلىرى غايىپ بولۇپ كەتمىگەن.

6. ئىسلام دىنى

Ⅶ كەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋەھى ئارقىلىق ياراتقان ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىغان. «ئىسلام» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئىتائەت قىلىش» يەنى بىردىنبىر ياراتقۇچى ئاللاننىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مۇھەممەد (مىلادى 570 - 632 - يىللار) ئىسلام دىنىدا «ئاللاننىڭ ئەلچىسى» (رەسۇلىللا) ، «پەيغەمبەر» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىپ، ئۆزىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد. «قۇرئان كەرىم» ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي كالىمى ئاساسىي دىنىي قائىدىلەرنى ئۈچ تۈرگە ئايرىيدۇ. ئىمان (دىنىي ئېتىقاد)، ئىبادەت (دىنىي مەجبۇرىيەت) ۋە خەيرى - ئېھسان (ياخشىلىق قىلىش). بۇنىڭ ئىچىدە «ئىمان» ئاللاغا ئىشىنىش، پەرىشتىلەرگە ئىشىنىش، قۇرئانغا ئىشىنىش، ئاللاننىڭ ئەلچىسىگە (رەسۇلىللاغا) ئىشىنىش قاتارلىق ئالتە ئېتىقادنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ① ئاللاغا ئىشىنىش ئەڭ مۇھىم، ئەڭ زور ئەقىدە ھېسابلىنىدۇ.

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن ئەتراپقا تېز سۈرئەتتە تارقىلىشقا باشلىغان. شىنجاڭغىمۇ ناھايىتى بۇرۇنلا كىرىپ كەلگەن. سۈتۈق بۇغراخاننىڭ كاشغەر يېنىدىكى ئاتۇشتا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى، ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي تارقالغانلىقىنىڭ روشەن ئالامىتى بولۇپ قالغان. ② سۈتۈق بۇغراخان (888/9? - 955/6) نىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا سامانىلار خاندانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇناسىر مانىينىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان. مىلادى 910 - يىلى (يەنە بىر ئېيتىلىشتا 915 - يىلى سۈتۈق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقتىن مەرھۇم دادىسى بازىرخاننىڭ نەسەبى خانلىق ئورنىنى قايتۇرۇۋېلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىدۇ ۋە ئىسلام دىنىنى ئۆز ئېلى تەۋەسىدە تېز سۈرئەتتە تارقاتىدۇ. مىلادى 955 - 956 - يىللىرى، سۈتۈق بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئوغلى مۇسا ئارىسلانخان تەختكە چىقىپ، ئومۇم پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. 960 - يىلى 200 مىڭ چىدىرلىك تۈركىي تىللىق قەۋملەر مۇسۇلمان بولىدۇ. شۇ يىلى ئىسلام دىنى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ بېكىتىلىدۇ. 962 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە مۇسا ئارىسلانخان ئۇدۇندىكى ۋىيسا جەمەئەتى خانلىقىغا «غازات ئۇرۇشى» قوزغايدۇ. ئۇرۇش ئىلگىرى كېيىن يېرىم ئەسىرگە يېقىن داۋاملىشىدۇ. ئەڭ ئاخىرى ئۇدۇن خانلىقى مۇنقەرز قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىغا دەسسەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى، جەنۇبىي قىسمىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى دىنغا ئايلىنىدۇ. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقى سەۋەبلىك، ئىسلام دىنى ئاقسۇ، كۇچاننىڭ شەرقىدە تەسىر قىلالمايدۇ. غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە، ئىسلام دىنى

① ھامى نۇرھامى، چىن گۇگۇئاڭ: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 25 - بەت.
② ھامى نۇرھامى، چىن گۇگۇئاڭ: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.

بۇ خاندانلىقنىڭ دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنىڭ شارائىتى بىلەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تىرتورېيىسىگە تەدرىجىي تەسىر كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي خانلىقىدا تۇغلۇق تېمۇرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. ھەمدە شىنجاڭ رايونىدىكى تۇنجى مۇسۇلمان موڭغۇل خانى بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ ئەرشىدىن خوجا جەمەتنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ھەر قايسى جايلارغا ئىسلام ۋەز خانلىرىنى ئېۋەتىپ، تەرغىبات ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ. ئالدى بىلەن موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 160 مىڭ موڭغۇل مۇسۇلمان بولىدۇ. تۇغلۇق تېمۇرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەم داۋاملىق يۇسۇندا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ئىشىنى ئىشلەيدۇ. شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاخىرقى بۇددا دىنى مەركىزى قۇمۇل ئىسلام دىنىنىڭ كۈچىنىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن XVI ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام دىنىغا كۆچىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، شىنجاڭ رايونىدا ھۆكۈمران دىنغا ئايلاندى.

1514 - يىلى مۇغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن سەئىدخان شىنجاڭنىڭ بۆلۈمە ۋەزىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، يەركەن خانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسلام دىنى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن دىنىي ئېتىقاد ئورنىغا ئىگە بولىدۇ، كۈچى بارغانسېرى زورىيىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى، قاراخانىلار سۇلالىسى، چاغاتاي خانلىقى ۋە يەركەن خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئىلگىرى كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق 6 مىللەت ئېتىقاد قىلىپ كەلدى. بۇددا دىنىنىڭ ئورنىغا شىنجاڭدىكى ھۆكۈمران دىنغا ئايلاندى. خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، سالا، باۋقەن قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، نۆۋەتتە شىنجاڭ رايونىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت 10 غا يەتتى. 1000 يىلدىن بۇيان، ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىگە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخ مەدەنىيىتى، ئەخلاق - ئىستېتىكىسىغا، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

پادىلىنىلغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

- ① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، I، -I، -II - توملار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 1980 - 1990 - يىللار.
- ② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.
- ③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.
- ④ «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى»، (يوتەيشىيەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، جۇڭجۇۋ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
- ⑤ «دىن لۇغىتى»، 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- ⑥ «جۇڭگو بۈيۈك ئىنىسكىلوپېدىيىسى» نىڭ «دىن» تومى، 1988 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
- ⑦ «شىنجاڭ مىللەت قامۇسى»، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- ⑧ «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە مېخىلوگىيە قامۇسى» 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرىگە سۆز تاللاش مەسىلىسى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم

غەيرەتجان ئابدۇللا كالىدىر

ئۇيغۇر فامىلى ئىسلاھاتى تەشەببۇسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە كۈنسېرى كۈچىيىپ بېرىشى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا فامىلى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە غۇلغۇلا قانات يايدىقتا. ئەنە شۇنىڭ بىرى «قانداق سۆز - ئاتالغۇلارنى فامىلى قىلىپ قوللىنىش بىر قەدەر مۇۋاپىق؟» دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. مەن بۇ ماقالەمدە ھازىرغىچە بولغان ئىزدىنىشلىرىم ۋە پىشقەدەملەرنىڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا ئەلنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە كەلگۈسى تەرەققىياتىنى چىقىش قىلغان ھالدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

ھازىرغىچە ئىبراھىم مۇتئى ئەپەندى، مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندى، ئابدۇللا مۇھەممەد ئۈمىدىيار ئەپەندى... قاتارلىق فامىلىگە، ئىسىمغا سۆز - ئاتالغۇ تاللاشقا دائىر ئىزدىنىشلەرنى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. ھەتتا گېرمانىيىلىك تۈركشۇناس مەرھۇمە ئا. فۇن گابائىن خانىم بىزدىن شۇنچە يىراقتا تۇرۇپمۇ بىزنىڭ ئىسىم - فامىلى مەسىلىمىزگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ياخشى تەكلىپلەرنى بەردى. بۇلار جەمئىيەتتە مۇئەييەن قىزىقىشلارنى قوزغىدى.

زامانىمىزدىكى ئىسىم - فامىلىشۇناسلىققا ئەڭ زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېلىۋاتقان ھارماس تەتقىقاتچى مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇھاكىمە» سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ماقالىسىدە ۋە «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى» ناملىق كىتابىدا ① ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى «ئەرەبچە ئىسىملار بولغاچقا ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىگە ئوخشاپ كەتكەچكە، فامىلىنىمۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنىمۇ ئەرەب ئۇسۇلى بويىچە تاللاش مېنىڭچە مۇتلەق كۆپچىلىكنىڭ رايىغا، بولۇپمۇ تىلىمىز ۋە ئۆرپ - ئادىتىمىزنىڭ تەلپ - ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىشى مۇمكىن ...» دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئابدۇللا مۇھەممەد ئۈمىدىيار (تۆۋەندە قىسقارتىپ ئۈمىدىيار دەپ ئېلىندى) ئەپەندى بولسا «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلغان ئىسىم - فامىلىشۇناسلىق ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسى ناملىق ماقالىسىدا «... يېڭىدىن لايىھىلەنگەن فامىلىلەرنىڭ ...»، سۆزلۈكلەرنىڭ «مىللىي تەۋەلىكىگە چەك قويۇپ، ئۇيغۇر تىلى لىكسولوگىيىسىدىن ئېلىنىشى كېرەك» ② لىكىنى ھەم ھەركىمنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرگەننى تاللىشىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئىبراھىم مۇتئى (تۆۋەندە مۇتئى دەپ ئېلىندى) ئەپەندىمۇ ئۈمىدىيار ئەپەندىگە ئوخشاش قەدىمكىنى ئۇنتۇپ قالمىغان ئاساستا ئەركىن تاللاش پىكرىنى ئالغا سۈرىدۇ ③. قانداق سۆز ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇرچە ئىسىم ۋە فامىلى قىلىپ قوللىنىش مەسىلىسى ھەققىدە يۈرگۈزۈلگەن پىكىرلەر

ئاساسەن مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، مەسىلىنىڭ ئېگىزلىك نۇقتىسى ئىسىم - فامىلىلىرىمىزنى ئەرەب - ئىسلام ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىش كېرەكمۇ؟ ياكى ئەرەب بولۇشى ۋە مىللىيەتچە (ئۇيغۇرچە) بولۇشى كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقى ھەم يېتەرسىزلىكى بار.

مېنىڭچە مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندى دېگەندەك ئىسىملىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئەرەبچە بولغىنى ئۈچۈن ئۇيغۇر فامىلىلىرىنىمۇ ئەرەبچە سۆز - ئاتالغۇلارنىلا ئاساس قىلىپ تاللاش توغرا ئەمەس. سەۋەبى: بىرىنچى، بىرى خەلقىمىز ئىسلام دىنىغا ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك ئېتىقاد قىلىشىمۇ، لېكىن مىللەت نامىمىز «ئەرەب» ئەمەس. يەنە بىرى، بىزنىڭ ئانا تىلىمىز ئەرەب تىلى ئەمەس، تىل سىستېمىمىز ئايرىم. شۇنداق بولغانىكەن ئالتاي تىلىنىڭ تۈرك تىللىرى ئائىلىسىدە سۆزلىشىدىغان بىر قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتنىڭ بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئۆز تىلىدىن سۆز تېپىلمىغاندەك دىنىي ئوخشاشلىقنى ۋە بەزى ئىسىم ئوخشاشلىقىنى دەپ ئىسىمىزدىن سىرت فامىلىنىمۇ ئەرەبچىلەشتۈرۈش، ئاممىباپ، ئالتۇنغا بەرگۈسىز ئېسىل ئانا تىلى بولغان مىللەت ۋە ئۇنىڭ تىلى ئۈچۈن ھاقارەت. مەھمۇد قەشقەرى، ئەلشېر ناۋائى ۋە قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىلارنىڭ ئۇيغۇر - تۈرك تىلىمىزنى تارىختا ئەرەب، پارس ۋە باشقا تىللاردىن كەم كۆرمىگەنلىكى، ھەتتا ئۆز تىلىمىزنىڭ ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئارتۇقلىقىنى پاكىت بىلەن بايان قىلىپ ئۆتكەنلىكى ئويغاقلىرىمىزنىڭ سەمىدە بولسا كېرەك. شۇنى بىلىپ تۇرۇپ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ «بىز مۇسۇلمان» مىزغۇ دەپ ئۆزلىرىنىڭ ھەر نەرسىسىنى ئەرەبلەردىن تۆۋەن كۆرۈپ، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنىڭ، ئىسىملارنىڭ دەستىدىن ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئىسىملىرىمىزنى، ھەتتا مىللەت ئىسىمىمىزنىمۇ ئۇنتۇپ كەتكىنىمىز ئازلىق قىلغاندەك ... يەنە بىزمۇ ئايرىم مىللەت، ئايرىم تىللىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئۆزىمىزنىڭ مىللىي خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئەمدى بولسىمۇ جۈرئەت قىلىشىمىز لازىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ئەرەب، پارس تىلىدىكى نۇرغۇن كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنىسى ئاز ساندىكى ئۆلىمالىرىمىزدىن باشقىلارغا قاراڭغۇ بولۇپ، كۆپىمىز ئىسىمىمىزنىڭ ئاتالمىش ئەرەب (ئەمەلىيەتتە نۇرغۇنلىرى يەھۇدى، رىم رىۋايەت ئەفسانلىرى ۋە تارىخنامىلىرىدىكى شەخسلەر) رىۋايەتلىرى ۋە تارىخنامىلىرىدىكى «ئۇلۇغلىرىمىز» نىڭ ئىسمىدىن ۋە باشقا «ئوبدان» مەنىلىك سۆزلەردىن ئىكەنلىكىدىن باشقىلارنى بىلمەيمىز. گەرچە ھازىر مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندى زور ئەجىر سىڭدۈرۈپ بۇ بوشلۇقنى تولدۇرغان بولسىمۇ، مىللەت ۋە تىلنى ئەرەبلەرگە بەخشەندە قىلىپ بېرىشىمىز تارىخىي مىللىي خاتالىقىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ. ئىككىنچى، بىزدە ئىسىم سۈپىتىدە قوللىنىۋاتقان مۇتلەق كۆپ سانلىق ئەرەبچە سۆزلۈكلەر ئەرەبلەرنىڭ ئۆزلىرى ۋە باشقا ئەرەبپەرەس مۇسۇلمان مىللەتلەردە ئاللىقاچان فامىلە قىلىنىپ بولغان بولۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىدىمۇ ئەرەبچە ئىبارىنى فامىلە قىلىۋالغانلار ئاز بولمىغان يەردە بىزنىڭ يەنە ئۈستىلەپ ئۇلارنى فامىلە سۈپىتىدە تاللاپ ئېلىشىمىز ئەمەلىيەتتە بىزدىكى فامىلە نامراتچىلىقىدىن سىرت، باشقا مىللەتلەرنىڭ فامىلە ھوقۇقىغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ياكى دوراش بولۇپ قالدۇ. شۇنچە كەڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالىمىدىن ئۆزىمىزگە فامىلە بولغىدەك سۆز چىقماسمۇ؟ راستىنى دەپسەم مەن تاكى مۇشۇ كۈنگىچە بىرەر ئەرەبىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ

مۇسۇلمان قېرىندىشى بولغان تۈركلەر - ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى (ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى) بىرەر مەشھۇر ئەربابنىڭ ئىسمىنى ياكى باشقا خالىغان بىرەر ئوبدان مەنىلىك ساپ ئۇيغۇرچە سۆز - ئاتالغۇنى ئۆزلىرىگە ئىسىم ياكى فامىلە قىلىپ تاللىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىدىم. ئەمما بىزدە ئۇلارنىڭ تىلىدىكى، تارىخىدىكى سۆزلەر ۋە «ئۇلۇغلار» نىڭ ئىسىملىرى تولۇپ يېتىپتۇ. ئۈچىنچى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەنمۇ بىرلا ئەرەبچە سۆز - ئاتالغۇنى ئۆزىگە ئىسىم قىلغانلارنىڭ توللىقىدىن ئىسمى باشقا، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاش، ھەتتا ئۆزىنىڭمۇ، ئاتىسىنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش، لېكىن قانداشلىقى بولمىغان كۈرمىگە ئادەمنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ناۋادا مۇنداق سۆزلەر ھەدەپلا ئۆزىمىزگە ھەم ئىسىم ھەم فامىلە قىلىپ تاللىۋېلىنسا ئۇ ھالدا، كەلگۈسىدە تۇغقان بولمىغان فامىلىداشلارنىڭ قالايمىقانچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىسىم - فامىلىمىزنى ئەرەبچىلەشتۈرۈشكە پايدىسىز ئامىللار بولسىمۇ، ئەمما مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك خەلقىمىز ئىچىدە ئىسلام دىنىنىڭ، ئەرەب (پارس) مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەرەب (پارس) تىلىغا خاس سۆز - ئاتالغۇلار ھازىر ھەقىقەتەنمۇ تىلىمىزنىڭ، تۇرمۇشىمىزنىڭ ۋە دىنىي ئادەتلىرىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلاندى. شۇڭا ھەممىنى دېمىگەندىمۇ بىر قىسىم، مەنىسى خەلققە تونۇشلۇق، ئاسان ئۆزلىشىدىغان، قىسقا، ئەستە قالدۇرۇش ئوڭاي، تىلىمىزغا يېپىشىدىغان، ... سۆز - ئىبارىلەرنى مۇۋاپىق تۈردە تاللاپ ئېلىپ فامىلە قىلىپ قوللىنىشىمىز يەنىلا زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇندىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئەرەبچە (پارسچە) سۆز - ئاتالغۇلار يۇرتىمىزدا ئۇيغۇر تىلىمىز بىلەن ئۇزۇن مەزگىل بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا ئۆزئارا بىرىكىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان بولۇپ، كىشى ئىسىملىرىدىمۇ ئۇنىڭ ئومۇملاشقان ئۆلچىملىرى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: تاشمۇھەممەد، مۇھەممەد تۆمۈر، بۇۋىئاي، ئايگۈل دېگەندەك. بۇلار ئەرەب (پارس) تىللىرىغا خاس ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە زور تارىخى ۋە ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر مۇھىم پاكىتىدۇر.

ئۈمىدىيار ئەپەندىنىڭ فامىلىنىڭ تىل ئايرىمىسىغا، مىللىي تەۋەلىكىگە قاتتىق چەك قويۇش ھەققىدىكى كۆز قارىشى ھەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. مەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك بىر مىللەت ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى مىللىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مىللىي مەدەنىيىتىنى قوغدىشى، داۋاملاشتۇرۇشى، ئۆزىنىڭ ھەر قانداق نەرسىسىنى ھەتتاكى كېرەكسىز قارا تېشىنىمۇ ئۆرگىنىڭ ئالتۇنىدىنمۇ ئەۋزەل بىلىمكى لازىمدۇر. بۇ بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مىللىي بۇرچىمىز. لېكىن يۇرتىمىز تارىختىن بېرى دۇنيا سودىسىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تۈگىنىدە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرگەن مەدەنىيەت تەركىبلىرىمۇ نىھايىتى مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ - خىل بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەشۇ يات مەدەنىيەتلەرنىڭ ناھايىتى نۇرغۇنلىرى، بولۇپمۇ كىشى ئىسىملىرى بۈگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان كىشىلەر ئەڭ ياقتۇرىدىغان، ئادەتلىنىپ كەتكەن مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ قالغاچقا فامىلە ئىسلاھاتىمىزدا گەرچە ئۇلارنىڭ تەسىرى ۋە نىسبىتىگە زور دەرىجىدە چەك قويۇشنى تەشەببۇس قىلساقمۇ، ئەمما ئاللىقاچان خەلقىمىز مەدەنىيىتىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان ئەرەب، پارس، ... تىلىنى ئۆز

ئىچىگە ئالغان ئۈزلۈك يات مىللەتلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى مەدەنىيەت تەسىرىنى تولۇق تازىلىۋېتىشكە ھازىرچە، بەزىلىرىنى ھەتتا مەڭگۈگە ئامالسىزىمىز. ئۇندىن باشقا بىر مەدەنىيەتنى، تىلنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۆز نۆۋىتىدە ھەمىشە ئۆزگىلەرنىڭكىنى مۇۋاپىق قوبۇل قىلىش بىلەن ئورگانىك ھالدا زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ساقلىنىش يەنىلا تەس. شۇ نۇقتىدىن ئۈمىدىيار ئەپەندىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئانا تىلىمىزغىلا خاس نۇرغۇن سۆز - ئىبارىلەرنى قامىلىق قىلىش جەھەتتىكى پىكىرىگىمۇ قىسمەن تۈزىتىش بېرىش زۆرۈر. سەۋەبى قەدىمكى بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردىكى سۆز - ئاتالغۇلىرىمىز ئىچىدىن (ھازىر ئۆلگەنلىرىنى) تىرىلدۈرۈپ ۋارىسلىق قىلىش زۆرۈر بولغانلىرى خۇددى گابائىن خانىم تىلغا ئالغاندەك ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دەۋردىكى تىل بىلەن خەلقىمىزنىڭ خوشلاشقىنىغا ياكى خوشلىشىشقا باشلىغىنىغا ئۇزۇنسى 1000 يىل، قىسقىسىمۇ 600 يىللار چامىسىدىكى ۋاقىت بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئاللىقاچان ھازىرقى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تۈگۈل خەلق تىلى ئارىسىدىنمۇ ھەتتا شىۋىلەردىنمۇ ئۆچۈپ كېتىپ، ھازىرقى تىلىمىزغا نىسبەتەن «يات» سۆزلۈكلەردىن بولۇپ قالدى. بۇرۇن تاشلاپ كەتكەن نەرسىنى، مەدەنىيەتنى، تىلنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تامامەن توغرا ۋە ئەھمىيەتلىك ئىش بولسىمۇ، ئەمما تولۇقى بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە (ھېچ بولمىغاندا بەزىلىرىنى) مۇمكىن بولمىغانلىقتىن ئۇلارنى ئىمكان بار دەۋرىمىز ۋە كەلگۈسى قوبۇل قىلالايدىغان، خەلقىمىزنىڭ جانلىق تىل ئادىتىگە چۈشىدىغان سۆزلۈكلەردىن تاللىغان تۈزۈك بولۇپمۇ كەڭ دېھقان، چارۋىچىلىرىمىز ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ھازىرغىچە بىر قەدەر تۆۋەن بولغان باشقا قېرىنداشلىرىمىزغا نىسبەتەن بۇ تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قوللىنىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ئىختىيارى قىلغان ئاساستا كۆپرەك مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يىلىپ يەتكەن (ياكى يېتەلەيدىغان) زىيالىلار ۋە باشقا كىشىلەر قوللانغان تۈزۈك. ئەمەلىيەتتەمۇ ئۈمىدىيار ئەپەندى ۋە مۇتىنى ئەپەندى ھەتتا مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندىمۇ قامىلىنى ئەركىن ھالدا ئۆزى خالىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى قامىلىق قىلىپ تاللاشقا، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە زامانىۋى ئالاھىدىلىك مۇجەسسەملەنگەن قامىلىق يارىتىشقا نىسبەتەن باشقىچە پىكىردە ئەمەس. بەلكى ئۇنى قوللايدۇ. بۇ يەردە مەن پەقەت ئۇلارنىڭ ئايرىم كۆز قاراشلىرىغا قارىتا ئۆزۈمنىڭ پىكىرىمنى بېرىپ ئۆتتۈم.

دېمەك، مېنىڭ پىكىرىم شۇكى، ھەممىدە بۈگۈنكى ئاساس قىلىش؛ جايلارنىڭ يەرلىك تىل، مەدەنىيەت ۋە باشقا ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ، ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئىسىم - قامىلى ئىسلاھاتىمىزدا مۇۋاپىق رول ئوينىشىنى چەكلىمەسلىك؛ ئۆز بىلەن ئۆزگىنىڭكىنى، قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكىنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش؛ ھەممىنى بىر تاياققا ھەيدەشتىن ساقلىنىش، شۇنداقلا بىلگىنى خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە سەل قارىماسلىق لازىم.

ئىسىم - قامىلىگە سۆز تاللاش مەسىلىسىدە مۇتىنى ⑤ ۋە ئۈمىدىيار ⑥ ئەپەندىلەر قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئىسىم - قامىلىق قىلىپ قوللىنىش قىممىتىگە ئىگە سۆز - ئاتالغۇلاردىن نەچچە يۈزى 40 دىن ئارتۇق تۈرگە بۆلۈپ ۋە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتتۈم. مۇتەللىپ سىدىق ئەپەندىم قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىن ۋە ئەمەل - مەنەپ، ئۇنۋان ناملىرىدىن بولۇپ

تەخمىنەن 1000غا يېقىننى توپلاپ، رەتلەپ ⑦ چىققان. مەن بۇ يەردە ئۇ تىزىملىكلەرنى قايتىلىمايمەن. مەنۇ «ئەجدادلىرىمىزدا فامىلە ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر ھەم بۇ ھەقتە ئويلىغانلىرىم» سەۋلەۋھىلىك ماقالەمدە (بۇ ماقالە «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1997 - يىللىق 4 - سانغا بېسىلدى) بۇ جەھەتلەردىكى پىكىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكىنىم ئۈچۈن بۇ يەردە قايتىلىمايمەن. مېنىڭ بۇ يەردە قايتىدىن ۋە يېڭىدىن تەكىتلەپ ئۆتىدىغىنىم شۇكى، بىرى بىزدە قۇمۇل، تۇرپان، بايىنغولىن، ئاقسۇ، قىزىلسۇ، قەشقەر، ئىلى، ... ۋىلايەت، ئوبلاستلىرىمىزدىكى نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىز ئىچىدە، خوتەن ۋىلايىتىدە بولسا ھەممىسىدىلا دېگۈدەك ئاتا مىراس لەقەملەر ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى، بىزنىڭ فامىلە سۈپىتىدە ۋارىسلىق قىلىپ داۋاملىق قوللىنىشىمىزغا ئەرزىدۇ. يەنە بىرى، يۇرتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلىرىمىزدە بەكرەك ئومۇملاشقان ئىسلاۋىيان - روس ۋە تاتار مەدەنىيىتىنىڭ، تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىم - فامىلىلىرىغا «ۋۇ»، «ئى»، «ۋۇئا»، «ئىيە» قاتارلىق ئۇلانمىلارنى ئۇلاپ ئىسىم - فامىلە قوللىنىش ۋە باشقا خىلدىكى ئاللىقاچان شەكىللىنىپ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان فامىلىلەرنى، شۇنداقلا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىدا كۆپ كۆرۈلىدىغان «ئىن»، «جان»، «ئىنا» ، «خان» ... ئۇلانمىلىق فامىلىلەرنى ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك. ئۈچىنچى بىرى، نۇرغۇن تەخەللۇسلارنى، تۆتىنچى بىرى، ئۆز تارىخىمىزدىكى مەشھۇر سىياسەتچى، قوماندان، ئالىم، ... لارنىڭ ئىسمى، ئۇتۋانى، تەخەللۇسىنى، بەشىنچى بىرى، ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەر ناملىرىنى، ئالدىنقى بىرى، تېخى مۆلچەرلەپ يېتىلمىگەن جايلارنىڭ تۈرلۈكچە تىل (شۋە) ۋە تۇرمۇش ھەتتا دىنىي ئېتىقاد ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باغلانغان سۆز - ئاتالغۇلاردىن، فامىلە قوللىنىشىنىڭ تامامەن مۇمكىنچىلىكى بارلىقىنى كۆپچىلىكنىڭ سەمگە سېلىپ قويۇش لازىم. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە يەرلىك ئاساسقا ئىگە بولۇپ، بىز ئۇلارنىڭ باشقا ئېلىمىنلار بىلەن بىرلىكتە كەلگۈسىدە ئارىمىزدا فامىلە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىشىغا تۈرتكە بولىشىمىز لازىم.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە شۇكى، تۈرلۈك تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەنزۇچە ياكى خەنزۇچىلاشتۇرۇپ ئىسىم - فامىلە قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارمۇ مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى خەنزۇلار رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغىنىغا 1200 يىلدىن، قىسقىسى نەچچە يىلدىن ئاشقان، كۆپى ئانا تىلىنى تامامەن ياكى ئاساسەن يوقاتقانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى خەنزۇلار رايونلىرىدىن خۇنەن ۋە گەنسۇدا كۆپرەك بولغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا باشقا جايلاردا ئانچە كۆپ ئەمەس. يەنە بەزىلىرى ئاساسەن يۇرتىمىزدىكىلىرى، ئارىلاشما قانلىقلار - ئارغۇنلار، خەنزۇلار، تۇڭگانلار، ... تەرىپىدىن كىچىكىدىنلا بېقىۋېلىنغانلار ياكى ئۆزلۈكىدىن خەنزۇچە ئىسىم - فامىلە ئىشلەتكەنلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى بەكلا ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار قوللانغان ئىسىم ۋە فامىلە خەلقىمىزدە ئومۇملاشقان ئىسىم - فامىلە ئادىتىگە، مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزگە يات سۆز - ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت. فامىلە ئىسلاھاتى جەريانىدا ئۇلارنىڭ يۇرتىمىزدا ئولتۇراقلاشقانلىرىنىمۇ بولسا مىللىتىمىزنىڭ ئومۇملاشقان

ئىسىم - فامىلە سېپىگە قوشۇۋېلىشىمىز زۆرۈر. لېكىن ئۇلار خالىمىغان ئەھۋالدا ھازىرچە ئۇلارنىڭ ئەشۇنداق ئالاھىدە ئەھۋالدا قوللانغان خەنزۇچە ئىسىم - فامىلىسىگە ھۆرمەت قىلىش لازىم. ئۇندىن باشقا ئانا مىراس لەقىمى بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشنى خالىمايدىغانلار تىلىمىزدىكى باشقا بىرەر سۆز - ئاتالغۇنى فامىلە قىلىپ قوللانسىمۇ بولىدۇ. بىز يەنە شۇنىمۇ ئۈنۈتماسلىقىمىز كېرەككى، بىز قوللانغان فامىلە ۋە ئىسىملار قانچىكى قىسقا، قانچىكى چۈشىنىشلىك بولسا، كۆپرەك ساپ ئانا تىلىمىزدىن ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدىن تاللاپ ئېلىنسا مېنىڭچە شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ئۇ ئەستە تۇتۇش، ئاتاش ۋە يېزىشتا، شۇنداقلا مىللىي ئۆزگىچىلىكىمىزنى گەۋدىلەندۈرۈشكە قولاي ۋە پايدىلىق. بىز ھەممىمىز ھەرگىز ئەڭ ھەيۋەتلىك، ئەڭ دەبدەبىلىك ياكى ئەڭ چوڭقۇر مەنىلىك ياخشى سۆزلەرنىلا ئىسىم ياكى فامىلە، بولۇپمۇ فامىلە قىلىپ تاللاشقا ئېسىلىۋالماستىقىمىز لازىم. ئۇنداق سۆزلەرمۇ راستىنى دېگەندە «ھەممىمىزگە يەتمەيدۇ». شۇڭا دىققەت نەزىرىمىزنى ھەممىمىز بىر نۇقتىغىلا تىكىۋالمايلى. مەسىلەن ئائىلى، مېنىڭ فامىلە قوللىنىش تەشەببۇسىمىدىن كېيىن بىر نەچچەيلەن «تۇپراق»، «يۈرۈڭقاش»، «پىدائىي»، «يولغۇن»، «چېۋىش»، «سارتېكىن»، «تۆمۈر»، «سالھ»، «تۈگمەن»، «بۇغراخان»... دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى فامىلە قىلىپ قوللانغان ياكى قىلىشنى ئويلاشقان. شۇنىڭغا ئوخشاش تاش، تاغ، قارىغاي، شەمشاد، چۇققا، توغراق، تېرەك،... تىن باشلاپ ھايۋانات، قۇش - قانات ۋە تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەرنىڭ ناملىرىغىچە،... ھەممىسىنى ئىسىم ياكى فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىزمۇ ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال تەبىئەت جىنىسلىرىنىڭ ناملىرىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قوللانغان. ئۆزگە مىللەتلەردىن ئالساقمۇ بۇنداق پاكىتلار تولۇپ يېتىپتۇ. مەسىلەن، روسلاردا مېدۋېد (مەنىسى ئېيىق دېگەنلىك بولىدۇ) دەيدىغان ئىسىم - فامىلىلەر بار. ⑧ فامىلە مەدەنىيىتىدە نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە خەنزۇ خەلقىنىڭ فامىلىلىرىدىكى «ئۆگۈز (ئېقىن، ئىلەك، دەريا)» مەنىسىدىكى جياڭ (江)، «تۈكلۈك، يۇڭلۇق، چۈپۈر» مەنىسىدىكى ماۋ (毛)، «ئەجدىھا» مەنىسىدىكى لۇڭ (龙)، «سېرىق» مەنىسىدىكى خۇاڭ (黄)، «ئۆكۈز توپاق، كالا» مەنىسىدىكى نىيۇ (牛)، «ئات (يىلقا)» مەنىسىدىكى ما (马)، «ئاق (يورۇق)» مەنىسىدىكى بەي (白)، «ئورمان» مەنىسىدىكى لىن (林)، «تۆشۈك (كامىر، كېمىر)» مەنىسىدىكى كۇڭ (孔)، «قورال - ياراق» مەنىسىدىكى ۋۇ (武)،... دېگەندەك فامىلىلەرگە ئوخشاش ۋە باشقىلار... يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، باشقا مىللەت - ئەللەرنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرى تولىمۇ سىرلىق ۋە ئالاھىدە بولماستىن، ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆز تىللىرىدا خۇددى مەن ئۇيغۇرچە ئىسىم - فامىلىلەرگە تەمىسىل قىلىپ ئۆتكەن سۆزلەرگە ئوخشاش ئاددىي ۋە ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلار، شەيئىلەرنىڭ ناملىرى بولۇپ، فامىلە ئىسلاھاتىمىز جەريانىدا بىزمۇ مۇنداق ئاددىي ۋە ئاممىباب سۆز ئاتالغۇلاردىن كەڭ تۈردە پايدىلانماق بولىدۇ. بۇنىڭدىن قىزىقارلىق نەتىجىلەر بار. مەسىلەن، «ئۇيغۇر» دېگەن فامىلىگە سۆز تاللاش ئىشى شەخىسىنىڭلا ئەمەس بەلكى دۆلەتنىڭمۇ چوڭ ئىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا فامىلىنى تاللاشقا نىسبەتەن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەركىن تاللىشىغا

يول قويۇش (ھۆرمەت قىلىش)، ئەنئەنىۋى (خەلق ئادەتلەنگەن بويىچە) بولۇش، ئانا تىلىمىزدىن (ئۇيغۇرچە) بولۇش، بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان (رەڭگا - رەڭك) بولۇش، قىسقا بولۇش ۋە خەلق ئاسان قوبۇل قىلىدىغان بولۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىش، ئاخىرىدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىر تۇتاش توپلاپ، رەتلەپ چىقىپ مۇۋاپىق بولمىغان ۋە ئوخشاش بولۇپ قالغانلىرىنى تۈزىتىشكە ۋە قايتا تاللاشقا بۇيرىغان ياكى بىر تۇتاش تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن بېكىتىپ رەسمىي ئېلان قىلىش. «ئۇيغۇر فامىلىلىرى قوللانمىسى» نى تۈزۈپ چىقىپ فامىلىنىڭ ئۆلچەملىك قوللىنىلىشىغا تۈرتكە بولۇش ۋە نازارەتچىلىك قىلىش، شۇنداقلا ئۇنى قانۇن تەرتىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىپ بارلىق قانۇنىي رۇخسەت، ئالاقىلەردە ۋە باشقا ئىشلاردا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

بۇنداق رەڭگا - رەڭك مەدەنىيەت، تىل ۋە باشقا تەسىرلەرنىڭ ئۇيغۇر فامىلى ئىسلاھاتىمىز جەريانىدا ئورگانىك ھالدا ئۆز ئارا زىچ بىرىكىشى خۇددى مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن ئەپەندى ئېيتقانداك يۈرتىمىزنىڭ كەلگۈسىدە مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى يىپەك يولىدىكى قايتىدىن پارلىغان دۇنياۋى مەدەنىيەت، سودا، ئىقتىساد ئوچىقى ۋە تۈگۈنى بولۇپ چىقىشى ئۈچۈن پايدىلىقتۇر. لېكىن شۇنىمۇ ئەسكەرتىش كېرەككى، بىزنىڭ فامىلىمىز ئاخىرقى ھېسابتا (ھىج بولمىغاندا يۈرتىمىزدا ياشىغان قىسىملىرىمىزمۇ بولسا) بىر مىللەتلىك سالاھىيىتىمىز بىلەن تەدرىجىي بىر مىللەتكە خاس بولغان ئورتاقلىققا، خەلقئارالىشىشقا، خەلقئارادىكى ئومۇملاشقان فامىلى شەكلىگە قاراپ مېڭىشى، ئالدىراپ ۋە بىلگەنچە توپتىن چىقىپ، خەنزۇچە، روسچە، ئەرەبچە، پارىسچە... سۆز - ئاتالغۇلارنى ۋە باشقا تەركىبلەرنى بولۇشىغا ئىسىم ياكى فامىلى قىلىپ قوللىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارماسلىقىمىز لازىم. بۇنداق قالايمىقانچىلىقلار مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە كەلگۈسىدىكى بىر پۈتۈنلىكى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىسىز. ئىسىم - فامىلىگە سۆز تاللاش مەسىلىسىگە بىرلەشتۈرۈپ قوشۇپ قويىدىغان ئاخىرقى بىر تەكلىپىم شۇكى: ھازىر بىزدە ئەنئەنىۋى بولغان ئەرەبچە كىشى ئىسىملىرى كۈنسېرى ئازلاپ، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ساپ ئۇيغۇر تىلىمىزدىن بولغان سۆز - ئاتالغۇلار ئىلگىرى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى مونوپول قىلىۋالغان ئەرەبچە، پارىسچە سۆز - ئاتالغۇلارنى قىسمەن دائىرىدە بولسىمۇ سىقىپ چىقىرىشقا باشلىدى. بۇ بىزنىڭ مۇستەقىل بىر مىللەتلىك سالاھىيىتىمىز بىلەن ھەدىسىلا ئوتتۇرا ئەسىرگە، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە خاس ئىسىم قويىدىغان دەۋردىن خوشلىشىۋاتقانلىقىمىزنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ياخشى ئالامەتلەردىن بولۇپ، خۇددى مىللىتىمىزنىڭ فامىلى ئىسلاھاتى جەريانىدا فامىلىگە سۆز تاللىغانغا ئوخشاش ئەڭ ئاددىي، ئەڭ قىسقا، رەڭگا - رەڭك، ئەمما چۈشىنىشلىك بولغان ئانا تىلىمىزدىكى سۆزلەردىن كۆپرەك پايدىلىنىپ يېڭى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى تۇرغۇزۇپ چىقىشىمىز لازىم. ئۇنتۇپ قالمايلىكى ئەرەبچە ئىسىم ۋە فامىلى قوللانمايمۇ ئوخشاشلا مۇسۇلمان بولغۇچى بولىدۇ. پۈتۈن دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ تەرەققىي تاپقان مىللەتلەرنىڭ كىشى ئىسىملىرى ئەنە شۇنداق مىللىيلىشىشقا ۋە ئىخچاملىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. بۇنىڭ ناھايىتى زور ئارتۇقچىلىقى، ئەھمىيىتى بار. ئەمما شۇنداقمۇ كىشىلەر باركى، ئۇلار

ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئېتىقاد ۋە ئارزۇ - ھەۋەسلىرى نۇقتىسىدىن، بىرى، پەرزەنتلىرىگە ئۆزلىرىمۇ مەنسىنى ئېنىق بىلمەيدىغان، بەزىلىرىنىڭ مەنسى ھەتتا تازا ياخشى بولمىغان ئىسىملارنى يوپۇن ۋە مودا ئىسىم قىلىپ تالىشىپ تاللاپ قويۇشۇۋالماقتا، يەنە بىرى، بەزىلەر دۇنيادا بىز بىلەن ھېچقانداق مىللىي ئېتىنىڭ ئالاقىسى بولمىغان مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي داھىلىرى، رەھبەرلىرى، قوماندانلىرى، توپ - تەنتەربىيە چولپانلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ دۇنياغا يېڭىلا كۆز ئاچقان سەبىي پەرزەنتلىرىگە قارىغۇلارچە ئىسىم قىلىپ قويۇۋالماقتا. يەنە بەزىلەر بىر تەرەپلىمە ھالدا ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسىملارنى بۇزۇپ خەنزۇچىغا، روسچىغا ماھىل ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇۋالغان. يەنە بەزىلەر ئەسلىدىكى ئىسىمنى كېيىن خەنزۇچە، روسچە ۋە باشقا تىللارنىڭ ئاسان ئىپادە قىلىشى ئۈچۈن، «ماسلاشتۇرۇپ» ئالدىدىغان ئىشلارمۇ يېقىنقى يىللاردىن بېرى باش كۆتۈرۈپ قېلىۋاتىدۇ. ئۆزى كۆرگەن ھىندىستان، پاكىستان، ... لارنىڭ كىنولىرىدىكى پىرسۇناژلارنىڭ ئىسىملىرىنى قويۇشنى، بىرلا ئىسىمنى بەس - بەستە تالىشىپ قويۇشنى ئادەت قىلغان، ئۆزىنىڭ پەرزەنتىگە پىلانلىق ۋە مەقسەتلىك ئات قويۇشنى ئويلاشمايدىغان مەسئۇلىيەتسىز ئاتا - ئانىلارمۇ ئاز ئەمەس. كونا ئادەت تۈپەيلىدىن پەرزەنتلىرىنىڭ ئىسىمىنى ئاتا - ئانا ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ھاۋالە قىلىدىغان ياكى شۇلارنىڭ ئارزۇسىغا بېقىپ قويىدىغان، دىنىي زاتلارنىڭ ئىسىم تاللاپ بېرىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرىدىغان كىشىلەر ئارىمىزدا تېخىچە بار ۋە باشقىلار. بۇ گەرچە بىر قارىماققا ئۇلارنىڭ شەخسىي ئېشىدەك قىلىشىمۇ، ئەمما ئۇلارمۇ ئۇيغۇر بولغان ئىكەن، بۇ شۇنداقلا ھەممىسىزنىڭ ئورتاق ئىشى. مەن كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ بۇنداق «دەۋردىن ھالقىغان» قىلىقلارغا دىققەت نەزىرى بىلەن قارىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. بولمىغاندا مىللىتىمىز كىشىلىرىنىڭ ئىسىملىرىغا قىلىنغان بۇنداق مەسئۇلىيەتسىزلىك فامىلىگە سۆز تاللىغان چاغلىرىمىزدا يەنە تەكرارلىنىشى مۇمكىن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- ① مۇتەللىپ سىدىق: «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى»، 44 - بەتكە قارالغۇ.
- ②⑥ ئابدۇللا مۇھەممەد ئۈمىدىيار: «ئىسىم - فامىلىشۇناسلىق ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 2 - سان، 42 - بەت ۋە 41 - بەتلەرگە قارالغۇ)
- ③⑤ ئىبراھىم مۇتىنى: «ئىبراھىم مۇتىنى ئىلمىي ماقالىلىرى» 404 - بەت ۋە 388 - بەتكە قارالغۇ.
- ④ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 3 - سانغا قارالغۇ.
- ⑦ مۇتەللىپ سىدىق: «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى» 353 - بەت، 390 - بەتكە قارالغۇ. «كىشى ئىسىملىرى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1996 - يىللىق 3 - سان 77 - 78 - بەتلەرگە قارالغۇ.)
- ⑧ تاشقىن دۆلىتى: «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 1 - سان 100 - بەتكە قارالغۇ.

ئەھمەد يەسسەۋىي

ئىبراھىم ھەققولوۋ

كەلگەن. ئۇ ناۋائى تەرىپىدىن «ئالىم ۋە ئىمامى رەببىنى، ئارىقى ساھىب ئەھۋال» دەپ تەرىپلەنگەن خوجا يۈسۈپ ھەمەدانىدىن ئەدەب - قائىدە تۈگىنىپ، زاھىر ھەمدە باتىن ئىلىملىرىدىن ساۋاق ئالىدۇ. ئەبدولخالىق غىزى دوۋانىنىڭ «مەقامى يۈسۈپ ھەمەدانى» رسالىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قۇرئاننى چەكسىز مۇھەببەت بىلەن تىلاۋەت قىلىش ۋە مۇھەببەت ئەلەيھىسسالام دەۋەت قىلغان ئىيتقاد يوللىرىدىن يۈرۈشتە ھەمەدانىنىڭ ئۆز شاگىرتلىرىغا ئۆتكۈزگەن تەسىرى بەكمۇ ئىبرەتلىك بولغان. ھەمەدانىنىڭ پاراسەتلىك دىلى پۈتۈن مەخلۇقاتقا مۇھەببەت مىسالى بولغان. ئۇ ئىنتايىن كەمتەر زات بولۇپ پىقىرلىقنى بەكمۇ ئولۇغلىغان. ئۇنىڭ تۆت خەلىفەسىدىن بىرى - ئەھمەد يەسسەۋىي بولغان. ئۇ ئىلموتە ھىسلىنى تۈگىتىپ، تۈركىستانغا قايتىپ، ئۆز تەرىقىتىگە ئاساس سالغاندىن كېيىن دىن ۋە تەسەۋۋۇپ غايىلىرىنىڭ تەرغىباتى ئۈچۈن شېئىرىي شەكىلدەنمۇ پايدىلانغان. مورتلار زىكىر ۋاقتلىرىدا يەسسەۋىي ياراتقان ھىكمەتلەرنىمۇ ياد ئوقۇشقان. يەسسەۋىي خەلق بېشىغا كۆپ قېيىنچىلىق ۋە مۇسەبەتلەر ياغقان دەۋرلەردە ياشاپ، ئىجاد قىلدى. ئۇ تۈرك ھۆكۈمرانلىرى - قاراخانلار بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. شېئىرلىرىدا بۇ پاجىئەلەرگە بولغان مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ بىلدۈرگەن. «ناكەس، خەسسىس، دىيانەتسىز» زالىملار ھاكىم بولغان جەمئىيەتتىكى شەپقەتسىزلىك ۋە مەنىۋى بۇزۇلۇشلار توغرىسىدا يەسسەۋىي ئۆز ھىكمەتلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دېگەن:

نە ئاندا رەھىم قالدى، نە ئانادا،
ئاغا، ئىنى بىر - بىرىگە ماجىرادا.
مۇسۇلمانلار دەۋا قىلۇر، ئىچەر بادە،

مەلۇمكى، ئەھمەد يەسسەۋىي تۈركىي تەسەۋۋۇپ تەرىقىتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە دۇنياغا مەشھۇر سىما. ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ئىسىرلەر ماپەينىدە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلگەن. ئۆزىنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئەھمەد يەسسەۋىي ئىجادىيىتىنىڭ غايىۋى - مەنىۋى تەسىرى بەكمۇ كۈچلۈكتۇر. ئەھمەد يەسسەۋىينىڭ تۇغۇلغان يىلى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئىلمى ئەدەبىياتلاردا ئۇنىڭ ۋاپاتى 1166-1167 - يىللار دەپ بېكىتىلگەن. ئۇ سەيرەمدە شەيخ ئىبراھىم خانىداندا تۇغۇلغان. يەتتە يېشىدا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغان. كېيىن ئارىسلانباپ ناملىق شەخىسنىڭ قولىدا تەربىيەلەنگەن. بۇ توغرىدا يەسسەۋىي ھىكمەتلىرىدە خېلى مەلۇماتلار مەۋجۇت:

يەتتە ياشتا ئارىسلان بابام ئىزلەپ تاپتى
ھەرسىر كۆرۈپ پەردە بىرلە يۈكۈپ
ياپتى.
يەنە بىر ھىكمىتىدە مۇنداق سۆزلەرمۇ ئېيتىلىدۇ:
ئىشققە قەدەم قويغانلار ھەق دىدارىن
كۆرەرلەر،
مۇسا سىفەت مەشھەردە ھەقتىن سوۋال
سورارلەر.
سەرمەست بولۇپ ۋەسىفىدە ھو
زىكىرنى كۆرەرلەر،
ئارىسلان بابام سۆزلەرىن ئىشتىگىز
تەبەرۈك.

ئۇ زامانلاردا بۇخارا ئىسلام ئىلمىنىڭ ماۋەرو ئوننەھىردىكى ئەڭ نوپۇزلۇق مەركەزلىرىدىن بولغان. ئۇ يەرگە تۈركىستاننىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىدىن تالىبى ئىلىملار يىغىلىشقان. ئەھمەد يەسسەۋىي مۇ ئىلمۇ تەھسىل ئۈچۈن بۇخاراغا

مەستلىغ بىلەن قەرىنداشىدىن تاندى،
كۆرۈك.

يەسەۋىينىڭ دۇنيا قارىشى، بىزنىڭ دەۋر
كىشىلىرىنىڭكىگە نىسبەتەن باشقىچە
شەكىللەنگەن. شائىرنىڭ ئىشقى، ھەقىقەت،
ئادالەت، قانائەت، دىيانەت ئوخشاش مەسىلىلەرگە
ياندىشىشى ئۆزگىچە يوللار بىلەن بولغانلىقىمۇ
شۆبھىسىز. ئۇ ئۆز دەۋرى پەرزەندى سۈپىتىدە
ئىسلام دىنى كۆرسەتمىلىرى ۋە ئىسلامى
ئەقىدىلەرگە تايانغان. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ
قىلغان. شائىرنىڭ ھىكمەتلىرىنىڭ بىرىدە بۇنداق
قۇرلارنى ئوقۇيمىز.

خوشلەمايدور ئالىملەر بىزنى ئويغان
تۈركىنى.

ئارىغىلەردىن ئىشىتىسەڭ، ئاچار كۆڭۈل
مۈلكىنى.

ئۇيات، ھەدىس مەناسى تۈركى بولسا
مۇۋاپىق،

مەنىسىگە يەتكەنلەر، يەرگە قويار بۈركىنى.
ئەرەب تىلى ھۆكۈمران ۋە نوپۇزلۇق تىل

دەپ ھېسابلانغان زامانلاردا مىللىي تىلدا ئىجاد
قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىر ئىلغار ئىنتىلىش ئىدى.

«دىۋانى ھىكمەت» نىڭ قاچان ۋە كىم تەرىپىدىن
تۈزۈلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەڭ قەدىمكى

قوليازىلىرى ئون يەتتىنچى ئەسىرگە مەنسۇپ.
مۇئەللىپلەر ۋاپاتىدىن نەچچە يۈز يىل كېيىن

ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى خەلق ئاغزىدىن يېزىپ
ئېلىنىپ، كىتابلىرى تۇرغۇزۇلۇپ، ئوقۇپ

ئۆگىنىلگەن شائىرلارنىڭ ئۆتكەنلىكى كۆپچىلىككە
ئاپان. بەك قەدىمكى بولمىسىمۇ، يەسەۋى

ھىكمەتلىرىنىڭ قوليازىلىرى ھەر ھالدا
ساقلانغان. بۇ ھىكمەتلەر ئىنقىلابقىچە قازان ۋە

تاشكەنت شەھەرلىرىدە بىر نەچچە قېتىم نەشر
قىلىنغان. يوقنى باز قىلىش چارىسىزلىقى

كۈندىلەك بولۇپ تۇرغاندا، بارنى يوق قىلىشقا يول
بىرلىمىگىنى تۈزۈك. ئەمما بۇ گەپ ئادەتتىكىچە

مىراسپەرەسلىك مەزمۇنىدا چۈشىنىلمەسلىكى
كېرەك. يەسەۋى شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسىنى

جەملەپ، ئىلمىي تەھلىل ئارقىلىق ئويىكتىپ
باھالاپ، يېڭى دەۋر ئوقۇغۇچىسىنىڭ ئىدىيىسىدىن

ئورۇن ئالدىغان تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ،
ئاممىغا يەتكۈزۈش ئەدەبىياتشۇناسلىقىنىڭ بۇرچى.

نەۋائى ئۆز رۇبائىلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دەپ
يازىدۇ:

ئالەم ئىلى ئىچرە گەر گەدا، گەر شەھ
ئېرۇر،

نى دەردكى، ئۇل كۆڭلى ئىرا ھەمدە
ئېرۇر.

«قۇرئان» نى تىلاۋەت ئەتسەن ئەرتاگەھ
ئىرۇر،

ئەل كۆڭلىگە چۈن دەۋا كەلاموللاھ ئېرۇر.
ئەھمەد يەسەۋى دەل مۇشۇنداق نۇقتىئىيە.

زەر بىلەن ياشىغان ۋە ھىكمەتلەر ئېيتقان كىشى.
يەسەۋى ھىكمەتلىرىنىڭ ئەخلاقى، پەلسەپىۋى،

ئىلاھى يىلتىزلىرى توغرىدىن - توغرا قۇرئان
غايىلىرى ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەر ھەدىسلىرىگە

باغلىقتۇر. ئەھمەد يەسەۋىي ئۈچۈن «ئون
سەككىز مىڭ ئالەمگە سەرۋەر بولغان مۇھەممەد»

پەيغەمبەر تەلىماتى، ئەلنى «غەرىپ بىرلە
يېتىمگە» مۇردوۋەتكە چاقىرىشى، «يولدىن ئازغان

گومراھ» لارغا توغرا يول كۆرسىتىشى، «راست
يۈرگەن قولنى» ئىنتايىن ئېزىزلىشى،

«يالغانچىلار قەۋمىنى ئوممەت» كە قوشماسلىقى ۋە
ئاللاھدىن ئۆزىگە تابىئە بولماسلىققا دەۋەت

ئېيتىشى بىلەن ئالەمشۇمۇل قىممەتكە ئىگە ئىدى.
ئەگەر بىز مەسىلىنىڭ بۇ تەرىپىنى چۈشەنمىسەك

يەسەۋى ئىجادىيىتىنىمۇ خالىس چۈشەنمەيمىز.
قەدىمكى تۈركى يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرىدىن

مۇنۇلارنى ئوقۇيمىز. «بىلىڭكىم، پەيغەمبەر
ئەلەيھىسسالام ئۈچ كەررە ئېيتتىكى، «دىن

نەسەپتتۇر.» ئەپتۇرلەر، «يارەسۈلۈللاھ،
نەسەپت نى نەرسىدۇر؟» ئېيتتى:

«موسۇلمانلارغا دىنىي ئىمان يولنى
ئۆگەتەكتۇر، ئەڭرىنى بىلمەكتۇر.» ئەھمەد

يەسەۋى ھىكمەتلىرىدىمۇ ھاكىم روھ - نەسەپت
زوھى. لېكىن شائىرنىڭ ھەممە پەندى -

نەسەپتلىرى بىرلا مەقسەتكە قارىتىلغان. بۇ
مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش، ھەقىقىي سۆيۈش.

چۈنكى «ھەقىقىي سۆيگەن ئاشىقلار» يولدىن
ئېزىپ، نەپسۇ - دۇنيا ئۈچۈن ئىمان ساتارلىق

قىلىمايدۇ. شائىر يازىدۇ:
توغرا يۈرگەن ئاشىقلاردىن خۇدا رازى،
ئاشىق ئىشى ئاسان ئەمەس قىلما بازى،
يالغانچىلار ئاشىق مەن دەر، ئاللاھ قازى،
ئىماننى پۈچەك پۇلغا ساتار ئەر مېش.

كىتابخان ئەھمەد يەسەۋى ھىكمەتلىرىنى ئوقىغاندا ئىختىيارسىز شۇنداق خۇلاسىلارغا كېلىدۇ. خۇدا - ئىنسان بارلىقىنىڭ ئەڭ ئالى نامايەن بولۇشى. خۇدا دىلدا ياشايدۇ. بۇ دىل ئىلاھى جازىبە پەللىسىگە يېتىشى ئۈچۈن ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن تۈپتىن يېڭىلىنىشى كېرەك. مانا شۇ چاغدا قەلب دائىرىسىدىكى ئىنقىلاب سادىر بولىدۇ. بۇ - ھەقىقىي ئىشىق. ئادەم ھەق ۋە ھەقىقەت دەردىدە ئۆرتىنىپ يانمىقى كېرەك. شۇ ۋەزىپىنى قايسى دەرىجىدە ئورۇندىلىشىغا قاراپ ئادەمنىڭ ئادەملىكىنى بىلىش مۇمكىن. ئۇ روھەن مۇتلەق ئەركىنلىككە ئېرىشىشى، ھەر قانداق چەكلىمىلىكتىن قۇتۇلىشى لازىم. ئەگەر ئادەمدە ئىشىق بولمىسا، ھەتتا سەلتەنەت ساھىبى سۈپىتىدە داۋرالڭ سالىمۇ ئۇ يەنىلا قۇرۇق جەسەتتۇر. چۈنكى ئىشىقسىزلارنىڭ «جېنىمۇ، ئىمانىمۇ يوق.» ئىشىققا يەتمەكە بۇ ئوتقا چۈشمەكتۇر.

ئىشىق بەلاسى باشىگە چۈشە نالان قىلۇر،
ئەقلىڭ ئالىب، بېھۇش قىلىپ ھەيران قىلۇر.
ئىشىق سەۋداسى - ئېغىر سەۋدا. بۇ سەۋدادىن ئاشىقنىڭ «ئۈچۈز ئاتمىش» تومۇرىغا تىترەك ئولىشىدۇ. ئۇ كۆڭۈلنى تۈگىتمەس ھەيرانلىقلارغا سالىدۇ. ئۇنى «تۈن سەھەرلەر ھەق ئويغىتىپ قان يىغلىتار، بىدار قىلىپ ئۆز ئىشىقىغا دىل باغلىتار.» ئۇلۇغ يەسەۋىي ئەنە شۇ بىدارلىقلاردىن ئىبرەت قىلىپ كۆرسەتكەن ئاشىق، ئەڭ ئالدى بىلەن روھى ۋە كۆڭلى خۇداغا تولغان شەخستۇر. ئۇنىڭ ئۈچۈن دەردىسىز ئادەم، ئادەم ھېسابلانمىغىنىدەك، ئىشىقسىزلارمۇ بىمسالى ھايۋاندۇر؛ يەسەۋى مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ:
دەردىسىز ئادەم ئادەم ئىرمەس، مۇنى ئاڭلاڭ،

ئەھمەد يەسەۋىي ئەخلاقى پاكلىق ئۈچۈن قايقۇرغان دانىشمەن. يەسەۋى ئىمان ئاۋازىنى ئاڭلاشقا، ھارام بىلەن ھالانى بىلىشكە، ئاشىقلىقتا يالغان كۆرىنىشلەرگە بېرىلمەسلىككە، توغرىلىقنى ياقلاپ، ئەگرىلىكتىن نەپەرتلىنىشكە ئۈگىتىدۇ. ئۇ نادانلىق، باغرى تاشلىق، ياۋۇزلۇقلاردىن نالىيىدۇ. ئۇ، ھەر قانداق ئىللەت ۋە قاباھەتنىڭ يىلتىزى ئادەمنىڭ ئىچىدا قۇرۇپ تۈگىشى كېرەك، ئەنە شۇ چاغدا ھىچقانداق غەيرىي ئىنسانىي مەيىل ۋە خۇلقار ئادەملەر ئارا مۇناسىۋەتلەر تۈپرىقىدا بىخ سۈرۈپ كۆكسەرلەيدۇ. بۇنىڭ ئۇلۇغ چارىسى - ئىلاھى ئىشىقتۇر، دەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، «توغرا يۈرگەن ئاشىقلاردىن خۇدا رازى»، ئىككىنچىدىن، مۇھەببەت شەۋقىدىن خەۋەردار كىشى «ھارام مالغا» ئۆزىنى ئۇرۇشتىن ھەزەر قىلىدۇ. نىھايەت ئۇ «نەپىس ئىلىكىدە» خاراپ بولۇشتىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇش تاقەتسىزلىكىدە ياشايدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا «مۇھەببەتسىز خالاپىقتىن قاچقان ئاشىق» ھەتتا دوستىدىن ئاجرالغاندۇمۇ ھىچ بېسىنى يوقا قىلمايدۇ. بەلكى يۈكسەك روھ ئىختىراسىدىن مەھرۇم ئاجىز دوستىدىن كۆرە ئىشەنچلىك ۋە قۇدرەتلىك دوستقا قەلبەن قاتتىقراق باغلىنىدۇ. بۇنداق يۈرەك تەبىئىي ھالدا غەپلەت ۋە ئىللەتلەردىن دائىمى تازىلىنىۋېرىدۇ. بۇ چۈشەنچىلەر بولسا ھەر بىر سوپى ئىجادكارنىڭ ئەقلىي مىزانىدۇر. «ئىتقادىڭنى كۈندۈلۈك تۈزمۈش تەشۋىشلىرىدىن يۈكسەك تۈت. بىر مەزگىللىك ياكى ئۆتكۈنچى لەززەت - پاراغەتلەرگە ئىلاھى ھېسلىرىڭنى قۇربان قىلما!» - دەيدۇ سوپى شائىر.
خۇداغا مۇھەببەت، ئاخىرقى نەپسىگىچە شۇ سۆيگۈ غىمى بىلەن كۈن كەچۈرۈش، تەۋبە - ئىستىغپار، سەبەر - تاقەت، مەنىۋى شىجائەت، يالغۇزلۇقتىكى خىيال ۋە تەسەۋۋۇر كامالىتى، توغرىلىق ۋە سەمىمىيەت، نەپسىنى يېڭىش، پەقىر پانا - بولار تەسەۋۋۇپتىكى ئەڭ مۇھىم تەلپەلدۇر. ئەھمەد يەسەۋىي ھىكمەتلىرىنىڭ

تۇرۇپ پىكىرنى كۆرۈش قىلغان شائىر بولغان ئىكەن» دېگەن خۇلاسە چىقىرىلماسلىقى كېرەك. ئۇ، گەرچە «يېتىملەر بۇ جاھاندا خار ئىكەندۇر، غەربىيلەرنى ئىشى دوشۇر ئىكەندۇر» ئوخشاش مىسراللىرىدا «كۆڭلى قاتتىغ خەلاپىق» نى شەپقەتكە ۋە غەربىي، يېتىم مەزلۇملارغا ئازار يەتكۈزمەسلىكىگە چاقىرىغان بولسىمۇ، فېئودال جەمئىيەت ۋەكىللىرى قول ئاستىدا ئىزلىگەن مەنەتتەكشلىرىنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرى ئۈچۈن كۆرۈشىنى ئۆز ئالدىغا غايىۋى مەقسەت قىلىپ قويىمىغان. ئەھمىد يەسەۋىي ئۆزى بىلەن ئۆزى كۆرۈش قىلغۇچىلارنىڭ مۇناسىپ ئىجادكارى سۈپىتىدە بەكمۇ ئىپتىبارلىق سما. ئۇ ئادەمگە ئۆز - ئۆزىنى كەچۈرمەسلىك سىرلىرىنى ئۆگىتىدۇ. شائىر ئۆز قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر جايلىرىغا نەزەر تاشلاشنى تەرغىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ ئەخلاقى ئىپتىرازىدا شەخسنىڭ مەنىۋى ئىلاھى كامالىتىگە توسقۇن بولىدىغان سەلبى خۇسۇسىيەتلەر تەھلىلى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەھمىد يەسەۋىيىدىكى سەمىيەت - ئاشكارىلىقتا. ئۇنىڭ بۇ ئاشكارىلىق تەلەپلىرىگە چىداش بەزىدە ناھايىتى مۇشكۈل، بۇنى ئۈمىدسىزلىك دەپ چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. يەسەۋىي ھەكەمەتلىرىدە ئۈمىدسىزلىك ئەمەس، غەمكىنلىك؛ مەرىپەتلىك روھنى سۆيىدىغان دەرت ۋە پەريات باركى، ئۇلار ئىنساننىڭ ھېسسىي پاجىئەلىرىنى بۇرۇنراق چۈشىنىشكە خىزمەت قىلىدۇ.

ئالىملارنىڭ ئىپتىراپ قىلىشىغا قارىغاندا، گۇناھ مەسىلىسىگە نەزەر ئاغدۇرمىغان، گۇناھنى بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن خالاس بولۇش يولىنى كۆرسەتمىگەن بىرەر مۇدىن يوق ئىكەن. ئىسلام دىنى بويىچە گۇناھنىڭ دەسلەپكىسى ئەخلاق قائىدىلىرىدىن چېكىنىش، ئىمان ۋە دىيانەتكە خىلاپ ئىش تۇتۇشتۇر. شۇ مەنىلەردە گۇناھ - ئەخلاقىتىكى زەئىپلىشىش، گۇناھكارلىق قانۇنىي شەكىلدە ئادەمنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن نەپەت پەيدا قىلىدۇ ۋە شۇنداقلا نەپەت گۇناھتىن قۇتقۇزىدۇ. ھەتتا بەزى خىرىستىيان ۋە نەسرىانى مستىكىلىرى گۇناھنى ئىزگۈلكىنىڭ زەرۋرى ۋاستىلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ تەلىم بېرىشىچە،

ماۋزۇ مۇندەرىجىسى خۇددى شۇ غايە ۋە مەسىلىلەر تەلپىنىدىن تەركىب تاپقاندا. ھەقىقىي ئاشىقلارنىڭ پۈتۈن - دېھقەت ئىپتىبارى مۇقەددەس روھقا قارىتىلغان. ئۇلار پەقەت خۇدانىڭ ئىشىنىلا تەن ئالىدۇ.

بۇنداق مۇھەببەت ئادەمدىن پەۋقۇلئادە كۆڭلى پاكلىق ۋە نەپىس ئىپتىياجلىرىدىن ئازاد بولۇشنى تەلپ قىلىدۇ. مىستىك ئاشىقنىڭ ئالاھىدە ئىبرەتلىك خۇسۇسىيىتى - ئۆز - ئۆزىگە بولغان مۇرەسسەسىزلىكى. ئۇنىڭچە شۇملۇق ۋە گۇناھلارنى يېپىش ئىشىققا خىيانەتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «ئىشىق يولىدا جان بېرىش» نى شەرەپ بىلىپ، مەنىۋى - روھى پاكلىنىشنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىرىنى يەلكىسىگە ئېلىشى شەرت. بۇ ھەقتە يەسەۋىي مۇنداق نەسەت قىلىدۇ:

جەپا چىكمەي ئاشىق بۇلمەس، تىغلا غاپىل،
جەپا چىكىپ ساھىد بولغان بۇلمەس جاھىل.
دېمەك جاپا چىكىپ ئاشىقلىققا يېتىشىش، بىرىنچىدىن، غاپىللىقنى ھايدايدۇ. ئىككىنچىدىن، جاھىللىققا يول قويمايدۇ. غەپلەتتىن قېچىش - پائال تەسەۋۋۇرلارغا كەڭ يول ئاچىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىلاھى ماھىيەت ئاكتۇرۇلىدۇ. تەبىئىكى ماھىيەت ئىزدەۋاتقان شەخس ئەتراپ - مۇھىتتا سادىر بولۇۋاتقان ۋاقىئە - ھادىسىلەرگە بىپەرۋا قارالمايدۇ. ئەگەر دېھقەت بىلەن مۇھاكىمە يۈرگۈزسەك، يەسەۋىيىنىڭ دىنىي - ئەخلاقىي پەلسەپىسىدە دۇنيادىن يۈز ئۆرۈش كەيپىياتىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى سېزىمىز. ئۇنىڭدا بارى پەقەت يامانلىق، جاھالەت، نادانلىق، دۇنياپەرەسلىك ئىللەتلىرىگە كۈچ بەرگەن ۋاپاسىز دۇنيانى قەلبىتىن ھەيدەپ چىقىرىشقا بولغان دەۋەتتىنلا ئىبارەت. شۇڭا شائىر سۆزلىرى «ناھەق دەۋا قىلغان» قازى، ئىماملار، «ھارام يىگەن ھاكىملار»، «دۇنيا مېنىڭ» دەپ «جاھان مالىنى» يىغقان پارىخور ئەمەلدارلار، «ئاقنى قارا قىلغان» موللا ۋە مودەرىسلەر، ئەلنىڭ يەلكىسىگە مىنىپ ئېلىپ، «تاتلىق - تاتلىق» يەپ، «تۈرلۈك - تۈرلۈك» كىيگەن پۇلدار - بايلارغا قارشى كۆڭۈلدە نەپەت ئويغىتىدۇ. بۇ پىكىرلەردىن «يەسەۋى مەزلۇملار تەرىپىدە

خەلق ياراتقان ھەممە نەرسىلەرگە مېھرى، روھى يورۇقلۇق ئادىتى تۈپ نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئىشقى چىراي ئاچىدۇ. بۇ باسقۇچتا قەلبىنىڭ پۈتۈن ھەرىكەتلىرىنى ئاللاھ باشقۇرىدۇ. خەلقدىن ھەققە قاراپ تەلپۈنگەن كۆڭۈل، ھەقىتىن خەلققە مېھرى - شەپقەت نۇرلىرىنى ئېلىپ قايتىدۇ. نىھايەت ئاخىرقى باسقۇچ - نەپىس ئەل - كامىلىگە يەتكەندە، يۈرەك ھەممە ئىلاھى سۈپەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ كامىللىشىدۇ. ئەھمەد يەسسەۋى نەپىسكە قارشى جەڭگە چاقىرىغاندا، ئەنە شۇ «مەنزىل» ۋە ماھىيەتكە ئېرىشىشنى ئېتىبارغا ئالغان. ئۇنىڭ تەرىپىچە، نەپىس «يەپان قوشەك قولغا قونماس» بىر نەرسە. بۇ «قۇش» ئۆز خاھىشىچە پەرۋاز قىلىۋەرسە ئادەمنى كۈنساينى ھالاللىقتىن يىراقلاشتۇرىۋېرىدۇ. ئاقئۆمتتە بولسا مونو قۇرلاردىكى ئەھۋال يۈز بېرىدۇ:

نەپىس يولىغا كىرگەن كىشى رەسۋا بولۇر،
يولدىن ئېزىپ، تېپىپ، تۈزۈپ گۈمراھ بولۇر،

ياتسە - تۇرسا شەيتان بىلەن ھەمراھ بولۇر.
شائىر نەپىس نەندىلىرىگە قارىتىپ،
نەپىسنى يىغ ۋە ئۇنى يوقات، دەپ موراچىئەت قىلىدۇ، ۋە يازىدۇ:

نەپىس مېنى يولدىن ئۆرۈپ خار ئەيلىدى،
تىرمولتىرىپ خەلققە مەنى زار ئەيلىدى.

قىمىسى يەسسەۋىنىڭ خۇلاسىلىرى شۇكى، نەپىس - يوشۇرۇن، لېكىن ناھايىتى چوڭ دۈشمەن. ئۇ ئىنساننىڭ پۈتۈنلىكىنى پارچىلايدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىۋەسىدىن مەنئى ئاسايىشلىقلار بەرھەم تاپىدۇ.

يەسسەۋىدە «ئاللاھ دەردى ساققۇ ئەرمەس، ساتىپ ئالساڭ» دېگەن مەسئەلە بار. ئۇ «ئاللاھ دەردى» نى ئىشقى ئوتلىرىغا دىلىنى يېقىش، پاكلىنىش ئازابى، تاما، يالغان، مىكر، مەنەپ ۋە بايلىق خىرىسلىرىغا قۇل بولماسلىق دەپ چۈشەنگەن.

كۆزۈم نەملىك، دىلىم غەملىك، مەن ئەلەملىك،

نېچۈك ئىلاج ئەيلەر مېنى بىلمام، نەوستلار،
بۇ ھەسرەتتە، نادامەتتە ياشىم ئاقىپ،

ئادەم گۇناھ قىلىپ، كېيىن گۇناھنى ئېنىق چۈشىنىپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشتا قورقماستىن ھەرىكەت قىلسا كامىل ئىنسانغا ئايلىنالايدۇ. گۇناھنى ئىمقرار قىلىش - پاكلىنىش دېمەكتۇر. لېكىن گۇناھكارلىق يالغۇز ئۆز ئەيىپلىرىنى ئىمقرار قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ماھىيەتنى چۈشىنىپ، ھەقىقەتنىڭ مۇقەددەس قۇلۇپىغا ئاچقۇچ سېلىشتۇر. گۇناھ ھېسسىياتلىرىنى يېڭىش - ئەھمەد يەسسەۋى ھېكمەتلىرىدە نەپىسنى يېڭىش بىلەن بىللە تەلەپ قىلىنىدۇ. تەسەۋۋۇپقا دائىر كىتابلاردا كۆرسىتىلگەندەك، نەپىسكە قارشى كۈرەش نەپىس ئەل - ئەممارنى زەبۇن قىلىشتىن باشلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇ كىشىنى زوراۋانلىق، موناپىقلىق، ئىشرەتپەرەسلىك، ئاداۋەت، نادانلىق، يۈزسىزلىككە ئۈندەيدىغان نەپىسنى قوۋۋەتتۈر. نەپىس ئەل - ئەممارە بىلەن كۈرەش كۆڭۈلنى يېڭى پەللىگە كۆتىرىدۇ. بۇ - نەپىس ئەل لەۋۋامەدۇر. ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ئۇنى كايىماق، تەنە - نادامەت قىلماق، ئىككى يۈزلىملىك قىلماسلىقنى ئويلاش، قىمىسى، ئەخلاق ۋە ئەدەبىيەت مەلۇم بىر قائىدىگە رىئايە قىلىش ۋە ھەددىدىن ئاشماسلىقتۇر. نۆۋەتتىكى باسقۇچ نەپىس ئەل مولھەمە. مولھەمە - ئىلھاملىق، ئىلھاملانغان دېمەكتۇر. «ئىلھام دېگەندە كىشىگە بىرەر سىرلىق ھادىسىنىڭ توساتتىن ئايان بولۇشى مەلۇم بولىدۇ، - دەيدۇ پروفېسسور ئا. روستەموۋ، - «نەپىس - ئى مولھەمە» دېگەندە بولسا تۈرلۈك جازىبىلىك ئىستەكلەرنى ئويغاتقۇچى كۈچ نامايەن بولىدۇ. بۇنداق نەپىس ئىگىلىرىگە ھاياجان، ئىجاد، پىدايلىق، گۈزەللىك ۋە سەنئەتنى سۆيۈش خىسلىتىلىرى خاستۇر. « تۆتىنچى باسقۇچ نەپىس ئەل - مومتەئىننا دەپ ئاتىلىدۇ. سەبىر، تەۋەككۈل، تەقدىردىن رازىلىق، مىننەتدارلىق، ئىشەنچ، خاتىرجەملىك ئۇنىڭ ئاساسىي سۈپەتلىرى. نەپىس ئەل - رازىيە بولسا ئاللاھ ئۈچۈن ھەممىسىدىن كېچىپ، ھەق جامالىنى گۈزەللىكلىرىدىن ھوزۇرلىنىشنى شەرت قىلىپ قويدۇ.

نەپىس ئەل - مەدھىيەدە نازۇك مېجەزلىك،

قارىلىنىپ كېلىنىدى. توغرا، يەسەۋىي ھىكمەتلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ غايىلىرىنىڭ خەلقچىلىقىنى تەستىقلىغۇچى ئايرىم ماقالىلارمۇ ئېلان قىلىندى. بۇلار مەرھۇم ئالىم ئېرگەش روستەموۋنىڭ «ئەھمەد يەسەۋىي ھىكمەتلىرىدە تارىخ ۋە ھايات ساداسى» ۋە «ئەھمەد يەسەۋىي» ناملىق ماقالىلىرى ئىدى.

«ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1973 - يىلى 3 - ساندا بېسىلغان «ئەدەبىياتشۇناسلىق پەننىڭ پارتىيىۋىلىكى ۋە غايىۋىلىكى ئۈچۈن» دەپ ناملانغان ماقالىدا ئېرگەش روستەموۋ، يەسەۋىي ئىجادىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئىدىئاللاشتۇرۇشقا «يول قويغىنى» ئۈچۈن تەنقىتچى سۈپىتىدە ئەيىبلەندى. «... يەسەۋىي ھىكمەتلىرىگە خاس ئاساسىي خۇسۇسىيەت، دېيىلىدۇ، ئۇ ماقالىدا، - ئىلاھىيەتكە چېكىنىش، رېئال ھايات مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتىن قېچىش، كىشىلەر كۆڭلىنى بۇ دۇنيادىكى ھاياتتىن سوۋۇتۇش، ئۇ دۇنيا ھەققىدىكى دىنىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن ئالداشتىن ئىبارەتتۇر. شائىر ئۆز ھىكمەتلىرىدە ئاساسەن دىنى - مىستىك ئوبرازلار ئالىمىدە ياشاپ، مۇھەممەدى، ئۇنىڭ ياردەمچىلىرى غەلىپلەرنى، مىستىكلارنى كۆكلەرگە ئۇچۇرۇپ تەرىپلەيدۇ ۋە ئىدىئاللاشتۇرىدۇ. ئېرگەش روستەموۋ بولسا ئەنە شۇنداق شېئىرلارنىمۇ ئىجابىي باھالاپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنىنى يوشۇرۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. «مانا، سىزگە «ھەقىقىي ئىلىم ئەھلى بولغان ئەللامە» لەرنىڭ پىكرى ۋە ئۇلارنىڭ ئولۇغ يەسەۋىيگە بولغان مۇناسىۋىتى. «ئىلاھىيەتكە قايتىش» توغرىسىدا ئىلاھىيەتنى چۈشىنىدىغان ئادەم گەپ قىلغىنىدا ئىدى، يەسەۋىيگە مۇنداق ھاقارەت تېشى ئېتىشتىن ئۆزىنى بىرئاز بولسىمۇ تارتقان بولار ئىدى. ئىلىمنىڭ كۈچى شۇنىڭدىكى ئۇ ئالغا سۈرگەن پىكىر ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىسپاتلاشتا بولسا دەلىل ۋە تەھلىلگە تايىنىدۇ. يەسەۋىيگە ماختاشنىڭ كېرىكى يوق، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى زىددىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش بىزدىن مەسئۇلىيەت ۋە مەرىپەتنى تەلپ قىلىدۇ. مەرىپىتى تېپىز بولغان ئالىملىق زالىملىقتىن

قايرى تەرەپ كىتەرىمنى بىلىمام دوستلار. شائىر بۇنداق ئىمكانسىزلىق ھالەتلىرىنى بەكمۇ قەدىرلەيدۇ. چۈنكى ئۇ ھەسرەت ۋە نادامەتتە قانچىلىك كۆپ ئۆرتەنسە، قانچىلىك كۆپ ھەيرانلىققا چۈسە، «ئىشىق سىرى» نى شۇنچە چوڭقۇر ئىدراك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن «ئىشىق سىرى» مانا مۇنداق ماھىيەتكىمۇ ئىگە: ئىنسان ھەقىقەت ئالدىدا تىك تۇرۇپ، ئاللاھ ئالدىدا يۈزىنى يورۇق قىلغاندەك، ھەر بىر كىشى ئۆزلىكى قارشىسىدىمۇ قامىتىنى پۈكمەسلىكى كېرەك. لېكىن بۇ ئاسان ئىش ئەمەس. بەلكى شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ يەسەۋىي تەقدىرنىڭ قاراڭغۇ ۋە تۇمانلىق ئاسمانلىرىغا غەمكىن نىگاھ تاشلىغاندۇر. شۇنداقلا ئاساندا يورۇق يۇلتۇز كۆرمىگەندەك، ئەتراپىدىمۇ بىرەر كامىل ئىنساننى ئۇچراتمىغاندۇ. ئۇنىڭ «دانا تاپماي، يەر ئاستىغا كىردىم، مانا» دېيىشى زادى ئاساسىز بولمىغان. ئاكادېمىك ئا. ئى. كىرىمىسكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سوپىلىق غايىلىرىغا بولغان ئىبتىبارى توغرىسىدا پىكىر قىلىپ، ئەھمەد يەسەۋىي ئىجادىيىتىنى شۇ قىزىقىشنىڭ ئىھتىياجى مەھسۇلى سۈپىتىدە باھالىغان. يەسەۋىي تۈركىي ئەدەبىياتتىكى دەسلەپكى مىستىك ئىجادكارلاردىن. ئۇنىڭ مۇشاھىرە ۋە ھەقىقەت يوللىرى مىستىك مايىللىققا ئىگە. لېكىن ئۇ بۇ يۆنىلىشنى ئۆزى كەشىپ قىلغىنى يوق. بەلكى ئەرەب ۋە پارسلاردىكى تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى تەجرىبىلىرىگە تايىنىپ ياراتقان. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە يارىتىلغان دىنىي قوشاقلاردىن ئىلھاملانغان. يەسەۋىي ھىكمەتلىرىنىڭ ۋەزنى خەلق شېئىرىيىتىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، پوئىتىك ئوبرازلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاغزاكى ئەدەبىياتتىن ئېلىنغان. بىراق يەسەۋىي ئىجادىيىتىنى مىستىسىزم تارىخى، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى، بولۇپمۇ شەرق تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىنىڭ پوئىتىك ئوبرازلار سىستېمىسىدىن ئايرىپ توغرا چۈشىنىش، ئادىل باھالاشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇ مەسىلىدە بىزنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدا قانداق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى؟ ئاساسەن ئەھمەد يەسەۋىي «ئىنتايىن رېئاكسىئون شائىر» دەپ

ھەقىقىي ئىلمىي ئىش ئەمەس. ئەگەر غەززالى مىراسى تولۇق ئۆگىنىلگەندە ئىدى، يەسەۋىي ئىجادىيىتىگە دائىر يۈزۈرەكى ۋە ناتوغرا باھالارغا ئاللىقاچان چەك قويۇلغان بۇلار ئىدى. يەسەۋىي «مېھنەت كەش ئاممىنى ئېكىسپلاناتورلارغا قۇللارچە ئىتائەت قىلىشقا، ھەر قانداق جەۋر - زۇلۇمغا كۈنۈپ شۈكۈر قىلىشقا» ئۆگەتمەيدۇ. ئەجەبا، نادانلىق ۋە جاھالەت دەستىدىن قانلار يۇتقان بۈيۈك بىر سىما، ئۆز نەسەتلىرىنى «نادانلىق ۋە جاھالەتنى تەرغىپ قىلىشقا» قاراتقان بولسا؟ بۇنداق كەسكىن ئەيىبنامىلار ئۇنىڭغا قانداق توقۇلغان؟ يەسەۋىينىڭ شەخسىيىتى ۋە ئىجادىيىتىگە ئائىت تەقدىرلەردىكى ئومۇمىي زەئىپلىكلەر ئالدى بىلەن دەلىل تاللاشتىكى ئورتاقلىقتىن باشلانغان. مانا، بىز دەۋاتقان ئەشۇ يەسەۋىي شۇناسلارنىڭ ئورتاق دېھقانچىلىقى قايتا ئۆزىگە جەلب قىلغان ئەشۇ شېئىرىي دەلىللەرنىڭ ئەڭ خاراكىتىرلىكى:

زالىم ئەگەر جەفا قىلسا ئاللا دېگىل،
ئىلكىك ئاچىپ، زارمى قىلىپ، بويىن سونقىل.

ھەق دادىڭغە يەتمەس بولسا گىلە قىلغىل،
ھەقدىن ئىشىتىپ بۇ سۆزلەرنى ئەيدىم مەنا.
ئىنقىلاب ئەرىپىدە بىرەر شائىر شۇنداق قۇرلارنى يازغان بولسا، ئېتىراز بىلدۈرۈپ «نېمىشكە ئادەملەرنى زۇلۇمغا چىداشقا چاقىرسەن؟ ناھەقلىققە قارشى كۈرەش قىلماسلىق سېنىڭچە شەرەپلىك ئىشمۇ؟» دەپ ئۇنى ئەيىبلەسەك بۇلار ئىدى. لېكىن ئۇ شۇ چاغدىمۇ ئادالەتلىك تەقدىر ھېسابلانمايتتى. نېمىشكە؟ جاۋابىغا ئالدىرىماڭ.

يەسەۋىي دەۋرى بىلەن بىزنىڭ ئەسىرىمىزنى سەككىز يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ۋە تارىخىي مۇساپە ئايرىپ تۇرۇپتۇ. يەسەۋىي ئۆز جەمئىيىتىنىڭ پەرزەندى. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىت تەلەپلىرى ۋە ئەخلاقى، پەلسەپىسى، دىنىي چۈشەنچىلەرنى ھېسابقا ئالماستىن ئۇنى تەقدىر قىلىش ھوقۇقى ھېچكىمگە بېرىلمىگەن. مەيلى خالايسىز، مەيلى خالىمايسىز، يەسەۋىي ئىسلام دىنىغا سادىق ياشىغان، خۇداغا

يامان. چۈنكى ئۇ ئادەملەرنىڭ ئىشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، ئاقنى بىمالال قارا دەپ ۋەكالىت بېرىۋېرىدۇ.

ئەھمەد يەسەۋى «رىئاكىستون - فىئودال ئائىپنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلىگەن، دىن نىقابىدا تەركىدۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلغان، مەزلۇم ئاممىنى زاللىقلارغا باش ئېگىشكە چاقىرغان تەرىقىەتنىڭ ئاساسچىسى» سۈپىتىدە ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزدا كەسكىن ۋە ئىزچىل ئەيىبلىنىپ كەلدى.

ئاكادېمىك ئى. مومىنوۋنىڭ ھۆكۈمى خۇلاسسىغا قارىغاندا «يەسەۋىي مەكتىپىنىڭ مىستىك تەلىماتى مېھنەت كەشلىرىنى سىنىپىي كۈرەشتىن چالغىتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ زاللىقلارغا قارشى كۈرەشكە توسقۇنلۇق قىلدى... يەسەۋىيچىلىك ماۋەرا ئوننەھىر خەلقىنىڭ كۈچىنى چىڭگىزخان ھۇجۇمىغا قارشى سەپەرۋەر قىلىشقا سەلبى تەسىر كۆرسەتتى.»

ئاكادېمىك ۋ. زاھىدوۋنىڭ پىكىرىچە «ئەھمەد يەسەۋىي غەزالىگە ئوخشاش ئۆتۈپ كەتكەن مىستىك سۈپىتىم بىلەن ئىسلام دىنىنى بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان جاھىل كېلىشتۈرگۈچى-دۇر.» ئورنى كەلگەندە مۇنداق بىر ھەقىقەتنى ئەسلىتىپ ئۆتەيلى: ئەسىرىمىزنىڭ بۈيۈك مۇتەپپەككۈر سەنئەتكارى خەلىل جەبران مۇنداق يازىدۇ: «غەرب شەرق شۇناسلىرى ۋە ئالىملىرى ئەل - غەززالى توغرىسىدا تولۇق رەۋىشتە يۈكسەك بىر پىكىردە تۇرماقتا. ئۇلار ئۇنى شەرقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پەيلاسوپلىرىدىن ھېسابلاپ، ئىمىن سىنا ۋە ئىمىن روشد بىلەن بىر قاتارغا قويىدۇ. شەرققە قارىغاندا غەربتە غەززالى ھەققىدىكى ماتېرىياللار بىر نەچچە ھەسسە كۆپ.» بۇ - غەززالىنىڭ ۋارىسلىرى بولغان ئەربەلەردىكى ئەھۋال، بىزدە غەززالى ئەسەرلىرىنى ئەسلى ئارگىنالىدىن ئوقۇپ، سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش تېخى قولغا ئېلىنمىغان. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ تەلىماتى ۋە ئەسەرلىرى ئۈستىدىن قانداق قىلىپ مۇنداق قەتئىي ھۆكۈم چىقىرىش مۇمكىن؟ بۇ قايسى ئىلمىي ھەقىقەتكە توغرا كېلىدۇ؟ دېمەك، يەسەۋىينى غەززالىغا قىياس قىلىپ ئەيىبلەش

شۇڭا ئۇ «زالىم ئەگەر جاپا قىلسا ئاللا دىگىل» دەپ كۆرسەتمە بەرگەن.

خوش، زالىم مەزلۇم بېشىدا قىلىچىنى يالاڭچىلاپ تۇرسىمۇ ئۇ «ئاللا» دېيىشتىن نېرى ئۆتمەسلىكى كېرەكمۇ؟ كۈرەشتىن چېكىنىش ئەمەسمۇ بۇ؟ زالىمغا نىسبەتەن رايىشلىق كۆرسىتىش بۇنىڭدىن ئارتۇق بولامدۇ؟ يەسەۋىي ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كلاسسىكىلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد ۋە دۇنيا قارىشىنى ھېسابقا ئالساق ئۇ چېكىنىشىمۇ، رايىشلىقمۇ ئەمەس. رىئايەت قىلىنىشىچە، مۇسا پەيغەمبەر فىرئادىن قەۋمىدىن قېچىپ يالغۇز، بىچارە ھالدا قالغاندا «پەرۋەردىگار، يالغۇزىمەن، غەستەمەن، بىچارە-مەن.» دەپ زارلىنىپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭغا غايىپتىن شۇنداق ۋەھى كەلگەن ئىشى: «ئەي، مۇسا، مەندەك دوستى بولمىغان يالغۇزدۇر. مەندەك تىۋىبى بولمىغان ئادەم غەستەمدۇر. مەن بىلەن ئالاقىسى بولمىغان بەندە ئاجىز ۋە چارسىزدۇر.» يەسەۋىينىڭ زامانداشلىرى خۇدانى ئەڭ ۋاپادار دوست، بارچە مۇشكۈللۈكلەر-دىن قۇتقۇزغۇچى نىجاتكار دەپ بىلىشكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئەيىبلەش گۇمراھلىق بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ناۋائىمۇ يەسەۋىيگە ئىزداشلىق قىلىپ، مەخلۇقتىن يەنى يارىتىلغاندىن ئەمەس، بەلكى خالىق يەنى خۇدادىن مەدەت، نىجات تىلەشنى تەرغىپ قىلغان:

ھىچ ئىش ئۆلمەس ئەيرو خالىق ئەمرىدىن،
ئىلتىجا مەخلۇققە كىلىترمە كۆپ.
«زالىم ئەگەر جاپا قىلسا ئاللا» دېيىشنىڭ باشقا تەرىپىنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتەيلى. زالىملار جەبرۇ-جاپا ۋە ئادالەتسىزلىكلەرنى كۆپەيتكەنچە رى خورلانغان ئاممىنىڭ ئەھۋالى شۇنچە ئېغىرلىشىپ بارىدۇ. بۇ - تەبىئىي. بىراق ئەلشىر ناۋائى ئېيتماقچىكى مەزلۇملار چەككەن ئازاپلارمۇ زايە كەتمەيدۇ. زۇلۇم، جاپا قانچە كۆپەيسە، زۇلۇم سالغۇچىلارنىڭ خاتىرجەملىكى شۇنچە بۇزۇلىدۇ. ناۋائى بىر رۇبائىدا يازىدۇ:
بولماق خوش خوش ئەمەس قىلغاندىن خوش دىل
ئەنگە،
ئۆز زۇلمىدىن يوق ئۇلغوسىدۇر قايىل

سېغىنغان، مۇھەممەد پەيغەمبەرنى ئىززەتلىگەن ۋە قەدىرلىگەن. بىراق بۇلار ئۆتمۈش. نېمىكى ئۆتۈپ كەتكەن بولسا ئۇ تارىخ. تارىخنى بولسا ئۆزگەرتىپ بولمايدۇ.

توغرا، يەسەۋىي كىشىلەرنى خۇداغا سېغىنىشقا چاقىرىغان. ئويلاپ كۆرەيلى، ئۆتمۈشتە ياشاپ ئىجاد قىلغان شەرقنىڭ قايسى بىر ئۇلۇغ شائىرى كىشىلەرنى خۇداغا سېغىنىمىزغا چاقىرىغان؟ ھاپىزمۇ، يا سەئىدىمۇ؟ ناۋائىمۇ يا بابورمۇ؟ يەسەۋىي شېئىرلىرىدا «زالىمغا قارشى باش كۆتەرمە» دېگەن پىكىر يوق. بەلكى زالىمنى يېڭىشكە بولغان ئىشەنچ ۋە دەۋەت بار. «ھەقدىن ئىشىتىپ بۇ سۆزلەرنى ئەيدىم مەن»، - دەيدۇ ئۇ. بۇ ئادەتتىكىچە ئېتىراپ ئەمەس. «ھەقدىن ئىشىتىپ» دېگىنى قۇرئانغا ئىشارە. دېمەك، ئۇ ھىكمەتتىكى غايىنى قۇرئاندىن ئۆزلەشتۈرگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇنىڭدىكى، بىزنىڭ ھىلقى ئالىملىرىمىز «بويۇن سۇغىل» ئىبارىتىنى ياراتقاندا ئەمەس، بەلكى زالىمغا «بويۇن ئەگ» دېگەن مەنىدە چۈشىنىپ، شۇ بويىچە ئىزاھلىغان. ھالبۇكى بىرىنچى ئىككى مىسرادىكى مەنتىق مۇنداق: «زالىم ئەگەر جاپا قىلسا ئاللا دېگىل. مۇناجەتلەر ئوقۇپ ئۇنىڭدىن مەدەت ۋە قۇۋۋەت تىلە. يالغۇز ھەققىلا بويۇنغىنى ئەگ» ئۇ بېيىتتىكى پىكىر ئەنە شۇنداق چۈشىنىلىشى ۋە شەرھىلىنىشى كېرەك.

«خۇدانىڭ قوللىشى، بۇ بىر غەلبە. بۇ ئەقىدە بىلەن مۇسۇلمانلارنى خۇشال قىل!» ، «خۇدا ئەڭ ئىشەنچلىك خالاسكار»، «ئاللانىڭ ياردىمى بولغىنى ئۈچۈن غەلبە مۇقەررەردۇر.» ، بۇلار قۇرئاننىڭ كەلىمىلىرى. مۇھەممەد فوزۇلى «تەڭرى ئادىلدۇر، ئۇ شۇنچىلىك بۇرۇچلۇقكى، زالىمنى ھامان جازالايدۇ.» دەپ يازىدۇ. بۇنداق ئەقىدىلەرگە يەسەۋىي ئىشەنچسىزلىك كۆرسىتەرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئان دۇنيانىڭ بىرىنچى. باش كىتابى ھېسابلانغان. ئۇنىڭ ئېتىقادىدا بۇ كىتاب خەلقىنىڭ «ئارقانى» (ئارغامچىسى) دەك كىمپ. شۇ ئارقانغا ئېسىلىپ يۈكسەكلىككە تەلپۈنىگەن كىشى ئاخىرقى ھېسابتا زالىمنىڭ ئارقانغا ئېسىلىدۇ.

كۈرەش ۋە غالىپلىققا ئۈندەش روھىدا يېزىلغان بولسۇن، ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي تەتۈر خۇلاسىلار چىقىرىلسۇن، بۇ پىكرى تۆۋەنلىك بولماي نېمە؟ تەن ئالماي تۇرالمايمىزكى، بىزدە شېئىر ئىلمىنىڭ راۋاجى خىلىلا سۇس. شۇنىڭ ئۈچۈن پولىپونىك (كۆپ قاتلاملىق) تەپەككۈر خۇسۇسىدا تېخى جىددىي ئويلىنىپ كۆرۈلۈپتى. پولىپونىيە بىزچە ئېيتقاندا، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ مەنىلىك، كۆپ ئاھاڭلىق دېگەنلىك بولىدۇ. پولىپونىك تەسۋىر ئەسەرگە بىر نەچچە مەنا ۋە ئاھاڭلارنى سىغدۇرۇشنى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرىدۇ. بۇنىڭدا پىكىر چاپىنالمىدۇ. شېئىر سۆزۋازلىق ۋە پىكىر يالاڭچىلىقىدىن خالاس بولىدۇ. پولىپونىك ئىپادىلار شېئىردىكى مەلۇم بىر ئوبراز ياكى بەلگى تەسىرىدە كۆپلەپ ھاياتىي ھادىسىلەر ھەققىدە پىكىرلەشكە يول كۆرسىتىدۇ. پولىپونىك ئۇسلۇپتا تەسۋىر ۋە مۇناسىۋەت بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، تەپەككۈر ھورۇنلىقى ۋە پىكىر گادايلىقىغا شەپقەتسىز قارشىلىق سېزىلىدۇ. كىتابخان ئېيتىلغان سۆزدىن ئېيتىلمىغان سۆزلەردە ھەقىقەتنىڭ كۆپلىكىنى ھېس قىلىپ، ئەشۇ ھەقىقەتلەرنىڭ مۇھاكىمە دېڭىزىغا شۇڭغۇيدۇ.

بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا پولىپونىك تەپەككۈر ئەھمىد يەسسەۋىدىن باشلىنىپ، ناۋائى شېئىرىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. يەسسەۋىينىڭ يۇقىرىدىكى ھىكمىتىمۇ پولىپونىك تەپەككۈرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنى تەسەۋۋۇپ ئەھلى تۆۋەندىكى مەزمۇندا قوبۇل قىلغان: ھەدىسلەردىن بىرىدە «كىچىك كۈرەشتىن ئۇلۇق كۈرەشكە قايتماقتىمىز»، دېيىلگەن. بۇ ئۇلۇغ كۈرەش - نەپىسگە قارشى كۈرەش، دۇنيادا نەپىسگە تەك كېلىدىغان زالىم يوق. نەپىسنىڭ يوشۇرۇن زولۇملىرى چەكسىزدۇر. يەسسەۋىي بىر قاتار ھىكمەتلىرىدە نەپىسگە زالىم سۈپىتىنى بەرگەن: «زالىم نەپىس ھىچ قۇيمەين ئوتقە سالىدى.» ھەقىقىي تونىماسلىق، بىغەملىك، تەكەببۇرلۇق، غەيۋەت ۋە بۆھتانلاردىن تىلنى تارتىماسلىق بۇ شەپقانلىق ۋە نادانلىقتۇر. خوش، «نەپىس بېشىنى» يانچىشنىڭ چارىسى بارمۇ؟ يەسسەۋىينىڭ

ئىگە. بۇ پاجىئە قىسمىتىدىن زالىمنىڭ قېچىپ قۇتۇلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن ھەقىقەت جازاسىغا مەھكۇم. مەزلۇملارنىڭ نالىم پىغانلىرى كۆكلىرىگە يەتكەندە ياراتقۇچى زالىملارنى قەھرۇ - غەزەپ بىلەن «مۇكاپات» لايدۇ. ناۋائىنىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىسىدا دەل مۇشۇ مەسىلە ھەققىدە پىكىر بايان قىلىنىدۇ:

زالىمكى شىئار ئەتتى جەفا پايەسىن،
ئۆز ۋايەسىن ئىستەپ ئالدى ئەل ۋايەسىن.
قەيدىن تاپقى ھەيات سەرمايەسىن،
ھەق ئەيلەدى قىسقە ئومرىن سايەسىن.
شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ غەزەز ۋە مەنەئەتلىرىنى كۆزلەپ ئەلگە جاپا قىلغان زالىم ئۈچۈن «ھايات سەرمايىسى» يوق. ئەجەبكى، شۇنداق سۆزلەرمۇ تەتقىقاتچىلارغا ھىكمەتتىكى پىكىرلەرنىڭ مېغىزىنى چىقىشىغا ياردەم بەرمىگەن بولسا؟ يەسسەۋىي تەرىقىتىنىڭ ئاساسلىرى ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان «پەقىرنامە» رىئالىسىدا ۋە ئۇنىڭ ئىزداشلىرىنىڭ بىرىنىڭ «جەۋھەر رول ئەبرار» ئەسىرىدە پورۇتۇلغان. بۇ كىتابتا يەسسەۋىي تەرىقىتىنىڭ سۈننەتلىرىدىن بىرى «زالىم ۋە مۇناپىق كىشىلەرگە ئىتائەت قىلماسلىق» دەپ يېزىلغان. مۇشۇ بىر دەلىلنىڭ ئۆزىلا يەسسەۋىينىڭ «زالىم سۈيەر» ئەمەلىكىنى ئىسپاتلىمايدۇ؟

ئىبىن ئەرىبىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىنسان ئۆزىدىن، ئۆزلۈك ماھىيىتىدىن قۇتۇلمىسا، ھەر قانچە سېغىنغان بىلەنمۇ خۇدا ئۇنىڭغا ھىچنەرسە ئاتا قىلمايدىكەن. يەسسەۋىي مۇشۇنداق ئەقىدىلەرنى تولۇق ھېسابقا ئالغان. قۇرئاندا قايتا - قايتا قەيت قىلىنغانىدەك، ئالەمدە يالغۇز خۇدالا يىڭىلىمىس، شۇنداقلا ئۇ قۇدرەتلەرنىڭ قۇدرىتىدۇر. خوش، شۇنداق ئىكەن يەسسەۋىي ھىكمەتتىكى دەۋەتنىڭ «خۇدا قەھىر ئەتسە ھەر قانداق زالىم يىڭىلىدۇ. ھەقىقىي تونىغانلار خۇددى ھەقتەك شىجائەتلىك بولىدۇ ۋە ھېچقانداق ۋاقىتتا زالىملارغا بويسۇنمايدۇ.» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن ئايان بولمايدۇ؟ رۇبائى ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن زۇلۇم ۋە زوراۋانلىققا قارشى،

«ئاللا دەيدىم، شەيتان مەندىن يىراق قاچتى، ھەيۇ ھەۋەس مائۇمانلىك تۇرماي كۆچتى» دېگەن سۆزلىرىنى ئەسلەپلى. ھاۋايىو - ھەۋەس ۋە ھەممە مەنەنلىكلەرنىڭ يىلتىزى بولغان نەپسىمۇ «ئاللا» دېگەندە يېڭىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، «ئاللاھ سىرى تولغانماق» - نەپسىدىن كەچمەكتۇر.

ئەي بىخەبەر، ھەققە كۆڭۈل يۈگۈرتىدىڭ، دۇنيا ھەرام ئەندىن كۆڭۈل ساۋوتىدىڭ. نەفسىدىن كېچىپ ئاللاھ سىرى تولغەنە، دىڭ.

بۇ نەپس ئۈچۈن زارو ھەيران بولدۇم مەنا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەھمەد يەسەۋى «نەپسى باشغە يۈز مىڭ بالا» ياغدۇرۇش تەشۋىشىگە چۈشكەنلەرگە قارىتا «زالىم ئەگەر جەفا قىلسا ئاللا دىگىل، ئىلكىڭ ئاچىپ زارى ئەيلەپ بويىن سونغىل» دېگەن. بۇ پىكىر «نەفسىدىن كېچىپ ئاللاھ سىرى» تەلپۈنىگەن يەنى ئىشقى ئىلاھىدىن مەھرۇم كىمىسىلەرگە بىر نەسەت بولغان. بىز ئۈچۈن مۇھىمى، بۇنىڭدا شائىرنىڭ نەپسىگە نىسبەتەن شەپقەتسىزلىكى ۋە غايىۋى پاكلىنىش پىكىرىنى كۆتىرىشىدۇر. ئەخىر ناۋائىمۇ «تا نەپسىمۇ ھەۋا قەسىرى» يېقىتلىمىغىنچە، «ئەل شادئۆلمەس، مەملىكەت ئاباد ئۆلمەس»، دېگەن - غۇ. ئەھمەد يەسەۋىي ھىكمەتلىرى ئۈچۈن كۆپ سادالىق ئالاھىدىلىكىمۇ خاس غۇسۇسىيەتلەردىن بىرىدۇر. لېكىن بۇ سادالار ئىچىدە دانىشمەننىڭ ئاۋازى ھاكىم. ئۇلاردىن شەيخنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. بەزى ھىكمەتلەردە ئاشىقنىڭمۇ، دەرۋىشنىڭمۇ، دانىشمەننىڭمۇ ئاۋازى ياڭرايدۇ. لېكىن بۇلار ئارىسىدا ئىزچىللىقى ۋە پائالىيىتى بىلەن يەنە ئىككى ئاۋاز ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىن بىرى - گۇناھ «پەلسەپەسى» نى تەستىقلايدۇ. بۇ - گۇناھكارلىقنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئادەمنىڭ ئاۋازى. مانا، ئاڭلاڭ:

ساقى ساقال خوپ ئاقەردى كۆڭلۈم قەرا،
رۇھى مەھشەر رەھىم ئىتەسەڭ ھالىم
تەباھ.

سىنگە ئەيان ئەمەلسىزمەن، كۈپىدىر گۇناھ،
جولمەلەك يازوقلەرىم، بىلدى، دوستلار.

بۇ ئاۋاز ساھىبىنىڭ نەزەرى ئۆتكۈر. ئۇ ئۆز گۇناھلىرىغا مەردانە نەزەر تاشلايدۇ ۋە بۇنىڭدىن تاقەتسىزلىنىدۇ، «تاقەتسىز يوق ئەگەر باقسام گۇناھىمگە». «گۇناھ دەردى كەسەل قىلدى بىمار بولدۇم». دېگەن كىشى «بىمارلىق» تا ئىمان پاكلىقىنى كۆزلىگەن شەخستۇر. ئۇنىڭدا تەن بەرمەس ۋە تەن بەردۈرۈش قابىلىتىمۇ بار. ئۇنىڭ «نى قىلغىسەن گۇناھلەرنىڭ تاغدىن ئاغىر»، دېگەن سوراق سۆزلىرىنى مۇنداقلا ئاڭلاش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئاۋاز يالغۇزچىلىقى بىلەن دېھقاننى قاتتىق جەلب قىلىدۇ ۋە قەلبىتە ئۆز - ئۆزىگە بىلەن قىلىش، ئۆزلىگىنى تەكشۈرۈش ئىزتىراپىنى قوزغايدۇ. ئۇ ئىنسان ئۆمرىنىڭ ھەرىكەت سۈرئىتىنى بەكمۇ ئىنچىكە تاللايدۇ: «ئەياغافىل، ئۆمرىڭ سېنىڭ ئۆتەر يەرلەك...» . شامالەك چېپىپ ئۆتىدىغان ئۆمۈرنى مەزمۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن بولسا مەردانلىق كېرەك.

مەلۇمكى، IX ئەسىردە تەسەۋۋۇپتا مەلامەتتە مەزھىپى مەيدانغا كەلگەن. بۇ مەزھەپنىڭ مەركىزى نىشانپور بولغان. ئى. بىرتىلىس مەلامەتتە مەزھەپىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئۈچۈن ئۆز - ئۆزىنى كاسىلاشتۇرۇش ۋە يۈرەكنى پاكلاشنىڭ باش ۋە زىيە ئىكەنلىكىنى يازغان. لېكىن بۇ ئىش مۇتلەق شەخسىي ھەرىكەت تۈسىدە، ئەتراپتىكىلەردىن يوشۇرۇن ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى شەرت بولغان. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، مەلامەتتە بۇ ئىنساننىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەھلىلىدىن ئۆتكۈزۈش، ئاشكارىلانغان نۇقتىلار ئۈچۈن ئۆزىنى ئايماسلىق ۋە ئۇلارنى مەلامەت تىلىدا پاش قىلىش يولىدۇر. بۇ يولدا ئادەم ھەممە يامان خىسەلتىرىنى زادى يوشۇرماستىن ئاشكارە قىلىۋېرىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ ياخشى پەزىلەتلىرىنى قەتئىيەت بىلەن پىنھان ساقلايدۇ. ئۆزگىلەرنىڭ يالغان ۋە رىياكارلىقلىرىدىن كەپ ئېچىش ئاسان. بىراق ئۆزىڭدىكى يالغان ۋە ئىككى يۈزلىمىچىلىكنىڭ پەردىسىنى يىرتىش مەردانلىق تەلپ قىلىدىغان ئىشتۇر. مەلامەتتە چىلەر دەل مۇشۇنداق مەردانلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغان كىشىلەردۇر. ئەھمەد يەسەۋىيىمۇ

مەزكۇر مەزھەپنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھىكمەتلىرىدە مەلامەتتە قانۇن-قائىدىلىرى ئاساسىدا پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئادەمنى ئۆز - ئۆزىگە تەقىدى نەزەر بىلەن قاراشقا دەۋەت قىلغان.

دىن گۇناھنى قارىلايدۇ. ئەمما گۇناھىغا بولغان ئىقرارلىقنى قوللايدۇ. شارل پىگى: «گۇناھكار خىرىستىئانلىقنىڭ قەلبىنى چۈشىنىدۇ. ھىچكىم خىرىستىئانلىقنى گۇناھكار دەرىجىسىدە چۈشىنەلمەيدۇ.» دەيدۇ. گۇناھ ھېسسىياتلىرى ئەھمەد يەسەۋى ھىكمەتلىرىدە دىننىڭ دىلىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئىستەكلىرى بىلەنمۇ چېتىلىپ كەتكەن.

ئەندى ئىككىنچى ئاۋاز، باشقا بىر يۈكەك ماھىيەتنى ئاچىدىغان ئىلاھى ئاۋازدۇر. ئىنسان ھاياتى قانچىلىك ئۆتكۈنچى، كۈلپەت ۋە مۇشەققەتلەرگە تولغان بولمىسۇن، ئۇ يەنىلا كامىللىققا ئىنتىلىشى شەرت. كامالەت يولىغا چۈشكەن ئىنساننى ۋىجدان روھى ئاغرىقلارغا كىرىپتار قىلىپ، ئەلەمگە يۈزمۇ - يۈز قىلىپ لويدۇ، يۈرەكنى گۇناھ ۋە قورقۇش، شۈبھە ۋە ئىشەنچ ئارىلاپ ئېلىپ ئۆتىدۇ. ئويغاق ۋىجدان ئەڭ ئاخىرقى چېگرىلارغىچە ئادەمنى يالغۇزلاندۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆلۈم چېكىنىدۇ. ئەبەدىيەتكە بولغان ھەقىقىي ئىشەنچ شۇنىڭدىن باشلاپ توغۇلىدۇ. بۇ ۋىجداننىڭ ئەخلاق بىلەن ئالاقىسى يوق. قانۇن - قائىدىلەردىن يىراق. ئۇ ئەركىن روھ بىلەن ياشاش سىرلىرىنى ئاچىدۇ. ئەقلى دولقۇنلارنى يېڭىپ، ئىتائەت زەنجىرلىرىنى ئۆزىدۇ. ئۇ ئىنساننى ئەڭ ئىلاجىسىز، ئەڭ كۈلپەتلىك ۋە زىئەتلەر دىمۇ يولسىزلىقتىن خالاس قىلىدۇ. بۇنى شەخسنىڭ ئۆز ۋىجدانىغا بېرىش يولى دەپ ئاتىسا توغرا بولىدۇ. شۇ يولنى تاپقان ئادەملا خۇدا تەرەپكە تەلپۈنىدۇ. تەلپۈنگەنسىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان مۇرەسسەسىزلىكى ئارتىدۇ. ئەھمەد يەسەۋىدە ئەنە شۇنداق. بۇنى ئۇ «ھەقىقەت دەرياسىدىن» كېچىش دەپمۇ خاراكتېرلىگەن:

ھەقىقەتنىڭ دەرياسىدىن كىچىغان كىشى، ئۆزى مۇڭلۇغ، كۆڭلى سىنۇق، كۆزدە

ياشى.

خارلىق، زارلىق مەشەققەتدۇر دائىم ئىشى، دىدارىنى تەلپ قىلىپ تەپار دوستلار. يەسەۋىي «ئاشىق بولساڭ ئىشىق يولىدا فەنا بولغىل، دىدار ئىزلەپ، ھەسرەتتە ئەدا بولغىل» دېگەندەك مىسرالىرىدا ئۆلۈم ئۈچۈن «ئۆلگەن» كىشىلەرنىڭ ئىلاھى - پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئۆلمەسلىكنىڭ سىرنى ئۆزلىرىچە كەشىپ قىلغان زاتلار شۇلاردۇر. خارلىق، زارلىق ۋە مۇشەققەتلەر گىردابىغا تاشلايدىغان بىر ئازابنى ئۇلار يۈزلەپ خۇشاللىقلارغىمۇ ئالماشتۇرمايدۇ. گەپ شۇندىكى، يەسەۋىيىنىڭ غايىۋى - بەدىئىي ئەنئەنىلىرى ئەشۇ زامانلاردىلا قېتىپ ياكى توختاپ قالمىغان. ئۇ ياكى بۇ شەكىللەردە داۋام قىلغان. ناۋائى، مەشرەپ ياكى باشقا شائىرلار ئىجادىيەتتە يەسەۋىي ئەنئەنىلىرىنىڭ تەسىرىنىڭ ناھايىتى ئېنىق مەۋقۇتلىقىنى قانداق ئىنكار قىلىش مۇمكىن؟ راستىنى ئېيتقاندا، دۇنيا شېئىرىيەتتە يەسەۋىي تەجرىبىلىرىنى ئالاھىدە ھادىسە دېيىشكە بولمايدۇ. ئەرمەن شائىرى گرىگور نارىكاسىنىڭ «موسىبەتنامە»سى، يونوس ئەمرونىڭ «دىۋاننىڭ ئومۇمىي روھى» ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن يەسەۋىي تەجرىبىلىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. پەرقى شۇنىڭدىكى، يەسەۋىي پەقەت يونوس ئەمرودىن بۇرۇنراق ياشىغان. يونوس ئەمرو يازىدۇ:

ھەقدىن مەنگە نەزەر بولدى،

ھەق ئىشگىن ئاچار بولدۇم.

كىردىم ھەقنىڭ غەزەبىگە،

كىردىم گەۋھەر ساچەر بولدۇم.

ئەخىر ئەھمەد يەسەۋىيىمۇ دەل شۇ ئېھتىياج ۋە مەقسەت بىلەن ھىكمەتلەر ئېيتىمىغانمىدى؟ «تالىپلارگە دورىدۇ گەۋھەر ساچتىم مەنا»، دېگەن يەسەۋىي تۈركى شېئىرىيەتتىكى يونوس ئەمروغا ئوخشاش سۈيى شائىرلارغا ساۋاق بولالايدىغان بۇنداق پىكىرلەرنىمۇ بايان قىلغان:

ھەق يولىگە كىرىپ بۆلمەس پاك بولمەسەڭ،

لامەكاندە ھەقدىن سەباق ئالدىم مەنا. كەلۋەتتە، يەسسەۋىيىنىڭ بەزى كەسەرلەرگە بولغان مۇئەللىپلىك مەسىلىسى ھازىرمۇ مۇنازىرىگە مۇھتاج. «دېۋانى ھىكمەت» نىڭ كېيىنكى كەسەرلەردىكى نۇسخىلىرىدا شائىرنىڭ ئىزداشلىرى تەرىپىدىن توقۇلغان بەزى نەرسىلەرمۇ يوق ئەمەس. بۇ ھەقتە بىر مۇنچە گەپلەرمۇ ئېيتىلدى. لېكىن يەسسەۋىي ئىجادىيىتىنى ئەدەبىياتىمىزنىڭ «خەۋپلىك مەيدانى» غا ئايلاندۇرماستىن، ھەقىقەتنى ئاشكارىلايدىغان ئامىللارنى ئىزدەش كېرەك. ئۇستاز مەقسودشە يىخزادە دەل مۇشۇ مەسىلىگە ئۆز زېھنىنى بېغىشلىغان: «شۈبھىسىزكى، خوجا ئەھمەد يەسسەۋىيىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان «ھىكمەت» كىتابى كېيىنكى چاغلاردا تىل ۋە مەنا تەرەپلىرىدىن قانچىلىك ئۆزگەرۈلگەن بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئەسلى ۋەزنى ئاۋۋالقى ھالىچە قالغان، چۈنكى، بەزىلەرنىڭ ئىلگىرىكى ۋەزىنىنى شۇنچە يىلتىزلاردىن ئۆزگەرتىپ، قايتىدىن ئىشلىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا بۇ ئەسەرنىڭ ۋەزنى ئەسلى ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىشلىگەن ھالىچە ساقلىنىپ قالغان.» دېمەك، ۋەزىنگە ئاساسلىنىپ تىل ۋە مەنا ئۆزگىرىشلىرىنى تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بار. شۇرق پوئىتىكىسىدا ۋەزىن ئىلمى مۇستەقىل ساھە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا گەرچە ئارۇز ۋەزىنىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى مۇھاكىمە قىلىنسىمۇ يەسسەۋىيگە ئوخشاش شائىرلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى تەتقىق قىلىشقا بەلگىلىك ياردىمى بولىدۇ.

يەسسەۋىي تۈركىي تىلدا ھىكمەت ئېيتقان پەيلاسوپ شائىر سۈپىتىدە ناھايىتى زور شۆھرەت قازانغان. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ ھىكمەتلىرىنى «رېئاكسىئون شەيخ» نىڭ شېئىرى ۋەز - نەسەپتلىرى دەپ ئەمەس، بەلكى سۈپى شائىرنىڭ شېئىرىي كەسەرلىرى سۈپىتىدە ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىش لازىم. موللايىۋنىڭ ئەھمەد يەسسەۋىيگە بېغىشلىغان ماقالىسىدا مۇنداق جۈملىلەر بار: ئەھمەد يەسسەۋىيىنىڭ ھىكمەتلىرىدە

سىرلار ئالسىمگە غەرق بولۇش بىلەن تەركىدۇنياچىلىق بىر - بىرىگە چېتىشىپ كېتىدۇ. ئەھمەد يەسسەۋىي «ئۆلمەستىن بۇرۇن ئۆلگىن» دېگەن ئەقىدىنى تەشۋىق قىلىدۇ. بۇ كىشى پۈتۈن دۇنيادىن، ئۆزلىكىدىن، ھاياتىنىڭ نېمەتلىرىدىن ۋاز كېچىش، ئۆزىنى ھەر تەرەپتىن قىيناپ ئۆلۈمنى يېقىنلاشتۇرۇش كېرەك، يەنى تىرىك مۇردا بولۇش كېرەك، دېگەن سۆزدۇر. بۇ سۆزلەردە پانا پەلسەپىسى - زادىلا ھېسابقا ئېلىنىمىغان. ئەھمەد يەسسەۋىي مۇنداق دېگەن: مەن يىگىرمە ئىككى ياشىدا فەنا بولدۇم. مەرھەم بۇلىپ چىن دەردلىككە دەۋا بولدۇم. يالغان ئاشق چىن ئاشققە گۇۋاھ بولدۇم. ئۇل سەبەبىدىن ھەققە سېغىنىپ كەلدىم مەنا. بۇ يەردىكى پانا - پوئىتىنىڭ ئوبرازى ئۇنىڭدىكى مەنىنى كىممۇ ئۆزلىكىدىن كېچىپ تەركىدۇنيا بولۇش دەپ چۈشىنىدۇ، كىممۇ خۇدانىڭ ئىشقىغا غەرق بولۇش مەزمۇنىدا قوبۇل قىلىدۇ. باشقا بىرسىدە بولسا ئۇ پىكىر قوزغايدۇ. ئالايلىق، پانالىق - ئۇمىدىسىزلىك ۋە چۈشكۈنلۈك ھېسابلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا شائىر نېمىشكە «چىن دەردلىك» ئىبارىسىنى تىلغا ئالغان؟ ھاياتتىن كۆڭلىنى سوۋۇتقان ۋە ئۆلمەستىن بۇرۇن ئۆلۈش قەستىدىكى كىشىنىڭ راس ياكى يالغان بىلەن نېمە ئىشى بار؟ ھەققە سېغىنىش بۇ بىر غايە ئەجەبنا بۇ يۈكسەك غايىدىن ئىادەم خۇنۇكلەشمە؟ ئەھمەد يەسسەۋىي بىر ئورۇندا، «ھەقىقەتنىڭ مەناسىغا يەتكەن كىشى، بېھۇد بولۇپ كۆيۈپ يانار ئىچى - تېشى» دەيدۇ. مۇتەپەككۈر شائىر ھەقىقەتنىڭ مەناسىغا يېتىپ، شۇ تۈپەيلىدىن «ئىچى - تېشى» يورۇشقان ئادەملەرنىڭ دىدارىنى سېغىنىدۇ. ئۇنىڭ نەزىرىدە كىملىرىدۇر ئىشقا ئېتىقادقا سادىق كىشىلەر بولۇپ كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئۇ نېمىشكىدۇر بۇنداق كىشىلەردىنمۇ مۇناپىقلىق بارلىقىنى سېزىدۇ: كۆز ياشىغىنى رىيا قىلمە ھەقىنى تەنى، ھەقى تەئالا سۆيگەنلەرنى گىرىيان قىلۇر بەلەت

پىكىرسىزلىك زۇلمىتىدىن روھى - دىلى قاراغۇلاشقان ئەمەلدارلارنىمۇ ئەشەددى نادانلار. نىك سىپىگە قوشقان. شائىر ھالال بىلەن ھارامنىڭ پەرقىگە يەتمەيدىغان نەپىس پەرس خالاپىق ئۈچۈن «مەلا ئىكەن» ئۇيلىدۇ. ئۇ «ئاقىل ئىرسەك ئىرنەلەرگە خىزمەت قىلغىل» دېگىنىدە، «مۇھەببەتنى مەيدانىدە جەۋلان» قىلىپ، «ھەقىقەتنى دەرياسىدەن گەۋھەر ئالغان» مەرت كىشىلەرنى نەزەردە تۇتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى بۇنداق ئادەملەرنى ئىزلىمەن دەپ ئاخىرى مانا بۇنداق ھالەتكە يېتىدۇ:

يەر ئاستىغا قاچىپ كىردىم نادانلەردىن،
ئىلىكىم ئاچىپ دۇئا تىلەپ مەردانلەردىن.
غەرب جانىم يۈز تەسەددۇق دانالەردىن،
دانا تاپماي يەر ئاستىغا كىردىم مەنا.

ئەمەد يەسەۋىينىڭ دانالىق توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى - غايىۋى چۈشەنچە. شۇنىڭ ئۈچۈن دانا ئادەملەردىن ئۇنىڭ كۈتىدىغىنى ناھايىتى چوڭ. مەسىلەن، ئۇ «ئاخىر زەمان ئالىملىرى زالىم بولدى، خوشامەد ئەتگۈۋچىلەر ئالىم بولدى» دېگىنىدە زامانىنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن پايدىلىنىپ ئۆزى بىرەر كارامەت كۆرسىتىش خىيالىنى ئىپادىلىمىگەن. ئۇ ئالىمنىڭ خۇشانىتى زالىملىق، خوشامەت ئارقىلىق ئالىملىققا ئېرىشىش - ئىلىم ئەھلىنىڭ ئىختىيارى رەۋىشتە زۇلۇمكارلار سېپىگە قوشۇلىشىدۇر، دەپ بىلگەن. دەرھەقىقەت، ئالىم بىلەن زالىمنى بىرلەشتۈرگەن زامانىنىڭ ئىستىقبالى نېمە بولۇشى مۇمكىن؟ شائىر باشقا بىر رۇبائىسىدا «دانا تۇپراق، نادانلارنىڭ كۆكىسى بەلەند» دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ «ھەق ئەئالا» غا بولغان تەقىدى مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرگەن. ئۇ ئاللاھ ۋاسالىغا تەلپۈنۈشنى سۆيىدۇ. كۈنۈ، تۈن خىيالىدا ياندى. تەڭرى دەرگاھىغا يورۇق يۈز بىلەن بارالماسلىقىدىن تەكرار - تەكرار ئۆكۈندۈ. لېكىن ئۇلارنىڭ مەركىزىدە كۈندىلىك تەشۋىش، ئۆتكۈنچى ھەۋەسلەردىن كۆڭلىنى ئازاد قىلىشتەك كۈچلۈك ئىستەك ياتىدۇ. بۇ ئىستەكنى روھنىڭ

شائىر ئەنە شۇنداق چىن ئىنسانلارغا ئىشىنىدۇ. ساختىلىق قىلماستىن كۆز ياش تۆككەن ئاشىقلارنىڭ پىكىر ۋە قاراشلىرىنى ياقلاپ ھىكمەتلەر سۆزلەيدۇ. ئۆز ھىكمەتلىرىنى پەقەت دىلى ئەينەكتەك پاكىز ۋە نۇرلۇق بولغان ئاشىقلارنىڭلا ئاڭلىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ:

مېنىڭ ھىكمەتلەرىم ئاشىققە ئەيتىك،
دىلى ئاينەدەك سادىققە ئەيتىك.

ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا نادانلىق دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئاپەتتىن ئەمەد يەسەۋىچىلىك ئەلەم چەككەن بىرەر شائىر بولمىسا كېرەك. نادانلىق - خەلقنىڭ كۈلىپىتى. نادانلىق - ئالاھىدە بىر خىل ياۋۇزلۇق. نادان ئادەم - ئەقىل جاللاتى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن يەسەۋىي، دۇئا قىلىش نادانلارنىڭ يۈزىن كۆرمىي، دەپ يالۋۇرغان ۋە ئوڭلاپ ھىكمەتلىرىنى دەل شۇ نادانلىقتىن شىكايەت قىلىش مەزمۇنىدا ياراتقان:

دۇئا قىلىش نادانلەرنى يۈزۈن كۆرمىي،
ھەق ئەئالا رەھىق بولسا بىردەم تۈرمىي.
بىمار بولسا نادانلەرنى ھالىن سۈرمىي،
نادانلەردىن يۈزۈمىڭ جەفا كۆردۈم مەنا.

يەسەۋىي بۇ قارارغا بىردىنلا كېلىپ قالغان، ئەلۋەتتە، ئۇ نادان بىلەن «ئۆلپەت» مۇ بولۇپ كۆرگەن. لېكىن بۇنداق ئۆلپەتچىلىكتىن باغرى كۆيۈپ، جېنى قاخشىغان، مۇبادا ئەگرىلىك يول ئاتىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ناداننىڭ يولى ئەگرىلىكدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى توغرىلىققا باشلاشنىڭ ئامالى يوق. نەتىجىسىز ئۇرۇنۇش بولسا دانا كىشى ئۈچۈن غەم زەھىرىدەك ئازاب ئەھيا دوستلەر نادان بىرلەشكەن بولسا، بەغرىم كۆيۈپ، جاندىن توپۇپ، ئۆلدۈم مەنا.

توغرا ئەيتسەم ئەگرى يۈلدە بۇيىن تۇلغىرىم،
قانلەر يوتوب غەم زەھرىغە تۇيدۇم مەنا.

يەسەۋىي «زاتى بىلىم لىباسىدەن مەھرۇم»، كالتەيەم ۋە تۇراقسىز كىشىلەرنىلا نادان ھېسابلاپ قالغان. بەلكى ئۇ «ئالىمىم دەپ كىتاب ئوقۇپ» «مەنى ئوقىما» لار بىلەن

سۆزلەر سەھىرى بىلەن مەنلار قاتلاملىرىمۇ ئوبراز باغرىغا يوشۇرۇنغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كېڭىل «قانۇنلارنىڭ شەپقەتسىز كۈچى بىلەن پىكىرلەرنىڭ ناخۇش ئۇيغۇنلىقىدىن تىلىققان چېغىمىزدا، پوئىتىك ئوبرازلاردىن تەبىئىي ھالدا ئارام ۋە ساپلىق ئىزدەيمىز.» دېگەنىمىدى. يەسەۋىي كۆپچىلىك ھىكمەتلىرىدە پوئىتىك ئوبرازغا خاس كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق ئىمكانىيەتلىرىدىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلانغان.

بىشەك بىلىك، بۇ دۇنيا بارچە خەلقدىن ئۇ تەرا، ئىنانمەغل مالئىغە، بىر كۈن قولدىن كىتەرا. ئاتا - ئانا، قەرىنداش قەيىن كىتىدى - پىكىر قىل،

تۈرت ئاياغلىغ چۈبىن ئات بىر كۈن سەنگە يىتەرا. ئۇشبۇ قۇزلاردىكى ماھىيەت دۇنيانىڭ ئۆتكۈنچىلىكىدىن ئىبارەت، يالغۇز شۇ توغرىدىلىسۇ؟ ئەھمەد يۈگەنكى «ھىبىت ئول - ھەقايىق» ئەسىرىدە دۇنيانى بىر قونۇپ ئۆتۈپ كېتىدىغان راياتقا ئوخشىتىدۇ. كېيىن ئۇنىڭغا مۇنداق جانلىق سۈپەتلەرنى بېرىدۇ:

دۇنيا كىشىگە بەزىدە بىر كۈلۈپ قارايدۇ - دە، بىردىنلا قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ھۆمىيدۇ. ئۇ ھەييار ۋە ئالدامچى. بىر قولىدا ساڭا بال تۇتسا يەنە بىر قولى بىلەن ئۇنىڭغا زەھەر قوشىدۇ. ئۇ زەھەرنى باشقا يەردىن ئالمايدۇ. چۈنكى دۇنيانىڭ ئۆزى بىر يىلان. ئۇنىڭ يىلاندىك يۇمشاقلىقى ۋە يۇۋاشلىقىغا ئالداماسلىق كېرەك: يىلان يۇمشاق ئەركەن ياۋۇز فىيىل توتەر، يىراق تۇرھۇ، يۇمشاق تىب ئىنانمەغۇ. دۇنيانىڭ نەيرەك ۋە ئەپسۇنلىرى يالغۇز شۇلاردىنلا ئىبارەت ئەمەس. ئۇ بىر قارىغاندا سۆيۈملۈك ۋە گۈزەل، شۇنچا ئۇ يىلانغا ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئىچىگە مىڭلاپ كۆڭۈلسىزلىكلەر توپلانغان بولىدۇ. دۇنيانىڭ تاشقى بىزەكلىرىگە مەپتۇن بولۇپ، ئالدىراپ

ئەركىنلىكى ئۈچۈن جانبازلىق قىلىش پەلسەپىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

دۇنيا پەرەست ناچىنىسلەردىن بۇيىن تاۋلە، بويىن تاۋلەب، دەريا بۇلىب تاشتم مەنا. «دەريا بولسب تاشماق» بۇ - پانالىق شاراپىتى. دولەتپەرس، مال دۇنيا قۇللىرى بولغان ناكەسلەرگە بويۇن ئەگمەسلىكنىڭ ئاساسىي شەرتى پانالىقتۇر. ئىنسان ئۆمرىنىڭ قىسقا ۋە ئۆتكۈنچىلىكى ھەممىگە ئايان. ئەمما ئەشۇنى ياخشى بىلىسۇ، ئۆزىنى دۇنيادا زادى ئۆتكۈنچى ھېسابلىمايدۇ. نېمىشكە؟ چۈنكى ئۇ، ئىشىق ۋە تەپەككۇردا ئۆزىنىڭ باقىلىغىنى تاپىدۇ. ئەھمەد يەسەۋىي شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، بىز «نېمىشكە ئۇنىڭ دانىشمەن قەلبى بۇنچىلىك تىنجىسىز ۋە مىسكىن؟» دېگەن ئويغا كېلىمىز. بۇنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىكى، ئىلاھى مۇھەببەتكە بېرىلگەن قەلب ئاسايىشلىقىنى پۈتۈنلەي ئۇنۇتقان بولىدۇ. ئازاب ۋە دەرد ھۆكىمگە رايىشلىق بىلەن بوي سۇنىدۇ. ئەسلىدە بۇ - قەلبىنىڭ شاتلىق مۇراسىمى. چۈنكى ئۇ ئەندى ھىچقاچان ۋە ھىچقانداق ۋەزىيەتتە غەپلەت تۇتقۇنى بولمايدۇ. ئۇ يەردىن، كۆكتىن ۋە ئىنساندىن ماھىيەت ئىزدەيدۇ. بۇ مەنىدە پانا ئەھمەد يەسەۋىي ئۈچۈن ئەبەدىيەتكە ئىنتىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ك. گىلۇسىي شائىرلارغا قارىتا: «ئەگەر ھەقىقەتنى ئوبرازلىق شەكىللەردە تەسۋىرلەپ بېرەلمەيدىغان بولساڭلار، ئۇ چاغدا شېئىرىيەتنى تىچ قويۇڭلار.» دېگەن ئىكەن. بۇ پىكىرنى رەۋاچلاندۇرۇپ «ئەگەر پوئىتىك ئوبرازنىڭ دىلى ۋە تىلىنى چۈشەنمەيدىكەنەن، ئۇ چاغدا شېئىر ۋە شائىر ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارما»، دېيىش كېرەك بولىدۇ. پوئىتىك ئوبراز - ناھايىتى كۆپ قىرلىق قۇرۇلما. ئۇنىڭ ئاساسىي پەزىلەتلىرىدىن بىرى - مەزمۇندىكى قاتلامدارلىق، تۇيغۇدىكى رەڭدارلىقتۇر. ئا. لىسوۋ «پوئىتىك ئوبراز ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدا «ئوبراز - بۇ چەكسىزلىكتۇر». دېگەن: شېئىرنىڭ روھى ۋە غايىۋى قۇدرىتى ئوبرازدا مەركەزلەشتۈرۈلىدۇ.

ھاياتى مەتتىقىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەسەۋىيىنى ئامالسىزلىق پەيتلىرىدە سائادەتكە بەل باغلىيالماسلىق ھېسلىرى بەكمۇ قىيىنغان:

ئەيا دوستلەر، ھىچ بىلمەدىم مەن يۈلىمنى، سائادەتقە باغلىمەدىم مەن بىلىمنى.

غەيبەت سۆزدىن ھىچ يىغمەدىم مەن تىلىمنى، نادانلىغىم مېنى زەسۋا قىلدى، دوستلەر. ئەھمەد يەسەۋىي ئۈچۈن سائادەت ۋە ھەقىقەت مەقسەت ئەمەس. ئۇنىڭچە ھەقىقەت يۈرەكتە. ھەقىقەت ئۇ - روھ. بارلىق ۋە ئالەم بىلەن روشەن ئۇيغۇنلىققا كىرىشىش - ئالىسى سائادەت. سائادەت بۇ - مەرىپەت نۇرلىرىدىن ئالغ ۋە دىلىنى تىنىقلاندۇرۇش. شائىر ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى روھ ۋە روھى ھاياتتىكى ئۆزگىرىشلەر، يۈكسىلىشلەر ئارقىلىق ئىدرەك قىلىشنى خالايدۇ. ئۇ ئىنساندىكى ئىچكى بايلىقنى مۇقەددەس بىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تاشقى بايلىقلار بىلەن گۇناھ ۋە قاراملىقنىڭ ھەر قانداق تورىدىن ئۇ ھەزەر قىلىدۇ.

دۇنيادارلەر مالىنى كۆرۈپ ھەۋاقلۇر، مەنەنلىككە ئۇل دەۋائى خۇدا قىلۇر. مۇنداق قارىغاندا، مەنسور ھەللاجىمۇ «ئەنەل ھەق» دېگەندە خۇدالىق دەۋاسىدا بولغان. بىراق ئۇ دۇنياپەرەسلىككە ئەمەس بەلكى روھىي كامالەتكە ئىشىنىگەن. ئۇ شاھ جەمىئەتتە تاجۇ - تەخت خۇرۇرى ۋە تەكەببۇرلىقىغا بېرىلگەن شوھرەت قوللىرىدىن بولمىغان. بايلىق ۋە تەكەببۇرلۇق ئادەمنى ئۆز قەۋى ۋە ئېلىدىن يىراقلاشتۇرىدۇ. ھەققە يېتىشىش سەپىرىدە كېتىۋاتقان كىشى بولسا تەبىئەت، جانلىق مەۋجۇداد، ھەتتاكى، «قۇرت ۋە قۇشلار» غىمۇ يېقىن بولىدۇ.

يەسەۋىيىنىڭ پوئىتىك پەلسەپىسىدىكى بۇنداق ھەقىقەتلەرنى ناۋائى مۇكەممەل ئۆزلەشتۈرگەن. شۇڭا ئۇ كامىللىققا يېتىشىش، ھەققە ئېتىقاد قىلىش، مال - دۇنياغا بىرىلمەسلىكتە «تۈرك پىرى» بولغان ئەھمەد يەسەۋىيىدىن ئۆرنەك ئېلىشقا دەۋەت قىلغان:

ھەر كىشى كامىل ئىرور، بەس ئەنگە ھەق

ئۇنىڭغا كۆڭۈل بېرىش بولسا ھەممە خاتالىقلارنىڭ باشلىنىشىدۇر. دۇنيانى نەيرەگۋاز، سۇباتسىز، ئالدامچى، زالىم، ۋاپاسىز قىياپىتىدە تەسۋىرلەش تۈركى خەلقىلىرى شېئىرىيىتىدە XII ئەسىرلەردىلا بەدىئىي غايىۋى ئەنئەنە سۈپىتىدە شەكىللەنگەن ئىدى. يوسۇق خاس ھاجىپ ئۇنىڭغا «بىۋاپا دۇنيا» سۈپىتىنى بېرىدۇ. ئەھمەد يۈگنەكىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئەھمەد يەسەۋىيىلەرنىڭ تەسۋىرىدە دۇنيا پوئىتىك ئوبرازغا ئايلاندۇرۇلغان. «بىشەك بىلىك، بۇ دۇنيا، بارچە خەلقىدىن ئۆتەر» مىراسىدىكى «دۇنيا»، بىرىنچىدىن، ئەھمەد يۈگنەكىي ئېيتقانداك بىر قونۇپ كېتىدىغان «رايات» مەنىسىگە ئىگە. ئىككىنچىدىن، ئۇ ئىنسان ئۆمرىنىڭ دەرىزىسىدەك بىر گەپ. ئۇنىڭغا پىكىرەن نەزەر تاشلاپ، ئۆمۈرنىڭ نە قەدەر يۈگۈرۈكلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ تەقدىر مىسالى. ئۆمۈرنىڭ خۇددى شامالداك ئۆتۈپ ئۆگىشى تەقدىردىنمۇ ياكى دۇنيانىڭ ئىشىمۇ - بۇنى بىلىش تەس. شۇنىسى ئېنىقكى، تەقدىرنىڭ شەپقەتسىزلىكى ئالدىدا مال - دۇنياغا ئىشىنىش نادانلىق ۋە غاپىللىقتۇر» تۆتىنچىدىن، بۇ دۇنيا شۇنداق بىر «مەيدان» كى، ئۇنىڭدا ھەممە ئادەم ئاخىر - ئاقھۇتتە «تۈرت ئاياقلى چۈيىن ئات» ئۈستىدە تۇغما ۋە جانسىز ھالدا ئۇ دۇنياغا كېتىشكە مەھكۇم. ئادەم تۇغۇلۇپ نېمىشقا ئۆلىدۇ؟ ئۆلۈپ يەنە نېمىشقا تۇغۇلىدۇ؟ شەرق مۇتەپەككۈرلىرى ئۆلۈمنى تىرىكلىكنىڭ تەتۈرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ پاك تەرىپى دەپ ئېيتىشقان. نېمىشكە شۇنداق دېيىشكەن؟ بۇ ھەقىقەتنى قانداق قىلىپ چۈشىنىش مۇمكىن؟ تۈرمۈشنىڭ ئۇششاق - چۈششەك تەشۋىشلىرى ئۆلۈم ئالدىدا ئېمىگە ئەرزىيدۇ؟ ئىنسان تىرىك مۇردىغا ئوخشاش پاشماسلىقى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ۋاقىتنى ئۆلتۈرمەسلىكى كېرەك. ۋاقىتنىڭ قەھرىدىن چۆچىمەسلىك بۇ قاراملىق ۋە نادانلىق. ئۆلۈم چۈشەنچىسى ھاياتنى مەرىپەت بىلەن قەدىرلەش، ئادەم پەرزەندىنى «ئەزىز بىلىش» مەنەنلىك ۋە جاھالەت «تۈلپار» لىرىغا مەنەنلىك دېگەندەك

كېرەك؟ ئۇ ھىچقاچان ئالەمنىڭ ئايىقى ئاستىدا
 مېجىلىش ئۈچۈن تۇغۇلمايدۇغۇ؟ بۇ ھازىرقى
 زامان ئوقۇغۇچىسىنىڭ نۇقتىئىنەزەرى، چۈنكى ئۇ
 «تۇپراق» سۆزىنى ئەشۇ جايدا، يا ئۆز مەناسىدا
 ياكى ئۆلۈپ تۇپراققا قوشۇلۇپ كېتىش مەزمۇنىدا
 چۈشىنىدۇ. شۇ ئورۇندا ئەزار بەيجان ئالىمى
 كامىل ۋە لېۋىنىڭ «سۆزنىڭ سېھرى» ناملىق
 كىتابىدىكى مۇنۇ پىكىرگە نەزەر ئاغدۇرۇپ
 كۆرەيلى: «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان» فوزۇلىسى
 سەنئىتى بىلەن بىرگىدۇر. «ئىنجىل» ئىنساننىڭ
 زەھىپىلىكى، «قۇرئان» بولسا ئىنساننىڭ قۇدرىتى
 ئۈستىدە يارىتىلغان. «ئىنجىل» دا ئىنسان
 كۈچسىز. ياردەم ۋە شەپقەتكە مۇھتاج بولۇپ ھەر
 قانداق زۇلۇمغا چىدايدۇ. «قۇرئان» بولسا
 ئىنساننىڭ كۈچلۈك ۋە يەنىمۇ كۈچلۈك بولۇشىنى
 تەرغىپ قىلىدۇ. كۈچلۈك ۋە كۈچسىزلىكنىڭ بۇ
 دىنلىرى فوزۇلى شېئىرىنىڭ ئىچكى
 مەزمۇنىدۇر. «مەزكۇر پىكىرلەرنى يەنسەۋىي
 ئىجادىيىتىگىمۇ تەتبىق قىلىش مۇمكىن
 يەنسەۋىي سەنئىتىنىڭ باغرىدىمۇ، «كۈچلۈك
 كۈچسىزلىك دىنلىرى» يوشۇرۇنغان. ئۇنىڭ
 ئىنجىلىمۇ، قۇرئانمۇ بار. شائىر ئىجادىيىتىدە
 «قۇرئان» دىن ئۆتكەن غايە ۋە ئوبرازلار ئالاھىدە
 مەۋقەئىگە ئىگە. لېكىن ئۇلار قانداق
 فورمىلىلاردا ۋە قايسى مەقسەتلەردە ئۆزلەشتۈرۈل-
 گەنلىكىنى ئېنىقلاش زۆرۈر. مانا شۇ چاغدىلا
 ھەقىقەت روشەنلىشىپ، چىن ماھىيەت يۈزىگە
 چىقىدۇ.

يەنسەۋىي «توپراق بۇلغىل...»، دېگەندە
 ناھايىتى چوڭ مەقسەتنى نەزەردە تۇتقان. كېلىك،
 ئەۋۋەل، ئادەم ئاتا توغرىسىدىكى ئەپسانىنىڭ
 مەزمۇنىنى يادىمىزغا كەلتۈرەيلى. مەلۇمكى،
 دىنىي تەسەۋۋۇرلار بويىچە خۇدا دەسلەپ تۆت
 نەرسىنى ياراتقان ئىكەن. ئۇلار: ئوت، سۇ، يەر
 ۋە شامال. ئۇندىن كېيىن ئادەم يارالغان. بۇ
 ھەقتە ئەبولغازخاننىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە»
 ئەسىرىدە مۇنداق يېزىلغان: «...خۇدايى تائالا
 پەرىشتىلەرگە ئەيتىدىكى كىم، تۇپراقدىن كىشى

بەندەلىمى،
 موندىن ئۆزىگە تەمەئى كەسبى كەمال
 ئەيلەمەڭىز.
 ئالەمى فانى ئۈچۈن رەنجو مەشەققەت
 چىكەڭىز،
 مال ئۈچۈن غەم يىمەڭىز، فىكىرى مەنال
 ئەيلەمەڭىز.
 تۈرك پىرى كەبى ئالەمدىن ئىتەكنى
 سىلكىك،
 دوستدىن غەيرى تەمەنئائى ۋىسال ئەيلەمە-
 ڭىز.

ئەگەر يەنسەۋىي «ئۆتۈپ كەتكەن تەركىدۇر-
 يىچى»، دۇنيا قارشى گۇماننىڭ ھەقىقەتلەردىن
 يىراق، پەلسەپىۋى قاراشلىرى «رىئاكسىئون»
 بولغىنىدا، ناۋائى ئۇنىڭ «ئالەمدىن ئىتەك»
 سىلكىشىنى بىزگە نەمۇ قىلىپ كۆرسىتەرمىدى؟
 ياكى بۇ ئۇلۇغ شائىر بۇ شېئىرىدا يەنسەۋىينىڭ
 «دۇنيا ئۈچۈن غەم يىمە، ھەقدىن ئۆزگىنى دېمە»
 دېگەن سۆزلىرىنى ئەينەن دېگەندەك
 تەكرارلامىدى؟ ناۋائى «مال ئۈچۈن غەم
 يىمەڭىز» دەپ يەنسەۋىيدىكى «دۇنيا» ئوبرازىنىڭ
 مەنىسىنى ئوخشاش مەزمۇندا شەرھىلىگەن. ناۋائى
 شېئىرىيىتىنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن،
 يەنسەۋىي ھىكمەتلىرىدىكى غايە ۋە پوئىتىك
 ئوبرازلارنىڭ تارىخى ۋە مۇندەرىجىسىنى ياخشى
 بىلىش لازىم. بۇنىڭغا ئىستەك بولمىغاندا، ئۇ
 چاغدا يەنسەۋىي ئىجادىيىتىنىڭ غايىۋى بەدىئىي
 سىرلىرىنى توغرا ئېچىش ئۈچۈن ناۋائى
 لىرىكىسىنىڭ مەنا ۋە ئوبرازلار دۇنياسىنى
 چوڭقۇر ئۆگىنىش كېرەك. مانا، يەنسەۋىيدىن
 بىر مىسرا:

توپراق بۇلغىل، ئالەم سەنى باسب ئۆتسەن.
 بەزى يەنسەۋىي شۇناسلارنىڭ پىكىرىچە،
 شائىر خۇددى مۇشۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلىرى
 بىلەن گويىكى «خەلقنىڭ قول - ئايىقىنى»
 زالىملار ئالدىدا كىشەنلەپ قويۇشنى مەقسەت
 قىلىپ قويغان ئىمىش. دەر ھەقىقەت، ئادەم
 نېمىشكە «تاغ» بولماي، «توپراق» بولىشى

يەسسەۋىدىكى بۇ تۇپراق ئوبرازى خۇددى شۇ مەنا ۋە مەنتىقىلەردە ناۋائى شېئىرلىرىدىمۇ تەبىئىي قىلىنغان مىساللارغا مۇراجىئەت قىلايلى:

بوقەدەر مەنزىلەتو قۇربى بۈيۈك پايەبىلە،
ئۆزىنى تۇتقۇۋچى تۇپراغ ئىلە ھەمۋار قەنى؟
تۇپراق بىلەن ئۆزىنى تەڭ كۆرۈش زادى
نېمە؟ بۇ- بۈيۈكلۈك زېمىنى، ساددە ۋە
كەمتەرلىكىنىڭ يىلتىزى، كىبىر ۋە مەنەئىلىكتىن
پاكلىنىش، ئىنسانلىق مەرتىۋىسى ئالدىدا باشقا
ھەممە مەرتىۋىلەرنى نەزەرگە ئىلماسلىق.
ناۋائىنىڭ باشقا بىر غەزىلىدىكى ئېتىراپچە،
«بىۋەفالەر ئوت، ۋەفا ئەھلى ئىرۇر تۇپراق»
مىراسىدىكى «ئوت» ۋە «تۇپراغ» سۆزلىرىنىڭ
ئىككىلىسىلا پوئىتىك ئوبراز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوت
ئوبرازى ئارقىلىق بىۋاپالىقنى توغۇرىدىغان
شەيتاننى ۋە ئىنسانى خىرىسار توغرىسىدا
ئويلىنىش كېرەك. ۋاپا ئەھلىنىڭ نېمىشكە
«تۇپراق» بولىدىغانلىقىنىڭ سىرى ئەندى ئايان،
ئەلۋەتتە. كۆرۈۋاتىمىزكى، يەسسەۋىنىڭ
«تۇپراق بولغىل» دېيىشىنىڭ بىر سەۋەبى ناۋائىدا
ئىزاھلانغان. مانا، بىر مىسال:

ئەي ناۋائى، ئۆزىنى مەقبۇل ئىستەسەڭ
تۇپراق بۇل،
كىم ئىرور مەددود، ئۆلكىم باشدە پىندارى
بار.

مەددود - رەت قىلىنغان. بۇنىڭ سەۋەبى
شەيتانى تەكەببۇرلۇق. دېمەك، ئۆزلىكىنى
چۈشىنىش «ئۆزىنى مەقبۇل» ئىستەشنىڭ ئەڭ
زور چارىسى تۇپراق سۈپەتلىكتۇر.

بىز تېخى يەسسەۋىدىكى تۇپراق ئوبرازىنىڭ
مۇندەرىجىسىنى تولۇق مۇھاكىمە قىلىپ
كۆرمىدۇق. ئۇنىڭدا دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن
باغلىق بولمىغان باشقا مەنا قاتلاملىرىمۇ بار.
مەسىلىگە كەڭرەك قاراپ سوئال قويايلى. تۇپراق
نېمە؟ تۇپراق - ۋەتەن. تۇپراق نەچچە يۈز
يىللاردىن بېرى نى - نى ئۇلۇغ پەرزەندلەرنى
باغرىغا بېسىپ كېلىۋاتقان مەھرىك زېمىن. ئۇ
قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭمۇ، ئاتا -

ياساپ، جان بېرىپ يەر يۈزىدە ئۆز ئورنۇمغا
خەلىفە قىلىپ قويە تورمەن...» بۇ ھۆكۈمگە،
پەرىشتىلەر، ئىنسانلار ئۆز نەپىسلىرىنى يېڭىشكە
ئاجىزلىق قىلىدۇ، دەپ ئېتىراز بىلدۈرۈپتۇ.
شۇندا خۇدا ئېيتقانمىش: «مەن بىلگەننى سىزلىر
بىلمەيسىزلىر، بارىڭلار، توپراقتىن بىر
كىشىنىڭ سۈرىتىنى ياساڭلار.» شۇندىن كېيىن
ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن
بېرىپ، يەر يۈزىدىكى ھەر تۈرلۈك تۇپراقتىن
يىغىپ، مەككەنى مۇئەززە مەبەرىلە تائىغىنىڭ
ئارلىغىدا تۇپراقتى لاي قىلىپ ئادەمنىڭ سۈرىتىنى
ياساپ ياتقۇزدىلەر» ئېيتىشلارچە، ئادەم شامال
ياردىمىدە ھەرىكەتكە سېلىنىپ، يالقۇن بىلەن تېنى
ئىسسىتىلىپ، قەلبى ھارارەتكە تولۇپتۇ ۋە
ياراقتاننىڭ شەپقەتۈ - ساخاۋىتى تۈپەيلىدىن ئىنسان
ئۆز ئەركىنى ئۆز ۋۇجۇدى ئىچىدىن تېپىپتۇ.
تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى
تۆت نەرسىنىڭ ھەر بىرىدىن تۆت خۇسۇسىيەت،
تۆت ھالەت، تۆت مەيىل ۋە تۆت سۈپەت بارلىققا
كەلتۈرۈلگەن. 1 - تۇپراقتىن - سەبىر، ئۈمىد،
(پەقەت خۇدانىڭ مەرھىمىتىگە) ياخشى خۇلق ۋە
موروۋەت. 2 - سۇدىن - خۇشاللىق، ساخاۋەت،
نازاكەت ۋە بىرلىك. 3 - شىئالدىن - يالغان،
ئىككى يۈزلىمىچىلىك، ئاقەتسىزلىك ۋە
تەنتەكلىك. 4 - ئوتتىن - نەپىس، كىبىر، تاما
ۋە ھەسەت. بۇندىن باشقا تۇپراق - ئاللاھنىڭ
مۇنەۋۋەر نۇرى، سۇ - ئۇنىڭ يورۇق ھاياتى، ھاۋا -
بۈيۈكلىكى، ئوت - ئۇنىڭ غەزىپىنىڭ مىسالدۇر.
تۇپراق ۋە سۇ - جەننەت مۈلكى، شامال ۋە ئوت -
دوزاخ دەشتى. بىز ئەمدى مۇشۇ شەرھى
مەلۇماتلارنى ئېسىمىزدە تۇتۇپ، «تۇپراق
بۇلغىل، ئالەم سېنى باسىپ ئۆتسىن»
مىراسىنى يەنە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى.
بىرىنچىدىن، «تۇپراق» بۇ يەردە ئاددى سۆز
ئەمەس، بەلكى پوئىتىك ئوبراز. ئىككىنچىدىن،
شائىر دىنىي ئىشەنچلەرگە ئاساسلىنىپ ئىنساننى
ئىزگۈخولۇق ساھىبى، مۇرەۋەتلىك ۋە ئىلاھى زات
شەرىپىگە ئېرىشىشكە چاقىرىۋاتىدۇ.

مېنىڭ يەر ئاستىدا دوستلۇرۇم كۆپراق. نىكاھنى تۇپراق تارتمايدىغان كىشىلەر ياۋۇز ۋە جاھىلدۇر. دۇنيادىكى ھەممە نادان، ئىقتىدارسىز گۇمراھلارنىڭ نىكاھلىرى تۇپراقتىن ئۈزۈلگەندۇر. ئۇلارنىڭ ھىچقانداق ۋاقىتتا يەر ئاستىدا دوستلىرى بولمايدۇ. شۇنداقلا ئۇلار ھىچقانداق ۋاقىتتا تۇپراققا قوشۇلۇپ ياتقان ئۇلۇغلىرىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى قىلمايدۇ.

«تۇپراق بولغىل، ئالەم سېنى باسىپ ئۆتسەن». يەسەۋىي بۇنى كىملىرىگە قارىتىپ ئېيتقان؟ بىزنىڭچە، «انا، تىخىمۇ توغرا راغى ئېتىقاتلىق دانىشەنلەرگە قارىتىپ ئېيتقان. ھەر قانچە بولسىمۇ شائىر، ئېغىي پەس، روھى قاراڭغۇ كىمىسىلەردىن ھېچنەرسە كۈتمىگەن. شېئىر ئادەتتىكى گەپلەرنىڭ ئادەتتىكىچە بايانى ئەمەس. شېئىر چوڭقۇر پىكىر تۇيغۇلارنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى. ئەھمەد يەسەۋىي ئەنە شۇ شېئىرى ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئىنساننى ئۇلۇغلۇققا چاقىرغان. ئۇنىڭچە ئادەم ۋەتەننى بىلەن بىرلىككە ئېرىشە، ئۇ چوقۇم ئۆز ئېلىنىڭ ھەتتا پۈتۈن ئالەمنىڭ ئېھتىرامىغا سازاۋەر. بۇنداق ئادەمنى ئەل چۈشىنىدۇ، دۇنيا تونۇيدۇ. بۇنداق قۇدرەتلىك زاتلارنى ئالەمۇ يېڭىپ، بېسىپ ئۆتەلمەيدۇ. يەسەۋىي مىسىرلىرىدىكى پوئىتىك ئوبرازنىڭ ئاساسىي مۇندەرىجىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئالەمشۇمۇل مەنا مانا مۇشۇ. ئاكادېمىك د. لىخاچېۋ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۆتمۈش بىلەن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تەتۈر ئالاقە مەۋجۇتتۇر. ۋاقىت ھەمىشە يېڭى نۇقتىگىنەزەرلەرنى يارىتىدۇ ۋە كوناغا يېڭىچە قاراشنى ۋە بۇرۇن بايقالمىغان نەرسىلەرنى كەشىپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» مانا مۇشۇ تەلەپنىڭ كەينىدە قالماسلىق ھەممىمىزنىڭ ۋەزىپىسى.

(ئاپتونىڭ ئۆزبېكىستاندا نەشر قىلىنغان «شېئىرىيەت ۋە تەسەۋۋۇپ» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى)

مۇھەممەت پولات تەرجىمىسى

بۇيلىرىمىزنىڭمۇ، بىزنىڭمۇ ئوخشاشلا شەپقەتلىك ئانىمىز. ئۇ كىلەچەك نەسلىمىزنىڭمۇ ئانىسى بولىدۇ. ئاجايىپ تۈرك شائىرى ئاشىق ۋەپەل يازىدۇ:

ھاۋاغا باقسام مەن ھاۋا ئالارمەن،
تۇپراققا باقسام مەن دۇئا ئالارمەن.
تۇپراقتىن ئايرىلسام نەدە قالارمەن،
مېنىڭ سادىق يارىم قارا تۇپراقتۇر.
شۇنداق، ھەقىقەت پۈتمەس خەزىنىسى تۇپراقتا. تۇپراق دۇئاسى - ۋەتەن دۇئاسى. يەرگە سېغىنىش - ئادەملىكنىڭ نۇرانە ئىپادىسى. ئانا زېمىنغا سېغىنغان كىشىنىڭ «مېنىڭ سادىق يارىم قارا تۇپراقتۇر» دېيىشى، ئۇنىڭ ئىششىق نۇرلىرىنى ۋەتەن تۇپرىقىغا بېغىشلاش ئىرادىسىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى.
بىزنىڭ شېئىرىيىتىمىزدە ۋەتەن ھەققىدىكى پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئەھمەد يەسەۋىي ھىكمەتلىرىدىن باشلىنىدۇ:

باشم تۇپراق، ئۆزۈم تۇپراق، جىسىم تۇپراق،

ھەق ۋەسلىگە يېتەرەن دىب روھىم مۇشتاق.

يەسەۋىينىڭ بۇ بېيىتىنىڭ ئىككىنچى قۇرىدىكى پىكىرنى ھەق ۋەسلىگە يېتىشكە ئارزۇ مەند كىشىنىڭ سۆزى دەپمۇ، ۋەتەن دىدارى سېغىنىشىدىكى كامىل قەلبىنىڭ روھى مۇشتاقلىقى دەپمۇ چۈشىنىش مۇمكىن. بۇنىڭدا ماھىيەت بەرىبىر ئۆزگەرمەيدۇ. چۈنكى، ئاشىق ۋەسلىنىڭ بىشارىتىدە ئېيتىلغىنىدەك ۋەتەنگە يار بولغان ئادەملەر ئىلاھى تىلەكلىرىگە يېتەلەيدۇ:

تىلەگىڭ بار ئىسە ئىستە ئاللاھدەن،
ئالماق ئۈچۈن ئۇزاق كىتىمە توپراقدەن.
چومەردلىك توپراققە بىرىلمىش ھەقدەن،
مېنىڭ سادىق يارىم قەرا توپراقدىر.

ئابدۇللا ئارىپوۋ يازىدۇ:
نېچۈن بېشىڭ ئىگىك، نېچۈن قەددىڭ ھەم،
نېچۈن نىكاھىڭنى تارتىدۇ تۇپراق؟

مېنىڭ يەر ئۈستىدە تونۇشلۇرۇم كەم،

قابۇسنامە شەمسۇلمانالى قابۇس

بىرىنچى باب. ئاتا - ئانا ھەققىنى تونۇش ۋە ئورنىغا
كەلتۈرۈش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، بىلىشكە كېرەككى، تەڭرى بۇ جاھاننى ئاۋات قىلىشنى ئىرادە قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ نەسلىنى كۆپەيتىش ۋە بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق قىلىش ئۈچۈن، شەھۋەت (ئىسپىرمانى ياراتتى. ئاتلار ئانىلارنى پەرزەنتىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەب قىلدى.

ئەي ئوغۇل، ئاتا - ئانىنىڭ ھەقىقى ۋە ھۆرمىتىنى ساقلىغايىسەن، ئۆز ئەسلى - زاتىڭنى ئۇلۇغلىغايىسەن. ئاتا - ئاناڭنى ھۆرمەت قىلساڭ، ئۆز ئەسلىڭنى ھۆرمەت قىلغان بولىسەن. ئاتا - ئانىنىڭ مەندە نېمە ھەققى بار دېسە، چۈنكى ئاتا - ئاناڭ سېنى دۇنياغا كەلتۈردى. ئاتا - ئاناڭ بولمىسا، سەن دۇنياغا كەلمەس ئىدىڭ. ئاتا - ئاناڭ ۋۇجۇدىدىن سېنى تۇغۇپ، چەكسىز جەۋرى - جاپالار بىلەن ئاسراپ، تەربىيەلەپ، ئەڭ چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن سېنى ئۆستۈرۈپ ئادەم قىلىپ، كىشىلىك قاتارىغا قوشتى. ئەگەر ئاتا - ئاناڭ سېنى شۇنداق يېتىشتۈرمىسە، سەن نەدىن كەلگەن بولاتتىڭ ۋە قانداق بولۇپ بۇ يىگىتلىك - ياشلىق ھالىتىگە يېتەتتىڭ؟

ئەمدى ساڭا زۆرۈرى، ئاتا - ئاناڭنى ئۆز جېنىڭنى قانداق سۆيسەڭ شۇنداق سۆيۈپ قەدىرلىگەيسەن، ئاتا - ئانىنى ھۆرمەتلىسەڭ - قەدىرىنى بىلمىگەن پەرزەنت تەڭرى بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى سەۋەب بولغۇچى نەرسىنى بىلمىگەن بولىدۇ.

ئاتا - ئانىغا بوي سۇنماق پەرزدۇر. ئاللاتا ئالا: «تەڭرىگە ۋە تەڭرىنىڭ پەيغەمبىرىگە، ئۆزەڭلاردىن بولغان پەرىمان ئىگىسىگە بوي سۇنۇڭلار» دەيدۇ. خۇدانىڭ بۇ ئەمرىدىكى «پەرىمان ئىگىسى» ئاتا - ئانىنى كۆرسىتىدۇ. ئاللاتا ئالا يەنە ئاتا - ئانىنى خورلىماسلىقىنى، ئۇلارغا گۈزەل، ياخشى، يۇمشاق سۆزلەشنى بۇيرۇيدۇ. ئەگەر ئاتا - ئانا ھەققىنى دىن يۈزىدىن كۆرمىسەڭمۇ ئەقىل يۈزىدىن ئويلاپ كۆر، ئاتا - ئاناڭ سېنىڭ دۇنياغا كېلىشىڭگە ۋە ئۆسۈپ يېتىشىڭگە، تەربىيىلىنىشىڭگە سەۋەبچى بولغان تۇرسا، سەن ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، خىزمىتىنى ياخشى قىلساڭ، ياخشى پەرزەنت ۋە ياخشى ئادەم بولىسەن. ھەر قانداق ئادەم ئاتا - ئانىسى ھەققىنى ئادا قىلمىسا، باشقا كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئەسلا ئادا قىلالمايدۇ. مۇنداق ئادەم ياخشىلىقنىڭ قەدىرىنى بىلمەيدىغان يامان ئادەم ھېسابلىنىدۇ. يامان ئادەمگە باشقىلارنىڭ ياخشىلىق قىلىشىمۇ دۇرۇس ئەمەس.

سەن ئەگەر پەرزەنتىڭدىن ھۆرمەت ئۈمىد قىلساڭ، ئالدى بىلەن ئۆزەڭ ئاتا - ئاناڭغا ھۆرمەت قىلىشكە لازىم. بالىلارنىڭ ئاتا - ئاناڭغا قىلغان ھۆرمەت ۋە خىزمىتىڭنى كۆرۈپ، ساڭا ئىززەت - ئىكرام ۋە ياخشى خىزمەت قىلىدۇ. چۈنكى، بالا ئاتا - ئانىنىڭ قىلمىشىنى كۆرۈپ ئۆگىنىدۇ. سەن بىر مېۋىلىك دەرەخكە ئوخشايسەن، بالىلارنىڭ شۇ مېۋىلىك دەرەخنىڭ مېۋىسى. ئاتا - ئاناڭنىڭ خىزمىتىنى قانچىلىك ياخشى قىلساڭ، شۇنچىلىك رازىلىقىنى - دۇئاسىنى ئالىسەن. ئاتا - ئانىنىڭ دۇئاسى ئىجاۋەتتۇر. ئاتا - ئاناڭ سەندىن رازى بولسا، تەڭرىمۇ سەندىن رازى بولىدۇ. ئەي ئوغۇل: «ئاتا - ئاناڭمۇ ئۆلسە ئۇلاردىن ماڭا مال - مۈلۈك، پۇل مىراس قالاتتى» دېسە، ھەتتا بۇنداق يامان خىيالىنى كۆڭلۈڭگىمۇ كەلتۈرمە.

ئاتا - ئاناڭ ئۆلۈشتىن بۇرۇن سەن ئۆلسەڭ قانداق قىلىسەن؟

ئەي ئوغۇل، ئۆزەڭنى يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىگە سېلىشتۇرۇپ قايغۇرما، ھەر قاچان ئۆزەڭدىن نۆۋەن مەرتىۋە، نۆۋەن تۇرمۇشتىكىلەرگە قاراپ ئۆز تۇرمۇشىڭغا شۈكرى قىل. ئەگەر سەن يوقسۇل ئىكەنسەن، ئەقىل - ئىلىمىڭ، ھۈنەر - كەسپىڭ بولسا، بايسەن. چۈنكى، ئەقىل - بىلىم، مال - مۈلۈك، بايلىقتىن ياخشى. ئەقىل - بىلىم بولسا، بايلىق ئۆزى كېلىدۇ. لېكىن ئەقىلنى، بىلىمنى پۇلغا سېتىۋېلىشقا بولمايدۇ، بىلىم بولمىسا مال - مۈلۈك، بايلىق قولدىن كېتىدۇ، تۈگەيدۇ. ئەمما ئەقىل - بىلىم داۋاملىق سەن بىلەن بىللە تۇرىدۇ.

ئەقىل - بىلىمىڭ بولسا، ھۈنەر - سانائەت ئۆگەنگەن. ئەقىلىڭ، بىلىمىڭ ۋە ھۈنرىڭ بار ئىكەن، ئەدەب - ئەخلاقىڭ ياخشى بولسۇن، چۈنكى «ئەدەب - ئەقىلنىڭ سۈرىتى - شەكلى» دۇر.

ئىككىنچى باب. ھۈنەر - سانائەتنىڭ نەسەپتىن ياخشىلىقى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل بىلگىنىكى، ھۈنەر - سانائەت بىلەن ئىپتىخارلىنىش نەسەپ بىلەن پەخىرلىنىشتىن ياخشى. ھۈنەر ئۆگىنىشكە تىرىشقىن، ھۈنرى يوق كىشىنىڭ ھىچ ئادەمگە پايدىسى يوق، بەلكى ئۆزىڭمۇ پايدىسى يوق. ھۈنرى يوق ئادەم گويا ئاق تىكەنگە ئوخشايدۇ. تىكەننىڭ ھىچ ئادەمگە سايسى چۈشمەيدۇ. ھەر قانداق ئادەمگە ھۈنەر زۆرۈر. ھۈنرى يوق ئادەم ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ. بەلكى ھايۋان ھۈنەرسىز ئادەمدىن ياخشىراق. چۈنكى ھايۋان خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ. ھۈنەرسىز ئادەم «ئىنسان سۈرەتلىك ھايۋان» دېيىلگەندۇر. ئەي ئوغۇل، «مەن پالانى ئۇلۇغ، ياخشى كىشىنىڭ ئەۋلادى» دەپ يۈزمەي، ھۈنەر ئۆگەنگىن. «شان - شەرەپ - ئەقىل - ۋە ئىلىم، ئەخلاق بىلەن كېلىدۇ».

ئەي ئوغۇل، ئاتا - ئاناڭدىن قالغان نام (نەسەپ) بىلەن ئەمەس، بەلكى، ئۆز ھۈنەر - كەسپى ۋە ئەقىل پاراسىتىڭ بىلەن ئىپتىخارلان. چۈنكى، ئاتا - ئاناڭ ساڭا چىرايلىق قىلىپ ئەھمەد، ياكى مەھمۇد، ئابدۇللا، ئابدۇراخمان دەپ ئات قويغان بولسا، بۇ ئاتلار ساڭا شەرەپ بولالمايدۇ. سەن ئۆزۈڭ تىرىشىپ ھاسىل قىلغان ئالىم، پەيلاسوپ، دوختۇر، ئۇستاز - مۇئەللىم ياكى ھۈنەرۋەن دېگەن ئىسىبلارنىڭ ساڭا مەنسۇپ بولۇشى شەرەپلىكتۇر، تىرىشىپ ياخشى، شەرەپلىك نامغا ئېرىشكىن. يامان ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولۇشتىن ساقلانغىن.

كىمكى ئۆزى ئادان (ئىلىمىسىز، ھۈنەرسىز) بولسا ھىچنەرسىگە ئەرزىمەيدۇ. ئادان ئادەمنىڭ سۆھبىتىدىن يىراق بولۇش كېرەك. چۈنكى، «بىلىمىسىز ئادەمدىن ساڭا نۇقسان يەتمىسۇن» ئالىم ۋە ھۈنەرۋەن ئادەمنىڭ سۆھبىتىنى غەنىمەت بىلىش كېرەك.

ئەي ئوغۇل، ھۈنەرلەر ئارىسىدا قايسى ھۈنەر ياخشىراق؟ ھۈنەرلەر ئارىسىدا «ئاتىقلىق» (سۆزلەش ماھارىتى) ياخشىدۇر. ئىنسان پۈتۈن مەخلۇقلار ئىچىدە ئون نەرسە بىلەن پەرقلەنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئون نەرسىنىڭ بەشى ئوچۇق، بەشى مەخپىي. مەخپىلىك ئىنساننىڭ ئىچكى دۇنياسىدا بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئورتاق ھېس؛ بۇ، تاشقى ئالەمدىن خەۋەرنى ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يەتكۈزىدۇ. ئىككىنچىسى خىيال؛ بۇ، خەۋەرگە شەكىل بېرىدۇ. ئۈچىنچىسى پىكىر؛ ئۇ، شەيئىنىڭ ئاقىۋىتىگە نەتىجە بېرىدۇ. تۆتىنچىسى ۋەھىم؛ (ئويلاش) بۇ شەكىلگە بېرىلگەن نەرسىنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى پەھىم قىلىدۇ. بەشىنچىسى «ھاپىزە» ئەستە ساقلاش، پىكىر قىلىشتىن ھاسىل بولغان يىغىندا خەۋەرنى ۋە شەكىللەرنى ساقلايدۇ. تاشقى جەھەتتىكى بەش نەرسىنىڭ بىرى، ئاڭلاش، ئىككىنچىسى، كۆرۈش؛ ئۈچىنچىسى، تۇتۇپ بىلىش؛ تۆتىنچىسى، تېتىش؛ بەشىنچىسى، پۇراش؛ بۇ نەرسىلەرنىڭ بەزىسى ھايۋاندىمۇ بولىدۇ. ئەمما

ئادەمدە بولغان دەرىجىدە ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەم گويىكى پۈتۈن ھايات ئۈستىدىكى پادىشاھقا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە بايان قىلىنغان ئىنساندا بولغان 10 ئامىلىنىڭ خۇلاسسى ئىنساننىڭ سۆزلەش خۇسۇسىيىتىدۇر. پەھىم ئىنسان سۆزىنىڭ قانداق مەناسى بولۇشىغا قورالدىر. خىيال ئاڭلىغان نەرسىگە شەكىل بېرىشكە قورالدىر، باشقىلىرىنىمۇ شۇلارغا قىيىلى قىلىش لازىم. ئەي ئوغۇل، تىرىشىپ تىلىڭنى سۆزلەش ماھارىتى بىلەن ۋە پاساھەت (ئوچۇق، ئېنىق، گۈزەل سۆزلەش) بىلەن بېزىگەپسەن، خەلققە تاتلىق تىل بىلەن گۈزەل سۆزلەشنى ئادەت قىلغايىسىن. ھەر كىمىنىڭ تىلى تاتلىق، گۈزەل بولسا، دوستلىرى كۆپ بولىدۇ. ئالىملار، پەيلاسوپلار ئېيتقانىكى، «كىمىنىڭ تىلى تاتلىق بولسا، دوستلىرى كۆپ بولىدۇ» سۆزىگە ئۇستا كىشى ھەر بىر سۆزنى ئورنىنى تاپمىسا ئېيتمايدۇ. چۈنكى ھەر بىر سۆز ئۆز جايىدا سۆزلەنمىسە، ھەر قانچە گۈزەل بولسىمۇ تېتىقسىز ئاڭلىنىدۇ. بەزى سۆزلەر بولىدۇكى، ئۇنىڭ سەۋەبىدىن سۆزلىگۈچى جەۋرۇ - جاپاغا يولۇقىدۇ، ھەر بىر سۆزنى ئۆز ئورنىدا سۆزلەشنى بىلىش كېرەك. ھىكمەت ئالىملىرى سۆزنى شارابقا ئوخشىتىدۇ. شاراپ خۇمار كەلتۈرىدۇ (شاراپ ئىچىپ ئادەتلەنگەن ئادەمنىڭ يەنە ئىچكۈسىنى كەلتۈرىدۇ) ئىچكەندىن كېيىن باش ئاغرىتىدۇ، بەدەنگە زىيان يەتكۈزىدۇ. سورىماستىن ئىلگىرى سۆزلىمە، زۆرۈر بولمىغان ئورۇنسىز، بىھۆدە سۆزدىن ساقلىنىشىڭ كېرەك. ھەر بىر ئاڭلىغان سۆزۈڭنى سۆزلەۋەرمە. بەزى سۆزنىڭ ئاساسىي ئىگىسى يوق بولۇپ قالسا، يالغاندىن ئىغۋا تارقاتقان بولىسىن. بىر كىشى سەندىن نەسىھەت ئاڭلاشنى خالىمىسا، ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلما. بولۇپمۇ نەسىھەتتىڭگە ئەمەل قىلمايدىغان كىشىگە نەسىھەت قىلما. ئەگەر بىر كىشىگە نەسىھەت قىلساڭ ئادەم كۆپ يەردە قىلما. چۈنكى، خەلق ئارىسىدا نەسىھەت قىلساڭ، ئۇ كىشىنىڭ بارلىق ئەيىبلىرىنى بېشىغا ئۇرغاندەك بولىسىن «كۆپ كىشىنىڭ ئارىسىدا نەسىھەت قىلىش - ئادەمنىڭ بېشىغا ئۇرغانلىق بولىدۇ» . ئادەم ياشلىق ۋاقتىدىن باشلاپ توغرا نىيەت ۋە ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيىلىنىشى لازىم. ياشلىق ۋاقتىدىن باشلاپ توغرا تەربىيىلەنمىگەن ئادەم ئەگرى ئۆسۈپ قېرىغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. ئەگرى ئۆسۈپ قېرىغان دەرەخنى تۈزلەشكە بولمايدۇ. ئۇنى پالتا بىلەن كېسىپ ئوتۇن قىلىشقا بولىدۇ. سۆزنىڭ ئۆز ئورنى تېپىلغاندا، بېخىللىق قىلماي سۆزلەش كېرەك. تۆھمەت ئېيتماي بولغان يەردە ئولتۇرما، يامان يولدا يۈرگەن كىشىگە ھەمراھ بولما، چۈنكى، ئۇ سېنى يامان يولغا باشلايدۇ. ياماننىڭ كاساپىتى تېگىدۇ. خۇش تەبىئەتلىك ئىكەنسىن، خۇش تەبىئەتتىكى ھىچقاچان ئۆزگەرتمە. بىر كىشى غەم - قايغۇغا يولۇقسا، سەن شاتلانما، خەلق قايغۇغا دۈچكەلسە، سەنمۇ تەڭ قايغۇرغىن. ئۆزۈڭدىن تۆۋەن كىشىلەرگە زورلۇق قىلما، ئادەتلىك بول، چوڭلاردىن زورلۇق كۆرمەيسەن. خەلققە توغرا سۆزلە، سەنمۇ خەلقنى توغرا جاۋاب ئاڭلايسەن. ياخشىلىقنىڭ قەدرىنى بىلمىگەن كىشىگە ياخشىلىق قىلما، ياخشىلىقنىڭ قەدرىنى بىلمىگەن ئادەمگە ياخشىلىق قىلىشقا شورلۇق يەرگە ئۇرۇق چاچقانغا ياكى شورلۇق يەرگە كۆچەت تىككەنگە ئوخشايدۇ. ياخشىلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئورۇن ۋە ئادەمگە ياخشىلىقنى ئايمىما، ئەگەر كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش قولۇڭدىن كەلمىسىمۇ، يامانلىق قىلما. خەلقنى ياخشىلىق قىلىشقا دالالت قىل. چۈنكى، كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا دالالت قىلغان كىشى ياخشىلىقنى قىلغانغا ئوخشاش. ئەگەر كىشىگە ياخشىلىق قىلغان بولساڭ، «مەن پالانى كىشىگە ئەجەپ ياخشىلىق قىلغان ئىكەنمەن» دەپ ئېچىنما. كىشىگە خىيانەت قىلىشتىن ساقلان. شۇنداق ھالەتلەر بولىدۇكى، بەزى يامانلىقنىڭ جازاسى مۇشۇ دۇنيادىلا يېتىپ كېلىدۇ، بەزى ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتىمۇ كېلىدۇ. ئەگەر كىشىگە خىيانەت قىلىپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتساڭ سېنىڭ كۆڭلۈڭگىمۇ شۇنداق زەخمەت - ئاغرىنىش كېلىدۇ. بەلكى سەن يەتكۈزگەن ئازار - زەخمەتتىن ساڭا ئىغىرراق يېتىدۇ. خەلق قايغۇلۇق بولسا، سەنمۇ قايغۇلۇق بول، بىراۋ سېنىڭ سەۋەبىڭ

بىلەن خۇشالانسا سەنمۇ خۇشال بولىسەن. مەلۇمكى، ياخشىلىق ۋە يامانلىق قىلساڭ، جازا ۋە مۇكاپاتنى بۇ دۇنيادا كۆرسەن، مۇبادا بۇ دۇنيادا كۆرسەڭ، ئاخىرەتتە چوقۇم كۆرسەن. بۇ سۆزنى ھىچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئەسلا بەدەلسىز قالمايدۇ.

ئەي ئوغۇل، ئىمكانىيەتلا بولسا، ياخشى ئىشلارنى قىلىن، ياخشىلىق قىلىش جەريانىدا ھەر قانچە جەۋرى - جاپا چەكسەڭمۇ زىيىنى يوق. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى راھەتلىك بولىدۇ، ياخشىلىق قىلىشتىن توختىما. كۆپ ياخشىلىق قىلىدىم، پايدىسىنى كۆرمىدىم دەپمە. بۇنداق دېيىش ناھايىتى خاتا. خەلق ئىچىدە: «ياخشىلىق يەردە قالمايدۇ» دېگەن سۆز بار. خەلق كۆزىگە ياخشىلىق بىلەن كۆرۈنگەن، يامانلىق بىلەن كۆرۈنۈشتىن ساقلان. ھىچقاچان بۇغداي كۆرسىتىپ، ئارپا ساتما. قارماققا خەلققە ياخشى كۆرۈنۈپ، ئارقىدىن يامانلىق قىلما. ئەگەر قارماققا ياخشىلىق قىلغاندەك كۆرۈنۈپ، ئارقىدا يامانلىق قىلساڭ مۇناپىقلىق قىلغان بولىسەن، ھەر قانداق ئىش قىلساڭ ئادالەت (توغرىلىق، راستلىق) بىلەن قىل. زالىملىق قىلما. زالىملىق قىلساڭ ئۆزۈڭگە قايتىدۇ، قىلمىشىڭغا بېقىپ جازاسىنى كۆرسەن.

ئەي ئوغۇل، بىلىشكە كېرەككى، ئادەمنىڭ ئىككى ھالىتى بار، ھىچۋاقت ئۇنىڭدىن خالى بولمايدۇ. بىرى خۇشاللىق، بىرى قايغۇ. ئەگەر خۇشال بولساڭ ياكى قايغۇغا دۇچكەلسەڭ، شۇنداق ئادەمگە ئېيتقىنكى، سېنىڭ خۇشاللىقىڭ بىلەن ئۇ خۇشال بولسۇن، قايغۇڭ بىلەن ئۇ قايغۇلاسۇن. شۇنداقتىمۇ خۇشاللىق قايغۇلۇق ھالىتىڭنى كىشىگە بىلىندۈرمىگىنىڭ ياخشى. چۈنكى، ھەر كىم ھەر خىل سۆز قىلىپ، قايغۇڭنى تاشۇرىدۇ، ئەھۋالڭنى يامانلاشتۇرىدۇ. يەنە ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئەھۋالغا تېز سۈيۈنمە ۋە ھودۇقما. تېز سۈيۈنۈش، ھودۇقۇش بالىلارنىڭ ئىشىدۇر. ئازغىنا بىر ۋەقە ئۈچۈن تەبىئىتىڭنى ئۆزگەرتسە، ئەقىل ئىگىلىرى بۇ ھالىنى خوپ كۆرمەيدۇ. ھەر قانداق خۇشاللىق كەلسە، ئالدىراپ سۈيۈنمە، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قايغۇسى بولىدۇ. ھەر قانداق كۆڭۈل يېرىملىق، خاپىلىق كەلسە، رەنجىپ كەتمەي ئۆزۈڭنى چىڭ تۇتۇپ يۈرگىن، ئاخىرىدا شاتلىق كېلىدۇ. ھەققانى (توغرا) ئىشلارنى ئىنكار قىلىشتىن ساقلىنىشىڭ لازىم. بىر نەرسىنى ۋە بىرەر ئىشنى پۈتۈن خەلق ياخشى دېسە، ئەلۋەتتە ئۇ ياخشى. سەن ئۇنى يامان دېسە، يامان دېسەڭ توغرا ئىشنى يامان دېگەن بولىسەن.

كىشى بىلەن قاتتىق - ۋارقىراپ سۆزلەشمە. سۆزلىگەندە ئاڭلىغىدەك سۆزلىسەڭ كۇپايە قىلىدۇ، تەمكىنلىك بىلەن سۆزلەش. ئەگەر بىر كىشى ساڭا قاتتىق سۆزلىسە، سەن ئۇنىڭغا مۇلايىملىق بىلەن جاۋاب قايتۇر. ئەخمىق (نادان) لار ساڭا قوپاللىق قىلسا، سەن ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمە. چۈنكى، دانالار ئېيتقانكى «ئەخمىققە بېرىلمىدىغان جاۋاب - سۈكۈتتۇر!» بىر كىشى ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى ئۇنتۇما. ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى قايتۇرمىساڭمۇ، ئۇنتۇپ قالما! ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭغا ۋە يېقىن دوستلىرىڭغا قولۇڭدىن كەلگىنىچە ياخشىلىق قىل.

بىر شەھەر ياكى بىر يېزىدا تۇرساڭ ئۇ شەھەر - يېزىنىڭ قېرى كىشىلىرىگە ھۆرمەت قىل، چۈنكى، دۇنيادىكى بارلىق مىللەت ۋە دىنلاردا قېرى كىشىلەر ھۆرمەتلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۆز خەلقىڭنىڭ قېرىلىرىغا ھۆرمەت قىلىشنىڭ زۆرۈر. قېرى كىشىلەرنىڭ پەزىلەتلىرىدىن مەھرۇم بولما. ئەگەر قېرى كىشىلەردە بىرەر ئەيىب كۆرسەڭ، ئۇنىڭغا كۆز سالما، ياخشىلىق تەرىپىگە كۆز سال. ئىلمىي - ھېكمەت كۆزۈڭ بىلەن قارىساڭ ئاجايىپ ئىبىرەتلەر ھاسىل قىلالايسىن.

بىر ئادەم بىر يامان ئىش قىلسا، ئىبىرەت كۆزۈڭ بىلەن قارىغىن. ئۇ ئۇنداق قىلدى، مۇنداق قىلدى، دەپ ئەيىبلىسە. ئۆزۈڭنىڭ ئاشۇنداق يامان ئىش قىلمىشىڭغا شۈكرى قىل. ئەي جېنىم ئوغلۇم، ئەگەر تونۇمىغان كىشى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ قالساڭ، ئۇنىڭدىن تېز ئايرىلغىن. خاتىرجەم - ئامان

بولمىسەن. چۈنكى ئۇ سىنالىمىغان، ناتۇنۇش ئادەم بولغانلىقتىن گۇمان - شۈبھىدىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، بىر كىشى ساڭا يېمەك ئۈچۈن بىر نەرسە بەرسە، سەن ئۇ يېمەكلىكتىن گۇمان قىلساڭ ئۇنى يېمە، چۈنكى زەھەر دەپ گۇمان قىلىنغان نەرسىنى يېمەك ئەقىل ئىگىسىنىڭ ئىشى ئەمەس. ئەگەر ئۇ نەرسە زەھەرلەنگەن نەرسە بولمىسىمۇ، گۇمان بىلەن يېگەن نەرسە زىيانلىق. كىشىنىڭ مال - مۈلكىدە سېنىڭ ھەققىڭ يوق. كىشىنىڭ ياخشى ئىشلىرىغا قارا. كىشىنىڭ تۇرمۇش ھاياتىغا چىدىماسلىق، كۆرەلمەسلىك قىلما. ئۆزەڭ تىرىشساڭ مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىڭ بار. ئاچ قېلىشقا رازى بولساڭ بولغىنىكى، ئىلىمىسىز، ھۈنەرسىز قېلىشقا رازى بولما. دانا كىشىلەرنى تاپساڭ ئۇنىڭدىن ئىلىم، ھۈنەر ئۆگەنگىن. ئىلىم، ھۈنەر قانداق كىشىدە بولسا، ئار كۆرمەي ئۆگەنگىن. «خەزىنە ۋەيرانلىرىدە، ئىنجۇ، گۆھەر سەدەپتە» بولىدۇ. سەدەپكە قارىماي ئىچىدىكى ئىنجۇ، گۆھەرگە قارىغىن. خەلق ئىچىدە ياخشى ئىشلارنى كۆرسەڭ، ئۇنى ئۆگەنگىن ۋە ئەمەلگە ئاشۇرغىن، يامان ئىشلارنى كۆرسەڭ، ئۇنىڭدىن ساقلانغىن. قانداق نەرسە خەلققە پايدىلىق بولسا، ساڭا ھەم پايدىلىق. خەلققە زىيانلىق نەرسە ساڭا ھەم زىيانلىق.

دائىم ئۆزەڭگە ئۆزەڭ نەسەت قىل، ئۆزەڭنى تۈزۈك تۇتقىن. ئۆزەڭنى تۈزۈك تۇتۇش شۇكى، ئۆزەڭ ئۆگىنەلەيدىغان ئىشقا ئەقىلغىنى - ئىلىمىڭنى سەرپ قىلغىن. زۆرۈر نەرسىنى ئۆگەنگىن. ئۆگىنىشكە ۋاقىت يوق دېمە، ھېچقانداق ۋاقىتغىنى بوش - بىكار ئۆتكۈزمە. ئەگەر ھۈنەر ئۆگىنىشكە بىر ھۈنەرۋەن ئادەم تاپالمىساڭ، يەنە بىر ھۈنەر بىلىمىس كىشىنىڭ ئەھۋالىغا قارا، ئۇنىڭ قىلغان يارىمى ئىشىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ياخشى ئىشنى ئىشلەشكە ئىجتىھات قىل، ھۈنەرۋەن بولمىسەن. ھەر بىر كىشىگە لازىمكى، ئىشنىڭ چوڭ - كىچىكىنى سۈرۈشتۈرۈپ يۈرمەي، ھۈنەر - بىلىم شۇرۇشقا تىرىشىشى كېرەك. لوتمان ھېكىمىدىن: «ئەدەب - ئەخلاقنى كىمىدىن ئۆگەندىڭىز؟» دەپ سورالغاندا «ئەدەبىمىزلىرىدىن ئۆگەندىم» (ئەدەبىمىزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزەمنى ساقلىدىم) دېگەن.

ئادەم نەسىل - نەسەبى (ئاتا - بوۋىلىرى) بىلەن باشقىلاردىن ئۇلۇغ بولالمايدۇ، ئۇلۇغلۇق ئىلىم - بىلىم، ھۈنەر بىلەن بولىدۇ. مەلۇمدۇركى، كىشىلەرنىڭ دۇنيادا كۆپ مەقسەتلىرى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئىلىم - بىلىم ھۈنەر، پەزىلەت ۋە ئىقتىدار ھاسىل قىلسۇن. شۇنداق قىلغاندىلا مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ. چۈنكى، ئىلىم، ھۈنەر، پەزىلەت ئاشۇرۇش - ئۆز دەۋرىمىزدىكىلەردىن ئارتۇق بولاي دېگەنلىكتۇر. ھەر كىم ئىلىم، ھۈنەر، پەزىلەت ئۆگىنىشتىن ئۆزىنى تارتسا (ئۆگەنمىسە)، ئاجىزلىق، بىچارىلىققا رازى بولغانلىقتۇر، مۇنداق قىلىش - غەيرەتسىزلىك ۋە ھىممەتسىزلىكنىڭ ئالامىتىدۇر. غەيرەتسىز، ھىممەتسىز كىشى ھېچقاچان ئۇلۇغلۇق (يۇقىرى مەرتىبە) گە ئېرىشەلمەيدۇ. ئەي ئوغۇل، ئىجتىھات قىل، تىرىشقىن، ھورۇنلۇق قىلما، بەدەننى ئەمگەك، ھەر خىل مەشغۇلات بىلەن چېنىقتۇرۇش غايەت پايدىلىقتۇر. ئەگەر بەدىنىڭ بوشاڭلىق، ئاجىزلىق كۆرسەتسە، سەن ئۇنى ئىختىيارغا قويۇپ بەرمە. بەدىنىڭ خىزمەت قىلدۇر، تېنىڭنى ھورۇنلۇققا ئۆگەتسە، ئەگەر ئۆز ھالىغا قويۇپ بەرسەڭ، سۇسلىق - بوشاڭلىق پەيدا بولۇپ، بارا - بارا بەدىنىڭ ساڭا بوي سۇنمايدۇ. بەدەننىڭ ھەرىكىتى ئۆز تەبىئىتىدىن كەلمەس. ئۇ، سېنىڭ بۇيرۇغۇڭ بىلەن ھەرىكەت قىلىدۇ. بەدىنىڭنى ئۆزەڭگە بوي سۇندۇرغىن. بەدىنىڭنى ھورۇنلۇق - بوشاڭلىققا ئادەتلەندۈرسەڭ، ساڭا بوي سۇنمايدۇ، سەن ئۇنىڭغا بوي سۇنغىن.

ئەگەر بىر كىشى ئۆز - ئۆزىنى باشقۇرالمىسا، باشقا كىشىنى ئۆزىگە قانداق بوي سۇندۇرالمىسۇن؟ ئەگەر سەن قانداق يول بىلەن بولسۇن بەدىنىڭنى ئۆزەڭگە بوي سۇندۇرالمىساڭ، باشقا ئادەملەرنىمۇ بوي سۇندۇرالمىسەن. ھەر قاچان ئۆز بەدىنىڭنى ئۆزەڭگە بوي سۇندۇرساڭ ۋە ھۈنەر (ئىلىم - كەسپ) ئۆگەنسەڭ، جەزمەن بىلىشكە لازىمكى، ئىككىلا جاھاندا خاتىرجەم بولسەن. شۇنداق ئىكەن، ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىنىشى ۋە بەدىنىڭنى ئۆزەڭگە بويسۇندۇرۇشنى دۇنيادا ئامانلىق ئۈچۈن غەنىمەت بىل، ئەي جېنىم ئوغلۇم، تېخى يەنە بىر نەچچە گۈزەل سۈپەتلەر بار. كىشى ئۇ سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلىنىپ، ئۇ سۈپەتلەرگە ئىگە بولسا، خۇدا ۋە خەلق ئالدىدا ياراملىق كىشىلەردىن بولىدۇ. ئۇ سۈپەتلەر: (1) ئىلىم؛ (2) ئەدەب؛ (3) كەمتەرلىك؛ (4) تەقۋادارلىق (يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى ساقلىماق)؛ (5) سۆز - ھەرىكەتتە توغرىلىق؛ (6) دىن - دىنبايەتتە پاكلىق؛ (7) خەلقنى رەنجىتمەسلىك؛ (8) زىيان - زەخمەت يەتكەندە سەۋرىلىك بولۇش؛ بۇ ئىشلارنىڭ تاپىنىدىغان كۈچى ھايادۇر. «ھايان ئىماننىڭ جۈملىسىدندۇر.» ھەر قاچان ئادەمدە ھايان بولسا، ئىمانمۇ بولىدۇ. ھايان بولمىغان ئادەمدە ئىمانى كامىللىق بولمايدۇ. ئىمانى بار ئادەمنىڭ ھەممە ئىشلىرى ياخشى بولىدۇ. لېكىن، ئادەم ۋاقىتنىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك، يەنى ھەر ئادەم ئۆزى ياشىغان ۋاقىتقا قاراپ ئىش قىلىشى كېرەك. بىر ئىشنى قىلىش بىلەن زىيان كېلىدىغان بولسا، ئۇ ئىشنى قىلمىغان ياخشى.

ئەي ئوغلۇم، تارتىنچاق بولمىغىنىكى، ئىشلىرىڭدا يېتەرسىزلىك بولمىسۇن ۋە پايدىلىق ئىشىڭدا زىيان بولمىسۇن. كۆپ ئىشلار بولىدۇكى، تارتىنىپ تۇرساڭ، مەقسىدىڭ ھاسىل بولمايدۇ. بۇنداق ئىشلاردا تارتىنماسلىق كېرەك. ئەمما مەنىسىز سۆز - ھەرىكەتتىن، خەسسىلىكتىن ۋە غىيانەتچىلىكتىن يالغانچىلىقتىن ھايان قىلىش كېرەك. يامان ئىشلارنى قىلىشتىن ئۇيالماق كېرەك. بىراق، گۇنا بولمايدىغان سۆز - ھەرىكەتلەردە ھايان قىلىپ، تارتىنىپ تۇرساڭ، مەقسىدىڭ ھاسىل بولمايدۇ. «تارتىنىش رىزىققا توسالغۇ بولىدۇ». ھايان قىلىدىغان ۋە ھايان قىلمايدىغان ئورۇننى بىلىش كېرەك. ساۋاپ ۋە پايدا بولىدىغان ئورۇنلاردا ھايان قىلىشقا بولمايدۇ. ئەمما، خەلق ئالدىدا، تەڭرى ھوزۇرىدا، خەلق سۆيگەن ئۇلۇغلار ئالدىدا ھايان قىلىش كېرەك. ئاقىل - دانا كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ئەنە شۇدۇر.

ھەي ئوغلۇم، ئىلىم ۋە مەرىپىتى يوق كىشىنى ئادەم ئورنىدا قويا ۋە ئادەم قاتارىدا ھېسابلىما، مۇنداق ئادەم بىلەن ھەمسۆھبەت بولما، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ نادانلىقىنى ئىلىم ئورنىغا قويدىغان ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولماسلىق لازىم. بۇ «مۇرەككەپ نادانلىق» دېيىلىدۇ. ئەگەر سۆھبەتلەشسەڭ، بىلىملىك، ياخشى كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلەش. چۈنكى، بىلىملىك، ياخشى ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ، ھەر جەھەتتە ساڭا پايدىسى بار. مەسىلەن، قىزىلگۈل يېغى ئەسلىدە ياغاچنىڭ يېغى، گۈل چېچىكى بىلەن ھەمسۆھبەت بولغانلىقتىن «گۈل يېغى» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام «بىر ئادەم بىر جامائەت بىلەن 40 كۈن بىللە يۈرسە، شۇ جامائەتنىڭ جۈملىسىدىن بولىدۇ» دەپتىكەن.

ھەر قاچان ياخشى ئىشقا دۈچكەلسەڭ ياكى ياخشى كىشىلەرنىڭ ياخشى ئىشلىرىنى كۆرسەڭ ئىنكار قىلما، ياخشىلىقىنى ئۇتتۇما، سەندىن ئۈمىد قىلغان ئىشلىرىغا ھىممەتسىزلىك قىلما.

ئەي ئوغلۇم، گۈزەل ئەخلاق بىلەن سۇغرىلغىن، يامان ئەخلاق (خۇي - ئادەت) لەردىن يىراق بول، سۆز ياكى ھەرىكەتنىڭ ئارقىلىق بىرەر كىشىگىمۇ زىيىنىڭ يەتمىسۇن؛ خەلق ئارىسىدا يامان دەپ ئاتالما. سېنى كىشىلەر ماختىمىسۇن. چۈنكى، ئاقىل كىشىلەر سېنىڭ كۆركەم ئەخلاقىڭ ۋە ئىلىم - پەزىلىتىڭنى كۆرۈپ ماختايدۇ. ئەمما نادانلار سېنىڭ يامان ئىشلىرىڭنى كۆرۈپ ماختايدۇ. بۇ ئىككى خىل ئادەملەر،

يەنى ئالىملار ۋە نادانلار بىر - بىرىگە قارشىدۇر. چۈنكى، ئالىمغا خاس بولغان ئىشنى نادانلار ياخشى كۆرمەيدۇ. نادانلارنىڭ ئىشىنىمۇ ئالىملار ياخشى كۆرمەيدۇ. نادانلار ئالىملارغا دۈشمەن. چۈنكى، نادان كىشى ئالىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىلىمنىڭ ئەسلىنى بىلمەيدۇ. ئالىم - ئاقىل كىشى ئۆزىنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق ئىشنى سەندە كۆرۈپ، سېنى ماختايدۇ. نادان - جاھىل كىشى ئۆزىگە مۇۋاپىق ئىشنى سەندە كۆرۈپ، سېنى ماختايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ناداننىڭ ماختىشىدىن ساقلىنىشنىڭ كېرەك. ناداننىڭ سېنى ماختىشى ئالىمنىڭ نەپرەتلىنىشىنى كەلتۈرىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ھەقىقىتىنى بىلدۈرىدىغان مۇنداق بىر ھېكايە بار: يۇنان ئالىملىرىدىن بىرىگە بىر كۈنى شەھەر خەلقىدىن بىر ئادەم كېلىپ سالام بېرىپتۇ ۋە ئالىمنىڭ سۆھبىتىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ئادەم: «ئەي دانا ئالىم، پالان كىشى سېنى ياقتۇرىدىكەن، شۇڭا ھەر بىر يىغىندا سېنى ماختايدۇ» دەپتۇ. بۇ كىشى ئېيتقان ئادەم ئەسلى نادان ئادەم ئىكەن. ئالىم بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۆڭلى يېرىم بوپتۇ - دە، خاپا بولۇپ يىغلاپتۇ. ئۇ كىشى بۇ ھالنى كۆرۈپ ئەجەپلىنىپتۇ ۋە: «ئەي دانا ئالىم، مەن ساڭا نېمە دەيدىم، سەن خاپا بولۇپ يىغلىدىڭ، ئەگەر ساڭا ناماقۇل سۆزنى قىلىپ قويغان بولسام، ئەيۇ قىل» دەپتۇ. ئالىم ئۇنىڭغا «سەندىن ماڭا ھېچقانداق ناماقۇل سۆز ۋە زىيان يەتمىدى. لېكىن، سېنى بىر نادان ماختىغان ئىكەن، مەن نادانغا ياخشى كۆرۈنىدىغان بىر ئىش قىلغان ئوخشايمەن، ئۇ نادان يامان ئىشىمنى ياقتۇرۇپ مېنى ماختاپتۇ. ماڭا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق خارلىق بولارمۇ؟ كاشكى ئۇ نادان ياخشى كۆرۈپ ماختىغان ئىشنى بىلىم توۋا قىلغان بولاتتىم. ناداننىڭ مېنى ماختىشىغا قارىغاندا مەن تېخى جاھىل ئىكەنمەن. ئەگەر جاھىل بولمىسام، نادانلارغا لايىق ئىش قىلمىغان بولاتتىم. نادان ھەر قاچان ئۆزىگە ئوخشاش ناداننى ماختايدۇ» دەپتۇ. يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر مەسەل بار: مۇھەممەت بىننى زەكەرىيا دېگەن ئالىم بىر كۈنى شاگىرتلىرى بىلەن مەھەللە ئىچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا تاسادىپىي ئالدىدىن بىر مەجنۇن (ساراك) ئادەم چىقىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ كۈلۈپتۇ. مۇھەممەت بىننى زەكەرىيا ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ دەرھال ئەفتىمون⁽¹⁾ قاينىتىپ ئىچىپتۇ. شاگىرتلىرى بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. مۇھەممەت بىننى زەكەرىيا جاۋاب بېرىپ: «ئۇ ساراڭنىڭ يۈزۈمگە قاراپ كۈلگىنى ئۈچۈن ئەفتىمون قاينىتىپ ئىچتىم. چۈنكى، ئۇ ساراڭ مەندە ئۆزىگە لايىق بىر نەرسە كۆرمىسە كۈلمەيتى؟ ھەر بىر قۇش ئۆز جىنىسى بىلەن ئۈچىدۇ» دەپتۇ.

ئەي ئوغۇل، بەك يۇۋاش بولما ۋە بەك جىددىي (ئۆتكۈن) بولما. ئارتۇقچە يۇۋاش بولساق، خەلق سېنى باسدۇ، زىيادە ئۆتكۈن بولساق، خەلق سەندىن قاچىدۇ. «يۇۋاش بولساق باسارلار، يامان بولساق ئاسارلار». يۇۋاشلىق ۋە ئۆتكۈنلۈكنىڭ ئارىسىدا مۆتىدىل بول، شۇندىلا خەلققە دوست بولالايسىن. خەلققە دوست بولساق، ھاجەتلىرىڭ ھاسىل بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن سېنى يامان ئىشلارغا باشلىمايدۇ. ئەي ئوغۇل، كىشىنى رەنجىتمە، ھەتتاكى بىراۋ سېنى ئورۇنسىز رەنجىتىسۇن، سەن ئۇنى رەنجىتمە، ئېسىل يىگىتلىك شۇدۇر. شەھەر ۋە يېزىدا تۇرساق، ياخشى كىشىلەرنىڭ مەھەللىسىدە تۇر. ياخشى كىشىلەرنىڭ ساڭا زىيىنى يەتمەيدۇ. تەجرىبىلىك، شەپقەتلىك دوستلارنىڭ نەسەھىتىنى قوبۇل قىل، ئۇلار ساڭا شەپقەت قىلىدۇ. شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان دوستلارنىڭ قېشىغا خاس چاغلاردا بېرىپ نەسەھەتلىرىنى ئاڭلىغىن، خاس چاغدا ئاڭلىغان نەسەھەت كۆڭۈلگە ياقىدۇ. جامائەت ئارىسىدا ئاڭلىغان نەسەھەت قۇلاققا كىرمەيدۇ. بارلىق ئىلىم - ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىپ بولدۇم دېمە. بۇنداق دېيىش ئوپىئوچۇق نادانلىق. ئەگەر نادانلىقتىن خالاس بولاي دېسەڭ، قانچىلىك ھۈنەر - ئىلىم، پەزىلىتىڭ بولسا، ھامان بىلمەيمەن دېگەن،

(1) ئەفتىمون - سېرىق ئوت. بۇنىڭ شەرۋىتى مەۋەزدا پايدىلىق.

چۈنكى، ھۈنەر - پەزىلەت ئىگىلىرىگە بىلمەيمەن دېگەندىن ئۇلۇغ پەزىلەت يوق.

ھېكايەت: نۇشرىۋان زامانىدا، نۇشرىۋانغا بۇزۇر جۇمھۇر ئىسىملىك بىر دانا، ئالىم كىشى ۋەزىر ئىدى. رۇم (رۇما) دىن بىر ئەلچى كەلدى. نۇشرىۋانغا ئەلچىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر يەتكۈزۈلدى. ئەلچى كىرىپ نۇشرىۋان بىلەن كۆرۈشكەندە، پارسلارنىڭ رەسمىي - يۈسۈنى بويىچە ئىززەت - ھۆرمەت قىلىنىپ، سوئال - جاۋابىلار تامام بولۇپ، ئەلچىنىڭ قايتىش ۋاقتى بولغىچە نۇشرىۋان ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ھەم ۋەزىرى بۇزۇر جۇمھۇرنىڭ ئىسمىنى، ئىقتىدارىنى بىلدۈرۈشنى خالىدى:

— ئەي دانا، — دېدى نۇشرىۋان بۇزۇر جۇمھۇرغا، — ئالەمدە مەۋجۇت نەرسىلەرنى بىلمەسەن؟ نۇشرىۋاننىڭ شۇنداق سوراقتىن مەقسىتى بۇزۇر جۇمھۇرنى بىلمەن دەپ ئېيتقۇزۇش ئىدى. ئەمما، دانا ۋەزىر — بۇزۇر جۇمھۇر كامىل ئەقلى بىلەن:

— ياق پادىشاھىم، بىلمەيمەن، — دېدى.

نۇشرىۋان بۇ جاۋابنىڭ ئۆز مۇددەئاسىدەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىدى. يەنە:

— كىم بىلىدۇ؟ دەپ سورىدى.

— شۇنداق بىر كىشى بىلىدۇكى، — دېدى بۇزۇر جۇمھۇر، — ئۇ، پۈتۈن ئالەمگە باراۋەر بولالسا.

لېكىن پۈتۈن ئالەمگە باراۋەر ئادەم ئانىسىدىن تېخى تۇغۇلمىدى.

نۇشرىۋان بىلىدىكى، بۇزۇر جۇمھۇر دانانىڭ بۇ سۆزلىرى ئىنتايىن ئاقىللىق بىلەن ئېيتىلغان. رۇم ئەلچىسىمۇ بۇزۇر جۇمھۇرنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆردى.

ئەي ئوغۇل، ئۆز - ئۆزەڭنى بىلمەسلەر ۋە ئىقتىدارسىزلار مەرتىۋىسىدە تۇت. يەنى، ھەر قانچە

بىلمەڭمۇ مەندىن ئارتۇق بىلىدىغانلار بار، دەپ قىياس قىل. «بىلمەيمەن دېيىش» ئىسمىنىڭ يېرىمىدۇر.

«ئالىم كىشىنىڭ ھۈنرى شۇكى، سۇقرات ھېكمىم شۇنداق ئۇستازلىقى ۋە شۇ قەدەر ئىلمى بىلەن

«مەندىن كېيىن كەلگەن ئالىملار ۋە ئۇلۇغلار سۇقرات زور دەۋا قىلغان ئىكەن دەپ مېنى ئەيىبلەشلىرىدىن

قورقۇسۇم ھېچنەرسە بىلمەيمەن، دەپ ئېيتاتتىم ۋە ئۆزۈمنى ئاجىز دەيتتىم. ئەمما نېمە دەيمەنكى، ماڭا

ئوخشاش كىشىنىڭ سۆزى بۇ ئەمەس، چۈنكى بۇ سۆز زور دەۋادۇر» دېگەن ئىدى. ئەبۇ شۇكرى سۇلايمان

بىننى سەئىد مۇ بۇ توغرىدا پارسچە بىر ياخشى بېيىت ئېيتقان:

مەنكى ئىبنى سەئىد سۇلايمانم،

مەخزەنى دانىشى خۇراسانم.

تا بەدانجا رەسىد دانىشمەن،

كى بەدانىشتەم كى نادانم.

تەرجىمىسى:

مەن سەئىد ئوغلى سۇلايمان ئىدىم،

خۇراسان ئىلمىنىڭ خەزىنىسى ئىدىم.

يەتتى شۇ يەرگە مېنىڭ ئىلىم - دانىشىم،

ئەمدى بىلىدىمكى، بىلىشىمىز نادان ئىدىم.

ئەي ئوغۇل، ئەمدى ئەگەر ئىلىمدە ۋە كەسپ - ھۈنەردە كامىل بولساڭ ۋە ھەر قانچە بىلىملىك

بولساڭ، ئۆز بىلىشىڭدىن مەغرۇرلانما. بىر ئەقىللىق كىشى بىلەن كېڭەش - مەسلىھەت قىلغىن،

مەسلىھەتلەشمەي ئىش قىلما، ئۆز رەيى بىلەنلا ئىش قىلغۇچىلاردىن بولما. مەشھۇر مەسەلدۈركى:

«كېڭەش قىلىشقا كىشى تاپالمىساڭ، بوركۇلك بىلەن كېڭەش». مەسلىھەت - كېڭەشنى ئەيىب دەپ

ھېسابلىما، پىكىر - مېنىڭ پىكىرىم دەپمە، يەنى ئۆز بىلگىنىم بىلەن ئىش قىلىمەن، كىشىنىڭ بىلگىنى ماڭا كېرەك ئەمەس، دەپمە. چۈنكى كۆپ ۋاقىتلاردا ئۆز پىكىرى بىلەن ئىش قىلغان كىشى ئاخىرى پۇشايمان قىلىدۇ. ئەقىللىق قېرىلار، شەپقەتلىك دوستلار بىلەن كېڭىشىپ ئىش قىل. كۆرمەسەن، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر بولۇپ تۇرۇقلۇق تەڭرى ئۇنىڭغا مەسلىھەت بىلەن ئىش قىلىشقا پەرمان قىلىپ: «ئەي مۇھەممەد، ئىشلىرىڭدا ساھابىلىرىڭ بىلەن مەسلىھەتلەشكىن» دېدى. تەڭرى ئۆزىنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ئىشلىرىنى مەسلىھەتسىزمۇ توغرا قىلالايتتى، ئەمما پەيغەمبەرنىڭ ئۆمىتىگە سۈنەت (يول، تەلىم) بولسۇن دەپ مەسلىھەتلىشىشكە بۇيرۇدى. «ئەي ھەبىبىم (دوستۇم)، ھەر ئىشىڭنى ساھابىلىرىڭ بىلەن كېڭىشىپ ئىشلىگىن، تەدبىر قىلماق سەندىن، توغرا قىلماق مەندىن» دېگەن ئىدى. ئەي ئوغۇل، بىلگىنىكى، ئىككى كىشىنىڭ ئەقلى بىر كىشىنىڭ ئەقلى بىلەن باراۋەر ئەمەس. چۈنكى، ئىككى كۆز بىلەن كۆرۈشكە بىر كۆز بىلەن كۆرۈش تەڭ ئەمەس. بىلىشكە كېرەككى، بىر تىۋىپ ئاغرىپ قالسا، ئۆزىگە ئۆزى داۋا قىلالمايدۇ. چۈنكى ئۇ، ئۆزىنى - ئۆزى داۋالىسا، كېسىلىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىنچى بىر تىۋىپتىن ياردەم تەلپ قىلىشقا مۇھتاج بولىدۇ. ئەگەر داۋالاشقا ياردەم سورىغۇچى تىۋىپ داۋالغۇچى تىۋىپتىن ئالىم بولسۇمۇ، كېسەللىكى سەۋەبلىك ئۆزىگە - ئۆزى داۋا قىلىشقا قادىر بولالمايدۇ، باشقا ئىشلارمۇ شۇنداق. ھەر كىم بىر ئىش ۋاقتىدا نېمە قىلىشنى بىلمەسە، باشقا كىشىلەرنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج بولىدۇ. ئەي ئوغۇل، جىنىسداشلىرىڭنىڭ بىرەر ئىشتا ساڭا ھاجىتى چۈشسە، شۇ ئىشنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن تىلىك بىلەن بولسۇن ياكى كۈچ، قەدىمىك بىلەن بولسۇن، ئىقتىساد ياكى ئابرويۇلك بىلەن بولسۇن ئۇنى ھەل قىلىشقا تىرىشىن. سەندىن ياردەم تەلپ قىلغۇچى ئەگەر دۈشمىنىڭ بولسۇمۇ ياردەم قىلىشنى رەت قىلما، ياخشىلىقنى ئايسا، ئېھتىمالكى ئۇنىڭ دۈشمەنلىكى دوستلۇققا ئۆزگىرىدۇ.

ئەي ئوغۇل، ھەر قاچان سۆزىنى چۈشىنىدىغان كىشىلەر ۋە ئالىملار زىيارىتىڭگە كەلسە، ئۇلارغا غايەت ھۆرمەت قىل، ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى غەنىمەت بىل. چۈنكى، ئۇلارنىڭ سېنى زىيارەت قىلىپ كېلىشى سېنى ئۇلۇغلىغانلىقى. ئۇلارنى ھۆرمەتلىسەڭ، ياخشى ئادەملەر ھەر قاچان سېنى ھۆرمەتلەشكە ئامراق بولىدۇ. ياخشى كىشىلەر بىلەن مەجلىسداش بولساڭ، سەنمۇ ياخشى كىشىلەردىن بولسەن. ياخشى كىشىلەرنىڭ سۆھبەت - مەجلىسىدە بولساڭ، گۈستاخلىق قىلما. ھەر قانچە بىلىملىك بولساڭمۇ ئۇلۇغلارغا ھۆرمەت قىلىپ ئەدەب ساقلا. كىشىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر بىر سۆزى گۆھەر ۋە ھىكمەت بولسۇمۇ، ئەگەر گۈستاخلىق قىلسا، ھىكمىتى، قىممىتى قالمايدۇ، سۆزىنىڭ ساپاسى بولمايدۇ. گۈستاخ بولماي دېسەڭ سۆزلەشنىڭ شەرتلىرىگە رىئايە قىل.

ئۈچىنچى باب. سۆزلەشنىڭ شەرتلىرى ۋە ئەدەبلىرى ھەققىدە

ئاۋۋال بىلىش كېرەككى، گۈزەل - ياخشى سۆزلەش ھەر كىمگە ۋاجىپ (زۆرۈر). ياخشى سۆزلەرنى ئاڭلاش ۋە پەملىش لازىم. يەنى ئۆزۈڭ ياخشى سۆزلەش ۋە سۆزلىگەن كىشىنىڭ سۆزىنى ياخشى پەملىش زۆرۈر ئىش. ئەي ئوغۇل، ئەمدى سەن ئۆزۈڭمۇ ياخشى سۆزنىڭ ياخشىنى سۆزلىگەن، يالغان سۆزلەشتىن ساقلىنىن، ھەرگىز يالغان سۆزلىمە. خەلق ئىچىدە يالغانچى دەپ نامىڭ چىقىمىسۇن. خەلق ئىچىدە ھەققانى سۆزلۈك، توغرا دەپ مەرۇپ - مەشھۇر بولۇشقا تىرىشىن. ئەگەر ھەق - توغرا سۆز بولسۇمۇ يالغانغا ئوخشاپ قالدىغان بولسا، مۇنداق سۆزنى سۆزلىمە، يەنى كىشىلەر ئىشەنەيدىغان سۆزلەرنى سۆزلىمە. چۈنكى، توغرا سۆز يالغان سۆزگە ئوخشاپ قالسا، يالغان بولىدۇ. بەزىبىر ھاللاردا

بىر يالغان سۆز ھەق - توغرا سۆزگە ئوخشاسا، ھەق سۆزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. **ھېكايەت:** ئەمىر شاپۇر بىننى پەزىلنىڭ مەجلىسىدە ماڭا مۇنداق بىر ۋەقە دۈچكەلگەندى: ئاللاتا ئاللاھقا بۇيرۇغان پەرزلىرىدىن ھەج تاۋاپ قىلىشتىن باشقىسىنى ئادا قىلىدىم (بېجىردىم). ئاخىرى ئاللاتا ئاللاھقا ھەج تاۋاپ قىلىشىنىمۇ نېسىپ قىلدى، ھەج زىيارىتىنى ئادا قىلىدىم. ھەجدىن ئۆز مەملىكىتىمگە قايتىپ كەلدىم. غازات قىلىشىنى ئارزۇ قىلىدىم. دەسلەپتە ھىندىستان تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، كۆپ غازات قىلىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن رۇم تەرەپىگە بېرىپ غازات قىلىش ئارزۇسىدا بولدۇم. تەييارلىق كۆرۈپ، كۈھىستاندىن رۇمغا يۈرۈش قىلىدىم. ئۇ ۋاقىتتا رۇمنىڭ چېگرىسى گەنج دېيىلىدىغان بىر مەملىكەتكە قەدەر سوزۇلاتتى. گەنجگە ئەمىر شاپۇر بىننى پەزىل پادىشاھ ئىدى. ئۇ، زېرەك، باتۇر، ئاتىق ۋە دىنىي ئېتىقادى توغرا، پاك، يىراقتى ئويلاپ ئىش قىلىدىغان بىر ئادەم ئىدى. دۆلىتىنى پادىشاھلار نىزامى بويىچە باشقۇراتتى. دېمەك، مەن ئاشۇ پادىشاھنىڭ مەجلىسىگە باردىم. پادىشاھ مېنى قوبۇل قىلىپ ناھايىتى خۇش كۆردى، ئىززەت - ئىكرام قىلدى. سۆھبىتىمىز ئارىسىدا ھەر توغرىدا سۆزلىدى، مەندىنمۇ ھال سورىدى. سورىغانلىرىغا لايىقىدا جاۋاب بەردىم، جاۋابلىرىمنى ئەقىلگە مۇۋاپىق كۆرۈپ ھۆرمەت قىلدى. بىر نەچچە زامان ئۇنىڭ يېنىدا تۇردۇم. ئۆز مەملىكىتىمگە قايتاي دەپ رۇخسەت سورىسام قوبۇل قىلىمىدى. مەن ئۇنىڭدىن مۇنداق ئىززەت - ئىكرام كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن رۇخسەتسىز كېتىشنى لايىق كۆرمىدىم، يەنە ئۇنىڭ يېنىدا بىر نەچچە كۈن تۇردۇم. ھەر بىر يېمەك - ئىچمەكتە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولاتتىم. كۆپلىگەن سۆھبەتلىرى مەن بىلەن بولاتتى. دۇنيانىڭ ئەھۋالىدىن، پادىشاھلار ۋەقەسى - ھېكايەتلىرىدىن، تارىختىن سۆز سورايتتى. مەن بىلگىنىمچە بايان قىلاتتىم. شۇ ئارىدا سۆزدىن سۆز چىقىپ، بىزنىڭ مەملىكىتىمىز ھەققىدە، كۈھىستان، گۇرگان (جۇرگان) ۋە تەبەرىستان مەملىكەتلىرى ھەققىدە سۆزلەر بولدى ھەم مەملىكەتنىڭ ئاجايىپ - غارايىپلىرىنى سۈرۈشتۈردى:

— مەملىكىتىڭىزدە قانداق ئاجايىپ - غارايىپ نەرسىلەر بار؟

— گۇرگان يېزىلىرىدىن بىر يېزا بار، - دېدىم مەن، - ئۇنىڭ چېتىدە بىر بۇلاق بار. ھا قاچان ئاياللار ئۇ بۇلاققا سۇغا كەلسە بىر ئايال چېلەك كۆتەرمەستىن بىللە كېلىدۇ. چېلەك كۆتەرمەي بوش كەلگەن ئايال يولدىكى قۇرتلارنى سۇ كۆتەرگەن ئايال قۇرتنى دەسسەۋەتمەسۇن دەپ، يولدىن يىراق قىلىدۇ. مۇبادا بۇ ئايال چېلىكىنى سۇغا تولدۇرۇپ ماڭغاندا بىر قۇرتنى دەسسەپ ئۆلتۈرۈپ قويسا، چېلەكتىكى سۇ نېجىس (ناپاك) بولىدۇ. قۇرتنى بىر نەچچە قېتىم دەسسەپ قويسا، سۇ شۇنچە قېتىم ناپاك بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك سۇغا ئىككى ئايال بىللە كېلىدۇ. پادىشاھ شاپۇر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ مەندىن يۈزىنى ئۆردى. بىر مۇددەت مەن بىلەن سۆزلەشمىدى. مەن بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمىدىم.

پادىشاھنىڭ بىر ۋەزىرى بار ئىدى، ئىسمىنى دەيلىمى دەيتتى. ۋەزىر يېنىمغا كېلىۋىدى، ئۇنىڭدىن پادىشاھنىڭ مەن بىلەن سۆزلەشمەس بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سورىدىم. — پادىشاھنىڭ سەندىن كۆڭلى قالغان بولسا كېرەك، - دېدى ۋەزىر، - چۈنكى، پادىشاھ خاپا بولۇپ مۇنداق ئېيتتى: «شۇنچە كامالەتلىك كىشى مېنىڭ سۆھبىتىمدە بالىلارنىڭ سۆزىنى قىلدى، نېمە ئۈچۈن ئالىم تۇرۇپ مېنىڭ مەجلىسىمدە يالغان سۆزلەيدۇ؟»

مەن ۋەزىردىن شۇ سۆزنى ئاڭلاپ، توغرىلىقىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن دەرھال گۇرگانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەت بىلەن گۇرگاننىڭ ئەربابلىرىغا ئەھۋالنى بىلدۈردۈم ۋە «ماڭا بىر گۇۋاھنامە يازدۇرۇپ، گۇرگاننىڭ رەئىسلىرى، ئۆلىما ۋە قازىلىرى مۆھۈرلىرىنى بېسىپ ئىمزا قويۇپ ئەۋەتسۇن» دېدىم. ئەلچى بېرىپ كەلگىچە تولۇق 4 ئاي ئۆتۈپ كەتتى. گۇرگاندىن بۇ ھەقتە گۇۋاھنامە كەلدى، پادىشاھقا يەتكۈزۈلدى. پادىشاھ كۆرۈپ كۈلدى ۋە:

— سېنىڭدەك كىشى مېنىڭ ئالدىمدا يالغان ئېيتىماس دەپ بىلەتتىم، لېكىن بىر ھەق سۆز بولۇپ، بۇ قەدەر ئىسپات، گۇۋاھچىلار بىلەن 4 ئاي داۋامىدا ئۇنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىغۇدەك ئەھۋال بولسا،

ئۇ سۆزنى تىلغا ئېلىش تامامەن لازىم ئەمەس ئىدى، ئۇ سۆزنى مەن ساڭا زورلاپ ئېيتقۇزمىغان ئىدىم. ئۆزەڭ سۆزلىدىڭ، ئىسپاتلاش ئۈچۈن بۇ قەدەر مۇشەققەتكە گىرىپتار بولدۇڭ، - دېدى.

ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، سۆز تۆت تۈرلۈك بولىدۇ: بىر تۈرلۈك سۆز باركى، بىلىپ قويۇشۇڭ كېرەك، ئەمما سۆزلىمە؛ يەنە بىر تۈرلۈك سۆز بار، بىلىمە ھەم سۆزلىمە؛ يەنە بىر تۈرلۈك سۆز بار، بىلىۋال ھەم سۆزلە. يەنە بىر تۈرلۈك سۆز باركى، سۆزلەيسەن، بىلىمەيسەن.

بىل، سۆزلىمە دېگىنىم شۇكى، بىراۋنىڭ ئەيىبىنى بىلىشكە سۆزلىمە، بۇ غەيۋەت دېيىلىدۇ. ئەقىللىق ئادەملەر مۇنداق غەيۋەت سۆزنى بىلىشمۇ سۆزلىمەس. بىلىمە، سۆزلىمە دېگىنىم شۇكى، ئۇنى سۆزلىسەڭ دىنىڭغا ۋە دۇنياۋى ئىشلىرىڭغا زىيان كەلتۈرىدۇ. بۇنداق سۆزنى بىلىش ۋە سۆزلەشتىن ساقلىنىشكە كېرەك، بۇ سۆز يالغان سۆزدۇر. بىل ۋە سۆزلە دېگىنىم، كىشىنىڭ دىنىغا ۋە دۇنياسىغا پايدىلىق سۆزلەر. تەڭرى ئۆز قۇرئانىدا بۇيرۇغانكى، «ناشقى جەھەتتە مەنالىرى قارىمۇ - قارشى ۋە تەلەپپۇزلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش» ئايەتنىڭ تەپسىرىدە ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلغان. بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىلىرىنى نەڭرىدىن باشقىلار بىلىمەيدۇ. مۇنداق ئايەتلەرنى ئوقۇساڭ، مەنىسىنى بىلىمەسەڭ ساڭا ھېچ زىيىنى يوق. بۇ تۆت خىل سۆزنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئىككى سەۋەبى بار: گۈزەل، ياخشى ئىبارە ياكى يامان ئىبارە بىلەن سۆزلىنىدۇ. ھەر قاچان خەلققە سۆزلىسەڭ گۈزەل؛ يېقىملىق تەلەپپۇز بىلەن سۆزلىشىڭ كېرەك، شۇنداق بولغاندا، سۆزۈڭنى خەلق قوبۇل كۆرىدۇ. خەلق سېنىڭ قانچىلىك كىشى ئىكەنلىكىڭنى سۆزۈڭدىن بىلىۋالىدۇ. بىلىش لازىمكى، ئادەم - سۆزى ئاستىدا يوشۇرۇنغان بولىدۇ، سۆزلىمەي تۇرۇپ كىم ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. ھەزرىتى ئېلى ئېيتقانكى: «ئادەم - تىلىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان بولىدۇ.» ئادەم سۆزلىگەندە، ئۇنىڭ كىم ئىكەنلىكى سۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. ئەي ئوغۇل، ھەر سۆزنى ئورنى كەلگەندە، ۋەقەلىككە مۇۋاپىق گۈزەل ئىبارە بىلەن سۆزلىگىن، قاتتىق سۆزلىمە، قوپال سۆزلىمە. گۈزەل، كۆركەم سۆزنىڭ سۆزلىگۈچىگىمۇ پايدىسى بار؛ ئاڭلىغان كىشىنىڭمۇ دىلىغا ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. يامان سۆزنىڭ سۆزلىگۈچىگە زىيىنى بار، ئاڭلىغان كىشىگە ياقمايدۇ. مەسىلەن، ھېكايەتتە بايان قىلىنىدۇكى، پادىشاھ ھارۇن رەشىد باغداتتا بىر كىچىسى چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئاغزىدىكى چىشلىرىنىڭ ھەممىسى چۈشۈپ كەتكەنمىش. ئۇ بىر تەبىر ئالىمى چاقىرتىپ بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى سوراپتۇ.

- بۇ چۈشنىڭ تەبىرى شۇكى، - دەپتۇ تەبىرىچى ئالىم، - بارلىق تۇغقان - قېرىنداشلىرىڭىز سىزدىن ئىلگىرى ۋاپات بولىدۇ.

ھارۇن رەشىد بۇ ئالىمنىڭ تەبىرىدىن رەنجىپتۇ، تەبىرىچىنى قامچا بىلەن ئۇرۇشقا پەرمان قىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا خىتاپ قىلىپ:

- ئەي سۆز بىلىمەس نادان! سەن كىم ئىدىڭ، مېنىڭ بۇ چۈشۈمگە قارىتا يۈزۈمدىن- يۈزۈمگە قوپاللىق بىلەن شۇنداق دەمسەن؟ قەۋم - قېرىنداشلىرىم مەندىن ئىلگىرى ئۆلۈپ كەتسە، ئۇ ۋاقىتتا مېنىڭ ھالىم نېمە بولىدۇ، دۇنيادىن ماڭا نېمە لەززەت - راھەت كېلىدۇ؟ - دەپتۇ.

ئىككىنچى بىر تەبىر ئالىمى چاقىرتىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆز چۈشىنى سۆزلەپتۇ.

- ئەي خەلىپە، - دەپتۇ ئىككىنچى ئالىم، - بۇ چۈشنىڭ تەبىرى شۇكى، ھەزرەتلىرى بارلىق قەۋم - قېرىنداشلىرىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەنلا.

خەلىپە ھارۇن رەشىد بۇ ئالىمنىڭ سۆزىنى خۇش كۆرۈپتۇ ۋە:

- «ئەقىلنىڭ يولى بىردۇر.» ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى بىر، لېكىن ئىبارىلىرى باشقىدۇر - دەپ ئىككىنچى تەبىر ئالىمىغا يۈز ئالتۇن مۇكاپات بۇيرۇپتۇ.

بىرىنچى ئالىمنىڭ تەبىرىمۇ شۇ مەنادا ئىدى، ئەمما قوپال ئىبارە بىلەن سۆزلىگەچ، يۈز قامچا يېدى. ئىككىنچى ئالىم گۈزەل ئىبارە بىلەن بايان قىلىپ، يۈز ئالتۇن مۇكاپات ئالدى. دېمەك، سۆز بىلەن سۆزنىڭ پەرقى بار.

ئەي ئوغۇل، سۆزنىڭ ئالدى - ئارقىسىغا قاراپ، مەنىسىنى بىلىپ سۆزلە. بىر كىشى سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىپ سۆزلىمىسە، تۈتى قۇشقا ئوخشاش بولىدۇ. چۈنكى، تۈتى قۇش ئادەمگە ئوخشاش چىرايلىق، ئېنىق سۆزلەيدۇ، ئەمما ئۆزى سۆزلىگەن سۆزدىن خەۋەرسىز. بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەمنى «سۆز سۆزلىدى» دېيىلىدۇ، «سۆز بىلىدۇ» دېيىلمەيدۇ. سۆزىنى بىلىپ سۆزلىسە، ئاڭلىغانلار ئۇ سۆزدىن بىر نەرسىنى بىلىۋالالايدۇ. ئەگەر بىلمەي سۆزلىسە، ئاڭلىغۇچى ئۇنىڭ سۆزىدىن بىر نەرسە پەملىيەلمىسە، سۆزلىگۈچى ھايۋانغا ئوخشاش بولىدۇ. سۆز - ئۇلۇغ، شەرەپتۇر، سۆزنى ئۇلۇغ بىلىشنىڭ كېرەك. سۆز شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغى، ئىنساننىڭ كۆڭلىدىن كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئەزىز نەرسىنىڭ ئورنى كەلگەندە بىلگىنىڭنى ئايماي سۆزلە، ئورنى كەلمىگەندە ياخشى سۆزۈڭنى زايە قىلما. مەنىسىز سۆزلەرنى سۆزلىمە، ئەقلىڭگە ۋە ئىلىڭگە زىيان كەلمىسۇن. ھەر نەرسە ئۈستىدە سۆزلىسەڭ توغرا سۆزلە، ئورۇنسىز دەۋا قىلما، پايدىلىق سۆزلەرنى قىلىشنى ئادەتلەن. ئەگەر بىر ئىلىمدىن خەۋىرىڭ بولمىسا، ئۇ ئىلىمدىن پايدا ئۈمىد قىلما. بىلگىنىڭنى ئەمەلگە ئاشۇرغىن. ئىران ۋەزىرى بۇزۇر جۇمھۇرنىڭ يېنىغا بىر ئايال كېلىپ بىر مەسىلە سوراپتۇ. بۇزۇر جۇمھۇر خاپا بولۇپ: «بۇ مەسىلىنى بىلمەيمەن، مەندىن سورىما» دەپتۇ. بۇ ئايال بۇزۇر جۇمھۇرغا: «بۇ مەسىلىنى بىلمىسىڭىز پادىشاھنىڭ شۇنچە مائاشنى نېمە ئۈچۈن يەيسىز؟» دەپتۇ. بۇزۇر جۇمھۇر: «مائا بىلگىنىمگە مائاش بېرىدۇ، بىلمىگىنىم ئۈچۈن مائاش بەرمەيدۇ» دەپتۇ. مەزكۇر ئايالنىڭ مەسىلىسىگە جاۋاب بەرمەپتۇ. ئەي ئوغۇل، كىشىنىڭ خاپا بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا مەسىلە سورىما. ئەگەر سېنىڭ خاپا بولۇپ تۇرغان ۋاقتىڭدا بىراق مەسىلە سورىسا، سۆزىگە قاراپ جاۋاب بەر، ئەقلىڭ يەتمەس سۆزنى سۆزلىمە كۈچۈڭ يەتمەس ئىشقا ئېسىلما. ھەر ئىشتا ئوتتۇراھاللىقنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك. چۈنكى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ھەدىسىدە: «ئىشلارنىڭ ئوتتۇراھال بولغىنى ياخشى» دېگەن ئىدى. ئەگەر بىر ئىش قىلغاندا ياكى سۆزلىگەندە ئالدىراخچۇلۇق، يەڭگىلىك قىلما، ئالدىراپ ئىش قىلما، ئالدىراپ سۆزلىمە، ئېغىر - بېسىق، سەۋرلىك بولمە يوشۇرۇن ئىش بولسا، ئۇنى بىلىشتىن ساڭا پايدا - زىيان بولمىسا، ئۇنى بىلىشكە ھەۋەس قىلما ۋە بىر جامائەت ئىچىدە، بىر مەجلىستە يېنىڭدىكى كىشى بىلەن پىچىرلاپ سۆزلەشمە. چۈنكى، ئادەملەر بىر - بىرىگە يامان گۇماندا بولۇشتىن خالى ئەمەس. ياخشى گەپنى سۆزلىسەڭمۇ خەلق يامان سۆزگە ئايلاندۇرۇپ گۇمان قىلىدۇ، «بۇ سۆزدە بىر سىر بار، پىچىرلاپ سۆزلەشتى» دەيدۇ. جامائەت بار يەردە، مەجلىستە بىرسىگە سۆزۈڭ بولسا، ئاشكارا سۆزلە، زۆرۈر بولمىسا، پىچىرلاپ سۆزلىشىشنىڭ ھىچ پايدىسى يوق. ئەگەر بىرەر ئىش ئۈستىدە گۇۋاھلىق بەرسەڭ، بىلگىنىڭچە توغرا گۇۋاھلىق بەر. يالغان گۇۋاھلىق بەرمە. گۇۋاھلىق بەرگەندە بىر تەرەپنى قوللاپ گۇۋاھلىق بەرمە، ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن راست، توغرا گۇۋاھلىق بەر. ئەگەر بىرەر خەۋەر ئاڭلىساڭ، ياخشى ئاڭلا. ئاڭلا - ئاڭلىمايلا (چۈشەنمەي) تۈرۈپلا كىشىگە سۆزلىمە. سۆزلىشىدىغان سۆزۈڭ ئۈستىدە ئاۋۋال پىكىر قىل، ئاندىن كېيىن سۆزلە، شۇنداقتا سۆزۈڭدىن پۇشايمان قىلمىغايەن. ئالدىراپ سۆزلەشتە پۇشايمان قىلىش ئېھتىمالى بار. پايدىلىق سۆزنى سۆزلە، زىيانلىق سۆزنى سۆزلىمە. ھەر تۈرلۈك سۆزنى ئاڭلىساڭ گۇناھكار بولما. ئاجىزلىقتىن كۈچلەنگەندەك ئاڭلىغىن. بۇ سۆزلەر مەيلى كېرەككە كەلسۇن - كەلمىسۇن، جېنىڭ، تېنىڭ بىلەن ئاڭلا. چۈنكى، سۆز بىر سەدەپكە ئوخشاش. ئۇ كۆڭۈل دەرياسىدىن چىقىدۇ. ئەگەر ھەر بىر سەدەپنىڭ ئىچىدە ئىنجۇ (مەرۋايىت) بولمىسىمۇ، ئەمما ئىنجۇ بولۇش ئېھتىمالى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر سەدەپكە دىققەت بىلەن قاراش لازىم. يەنى كۆپ سۆز ئارىسىدا پايدىلىق سۆز بولۇشى ئېھتىمال. پايدىسىز سۆزنى سۆزلىمە. بىر ئىشنى بىلىدىغان كىشىگە ئۇچرىساڭ، ئۆزەڭنى بىلمىسىز دەرىجىدە تۇت. چۈنكى، بىر بىلىم ئىگىسىگە يولۇققاندا «سەن بىلگەننى مەنمۇ بىلىمەن» دېسەڭ، 3 تۈرلۈك پايدىدىن مەھرۇم بولىسەن: بىر پايدىسى شۇكى، ئەگەر مەن بىلمەيمەن دېسەڭ، بۇ بىلىملىك ئادەم ئۇ ئىشنى سەن بىلگەندەك ئىشلىسە، مەنمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش بىلىدىكەنمەن دەپ تەشەككۈر ئېيتىسەن. ئىككىنچى پايدىسى شۇكى، ئەگەر سەندىن ئارتۇق ۋە ياخشىراق ئىشلىسە، ساڭا يېڭى بىر ئىلىم ھاسىل بولىدۇ. كەمچىلىكنىڭ تۈزىتىلىدۇ. ئۈچىنچى پايدىسى شۇكى، ئەگەر ئۇ

ئىشنى سەندىن كەمرەك، ناچارراق ئىشلىسە، سېنىڭ ئۇ كىشىدىن كامىلراق ئىكەنلىكىڭ ئاشكارا بولىدۇ. شۇڭا، بۇ پايدىلارنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. ئەگەر بىر سۆزنى ئاڭلىساڭ، ئالدىراپ ئۇ سۆزنى مەنىسىز دەپ ھېسابلاپ ئەيىب قىلما ياكى ياخشى سۆز دەپ ئالدىراپ ماختىما. ئۇ سۆزنىڭ ئەيىبىنى، پەزىلىتىنى تەتقىق قىل. ئەيىبلەشكە لايىقمۇ ياكى مەدھىيلەشكە لايىقمۇ، بىلىپ ھۆكۈم قىل، ھىكمەت (ئىلىم) دائىرىسىدىن چەتنەپ كەتمىگەيسەن. ھەر بىر سۆزۈڭنى خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە قارشى سۆزلىمە. ئەگەر بىر گۇرۇھنىڭ ئىچىدە بولساڭ، سۆزۈڭنىڭ توغرىلىقى ئۈچۈن قانچىلىك دەلىل - پاكىت كەلتۈرسەڭمۇ سۆزۈڭنى ئاڭلىمىسا، قارشىلىق كۆرسىتىپ قوبۇل قىلمىسا، مۇنداق شارائىتتا مەزكۇر گۇرۇھنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىق سۆزلىشىڭ لازىم. شۇ يول بىلەن ئۇلار ئارىسىدىن جېنىڭنى قۇتقۇزغايىسەن. ھەر قانچە سۆز ئەھلى (ئاتىق) بولساڭمۇ، ئۆز بىلگىنىڭدىن ئۆزەڭنى تۆۋەن كۆرسەت. شۇندىلا سۆزۈڭ ئېتىبارلىق بولىدۇ. ئۆزەڭنى سۆزۈڭدىن ئۇلۇغ كۆرسەتسە، سۆزۈڭدىن ئۆزەڭنى ئۇلۇغ كۆرسەتسەڭ سۆزۈڭ خار بولىدۇ. خەلق ئالتۇن، گۆھەرنى ۋە يالغان تاشلارنى تونۇغۇچى سەرراپتۇر. ئۆزەڭنى قانچىكى تۆۋەن تۇتساڭ ياكى يۇقىرى تۇتساڭ، خەلق سېنىڭ مىقدارىڭنى بىلىدۇ. مەسىلەن، بىر نەرسىنىڭ باھاسى مىڭ ئاقچا بولسا، دەسلەپتە بەش ئاقچىدىن باشلاپ باھا قويۇپ، ئارتتۇرۇپ - ئارتتۇرۇپ مىڭ ئاقچىغا يەتكۈزىدۇ. ئەگەر بىر نەرسە بەش ئاقچىلىق بولسا، ئۇنى مىڭ ئاقچا دەپ باھا كۆرسەتسە، ھېچكىم ئۇ نەرسىنى بەش ئاقچىدىن يۇقىرى ئالمايدۇ. سۆزنىڭ مىقدارى، قىممىتىمۇ شۇنداق. لېكىن، ئۈمىدىنىڭ ئېتىدىن چۈشۈپ پىيادە قالسا، ھەر قانداق يەردە بولساڭ كۆپ ئاڭلىغۇچى، ئاز سۆزلىگۈچى بول. ئەقىل ئىگىلىرى: «سۈكۈتتە تۇرۇش، جىم تۇرۇش - ئىككىنچى سالامەتلىكتۇر» دەيدۇ. چۈنكى، كۆپ كىشىلەر سۆز سەۋەبىدىن كېسەل بولىدۇ. ئاز سۆزلەش - ئەقىللىقلىقنىڭ ئالامىتى، كۆپ سۆزلەش - نادانلىق (بىلىمسىزلىك) نىڭ ئالامىتى. ئەگەر بىر نادان ئادەم جىم ئولتۇرىدىغان، ئاز سۆزلەيدىغان بولسا، خەلق ئۇنى ئەقىللىقلاردىن سانايدۇ. قانچىلىك ساپ كۆڭۈللۈك ۋە ئەقىللىق ئادەم خەلق ئىچىدە مەرۇپ - مەشھۇر بولساڭمۇ، ئۆزەڭنى مەدھىيلەنگۈچى بولما، كىشى ئۆزى ئۈچۈن گۇۋاھلىق بەرسە، گۇۋاھلىقى قوبۇل قىلىنمايدۇ، ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ، سېنى خەلق مەدھىيلەسۇن. سۆز سۆزلىمەكچى بولساڭ دىققەت قىل، سۆزۈڭگە خېرىدار بارمۇ - يوق؟ ئەگەر سۆزۈڭنى ئاڭلاپ قوبۇل قىلغۇچىلار بولسا، سۆزلە. بولمىسا سۆزلىمە، چۈنكى سۆزۈڭدىكى خىتابلىرىڭنى ئاڭلاپ قوبۇل قىلغۇچى بىرمۇ كىشى بولمىسا، سۆز سۆزلەش توغرا ئەمەس. مەسىلەن، مەجلىستە بىراق سۆزلىسە ئاڭلاپ ئولتۇرغىن، ئۇ كىشى سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئاندىن سەن سۆزلە. سۆز قوشۇپ كىشىنىڭ سۆزىنى ئۈزۈۋەتمە. ئادەم بىلەن ئادەم بول، مەرت كىشى بىلەن مەرت بول. دۇنيادا ئادەم كۆپ، مەرت كىشى ئاز. ئەي ئوغۇل، سۆز ئاڭلاشتىن زېرىكمە. سۆز ئاڭلاش بىلەن سۆزگە ئۇستا بولغىلى بولىدۇ. مىسالى شۇكى، بىر بالا ئانىسىدىن تۇغۇلۇپلا بىر چەت سەھرا ياكى يەر ئاستىدا، ئادەم يوق يەردە تۇرسا، ئادەم ۋە ئانىسى بىلەن، شۇ بالىنى تەربىيەلىگۈچى تەربىيىچى بىلەن سۆزلەشمەي تەربىيەلەنسە، ئۇ بالا چوڭ بولغاندا تىلسىز بولىدۇ، ھىچ سۆز بىلمەيدۇ. ئەمما كىچىك ئىككى بالىنىڭ تىلى چىقىشتىن بۇرۇن بىر يەردە ئۆسسە، باشقا ئادەمگە ئارىلاشمىسا، ھىچ بىر ئادەمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىسا، ئۇ بالىلار بىر - بىرى بىلەن سۆزلىشىۋەرسە، ئاخىرى ئۆزلىرىگە خاس بىر تىل تۈزۈشىدۇ، ئۇ تىلنى بۇ ئىككى بالىدىن باشقا ئادەم بىلمەيدۇ. ئەي ئوغۇل، خەلقىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ قوبۇل قىلغىن. خۇسۇسەن قەدىمكى ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھۆكۈما - پەيلاسوپلارنىڭ سۆزىنى جان - دىلىڭ بىلەن ئاڭلىشىڭ كېرەك. بىلگىنىكى، نۇشرۋان ئادىلنىڭ سۆزلىرى ئېسىمگە كېلىپ بۇ كىتابتا بايان قىلدىم، سەن ئۇ سۆزلەرنى ئوقۇغايىسەن ۋە نەسەت دەپ بىلىپ، لازىم بولغاندا پايدىلانغايىسەن. ئەي ئوغۇل، مەن تارىخ كىتابلىرىدا كۆردۈمكى، ئەرەب سۇلالىسىدىن مەمۇن خەلىپە نۇشرۋاننىڭ تەربىيىسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ، نۇشرۋاننىڭ قەۋرىسى ئۈستىگە بېرىپ، قەۋرىنى ئاچتۇرۇپتۇ. نۇشرۋاننىڭ پۈتۈن تېنى تۇپراققا ئايلانغانىكەن. بۇ تۇپراققا ئايلانغان تەن تەخت ئۈستىدە ياتقىدەك. ئۇ، تەخت ئۈستىدە بىر خەت كۆرۈپتۇ. خەت پارس تىلىدا

پىزىلغانىكەن. مەمۇن خەلىپە خەتنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. خەتنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى: «ئەي زامانە پادىشاھلىرى، بىلىشكە لازىمكى، سەندىن ئىلگىرى مەن پادىشاھ ئىدىم. ئەڭرىنىڭ بارلىق بەندىلىرى مېنىڭ ئادالەتتىمىدىن پايدىلاندى. ھەر كىم ئىشىگىمگە كەلسە، شەپقىتىمدىن مەھرۇم بولمىدى. قاچانكى ئەجەل قولىدا مېنىڭ ئاجىزلىق ۋاقتىم كەلدى. «مەن ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ دۇنيا خەلقىگە پايدام يەتسە ئىدى» دەپ كېچە - كۈندۈز ئويلىدىم. ئاخىرى بۇ تامغا بىر نەچچە نەسەت يازدۇرۇپ قويۇشتىن باشقا چارەم بولمىدى. مەندىن كېيىنكى بىر پادىشاھ بۇ نەسەتلەرنى كۆرۈپ ئەمەل قىلسا، ئۇ پادىشاھ مەندىن بەھرىمەن بولۇپ پايدىلىنار. چۈنكى، تىرىك ۋاقتىمدا ئىشىگىمىزگە كەلگەن كىشى گۆھەر، ئالتۇن، مال - مۈلكىمىزدىن مەھرۇم بولماس ئىدى. بۈگۈن زىيارىتىمگە كەلگەن كىشى ھەم نەسەتتىمىز گەۋھىرىدىن مەھرۇم بولمىغاي.

تۆتىنچى باب. نۇشۇرۋاننىڭ ۋەسىيەت - نەسەتلىرى ھەققىدە

نۇشۇرۋان - پادىشاھ ئىدى. ئۇ، ئۆز ۋەسىيىتىدە شۇنداق دېگەن: كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، كېچە - كۈندۈز بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارىدۇ. ئادەم بىر ھالەتتىن يەنە بىر ھالەتكە ئۆزگىرىشكە دۈچكەلگەندە خاپا بولۇپ كۆڭۈلىمىز بولمىغاي. يەنى شاتلىق كېتىپ قايغۇ كەلسە، قايغۇ كېتىپ شاتلىق كەلسە، ئۇنىڭغا ئېتىبار قىلما. ھۈنەرسىز (پەزىلەتسىز، بىلىمسىز) ئادەمنى دوست تۇتما. بۇنداق كىشى دوستلۇققا ۋە دۈشمەنلىككە يارماس. ھەر قاچان بىر ئىشنى بىر قېتىم ئىشلەپ سەسكەنسەڭ، ئۇ ئىشنى قىلما. ئۆزى بىر نەرسە بىلىمەي ئۆزىنى بىلىملىك ھېسابلايدىغان ئادەمدىن ساقلان. ئۆز نەپسىگە ئادىللىق قىل، يەنى ئۆزەڭنى قولۇڭدىن كەلمەيدىغان ئىشقا تەكلىپ قىلما. توغرا - ھەق سۆز ئاچچىق بولىدۇ، شۇنداقتىمۇ ھەق - توغرا سۆزلە. ئەگەر دۈشمەن ئىچكى سىرىمنى بىلمىسۇن دېسەڭ، دوستۇڭغا سىرىڭنى ئېيتما. ئۇلۇغ كىشىلەرنى پەس كۆرمە. ھۈنەر - پەزىلەتسىز ئادەملەرنى تىرىك ھېسابلىما، ئۇلارنى ئۈلۈك دەپ بىل. ئەگەر تۇرمۇش مەئىيىشتىمىدە تارلىق - قىسىلىش بولمىسۇن دېسەڭ، ئىشلىگەن ئىشىڭنى ئىگىسىگە يارىتىشقا تىرىش. ئەگەر قايغۇلۇق بولماي دېسەڭ، پايدىسىز ئالدى - ساتتى قىلما. يەنى ئالدىن پايدا - زىياننى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، پايدىلىق بولسا، ئال ۋە سات. ھىممەتسىز كىشىنىڭ نېنىنى يېگەندىن ئاچ يۈرگەن ياخشى. تەجرىبە - سىناقتىن ئۆتىمگەن ئادەم مىڭ تۈرلۈك خەيرىخاھلىق قىلسىمۇ ئۇنىڭغا ئىشەنمە، تاپانما. ئۆزەڭدىن تۆۋەن ئادەمگە مۇھتاج بولماقتىن قىيىن ئىش يوقتۇر. دۇنيا خەلقى ئارىسىدا پاسسىق، كەمتەر ئادەم - تەكەببۇر زاھىدىتىنمۇ ياخشىراق تۇر. ئەمما، توغرا ئىشلاردا شۇنداق قاراش ئىشىنىپ، قولۇڭدىكى نەق نېمەتنى بېرىۋېتىش غايەت زىيانلىقتۇر. ئەمما، توغرا ئىشلاردا شۇنداق قاراش كېرەك، ھارام نەرسىلەرنى بېرىپ، كېلەچەكتىكى ھالال نەرسىلەرنىڭ ئۈمىدى بىلەن بولغاندا، ھارامدىن نەچچە باراۋەر ھالال نەرسە قولغا كېلىدۇ. بىر كىشىدىن بىر ھاجەت تىلىسەڭ، ئۇ ھاجەتنى راۋا قىلىش قولدىن كېلىدىغان ئىمكانىيىتى تۇرۇقلۇق ھاجىتىڭنى ئادا قىلىمسا، مۇنداق ئادەمدىن خەسسى - پەسكەش ئادەم بولماس. بىراۋ سېنىڭ ئالدىڭدا دوستلۇق ئىزھار قىلىپ، ئارقاڭدىن يامان دەپ يۈرسە، ئۇنىڭدىن مۇناپىقراق يەنە كىم بار؟ بىر ئادەمنى جەمئىيەت ئەدەبىگە ئۆگەتسە، سەن ئۇنى ئەدەبگە ئۆگەتتىم دەپ مۇشەققەت چەكمە، مۇشەققەتلىك زايىا بولىدۇ. يەنى بىر ئادەم دۇنيادا تۇرۇپ ياخشى - ياماننى كۆرۈپ، ئۆزى ئىبرەتلەنسە، ئۇنى تەرتىپكە كىرگۈزۈش مۈشكۈل. نادان ئادەمنى ياخشى سۆز بىلەن ياخشىلىققا ئۆگەتتىم دەپ ئاۋازە بولما. چۈنكى، دانالار ئېيتقانىكى: «نادان ئادەمنىڭ ئۆزىگە ئۆزى قىلغان ئىشنى ئەقىللىق ئادەم دۈشمىنىڭمۇ قىلمايدۇ.» ئەگەر خەلق سېنى ياخشى ئىشلىرىڭ بىلەن ياد ئەتسە، مەدھىيلىسە، سەن كىشىنىڭ يامانلىقىنى سۆزلىمە. ئەگەر دوستلىرىم، يولداشلىرىم كۆپ بولسۇن دېسەڭ، ئاداۋەت تۇتما. ئەگەر دۇنيادا زەخمەت (جاپا) چەكمەي دېسەڭ ۋە ئىنسانىي ئۆمۈر كەچۈرەي دېسەڭ، ئۆز ئىشىڭ بىلەن شۇغۇللىنىپ، باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشما. ئەگەر خەلق سېنى ساراڭ دېمىسۇن

دېسەك، ھاسىل بولمايدىغان نەرسىنى ئىزلىمە. ئەگەر ھۈرمەت - ئابرويۇم تۆكۈلمسۇن دېسەك، ھاپىنى ئۆزەڭگە كەسىپ قىل. ئەگەر ئالدىنقىمەن دېسەك، تەجرىبە قىلىنغان ئىشنى تاشلاپ، تەجرىبە قىلىنمىغان ئىشلارغا قول تىقما. ئەگەر ھۈرمەت پەردەم يىرتىلمىسۇن ۋە خەلق مېنى خارلىمىسۇن دېسەك، قول ئاستىڭدىكىلەرنى توغرا، پاك تەربىيىلىگىن. ئەگەر پۇشايماغا دۇچار بولۇشتىن خاتىرجەم بولاي دېسەك، نەپسىڭگە ئەگىشىپ خىيالىڭغا كەلگەن ئىشنى قىلىشقا كىرىشمە. ئەگەر زىرەك ئادەملەر جۈملىسىدىن بولاي دېسەك، ئۆزەڭنى باشقىلارنىڭ ئەينىكىدە كۆرۈپ باق، يەنى بىراۋنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ ياخشى-يامانلىقىنى كۆرۈپ، يامان ئىش بولسا ئۇنى قىلىشتىن ساقلان، ئۆزەڭدە بولسا، دەرھال تۈزەت. ئەگەر ياخشى ئىش بولسا، سەن ئۇ ئىشلارنى قىلغان بولساق، ياخشىلىقىڭنى داۋاملاشتۇرغىن، ئەگەر يامان ئىش بولىدىكەن، ئۇنى سەن قىلما. ئەگەر خەۋپسىز بولاي دېسەك، خەلق بىلەن چېكىشمە، يەنى نىزالاشما ۋە خەلقنى رەنجىتكۈچى بولما. ئەگەر خەلق ئىچىدە ھۈرمەتلىك بولاي دېسەك، ئۆزەڭ خەلقنىڭ ھۈرمىتىنى ساقلا. ئەگەر خەلق مېنىڭ سۆزۈم بىلەن ئىش قىلسۇن دېسەك، ئاۋۋال ئۆزەڭنىڭ سۆزىگە ئۆزەڭ ئەمەل قىل. ئەگەر كامالەتلىك كىشىلەردىن بولاي دېسەك، كامالەتنىڭ نۇرىنى (تەنتەنىسىنى) كۆرسەتمىگەنلەردىن ئۆز سىرىڭنى يوشۇر. ئەگەر خەلق ئارىسىدا ھەممىدىن ئۇلۇغ بولاي دېسەك، نېمىتىڭنى مول قىل، نان - تۇز ھەققى ئۈچۈن ئىسمىڭ ئۇلۇغ بولىدۇ. ئەگەر مەرت بولاي دېسەك، كىشىدىن تاما قىلما، كۆڭلۈڭدىن تامانى چىقىرىۋەت. ئەگەر بىراۋدىن قەرز ئالساق، شەك - شۈبھىسىز ئۇ ئادەمگە قۇل بولىسەن. ئەگەر ئادالەتلىك قىلغۇچىلاردىن بولاي دېسەك، قول ئاستىڭدىكىلەرنى ئوبدان تۇت، باشقىلارنىڭ زۇلۇمىدىن ئۇلارنى ساقلا، ھىمايە قىل. ئەگەر ئاۋام خەلقىنىڭ ۋە نادانلارنىڭ تەنىسىدىن قۇتۇلاي دېسەك، ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىغا تەئەرزۇز قىلما. ئەگەر يېتىشكەن كىشىلەردىن بولاي دېسەك، ئۆزەڭگە لايىق كەلمىگەن ئىشنى خەلققىمۇ لايىق دەپ قارما. ئەگەر كۆڭلۈمگە ئازار - زەخمەت يەتمىسۇن دېسەك، نادانلار بىلەن جىدەللەشمە. ئەگەر خەلقنىڭ سۆيۈملۈكى بولاي دېسەك، قولۇڭدىن كەلگەن ياخشىلىقنى غەلقتىن ئايما. ئەگەر زىيان ۋە زىيانداشتىن يىراق بولاي دېسەك، قولۇڭنى قىسقا تۇت (خەلققە زىيان يەتكۈزمە).

نۇشۇرۋان ئادىلىنىڭ نەسىھەتلىرى شۇ يەردە تامام بولدى. ئەي ئوغۇل، بۇ نەسىھەتلەرنى خار، ئاددىي كۆرمە. بۇ سۆزلەردىن ھېكمەت پۇرىقى كېلىدۇ. سەلتەنەت خۇش پۇرىقى پۇرايدۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سۆزلەرنى پەيلاسوپلار، ئالىملارنىڭ سۆزى دەپ ئېتىقاد قىل، ياشلىقىڭدا بۇ سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرسەڭ، قېرىلىق چاغلىرىڭدا تەشۋىشكە قالمايسەن.

بەشىنچى باب. يىگىتلىك ۋە قېرىلىق ھالىلىرى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، گەرچە يىگىت بولساڭمۇ، قېرىلارچە ئەقىللىق بول. بۇ، يىگىتلىكنى تاشلا دېگىنىم ئەمەس، بەلكى ئۆز - ئۆزەڭنى خۇش تۇت، نادان بولما، ناچار - يامان تەبىئەتلىك بولما. يىگىتلىك ۋاقتىدا ئادەمدە بىر خىل ساراڭلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەستالسى ھېكمەت: «ياشلىق - ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرى» دېگەن ئىدى، ئەقىلدىن ئېزىپ نادان يىگىتلەر جۈملىسىدىن بولما. چۈنكى بالايىتاپەت نادانلىقتىن كېلىدۇ. ئۆمرۈڭنىڭ لەززىتىنى يىگىتلىكتە كۆرگىن. قېرىغاندا بۇ لەززەت تېپىلمايدۇ، گەرچە تاپساڭمۇ يىگىتلىك چاغدىكىدەك بولمايدۇ. ئەي يىگىت، تەۋپىق (توغرا يول) ئىزلە. ئەجەلنى ئۈنتۈپ قالما، ئەجەل ھەركىمگە كېلىدۇ، ئەجەل ياشقا قارمايدۇ. ھەركىم ئاندىن تۇغۇلدى. ئەلۋەتتە ئۆلسە كېرەك. شۇنداق ھېكايە قىلىنىپتۇكى، باغدات شەھىرىدە بىر ياماقچى بار ئىكەن. ئۇنىڭ دۇكىنى قەۋزىستانغا يېقىن ئىكەن. دۇكانغا بىر خالتا ئېسىپ قويۇپ، ھەر قاچان خەلق بىر نېپىتنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ كەلسە، خالتىغا بىر تاش سالىدىكەن. ھەر ئايدا بىر قېتىم خالتىدىكى تاشلارنى ساناپ، بۇ ئايدا باغدات شەھىرىدە نەچچە ئادەم ئۆلگەنلىكىنى ھېسابلاپ كۆرىدىكەن. ئاخىرى ياماقچى ۋاپات بوپتۇ. بىر

كىشىنىڭ ياماقچىغا ھاجىتى چۈشۈپ دۇكانغا كەلسە، دۇكان ئېتىكىلىك تۇرغىدەك. ئۇ: — ياماقچى قەيەرگە كەتتى؟ — دەپ سوراپتۇ قوشنىسىدىن.

— ياماقچى خالىغا كىردى، — دەپتۇ قوشنىسى.

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟ — سوراپتۇ ئۇ كىشى.

— بۇ دېگىنىم، — دەپتۇ قوشنىسى، — ياماقچى ھەر بىر ئۆلۈك ئۈچۈن خالىغا بىر تاش سېلىپ، ھەر ئايدا باغدات شەھىرىدە قانچە ئادەم ئۆلگىنىنى ھېسابلاپ تۇراتتى، ئەمدى، ئۇنىڭ ھېساب تاشلىرى ئەجەل خالىتىسىغا كىردى (ۋاپات بولدى).

ئەي ئوغۇل، غاپىل (بىپەرۋا) بولما، يىگىتلىكىڭگە ئالدىنما، ھەر قانداق ھالەتتە ئاللاتائالانى ئۇنتۇما. تەڭرىنى كۆپ ياد ئەتسەڭ گۇماندىن خالاس بولىسەن. ھەر قانداق ھالەتتە ئەجەلنى يېقىن بىل. گۇناھ يۈكلىرىنى بوينۇڭغا يۈكلىمە. گۇناھ ئىچىدە قالساڭ، باغداتتىكى ياماقچىدەك بىر كۈنى تۇيۇقسىز ئەجەل خالىتىسىغا كىرسەن. كۆپرەك قېرى كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكىن. يىگىتلەر بىلەن كۆپ سۆھبەتلەشمە، ھەتتا يىگىتلەر بىلەن بولغان سۆھبىتىڭدىمۇ قېرىلار بىللە بولسۇن. چۈنكى، يىگىتلەر يىگىتلىك ۋاقتىدا ئىچىملىك ئىچمەي مەست ھالدا يۈرىدۇ. ئۇلار شارابىسىز مەستلىك، غاپىللىق، مەغرۇرلۇق بىلەن بىر خاتا سۆز قىلسا، قېرىلار ئۇنى مەنى قىلىدۇ، نەسەھەت قىلىدۇ، قېرىلار يىگىتلەردىن كۆپرەك بىلىدۇ. ھالبۇكى، يىگىتلەردە ئۆز بىلىمىنى قېرىلاردىن ئارتۇقراق بىلىدىغان بىر ئادەت بار. قېرىلارنى مەسخىرە قىلىپ كۈلۈشىدۇ. ئەمما، ئەمەلىيەتتە ياشلار قېرىلاردىن كۆپ بىلىمەيدۇ. ئەي ئوغۇلۇم، تامامەن ئۆزىنى يوقىتىپ، ئەخلاق دائىرىسىدىن پۈتۈنلەي چىقىپ كەتكەن يىگىتلەر جۈملىسىدىن بولما. قېرىلارنى ھۆرمەت قىل، قېرىلار بىلەن بىللە ئولتۇرۇشقاندا يادىڭغا كەلگەننى سۆزلىمە، قېرىلار سۆز سورىسا، ئويلىماي دەرھاللا جاۋاب بەرمە، ئەگەر قېرىلار سوئال سورىسا، ئەدەب شۇكى، سەن جاۋاب بەرمەي، بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى ئۆزلىرى بىلىلا، دېگىن، چۈنكى، قېرىلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇرۇش — ئەقىلدىندۇر. ئەگەر ئالدىراپ سۆزلەپ جاۋاب بەرسەڭ، كېيىن خىجىل بولىسەن.

ھېكايەت: بىر شەھەردە يۈز ياشقا كىرگەن، چىرايى ئۆزگەرگەن، بېلى يۈكۈلگەن بىر كىشى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ قېرى كىشى مۇكچىيىپ كېتىۋاتسا، بىر يىگىت ئۇنى كۆرۈپ چاقچاق تەرىقىسىدە سوراپتۇ:

— ئەي بوۋا، ھاسىنى قانچە پۇلغا ئالدىڭىز، قەيەردە ساتىدىكىن؟ ماڭا ئېيتىپ بېرىڭ، مەنمۇ بىرنى ئالاي.

يىگىتنىڭ مەقسىتى قېرى كىشىنىڭ يۈكۈلگەن بېلىنى مەسخىرە قىلماقچى ئىكەن. — ئەي يىگىت، — دەپتۇ قېرى كىشى دەرھاللا، — ئەگەر ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولسا، ساڭا بۇ ھاسىنى بىكارغا بېرىدۇ، سېتىۋېلىشكە ھاجەت ئەمەس، لېكىن، بۇ ھاسا ساڭا نېسىپ بولماس (ياشلىغىڭدا ئۆلەرسەن).

يىگىت ناھايىتى ئۈمىتلىكتۇر. بۇنداق خاتا سۆز سۆزلىگىنىگە پۇشايمان قىپتۇ. بۇ سۆز خەلق ئارىسىدا يادىكار بولۇپ قاپتۇ.

بىلىش كېرەككى، قېرىلارنىڭ مەرىپىتى ياشلارنىڭ مەرىپىتىدىن ئارتۇقراق تۇرۇپتۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان «قېرى» — قېرى ئالىم، دانا قېرىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۆمرىنى ئىلىم - مەرىپەت يولىدا، ئۇلۇغ ئالىملار سۆھبىتىدە ئۆتكۈزگەن ئالىم - مەرىپەتلىك قېرىلاردۇر. نادان، ئۆمرىنى نادانلىقتا ئۆتكۈزگەن قېرىلار بۇنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، نادان قېرىلارنى مەدھىيەلەشكە بولمايدۇ. (ئەرزىمەيدۇ). ئەگەر مەرىپەتلىك، ئالىم يىگىت بولسا، نادان قېرىدىن ئارتۇق ۋە ئۇلۇغدۇر. يىگىتلىك ۋاقتىڭدا مەرىپەتلىك قېرىلارغا ئەگەشكىن. قېرىغىنىڭدا يىگىتلەردىن ئۆزەڭنى قاچۇرمىغايىسەن. يىگىتلىك چاغلار ئۆتۈپ قېرىلىق ۋاقتى كەلسە، يىگىتلىك ۋاقتىڭدىكى گۈزەللىك، خۇشاللىق، شوخلۇقنى ئۈمىد قىلما، ياشلىقنى

ھەۋەس قىلما. قېرىلىقتا يىگىتلىك ھەۋەس قىلغان كىشىنىڭ ھالى كېسە ئۈستىگە سارايى بىنا قىلغان كىشىنىڭ ھالىغا ئوخشايدۇ ياكى قېرى كىشىنىڭ يىگىتلىك قىلغىنى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قاچقان قوشۇننىڭ قېچىپ كېتىۋېتىپ كاناي چالغىنىغا ئوخشاشتۇر. ياسانچۇق قېرىلار جۈملىسىدىن بولمىغىن، ناپاك، پاسق قېرىلاردىن قورققىن. يىگىتلەردىن قېرىلارنىڭ قەدىردان، ۋاپادارلىقى ئۇلۇغراقتۇر. چۈنكى، يىگىتلەر قېرىلىقتىن ئۈمىد كۈتىدۇ. ئەمما قېرىلارنىڭ ئۆلۈمدىن باشقا ئۈمىدلىرى بولمايدۇ. بۇ ھال شۇنىڭغا ئوخشاشكى، زىرائەت پىشىپ ئاقارسا، ئۇنى دېھقان ئورۇيدۇ. ئەگەر دېھقان ئورمىسا، تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. مېۋە پىشقاندىن كېيىن دەرەخ ئۈستىدە تۇرمايدۇ، تۆكۈلىدۇ. بىر شائىر ئېيتقانىكى: ئاي، كۈن ئۈستىدە گەر پايىتەختىڭ بولسىمۇ،

ئالەمدە سۇلايماندىك بەختىڭ بولسىمۇ.
تاشلار تۈگەنسە ئۆمۈر، رەختىڭ بولسىمۇ،
پىشقان مېۋىسىن تاشلار دەرەختىڭ بولسىمۇ.

ھېكايەت: قىر - دالىلاردا ياشايدىغان بىز تۈركىنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. ئاتل ئانىسى ۋاپات بولۇپ، بۇ ئىككى بالا يېتىم قاپتۇ. سەھرادا تۇرماي، شەھەرگە كەپتۇ. بۇلار كەلگەن شەھەر دەريا بويىدا ئىكەن. چوڭ ئوغۇل شەھەرمۇ - شەھەر كېزىپ سودىگەرچىلىك قىلىشقا ھەۋەس قىلىدىكەن. بىر قانچە زامان شەھەر ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ، ئاخىرى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن قايتىپ كەپتۇ. ئىنىسىنىڭ شەھەردە سودىگەرچىلىك قىلىپ يۈرۈپ، چوڭ سودىگەرلەردىن بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. شەھەردە ئىنىسى ھەيۋەتلىك سارايلارنى بىنا قىلدۇرغان ئىكەن. چوڭ ئوغۇل ئۆز - ئۆزى بىلەن كېڭەش قىلىپ: «ئىنىم ھەيۋەتلىك سارايلارنى بىنا قىلدۇرۇپتۇ. لېكىن ئۇ باشقا شەھەرلەرگە كېتىشنى ئىختىيار قىلسا، بۇ سارايلارنى بىللە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. مەن بىر كېسە ئۈستىگە سارايى بىنا قىلدۇراي، قەيەرگە كەتسەم ئېلىپ كېتىش مۇمكىن بولسۇن ۋە مۇنداق سارايلرىمنىڭ بارلىقىنى ھەممە ئادەم كۆرسۇن، شۆھرەتىم ئالەمگە تارقالسۇن، دەپتۇ. ئۇ كېمىنىڭ مۇنداق زور بىنانى كۆتۈرەلمەيدىغانلىقىنى بىلمەپتۇ، ئاخىرى ئۇ كېسە ئۈستىگە ئۆي - سارايى بىنا قىلدۇرۇپتۇ. بىنا پۈتكەندىن كېيىن دەريا تەرەپكە راۋان بوپتۇ. بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، كېسە سۇغا چۆكۈپ غەرق بوپتۇ. ئىچىدىكى بارلىق مال - مۈلۈك، نەرسە - كېرەكلەر قولىدىن كېتىپتۇ.

ئەي ئوغۇل، يىگىت ئىكەنسىن، يىگىت بول، قېرىغاندا قېرىلارچە ھەرىكەت قىل. قېرىلىقتا يىگىتلىك زەۋق، ئەيش - ئىشرەتلىرىگە ھەۋەس قىلما. قېرىغاندا پەرىھىزكارلىقنى ئاشۇرغىن. ئەي ئوغۇل، قېرىلىقتىن، يىگىتلىكتىن شىكايەت قىلدىم. بۇ سۆزلەرنى قوبۇل قىلغايسىن، ئوغۇللىرىڭغا، ئوغۇلنىڭ ئوغلى (نەۋرىلىرىڭ) گە نەسەت قىلغايسىن.

ئەي ئوغۇل، قېرىغاندا بىر يەردە تۇرغىن، چۈنكى، قېرىلىقتا سەپەر قىلىش - ئەقلى بار كىشىنىڭ ئىشى ئەمەس. خۇسۇسىن قېرىلىقتا كەمبەغەل بولساڭ سەپەر قىلما. ئىككى دۈشمەن بىلەن يولغا چىققاق خاتا: قېرىلىق ساڭا بىر دۈشمەن بولسا، كەمبەغەلچىلىك ئىككىنچى بىر دۈشمەن. ئەگەر زۆرۈرىيەت تۇغۇلۇپ، ئىككىنچى بىر يۇرت - دىيارغا كەتسەڭ، ئۇ يەردە مەئىشتىڭ كەڭ - پاراۋان بولسا، قايتا ئۆز يۇرت - شەھىرىڭگە قايتما. چۈنكى، كىشىنىڭ مەئىشىتى قەيەردە ياخشى بولسا، شۇ يەردە تۇرۇش ياخشىراق، شۇ يەردە تۇرۇش لازىم. «تۇغۇلغان يېرىمدە ئۆلمەن» دېيىش ھاجەتسىز. گەرچە ۋەتەن ئىككىنچى ئانا دېيىلسىمۇ ياكى ۋەتەننى سۆيەك ئىمان جۈملىسىدىن دېيىلسىمۇ، بەختىڭ قەيەردە ئېچىلسا، شۇ يەردە ۋەتەن تۇت. كۆرمىدىڭمۇ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام نەككىدە تۇغۇلغان، لېكىن ئۇنىڭ ئىشلىرى مەدىنىدە غەلىبىگە ئېرىشتى، مەككىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن مەدىنىدە تۇردى. سەنمۇ پايدىلىق ئىش تاپقان يەردىن ئايرىلمىغايسىن. چۈنكى، تۇرمۇش مەئىشتىڭ ياخشى ئۆتكەن يەرنى تاشلاپ كەتسەڭ، ئاشۇ كىرىلىك بولىدۇ. بىر ياخشى نەرسىگە ئېرىشسەڭ، ئۇنىڭدىنمۇ ياخشىسىنى تاپمىسەن، دەپ قولۇڭدىكىدىن ئايرىلىپ قالمايغايسىن. ئەي ئوغۇل، ئۆمۈرۈڭنى تەربىيەسىز ئۆتكۈزمە. شۇ چاغدىلا دوست

— دۇشمىنىڭگە ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش. قىممەتلىك ئۆمرۈڭنى ھاۋايى - ھەۋەس بىلەن زايلا قىلما.

ئالتىنچى باب. يېمەك - ئىچمەك ئەدەبىلىرى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، بىلگىنىكى، خەلق ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى، خاس كىشىلەر يەنە بىرى، ئامما. مەجبۇرىيەت - تەكلىپ خاس كىشىلەرگە بولىدۇ. چۈنكى، ئاممىنىڭ ئىشلىرىدا تەرتىپ، تەكەللۈپ ئاز ياكى يوقتۇر. ئاۋام (ئامما) جۈملىسىدىن بولغان كىشى قىلىدىغان ئىشلىرىغا ۋاقىت بەلگىلىمەي، قاچان بولسا شۇ ۋاقىتتا ئىشلەيدۇ. خاسلار جۈملىسىدىن بولغان كىشى كېچە - كۈندۈز 24 سائەت ئىچىدە ھەر بىر ئىش ئۈچۈن بىر ۋاقىت بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئىشلىرى بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ. ھەر بىر ئىش رەت - رېتى بىلەن ئايرىم - ئايرىم بولىدۇ. ھەممە ئىشنىڭ بېشى يېمەكلىكتۇر. يەنە بىلىشكە لازىمكى، خاس كىشىلەر ۋە ئاۋام كىشىلەر 3 تۈرلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، بازار ئەھلى ۋە ئېلىم - سېتىم ئىشى بىلەن مەشغۇل بولغۇچىلار. مۇنداق ئادەملەرنىڭ كۆپرەكى ئاش - غىزنى ئاخشامدا يەيدۇ. مۇنداق ئاخشامدا تاماق يېيىش زىيانلىقتۇر. چۈنكى، تاماقنى يەيدۇ، ھەزىم قىلىنماستىن بۇرۇن ئۇخلايدۇ. خەلقنىڭ يەنە بىر تۈرلۈكى ئەسكەر ئەھلىدۇر. بۇلارنىڭ ئادىتى قاچان تاماق يېيىش توغرا كەلسە، شۇ چاغدا يەيدۇ، چۈنكى ئۇلار كۆپرەك سەپەردە بولۇپ، نەدە تاماق ئۇچرىسا شۇ يەردە يېمەي بولمايدۇ. ئەمما، خاسلارنىڭ ئادىتى بىر كېچە - كۈندۈزدە بىر قېتىم تاماق يېيىش. بۇ ئادەت - سالامەتلىكىنى ئىستىگەنلەرنىڭ ئادىتىدۇر. لېكىن، مۇنداق تاماقلنىش - بەدەننى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. كۈچ - قۇۋۋەتنى كېمەيتىدۇ.

ئەي ئوغۇل، تاماقلنىشتا ياخشى تەرتىپ شۇكى، ئەتىگەندە سەپرانى دەپتى قىلغۇدەك ئازراق تاماق يەپ ئىشقا مەشغۇل بولۇش لازىم. تاكى پېشىن (چۈش) ۋاقتى بولغاندا تاماقلنىش لازىم. يېگەن تاماق ھەزىم قىلغۇدەك بولسۇن، ھەزىم قىلالمايدىغان دەرىجىدە كۆپ يېمەسلىك كېرەك. ئەگەر بىر قانچە كىشى ياكى كۆپ كىشىلەر بىلەن بىللە تاماق يېيىش توغرا كەلسە، كۆپچىلىك كىشىلەر تاماققا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى تاماققا ئولتۇرما. ئەگەر ئۆيۈڭدە مېھمان قوبۇل قىلساڭ، تاماق يەيدىغان مېھمانلار كېلىپ داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى تاماقنى داستىخانغا ئەكىلىپ قويما. تاماق يېگەندە ئالدىرىماي، ئاستا - ئاستا يېيىشنى ئادەت قىل. تاماق يېگەندە بېشىڭنى تۆۋەن تۇتىن. كىشىنىڭ يۈزىگە ۋە قولىغا ئالغان، ئاغزىغا سالغان لوقمىسىغا كۆز سالما. كىشىنىڭ قولىدىكى لوقمىسىغا قاراش ناھايىتى چوڭ ئەيىبتۇر.

ھېكايەت: ساھىپ كاپى دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ پادىشاھ بىر كۈنى ئۆزىنىڭ كاتىپ - خادىملىرى بىلەن تاماق يەپ ئولتۇرۇپ، بىرسىنىڭ قوشۇقىدا بىر تال قىل تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ۋە ئۇ كىشىگە: «قوشۇغۇڭدا بىر تال قىل بار، ئېلىپ تاشلىۋەت» دەپتۇ. ئۇ كىشى قوشۇقىنى قويۇپ تاماق يېمەستىن ئورنىدىن قوپۇپ چىقىپ كېتىپتۇ، مەجلىس ئەھلى پەرىشان بوپتۇ. ئۇ كىشىنى پادىشاھ چاقىرتىپ: «نېمە ئۈچۈن تاماق يېمەي كەتتىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ كىشى: «قولۇمغا ئالغان لوقمىدا بىر تال قىلنى كۆرۈپ تۇرغان كىشىنىڭ تا ئاممىنى قانداق يېيىشكە بولسۇن» دەپتۇ. پادىشاھ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خىجىل بوپتۇ.

دېمەك، تاماق يېگەندە ئۆز ھالىڭ بىلەن بول. باشقىلارنىڭ لوقمىسىغا قارىما، كىشىنىڭ ئالدىدىن لوقما ئالما. تۈرلۈك تاماق ھازىرلانسا، بىر - بىردىن يېيىش لازىم بولسا، بىر تۈرلۈك تا ئاممىنى خەلق يەپ بولۇپ توختىشىغا يەنە بىر خىل غىزنى ئالدىراپ ئېلىۋەت دېمە، ئۇ تا ئاممىدا داستىخاندا بىر ئاز تۇرسۇن، ئاندىن كېيىن ئىككىنچى تۈرلۈك تا ئاممىنى ئېلىپ كېلىش كېرەك. چۈنكى، بەزىلەرنىڭ بىرىنچى خىل تا ئاممىغا ئىشتىھاسى بولۇشى مۇمكىن. ئىككىنچى تا ئاممى تەبىئىيەتكە ياقمايدىغان بولسا، يېيەلمەي ئاچ قالىسۇن. تاماقنى بەزى ئادەملەر تېز، بەزى ئادەملەر ئاستا يەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تاماقنى تېز ئېلىۋېتىش ياخشى ئەمەس. كۆپچىلىك بىلەن تاماق يېگەندە، سېنىڭ ئالدىڭدا تاماق بولۇپ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا

تۈگىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ ئالدىغا تاماقتىن نېسۋە بەرگەن، مېھمان بىلەن ياكى كۆپچىلىك بىلەن تاماق يېگەندە خىزمەتچىلىرىڭنى چاقىرما ۋە خىزمەتچىلىرىڭگە ئاچچىقلانما. تاماق پىشپىتۇ، پىشماپتۇ، ئوزسىز، ئۈزلۈك بولۇپ قاپتۇ، دەپ كايىما. بۇلار تاماق يېيىشنىڭ تەرتىپ قائىدىسىدۇر.

يەتتىنچى باب. شاراپ ئىچىش تەرتىپى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، شاراپ ئىچىش ھەققىدە نېمە دېيىشىم كېرەك؟ چۈنكى، شاراپ ئىچىش شەكسىز ھارام. ئىنساننىڭ ئەقلىگە ۋە بەدىنىگە زىيانلىق. لېكىن ياش، ھاياسىز ۋە پاسىق يىگىتلەر كىشىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمايدۇ، ئۆزلىرى خالىغان خاتالىقتىن كەچمەيدۇ. مەنمۇ يىگىت چېغىمدا ئانا - ئانا ۋە پىشقىدەملىرىمىز شاراپ ئىچىش ھارام، ئىچمە دەيتتى، مەن قوبۇل قىلمايتتىم. ئۇ مېنىڭ ياشلىق ھالىتىمدە ئاللاتائالانىڭ دەرگاھىدا، خەلق ئالدىدا ئۆتكۈزگەن ئاسلىق جىنايىتىم. كېيىن ئاللاتائالا مەرھەمەت قىلىپ تەۋپىق بەردى .....

ئەي ئوغۇل، ئەگەر ھىچقاچان ھاراق - شاراپ ئىچمىسەڭ، ئاللاتائالا سەندىن رازى بولىدۇ ھەم خەلق ئىچىدە ئىسىمىڭ ئۇلۇغ، گۈزەل ئەخلاق ۋە ئىشەنچىگە سازاۋەر بولىسەن، خەلق ئىچىدە مالاھەتكە قالىسەن، دىۋانە - ساراڭلارغا ئوخشاش تەلمۈرۈپ يۈرمەيسەن، مال - مۈلكۈڭ ئىسراپ بولۇپ تۈگىشىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلىرىمنى قوبۇل قىلساڭ، مېنىڭ ۋە خەلقىم ئالدىدا سۆيۈملۈك بولىسەن. ئالىملار: «يالغۇزلۇق - يارىماس، يامان يولداشلاردىن ياخشىراق» دېگەن. ئىچمىلىك بىلەن مەشغۇل بولغان كىشىگە ھەسەۋبەت بولمىغىنىڭ ئەۋزەل. شۇنداق كىشىلەرگە ئارىلىشىپ قالساڭ (ئىچىپ قالساڭ)، تۆۋىنى كۆڭلۈڭدىن چىقارما. ھەر زامان گۇناھىڭنى ئېسىڭگە چۈشۈرۈپ، تەڭرى - تائالادىن ئەپۈ سوراپ، تەۋپىق تىلىگەن، شاراپ - ئىچمىلىك ئىچىپ ئۆتكۈزگەن گۇناھىڭغا قاتتىق پۇشايمان قىل، قايتا ئىچمە، ئۈمىد باركى، ئاللاتائالا ساڭا تەۋپىق بەرگەي. ياشلىقىڭغا مەغرۇرلىنىپ ئىچىپ قالساڭ، ھەر قاچان تائامنى يەپلا ئىچىشكە باشلىما، ئاۋۋال تاماق ھەزىم بولسۇن. تائام ئاشقازاندا ھەزىم بولماي تۇرۇپ، شاراپ ھەتتا سۇ ئىچىشمۇ توغرا ئەمەس. ئەگەر ئارتۇقچە ئۇسساپ كەتسەڭ، ھىچبولمىغاندا تائام يەپ ئىككى سائەتتىن كېيىن سۇ ئىچ. تاكى تەبىئىتىڭ تائامدىن بەھىر ئالسۇن ۋە يېگەن تائامنىڭ قۇۋۋىتى تەنگە سىڭسۇن. شاراپ ئىچىشكە دۈچكەلسەڭ، كەچقۇرۇن ئىچ، شاراپ تەسىرى بىلەن مەست بولغىچە كەچ كىرسۇن. خەلق سېنى مەست ياكى شاراپ ئىچكەن ھالەتتە كۆرمىسۇن. شاراپ ئىچكەن ئەيىبىڭ باشقىلارغا كۆرۈنمىسۇن. چۈنكى، مەست بولۇپ لەلەڭشىپ، لاۋزىلىشىپ يۈرۈش ناھايىتى زور ئەيىبتۇر. شاراپ ئىچكەندە كۆپ يېمە. ئۇلۇغ ھۆكۈما، ئالىملار: «شاراپ ئىچكەندە كۆپ يېمەك - ئاشقازانغا ئېغىر كېلىدۇ» دېگەن. شاراينى خەلق كۆپ يەردە، باغچىدا ئىچمە، ئەگەر خەلق كۆپ يەردە، باغچىلاردا ئىچسەڭ ئۆز ئۆيۈڭگە قايتىپ كەلگىچە رەسۋا بولىسەن، چۈنكى، كىشى ئۆز ئۆيىدە - تام ئىچىدە ئۆز مەملىكىتى ئىچىدىكى پادىشاھقا ئوخشايدۇ. شاراپ ئىچكەندە كۆپ ئىچمە، شاراينى كۆپ، مەست بولغىچە ئىچكەننىڭ ئىككى تۈرلۈك زىيىنى بار: بىرى ھەممە ئەزالىرىڭ ئىختىيارسىز ھەرىكەتلىنىدۇ. تىلىڭ دېمەيدىغاننى دەيدۇ. پۈتۈلك بارمايدىغان جايغا باردۇ. قولۇڭ تۇتمايدىغاننى تۇتىدۇ. كۆزۈڭ قارىمايدىغانغا قارايدۇ. ئاغزىڭ يېمەيدىغاننى يەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆز ئەزالىرىڭ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ كىشىلىك ئىززەت - ھۆرمىتىڭنى يەرگە ئۇرۇپ، رەسۋا بولىسەن. ئىككىنچى، شاراپ تەسىرى بىلەن مېڭە، جىگەر، يۈرەك زەھەرلىنىپ، ساغلام بەدەننى زورلاپ كېسەلگە گىرىپتار قىلىسەن. ھەر قاچان مەست بولساڭ، بەدەنلىرىڭ زەھەرلىنىپ كېسەلگە مۇپتىلا بولىسەن. ئەقلىڭدىن ئايرىلىسەن. مۇبادا خاتالىشىپ مەست بولغىدەك ئىچسەڭ «سۈبۇھى» (مەستلىكنى يوقىتىدىغان ئەتىگەنلىك شاراپ) ئىچمە، بۇنىڭ زەرەرى ئىنتايىن يامان. كېچىدە ئىچكەن شاراينىڭ مېڭىدىكى تۇمانلىق گاز تەسىرى چىقماي تۇرۇپ، ئەتىگەنلىك شاراپ ئىچسەڭ، ئىككى خۇمار گاز بىرلىشىپ مالخوليا (ئەقلىدىن ئازغان نېرۋا كېسىلى) گە گىرىپتار بولىسەن. بۇ

كېسەل — ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرىدۇر.

ئەگرى كېچىنى ئادىمىزاتنىڭ ئارام ئېلىپ راھەتلىنىشى ئۈچۈن ياراتتى. ئەگەر شاراپخورلارغا يولۇقۇپ ئۇيقۇسىز قالساڭ، ئەتىسى كۈندۈزدە ئۇخلىشىڭ لازىم. ئۇخلىمىساڭ ساڭا ئىككى زەخمەت دۇچكېلىدۇ: بىرى، مەستلىك خۇمارى، يەنە بىرى، ئۇخلىمىغاننىڭ ئاجىزلىقى، مۇنداق ھالەتتىن خۇدا ساقلىسۇنكى: ئۆزەڭنى بېشىڭ ئاغرىغان، كۆز - قاپاقلرىڭ ئىشىغان، قول - پۇتلىرىڭ تىترىگەن، بەدىنىڭدە قىلچە قۇۋۋەت قالمىغان، ئەقىل - ھۇش، كۈچ - مادار يوق بىر نەرسىگە ئايلانغان ھالدا كۆرسەن. ئەي ئوغلۇم، مۇنداق يامان ئاقىۋەتلەرنى بىلىپ تۇرۇپ ئىچىشكە مەيىل قىلما. ئەسلا ئىچمە! مەنىسىز، قاپاھەتلىك بىر ھارام قىلىقنى قىلىپ، بۇ قەدەر زەخمەتنى ئۆزەڭگە يۈكلىمە، كېيىن پۇشايمان قىلىسەن. جۈمە كېچىلىرى ئەسلا ئىچمە. شاراپ ئىچمىسەڭ پەرۋەردىگارىڭنىڭ ۋە خەلقىڭنىڭ نەپرەت - لەنتىدىن خالاس بولىسەن، ئاللاتائالانىڭ قەھرى - غەزىپىدىن ساقلىنەسەن. ئەقلى - ھۇشۇڭ، بەدىنىڭ زەھەرلىنىپ كېسەلگە مۇپتىلا بولمايدۇ. ئەگەر بۇ قاپاھەتلەرنى بىلمەي، ئويلىماي ئىچكەن بولساڭ، تۆۋبە قىلغىن، تۆۋبە قىلغىنىڭغا ئاپىرىن ۋە مۇبارەك بولسۇن.

سەككىزىنچى باب. مۇساپىر ۋە مېھمانلارغا ھۆرمەت قىلىش ھەققىدە

ئەي ئوغلۇم، بىلگىنىكى، ئەگەر خەلقى زىياپەتكە چاقىرساڭ، ھەر كۈنى چاقىرما، بولۇپمۇ يات كىشىلەرنى (سەرداش بولسىغانلارنى) زىياپەتكە چاقىرما. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، يات كىشىلەرنى چاقىرساڭ، كۈتۈۋېلىشتا ئاجىزلىق قىلىپ، مېھمانلىق ھەققىنى ئادا قىلالمايسەن. مېھمان چاقىرىش زۆرۈر بولسا، ھىچبولمىغاندا ئۈچ كۈندە بىر قېتىم چاقىرغايىسەن (تەييارلىقسىز، ئالدىراپ مېھمان چاقىرما)، بىر ئايدا بىر نۆۋەت مېھمان چاقىرماقچى بولساڭ، ئالدىنقى، 5 قېتىم چاقىرىشنى يىغىپ تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ، بىر قېتىم چاقىرغىن، 5 قېتىم خىراجەت قىلىدىغان سەرىپياتنى يىغىپ، بىر قېتىم قىلغىن. تاكى سېنىڭ مېھماندارلىقىڭ ھەممە ئەيىبتىن خالى بولسۇن ۋە ئەيىب ئىزلىگۈچىلەرنىڭ تىلى قىسقارسۇن. داستىخاندا نېمەتلىرىڭ مول بولسۇن. سېنى كۆرەلمەيدىغان ھەستەخورلار نېمەتلىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ غەيۋەت قىلىشقا تىل ئۇزىتالمايدىغان بولسۇن. بەلكى ئىنساپقا كېلىپ، ئاپىرىن ئوقۇسۇن. ھەر قاچان مۇساپىر مېھمانلار كەلسە ئالدىغا چىقىپ كەمتەرلىك بىلەن ئىززەت قىلغىن ۋە ھەر بىرىگە ئورۇن كۆرسەت. مېھمانلىرىڭ بىلەن يۇمشاق - مۇلايىم سۆزلەشكىن. چۈنكى، تاتلىق سۆز — تاتلىق يېمەكلىكلەردىن ئارتۇقراق تۇر. ئۆيۈڭگە كەلگەن مېھمان مەيلى دوستۇڭ، مەيلى دۈشمىنىڭ بولسۇن كېچە - كۈندۈز خىزمىتىدە بولۇشۇڭ لازىم. ھەر قاچان مۇساپىر مېھمانلىرىڭ ئۆيۈڭگە كەلسە، ئەگەر يېمىش ۋاقتى بولسا ئالدىغا مېۋە ئەكىلىپ قوي. بىر ئاز سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، داستىخان يېيىپ تائام كەلتۈرگىن. مېھمانلارنى تائامغا تەكلىپ قىلىپ قويۇپ چىقىپ كەت، بىللە قاراپ ئولتۇرما. ئەگەر مېھمانلار سېنى بىللە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلسا، سا ئادەت بىلەن لېكىن، مەن ھەر بىرلىرىڭىزگە خىزمەت قىلاي، دېگىن. تەكرار تەكلىپ قىلسا، ئولتۇرۇپ تائام يېگىن، ئەمما مېھماندىن تۆۋەندە ئولتۇرغىن. ئەگەر مېھمان سەندىن بۈيۈك ئادەم بولسا، ئولتۇرماق ئەدەب ئەمەس. مېھمانلارنى تائام يېيىشكە تولا قىستاش ۋە ھەر بىرىڭىزگە لايىق تائام تەييار قىلالمىدىم، دېگەندەك سۆزلەرنى ئېيتىش ھەممەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆزى ئەمەس. بۇ خىل سۆزلەر مەزمۇندا مېھمانلارغا قويۇلغان نېمەتلەرنى نامايىش قىلىشتۇر. مۇنداق سۆزلەر نەچچە يىلدا بىر قېتىم مېھمان چاقىرىدىغان كىشىلەرنىڭ سۆزىدۇر. مېھماننى تولا تەكەللۇپ بىلەن قىستاپ تەكلىپ قىلساڭ، ئويلىنىپ تائام يېمەي، داستىخاندىن ئاچ كېتىدۇ. ئەگەر ئۆيۈڭگە مېھمان كەلسە ئالدىغا تائام كەلتۈرۈپ قويۇپ، كىرىپ - چىقىپ يىراق تۇرۇش لازىم. مېھمان تائام يەپ بولغاندىن كېيىن خۇشپۇراقلىق سۇ ئەكىلىپ، مېھماننىڭ قولىنى يۇدۇرۇش كېرەك. مېھماننىڭ خىزمەتكارلىرىنىمۇ ھۆرمەتلەش لازىم. مۇمكىن بولسا سازەندە (مۇزىكانتلار) تەكلىپ قىلىپ،

مېھمانلىرىڭنى خۇشال قىلىش. مېھماندا سېنىڭ ھىچ ھەقىقەت يوق، مېھماننىڭ ھەقىقىي سەندە كۆپتۇر. مېھمان قېشىدا بار - يوققا شاتلانما، شاتلىنىشقا تېگىشلىك نەرسىگە شاتلان. ئەرزىمەس نەرسە ئۈچۈن قاغۇ - ھەسرەت چەكمە، مېھمان كۈتۈش خىزمىتىڭ تاماملانسا، مېھمانغا مىننەت يۈكلىمە، بەلكى سەن ئۇلاردىن مىننەتدار بول.

ئەي ئوغۇل، مۇساپىرلارغا ئوچۇق سۆزلۈك ۋە تاتلىق سۆزلۈك بولغىن، ئاچچىق سۆزلىمە، كىنايە سۆز قىلما. قۇدرىتىڭ يەتسە مۇساپىرغا ئىنتام - ئىھسان قىل. مېھمان ئالدىدا ئورۇنسىز كۈلمە. ئورۇنسىز كۈلۈش - ساراڭلىقتۇر، ئورۇنلۇق كۈلۈش ئاقىللىق ۋە ئەدەبتۇر، ئەگەر مۇساپىر ئىچىپ مەست بولۇپ، كېتىشىنى خالىسا، ئۆيۈڭدە تۇتۇپ قالما، كەتسۇن. مېھمان بار يەردە ئەھلى - ئايال، بالىلىرىڭغا ئاچچىقلانما، چۈنكى مېھماننىڭ كۆڭلى سەندىن نەپەرەتلەنمىسۇن. مۇبادا مېھماندىن يارىماس سۆز ئاڭلىساڭ، نارازىلىق كۆرسەتمە. سەۋرى قىل، مېھماننى ھۆرمەتلە.

مېھماننى ھۆرمەتلەش توغرىسىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار. ئايىبالاردىن مۇئەسسەم خەلىپىنىڭ زامانىدا زور جىنايەتلىك بىر ئادەم تۇتۇپ كەلتۈرۈلۈپتۇ. خەلىپە بۇ جىنايەتكارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىپتۇ - دە، دەرھال جالالتار كېلىپ جىنايەتكارنى ئۆلتۈرۈشكە تەييارلىنىپتۇ. ئۇ جىنايەتكار - دەرتمەن بىچارە پەريات قىلىپ:

— ئەي خەلىپە، ئاللا ۋە رۇسۇلىلا ھەقىقىي بىر يۈتۈم سۇ بېرىشكە رۇخسەت قىلىڭ. — دەپتۇ. خەلىپە رۇخسەت قىپتۇ. بىر قاچا سۇ ئەكىلىپ بېرىلىپتۇ. جىنايەتكار سۇنى ئىچىپتۇ ۋە ئەدەب - قائىدە بويىچە مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، ئاللا سىزنىڭ ياخشىلىقلىرىڭىزنى كۆپ قىلىسۇن. ئەمدى مەن سىزگە مېھمان بولدۇم، مېنى تەشنىلىق ھالىتىدە بىر قاچا سۇ بىلەن مېھمان قىلىدىڭىز، مېھماننى ئۆلتۈرۈش سىزدەك ئىسلام خەلىپىسىگە لايىق بولسا، مېنى ئۆلتۈرۈڭ، ئەگەر مېھماننى ئۆلتۈرۈش توغرا بولمىسا، مېنى ئەپۇ قىلىڭ، مەن تۆۋبە قىلاي، مۇئەسسەم خەلىپە بۇ سۆزنى ئاڭلاپ:

— سەن توغرا ئېيتتىڭ، مېھمان ھۆرمىتى ئۈچۈن سېنى ئۆلۈمدىن ئازاد قىلىدەم - دەپتۇ ۋە ئازاد قىپتۇ.

مېھماننى ھۆرمەتلەش كېرەك دېگىنىمىزدە، بارلىق مېھمانلار ئەمەس، بەلكى ھۆرمەتلەشكە، ئۇلۇغلاشقا ھەقىقەت مېھماننى ھۆرمەتلەش لازىم. ئەخەق، نادان - ھاياسىز مېھمانغا ھۆرمەت قىلىشقا بولمايدۇ. ھەر قانداق ناھەلى - ناداننى ھۆرمەتلىسەڭ ئۆيۈڭگە كىرىپ نازى - نېمەتلىرىڭنى يەپ بولۇپ، ئۆيۈڭدىن چىققاندا غەپتۇتىڭنى قىلىدۇ. گۆشۈڭنى يەپ ئۈستۈڭدىن شىكايەت قىلىدۇ. مۇنداق ئادەملەرنى مېھمان قىلىشقا، ھۆرمەتلەشكە بولمايدۇ. ئەي ئوغۇل، مېھماننى تاللىۋېلىشنى بىلىڭ، ئۆزەڭ باشقا كىشىلەرگە مېھمان بولساڭ قانداق مۇئامىلە قىلىشكە كېرەك؟ ئەگەر بىر ئادەم سېنى چاقىرسا، بۇلار - بولماس ئادەمنىڭ ئۆيىگە بارما. سېنىڭ ئۇلۇغلىقىڭغا ۋە ھۆرمىتىڭگە زىيان يېتىدۇ. ئەگەر مېھماندارلىققا بارساڭ، بەك ئاچ قورساق بارما، بەك توقمۇ بارما، چۈنكى، مېھمان بولۇپ بېرىپ بىر نەرسە يېمىسەڭ، ئۆي ئىگىسىنىڭ كۆڭلى بېرىم بولىدۇ. ئەگەر بەك ئاچ بېرىپ كۆپ يېسەڭ، ئۆزەڭنى ئەيىبلەشكە سەۋەب بولىدۇ، ئوتتۇرا ھال بارغىنىڭ ياخشى. مېھماندارلىققا بارساڭ، ئۆزەڭگە لايىق ئورۇندا ئولتۇرغىن. قايتا سېنى قوزغاتمىسۇن. بەنى ئاۋۋال يۇقىرى ئولتۇرساڭ، كېيىن كەلگەن ئولتۇراق (چوڭراق) ئادەملەرگە ئورۇن بېرىش ئۈچۈن ياكى باشقا سەۋەبتىن مۇندا ئولتۇر، ئاندا ئولتۇر دېگەن سۆز ئۆلۈمدىن يامان. داستىخان سېلىنغاندىن كېيىن، يېمەك - ئىچمەكتە ئۆي ئىگىسىنىڭ ئىشىغا ئارىلاشما. خىزمەتكارلىرىغا، بالىلىرىغا بۇيرۇق قىلما. مۇنداق قىلىش - ھەددىدىن ئاشقانلىقتۇر. ئەگەر مېھماندارلىق ئۈستىدە شاراپ ئىچىپ قالساڭ، مەست ۋە خاراپ بولغىچە ئولتۇرما. شۇنداق ھالدا كەتكىنىكى، ئۆيۈڭگە قايتىپ كەتكىچە مەستلىكىڭنى كىشى بىلمىسۇن. چىرايىڭ ئادەم چىرايىدىن ئۆزگىرىپ كەتمىسۇن. بەزى ئادەملەر شۇنداق مەست بولىدۇكى، يۈزى ئادەم يۈزىدىن ئۆزگىرىپ قاۋان

سۈرىتىدىنمۇ پامانلىشىپ كېتىدۇ. مۇنداق مەستلىك - رەسۋالىقتىن ساقلان. شاراپ ئىچىپ قالساڭ، ئۆي - ئىچىدىكىلەرگە قاراپ ۋارالڭ - چۈرۈڭ قىلىپ ئۇرۇشما. چۈنكى، كىشىلەر: مەست بولۇپ قاپتۇ دەپ سېنى ئەيىبەكە بۇيرۇيدۇ. ئەگەر بىر يۈتۈم ئىچىپ سۆزلىسەڭمۇ، مەست ئىكەنلىكىڭگە ھۆكۈم قىلىدۇ، چۈنكى، شاراپ ئىچكەن مەستنىڭ ھەر بىر قىلقى ساراڭغا ئوخشايدۇ. ئاقىللار ئېيتقانكى: «ساراڭلىق بىر قانچە تۈرلۈك بولىدۇ». مەستلىك ئەنە شۇ ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرى. مەسلەن، كۆپ كۈلۈش، بىر سۆزنى قايتا - قايتا سۆزلەش، ئادەمگە ئېسىلىۋېلىش، ئادەمنى رەنجىتىش، مەنسىز كۆپ سۆزلەش، ئەدەبسىزلىك قىلىش، قاپاھەتلىك (ناچار) سۆزلەش، يىغلاش قاتارلىقلار مەسلەرنىڭ سۈپىتى بولۇپ يەنە بىر ھېسابتا ساراڭلىقتۇر. ئەگەر نەغمە - مۇزىكا ئاڭلىساڭ شەھۋانى نىيەتتە - بۇزۇق غەرزەدە ئاڭلىما.

توققۇزىنچى باب. چاقچاقلىشىش ۋە شاخمات - دامكا ئويناش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، ھەرگىز كىشىلەر بىلەن ئويۇن - چاقچاق قىلىشما. دانالار: «چاقچاقلاشماق - پامان ئىشلارنىڭ مۇقەددىمىسى» دەپ ئېيتىشقان ئىدى. مۇبادا چاقچاقلاشساڭ، مەستلىك ھالەتتە بولمىسۇن. بولۇپمۇ شاخمات - دامكا ئوينىغاندا ئادەمدە، كۆڭۈل تارلىقى بولىدۇ؛ خانە - يوللار مەقسەتتىكىدەك كەلسەندە ياكى ئۇتتۇرۇپ قويغاندا، ئەلۋەتتە كىشىنىڭ كۆڭلى تېخىمۇ تارىيدۇ. بۇ ۋاقىتتا چاقچاق چىڭغا كېتىپ قېلىشى مۇقەررەر، ئەڭ ياخشى شاخمات - دامكا ئويناشنى ئادەتلەنمە، ئەگەر ئوينىساڭ پۇل تىكىپ ئوينىما، پۇل تىكىپ شاخمات - دامكا ئوينىغانلىق قىمار بولىدۇ. قىمار - ھارامدۇر، قىمارۋازلىقتىن قەتئىي ساقلان. قىمارۋازلىق قىلىپ نام چىقارغان ئادەملەر بىلەن شاخمات - دامكا ئوينىساڭ قىمارۋاز دەپ مەشھۇر بولىسەن. ئەگەر چولڭ - ھۈرمەتلىك كىشىلەر بىلەن شاخمات - دامكا ئوينىساڭ، ئۇلارغا يول قويۇشۇڭ لازىم. كۆڭلى قالمىسۇن. ئەمما، مەغرۇر، ھاياسىز، ئەدەبسىزلىرى بىلەن ئوينىما. مۇنداق ئادەملەر بىلەن ئوينىساڭ، ئويۇننىڭ ئاخىرى جەڭ - جىدەل ۋە ئاداۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇتۇش شەرتى بىلەن ئوينىغاندا، يوققا، بارغا قەسەم قىلما. خۇسۇسەن ئۇتۇش ئويۇنى ئوينىغاندا قەسەم قىلىش زور خاتا ۋە گۇناھدۇر. ئەگەر ئويۇن ئۈستىدە لەتىپە - چاقچاق قىلىشساڭ، لەتىپە - لەتىپە قائىدىسىدە بولسۇن، بەزى گۈزەل ئىش، گۈزەل سۆزلەر بىلەن بولسۇن، بۇ ئەيىب ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ. چۈنكى، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بەزى چاغلاردا ساھابىلەرگە ھەق سۆزلەر بىلەن لەتىپە سۆزلەيتتى. بۇ توغرىدا مەشھۇر بىر لەتىپە بار: «ھەزرىتى ئائىشەنىڭ ئۆيلىرىدە بىر قېرى خوتۇن بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ قېرى خوتۇن: «يارەسۈلىلا، ماڭا شاپائەت قىلىسلا. ئاللاتائالا مېنى جەننەتكە كىرگۈزسۇن» دېدى. ھەزرىتى پەيغەمبەر: «قېرى خوتۇنلار جەننەتكە كىرمەيدۇ» دېدى، بىچارە قېرى يىغلاپ تاشلىدى. پەيغەمبەر كۈلۈپ: ئەي موماي، كۆڭۈلسىز بولماڭ، مېنىڭ سۆزۈم ھەق سۆزدۇر، يالغان ئەمەس. قىيامەت كۈنى بارلىق خەلق مەيلى ياش، مەيلى قېرى بولسۇن، گۆردىن تىرىلىپ قوپقاندا ھەممىسى ياشلىق - يىگىتلىك ھالىتىدە قوپار، تەڭرى بەندىلىرىنى جەننەتكە كىرگۈزگەندە ياش - يىگىتلىك ھالىتىدە كىرگۈزەر» دېدى. بۇ قېرى خوتۇننىڭ كۆڭلى ئېچىلىپ خۇش بولدى. ئەي ئوغۇل، لەتىپە - چاقچاق قىلىشقا بولىدۇ، لېكىن، لەتىپە - چاقچاق مەنسىز - بېھۋەدە بولمىسۇن. لەتىپە - چاقچاق قىلىشساڭ، ئۆزەڭدىن تۆۋەن كىشىلەر بىلەن قىلىشما. خۇسۇسەن، لەتىپە - چاقچاقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر بىلەن چاقچاقلاشساڭ، ھۈرمىتىڭگە نۇقسان يېتىدۇ. ھەر قاچان لەتىپە - چاقچاق قىلىشساڭ، ھەمتەڭ - باراۋىرىڭدىكى كىشىلەر بىلەن قىل. قايسى ھالدا بولسۇن، لەتىپە - چاقچاقنى ئاز سۆزلىگەن ياخشى. لەتىپە - چاقچاقلىشىشتىن ئېھتىيات قىل. چۈنكى ئۇ سېنىڭ قىممىتىڭ - ھۈرمىتىڭنى كەتكۈزىدۇ. ئويۇن - چاقچاق قىلىشىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس. ئاغزىڭغا كەلگەننى سۆزلىمە، دۈشمىنىڭ بولسىمۇ بۆھتان قىلما، سېنىڭ بوينۇڭغا ئۇنىڭ ھەقىقى

يۈكلەنمىسۇن. دۈشمىنىڭنىڭ ئەيىبىنى ئوچۇق بىلسەڭمۇ سۆزلىمە. توغرا بولغان تەقدىردىمۇ تۆھمەتتىن خالى بولالمايسەن. «دۈشمەنلىك بىلەن سۆزلەيدۇ» دەپ ساڭا تۆھمەت قىلىدۇ. كىشىلەر بىلەن ئۆچەكەشمە، دۈشمىنىڭ بىلەن سۆزلەشكەندىمۇ يارىماس سۆزلەر بىلەن سۆكمە. دۈشمىنىڭ ناچار - يامان سۆزلىمە، سەن ياخشى سۆزلە، سېنىڭ ھۈرمىتىڭگە نۇقسان يەتمىسۇن. شاراپ - ئىچكۈلۈك ئىچىش، لەتىپە - چاقچاقلىشىش، ئىشقىۋازلىق قىلىش نادانلارنىڭ ئىشىدۇر، ھەر بىر ئىشنى ئۆلچەم بىلەن قىلىش لازىم. ئەگەر ئاقىۋىتىنى ھېسابقا ئېلىپ قىلمىسا، ئادەم تېز رەسۋا بولىدۇ.

ئونىنچى باب. ئىشقى ۋە ئاشىقلىق ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، ھەرگىز ئاشىق بولمىغايسەن. ① چۈنكى، ئاشىقلىق ئەھۋالى ياماندۇر. ئەگەر ئاشىق بولساڭ، ھىچقاچان كۆڭۈلگە ۋە ھاۋايى - ھەۋەسكە ئەگەشمە. يەنى، كۆڭلۈڭ تارتسا، بېرىپ مەشۇغۇل (سۆيگىنىڭ) نى كۆرۈپ كەل. بۇ ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتسە، چۈنكى، كۆڭلۈڭ سېنى ھاۋايى - ھەۋەسكە باشلايدۇ، ئاقىۋىتى نەپسى شەھۋانىي يامان يولغا باشلايدۇ.

مۇنداق نەپسى شەھۋانىي بۇزۇق يولغا مېڭىش - ئەقلى بار ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەس. مۇمكىن قەدەر كۆڭلۈڭنى ئىشقىغا باغلىما، چۈنكى، ئاشىقلىق بىر بالا. ئۇ، باشقا ھىچبىر بالاغا ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئاشىق مەن دېگۈچىنىڭ سۆيگىنى بىلەن بىر يىل كۆرگەن راھىتى بىر كۈنلۈك پىراق - جۇداللىق (ئايرىلىش) جەۋرى - جاپاسىغا ئىززەتمەيدۇ، ئاشىقنىڭ سۆيگىنى بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ھىجران - پىراق بىلەن ئايرىلىش باشتىن ئاخىر تا، مەن مېھنەت، دەرتتۇر. ئىشقى دەردى - داۋاسىز دەرتتۇر. چۈنكى، ئەگەر سۆيگىنىڭدىن ئايرىلساڭ ئازاب - ئىچىدە قالسىەن، ئەگەر مەشۇغۇل (سۆيگىنىڭ) بىلەن ئۇچراشساڭ، ئۇ يامان خۇلقلۇق بولسا، (قەدرىڭنى بىلمىسە) تېخىمۇ ئازاب - خارلىق ئازابىنى چېكىسەن. سېنىڭ ئىشقى باغلاپ ياخشى كۆرگەن مەشۇغۇل پەرىشتە - ھۈر سۈپەت بولسىمۇ، خەلق ئىچىدە مالا مەت - نەپرەتتىن خالى بولالمايسەن. ئەگەر سېنىڭ ئاشىقلىقىڭنى خەلق بىلسە، سېنىڭ مەشۇغۇل ھەققىدە يارىماس - يامان سۆزلەرنى قىلىشىدۇ. چۈنكى، بەزى ئادەملەرنىڭ ئادىتى دائىم كىشىلەردىن ئەيىب ئىزلەشتۇر. دېمەك، ئۆز - ئۆزىڭنى ئىشقى ۋە ئاشىقلىقتىن ياندۇرغىن. ئەقلى بار زىرەك ئادەم ئۆزىنى ئىشقتىن پىراق تۇتىدۇ، ئىشقتىن ساقلىنىدۇ. بۇنىڭ يولى شۇكى، مەھبۇبىڭنى كۆرۈش ھەۋىسىنى كۆپ قىلمىغايسەن. چۈنكى، ئادەم بىر گۈزەلنى بىر قېتىم كۆرۈش بىلەنلا ئاشىق بولمايدۇ. ئەگەر تەكرار كۆرسە ئىشقى مۇستەھكەملىنىدۇ، «كۆز كۆرگەنگە مەيلى قىلىدۇ» كۆپ كۆرگەندىن كېيىن ھېرس (ئامراق) بولىدۇ. ئەگەر سەن كۆڭلۈڭگە رۇخسەت بەرسەڭ، كۆڭلۈڭ بىر كۆرۈش بىلەن قانائەتلەنمەيدۇ. يەنە بىر قېتىم كۆرۈشنى ئىزلەيدۇ، يەنە بىر كۆرسەڭ ئۈچىنچى قېتىم كۆرۈشكە ئىنتىلىدۇ. ئاخىرى تۈگىمەس دەرتكە مۇپتىلا بولىسەن. بولۇپمۇ مەھبۇبىڭنى ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆرسەڭ قولىڭ بىلەن سۆزىنى ئاڭلىساڭ، سەندىن ئارام - راھەت كېتىپ، مېھنەت كېلىدۇ. سەن كىرگەن ئىشقى بازىرىدا زەرەردىن باشقا نەرسە ھاسىل بولمايدۇ. مەھبۇبىڭنى كۆرگەن زامات كۆڭلۈڭگە توسالغۇ بولغايسەن. يەنە بىر كۆرەي دېمە، مەشۇغۇننىڭ ئىسمىنى ئېسىڭگە چۈشۈرمە، ئۆزەڭنى باشقا ئىشلار بىلەن مەشغۇل قىلغايسەن، بەدىنىڭدىن شەھۋەتنى بوشاتقايسەن. يەنى ئۆزەڭنىڭ ھالال ئايالىڭ بىلەن جىما قىلغايسەن تاكى كۆڭلۈڭ ئارام تېپىپ باشقا خوتۇننى تەلەپ قىلمىسۇن، قەلبىڭنى، كۆزۈڭنى كۆڭلۈڭ ھەۋەس قىلغان تەرەپكە باغلىما. شۇنداق قىلساڭ مۇنداق ماجازى - شەھۋانىي ئىشقتىن خالاس بولىسەن. ئىشقتىن بۇ

① ئىشقى - بىرەر گۈزەل ئادەمگە كۆڭۈل باغلاپ، ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قىلىش. ئاشىقلىق - بىرەر ھۆسنى - جامال ئىككىسى - گۈزەلنى ياخشى كۆرۈپ، كۆڭۈل باغلاپ، ئۇنىڭ بولسا ھەيران - سەركىردان بولۇپ، شۇنى ئەسلىپ، شەھۋانىي ئارزۇلار، خىيالىي ھەۋەسلەرنى قىلىپ يۈرگۈچى كىشىنىڭ پائالىيىتى.

يول بىلەن قۇتۇلۇش قىيىندۇر، ئەمما بۇنىڭ جاپاسى بىر ھەپتىلىكتۇر. بۇ بىر ھەپتىلىك جاپاغا چىدىسالاڭ، نەچچە يىللىق پىراق ۋە خەلق ئالدىدىكى نەپرەت - مالايمەتتىن خالاس بولسىن بۇنى ھەركىم كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇ كىشى ھەر قانداق بىلەر - بىلىمس كىشى ئېيتالمايدۇ. غايەت ئاقىل - دانا ۋە ئۆز - ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا قادىر بولغان كىشى بېجىرەلەيدۇ.

ئاقىللار: «ئىشقى دېگەن بىر تۈرلۈك كېسەلدۇر، ئۇنىڭ داۋاسى تويغىچە تاماق يېمەسلىك، بەدەنگە ئېغىر ئەمگەك مەجبۇرىيىتى يۈكلەش، ئۆز ھالال جۇپتۇلك (ئايالساڭ) بىلەن كۆپ جىما قىلىپ ۋە پىراق يەرلەرگە سەپەر قىلىپ، بەدەننى ئۆز ھالىتىدىن ئۆزگەرتىش. شۇنداق قىلغاندىلا بەدەندىكى ھاۋايى - ھەۋس پەسىيىپ، ئىشقى دېگەن نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىمگەي» دەيدۇ. بۇ، ناھايىتى توغرا تەدبىردۇر.

دوستلارنىڭ ئۆزئارا مۇھەببىتى بىر تۈرلۈك ئاشىقلىقتۇر، ئۆزەڭگە بىر كىشىنى دوست تۇتۇشنى ئىزلىسەڭ شۇنداق كىشىنى دوست تۇتقىنكى، ساڭا ھەر زامان خەيرىخاھ بولسۇن، ياخشىلىق قىلسۇن، مۇنداق كىشىگە دوستلۇق قىلساڭ بولىدۇ. ئۇلۇغ ئالىملار ئېيتقانىكى: ئادەمگە تۆت نەرسە لازىم: (1) دوستلۇق قىلىشنىڭ سەۋەبىنى بىلىش؛ (2) ھايا ۋە ئەدەب ئىگىلىرى ئارىسىدا ئۆمۈر كەچۈرۈش؛ (3) ئىلىم - مەرىپەت ئەھلى بولغۇچى كىشىلەرنىڭ نەسىھىتىنى قولاققا تۇتۇش؛ (4) دوستنى دوستلۇق ھۆرمەت ئورنى بىلەن دوست تۇتۇش. ئەمما نان، ئاش، مەنپەئەت دوستى بولمىسۇن. ھەقىقىي دوست بولسۇن. جېنى ۋە كۆڭلىدىن ساڭا دوستلۇق قىلسۇن.

بۇ خىل دوستقا مۇھەببەت باغلىساڭ، توغرا - ھەقىقىي دوست تۇتقان بولسىن. ئەمما، دوستلۇق بىلەن ئاشىقلىق ئارىسىدا پەرق بار، ئاشىقلىقتا كىشىنىڭ ۋاقتى ھىچقاچان خۇش بولمايدۇ، ئەمما دوستلۇقتا خۇشاللىق بولىدۇ. ئاشىقلىق ئوتى دائىم يالقۇنلاپ كۆيدۈرۈپ، ھالاك قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ كۆيدۈرگۈچى ئوتتۇر، خۇسۇسەن قېرىغاندا ئاشىق بولۇش - زور ئاپەتتۇر. چۈنكى كىشى يىگىتلىك ۋاقتىدا «ئاشىق» بولسا، خەلق ئۇنى كەچۈرۈشى مۇمكىن، كۆپ تەنە قىلمايدۇ. ئەمما، قېرىلار ئاشىق بولسا، (يىگىتلەردەك ھەۋس قىلسا) ھىچقاچان كەچۈرمەيدۇ.

ئەي ئوغۇل، ئەگەر ئاشىق بولساڭ، سۆيۈشكە لايىق بولغانغا ئاشىق بول؛ ھۆسنى - جامالى، ئەقلى - كامالى، ئىلىم - مەرىپىتى بولسۇن. چۈنكى، ئىشقى بىر ئوتتۇر، ئۇ گۈزەللىكتىن پەيدا بولىدۇ. كۆركەم خۇلق سۈزۈك - تاتلىق سۇدۇر. ئۇ، مەرىپەتتىن ھاسىل بولىدۇ. سېنىڭ ئىشقى باغلىغان مەشۇغۇڭدا بۇ ئىككى خىسەت بولۇشى زۆرۈر. ئۇنىڭ گۈزەللىكى، ھۆسنى - جامالى سېنى كۆيدۈرسە، مەرىپىتىنىڭ سۈزۈك سۈيى ئوتنى ئۆچۈرىدۇ، پەسەيتىدۇ. ئەگەر سۆيگىنىڭ غايەت گۈزەل، ھۆسنى - جامالىلىق، بەك نازىن بولسا، خۇلقى - قىلىقى كۆركەم بولسا، خەلقىنىڭ ساڭا نازىلىقى بولمايدۇ، ئەپۇ قىلىدۇ، كەچۈرىدۇ. خەلق ھەر دائىم بىر - بىرىنىڭ ئەيىبىنى ئىزلەيدۇ.

ھېكايەت: بىر ئادەم بىر كىشىدىن:

— سېنىڭ ئەيىبىڭ بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— يوق، — دەپتۇ ئىككىنچىسى.

— ئەجەپكى باشقا كىشىلەردە ئەيىب كۆردۈڭمۇ؟

— كۆردۈم.

— سەندىن ئەيىبى كۆپ ئادەم يوق ئىكەن، — دەپتۇ سوئال سورىغۇچى.

بۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەر ناھايىتى كۆپتۇر. ئۇلار ئۆز ئەيىبىنى كۆرمەيدۇ. باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى

ئىزلەيدۇ. ئاگاھ بولغىنكى «خەلق مېنىڭ ئەھۋالىمدىن خەۋەرسىز» دەپ ئويلىما.

ئون بىرىنچى باب. جىما ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، شۇنى بىلىشكە كېرەككى، جىما قىلماق دۇنيانىڭ ئۇلۇغ لەززەتلىرىدىن بىرىدۇر. لېكىن، بۇ جىما لەززىتىگە ئالدىنىپ جىما بىلەن كۆپ مەشغۇل بولما. تېنىڭنىڭ بىناسى (تەن ساغلاملىقى) ۋەيران بولمىسۇن. ئۆزەڭنى باشقۇرالمىساڭ، جىماغا كۆپ بېرىلىپ كەتسەڭ، بولۇپمۇ مەستلىك ھالەتتە جىما قىلساڭ، ۋۇجۇدۇڭ (تېنىڭ) خاراب بولىدۇ. چۈنكى، جىما ۋاقتىدا مېڭىدىن بىر لەززەت كېلىدۇ. مەستلىكتە جىما قىلساڭ، بۇ لەززەت بولمايدۇ، يۈرەك، جىگەردىن ئورۇنسىز تەبىئىي زور قۇۋۋەت سەيلان قىلىپ، بەدىنىڭ ئاجىزلىشىدۇ. بۇ ھال داۋاملىشىۋەرسە ئاقىۋەت بەدىنىڭ ئاجىزلىشىپ، تۈرلۈك كېسەللىكلەر سېنى بېسىۋالىدۇ. خاراب بولسىن. بەك تەقەززا بولساڭ، ساق ۋاقتىڭدا جىما قىلىش كېرەك، مۇنداق ساق ھالەتتە بولىدىغان جىما ئايرىم كۈنلەردە بولۇشى كېرەك، ۋاقتىسىز - قالايمىقان جىما قىلىش ھايۋانلارنىڭ ئىشىدۇر. جىمانى بەدەندە قۇۋۋەت تولۇق بولۇپ كۆڭۈل تەقەززا قىلغان چاغدا قىلىش مۇۋاپىق، كۆڭۈل بەدەندىكى قۇۋۋەت تەقەززا قىلماي تۇرۇپ زورلىنىپ جىما قىلىش، ئىسسىق مۇنچىدا، ئىسسىق كۈنلەردە ياكى قاتتىق سوغۇق كۈنلەردە جىما قىلىش - بەك زىيانلىقتۇر. بولۇپمۇ قېرىغاندا مۇنداق چاغلاردا جىما قىلىش ئىنتايىن زىيانلىق. باھارنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە، سالقىن ياز كۈنلىرىدە جىما قىلىش لازىم. چۈنكى بۇ تەبىئەت دۇنياسى ياشناپ - ئۆسۈپ بېرىۋاتقان پەسىل بولۇپ، ھاۋا ناھايىتى پايدىلىق بولغاچقا، ئادەم تەبىئەتتىنمۇ ئۆرلەش، يېڭىلىنىش بولىدۇ. ياز تەبىئىتى مۆتىدىلدۇر. ئىنسان بەدىنىدىمۇ قۇۋۋەت، قان، غۇشلۇق ئارتۇق بولىدۇ. قاندىن شەھۋەت كۆپىيىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا جىمانىڭ لەززىتى كۆپ بولىدۇ. بەدەنگە، مېڭىگە زىيان يەتمەيدۇ. جىمانىڭ بەزى پايدىلىرىمۇ بار. كىشىنىڭ كۆڭلىدە قالايمىقان تەپەككۈر، ئوي - خىياللار بولسا، ئۇنى دەپتى قىلىدۇ. كىشىنىڭ كۆڭلىدە ھارامغا (زىناغا) مەيل قىلىش بولسا، ئۆزىنىڭ ھالال ئايىلى بىلەن جىما قىلسا، كۆڭلىدىن يۇزۇق خىيال، ۋەسۋە يوق بولىدۇ، بەدەنگە چىققان بەزى جاراهەت - يارىلارغىمۇ پايدىسى بار. لېكىن، جىما كۆپ قىلىنسا، بەدەننى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. مېڭە، ئۆپكە، جىگەر ئاجىزلىشىدۇ، پۈت - قول، باش، كۆز، بەل قاتارلىق ئەزالاردا ھەر خىل ئاغرىق پەيدا بولىدۇ. خۇسۇسەن سىجەزى قۇرۇق سوغۇق بولسا، جىما غايەت زىيانلىق. كۆپ جىما قىلىش كۆزنى ئاجىزلىتىپ قاراغۇلاشتۇرىدۇ (كۆز نۇرىنى كەتكۈزىدۇ). جىمانى كۆپ قىلغان كىشىلەرنىڭ ئايىقىدىن جۇدا بولغانلىقى (ماڭالماس بولۇپ ئولتۇرۇپ قالغانلىقى) ھەمىگە مەلۇم، دانالار ئېيتقانىكى: «مەنى - ئىككى پۈتۈڭنىڭ يىلىكى ۋە ئىككى بىلىكىڭنىڭ قۇۋۋىتى، كۆزۈڭنىڭ نۇرى، ئەمدى قانداق قىلىش ئىختىيارىڭدا»

ئون ئىككىنچى باب. مۇنچىغا كىرىش تەرتىپى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، ئەگەر مۇنچىغا كىرىشنى خالىساڭ، قورسىقىڭ توق ۋاقتىدا كىرمە. بۇ، زىيانلىق. مۇنچىدا جىما قىلما، خۇسۇسەن مۇنچا بەك ئىسسىق بولسا، جىما غايەت زىيانلىق. مەشھۇر ھېكمەت - تىۋىپ مۇھەممەت بىننى زىياد: «بىر كىشى قورسىقى توق ھالدا مۇنچىغا كىرسە ياكى ئىسسىق مۇنچىدا جىما قىلسا، ئۇ ئادەمنىڭ ئۆلمەي قالغىنىغا بەك ئەجەپلىنىمەن» دېگەندى. مۇنچىنىڭ ئۆزى ھوزۇرلۇق ياخشى ئورۇن، قەدىمكى تىۋىپ - ئالىملارنىڭ ئىجاد قىلغان ئىشلىرىدا مۇنچىدىن ياخشىراق نەرسە بولمىغان. ئالىملار: «مۇنچا - دۇنيانىڭ يېرىمى» دېگەندى. چۈنكى، دۇنيادا قانچىلىك راھەت بولسا، ئۇنىڭ يېرىمى مۇنچىدا. لېكىن، شۇنداق بولغاندىمۇ مۇنچىغا ھەپتىدە بىر قېتىم چۈشۈش كېرەك. مۇنچىغا كۆپ چۈشكەندە راھەتنى جاپاغا (كېسەلگە) ئايلىنىدۇ. مۇنچىغا كۆپ چۈشكەندە مۇسكۇللار بوشايدۇ، قول،

ئاپاق تىترەيدۇ، بۇرۇن كېڭىيدۇ. شۇنداقلا مۇنچىغا ھەر كۈنى كىرىشىنى ئادەت قىلسا، ئادەمنىڭ خۇلقى-مىجەزى بۇزۇلىدۇ، پامان مىجەزلىك بولىدۇ. جۈملىدىن مۇنچىغا تولا كىرگەن ئادەم لاي (سېغىز) يېيىشكە، ھاراق ئىچىشكە ئادەتلەنگەن ئادەمگە ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. لاي يېيىشى، ھاراق ئىچىشى ئادەت قىلغان ئادەم بۇنى قىلماي تۇرالمىغاندەك ئادەتلىنىپ قالىدۇ.

مۇنچىغا كىرگەندە ھاۋاسى مۆتىدىل ئورۇندا ئولتۇرۇپ، مۇنچا بەك ئىسسىق بولمىسا كىرىش لازىم. مۇنچىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ مۆتىدىل ئورۇندا تۇرۇپ، غۇسلى تاھارەت قىلىپ، تېز چىقىپ كېتىش كېرەك. مۇنچىدا ئادەم كۆپ بولسا كىرمىگەيسەن، چۈنكى زىيانلىقتۇر. مۇنچىدىن چىققاندىن كېيىن تېنىڭدىكى تەر بېسىلغىچە سەۋرى قىلىش لازىم. تەر بېسىلغاندىن كېيىن تېنىڭنى پاكىزە لۇڭگە بىلەن سۈرتۈپ قۇرۇتۇش لازىم. مۇنچىدا يۇيۇنۇپ چىققاندىن كېيىن پاكىزە كۆينەك، ئىشتان كىيىش لازىم، تېنىڭگە راھەت، كۆڭلۈڭگە خۇشاللىق ھاسىل بولىدۇ. مۇنچىدا تۇرۇپ سۇ ئىچىش-زىيانلىقتۇر. مۇنچىدا تۇرۇپ سۇ ئىچسە ئىستىسقا كېسىلى پەيدا بولىدۇ. مۇنچىغا ئاچ قورساق كىرىشمۇ زىيانلىقتۇر، «قۇلۇنچ» (ئۇچەي - ئاشقازان كېسىلى) پەيدا بولىدۇ. ئاتام يەپ بولۇپ بىر- ئىككى سائەتتىن كېيىن مۇنچىغا كىرگەن ياخشى. مۇنچىدا سوغۇق سۇ ئىشلەتمەكمۇ زىيانلىق. ئەي ئوغۇل، بۇ تەرتىپلەرگە رىئايە قىلىشنىڭ پايدىلىق. زىيانلىق ئىشلاردىن ساقلىنغايەن، مۇنچىدىن چىقىپ بىر كېچە - كۈندۈز خوتۇنغا يېقىنچىلىق (جىما) قىلمىغايەن.

ئون ئۈچىنچى باب. ئۇخلاشنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، بەزى خەلقلەردە بىر ئادەت باركى، مۇنچىدىن چىقىپ كىيىم كىيگەن ئورۇندا بىر ئاز يېتىپ ئۇخلىمىسا، مۇنچىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ. بۇ ئانچە ياخشى ئادەت ئەمەس. تىۋىپ ئالىملىرى ئۇيقۇنى كىچىك ئۆلۈم دېيىشكەندى. چۈنكى ئادەم ئۇخلىغاندا بېھۇش بولىدۇ، ئەقلى يېپىلىدۇ. بەدەندىكى ھېس، ھەرىكەت ئەمەلدىن قالىدۇ، (يوقىلىدۇ) ئادەم ئۆلۈككە ئوخشاش بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تىۋىپ ئالىملىرى ئۇيقۇنى كىچىك ئۆلۈم دېگەن. ئۇيغۇ بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا ئۆزگەرتىدۇ. پەيلاسوپلار، تىۋىپ ئالىملىرى ئېيتقانىكى: «بەش نەرسە ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىدۇ، بىر شەكىلدىن يەنە بىر شەكىلگە كەلتۈرىدۇ: (1) ھەددىدىن ئارتۇق خۇشاللىق؛ (2) ئۈستۈمتۈت ھالدا يولۇققان قۇرۇنچ؛ (3) ئارتۇقچە قايغۇرۇش، غەزەپ؛ (4) ساراڭلىق؛ (5) ئۇخلاش». بۇلار ئادەمنى دەرھال (تېز) ئۆزگەرتكۈچى نەرسىلەردۇر. ئەمما قېرىلىق ئادەمنىڭ سۈرەت - شەكلىنى ئۆزگەرتكۈچى بولسىمۇ، دەرھال ئۆزگەرتەيدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ ئاۋالقى تۆتى - ھاياتقا تەۋە، ئۇيغۇ - ئۆلۈمگە تەۋەدۇر. مەسىلەن، مەست ئادەم ياكى ساراڭنى يىراقتىن كۆرۈپ بىلگىلى بولىدۇكى، ئۇ - تىرىكدۇر. ئەمما ئۇخلىغان كىشىنى كۆرگەندە ئۆلۈك دەپ قىياس قىلىنىدۇ، چۈنكى، ئۆلۈككە ھۆكۈم يوق، ئۇخلىغان ئادەمگىمۇ ھۆكۈم ئىجرا قىلىنمايدۇ. مەلۇمدۇركى، كۆپ ئۇخلاشنىڭ زەربى بولغانغا ئوخشاش، ئۇيقۇسىزلىقىڭمۇ زەربى بار. ئەگەر بىر كىشى 72 سائەت ئۇخلىمىسا، يەنى ئۈچ كېچە - كۈندۈز ئۇخلىمىسا، ھالاك بولىدۇ (ئۆلىدۇ). ئەمدى ھەر نەرسە ئۆلچەم بىلەن بولۇشى كېرەك. ھامام (مۇنچا) دىن چىققاندىن كېيىن، ئۆز ئۆيۈڭدە ئازراق ئۇخلاشنىڭ زەربى يوق، بەلكى ھوزۇرلۇقتۇر. تىۋىپ ئالىملىرى دېگەنكى: بىر كېچە - كۈندۈز 24 سائەت، ئۇنى ئۈچكە بۆلۈش كېرەك؛ ئىككى ئۆلۈشنى ئويغا قلىق ۋاقىتقا، بىر ئۆلۈشنى ئۇخلاشقا سەرپ قىلىش كېرەك. يەنى سەككىز سائەتنى تاگەت - ئىبادەتكە ۋە ئۆزىنىڭ مەشىقتىگە سەرپ قىلغاي؛ سەككىز سائەتنى يېمەك - ئىچمەككە، زەۋق - ساپا (ئارام ئېلىش) قا سەرپ قىلغاي؛ سەككىز سائەتنى ئۇخلاپ ئارام ئېلىشقا سەرپ قىلغاي. شۇنداق بولغاندا، ئون ئالتى سائەت ئىچىدە بەدەنگە تەسىر قىلغان زەخمەت ۋە مۇشەققەتلەرگە تاقابىل راھەت بولىدۇ، بەدەن ئەسلىگە كېلىدۇ. ئاقىللارچە ۋە ھۆكۈما، تىۋىپلارچە تىرىكلىك قىلىش ئەنە شۇدۇر. لېكىن، جاھىللار مۇنداق قىلمايدۇ، ھاياۋانغا ئوخشاش ئون

ئىككى سائەت ئۇخلايدۇ. ئون ئىككى سائەت ئويغاقلىقتا يۈرىدۇ. يەنى ئەتىگەندىن ئاخشامغىچە ئويغاق يۈرىدۇ، ئاخشامدىن - ئەتىگىچە ئۇخلايدۇ. ھورۇن - خوشياقماسلار بۇلاردىنمۇ يامانراق تۇرىدۇ. كۈندۈزنى ئۈچ ھەسە قىلىپ، ئىككى ھەسەسىنى ئۇخلاپ ئۆتكۈزىدۇ بىر ھەسەسىنى ئويغاقلىق بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. بۇلارنىڭ زىيىنى ھەممىسىدىن ئارتۇق بولىدۇ. تەڭرى تاغلىنىڭ كېچىنى يارىتىشىدىكى سەۋەب ھەر بىر ھايات (جان) ئىگىسى كېچىدە ئۇخلاپ راھەت تاپسۇن ۋە ئادەم پەرزەنتلىرى كۈندۈزدىكى جەۋرى - جاپادىن كېچىسى ئارام ئېلىپ راھەت ئالسۇن دېگەنلىكتۇر. راھەت ئۇيقۇ بىلەن بولىدۇ، ئۇخلىمىسا راھەت ھاسىل بولمايدۇ. چۈنكى، ھاياتقا سەرمايە بولغان نەرسىنىڭ بىرى جان ۋە بىرى بەدەندۇر. بەدەن مۇقام (جاننىڭ تۇرار ئورنى) ۋە جان بەدەندە ئورۇن ئالغۇچىدۇر. بەدەن جانغا ماكان (ئورۇن) بولغان ئىكەن، جان بەدەننى ئۆزىگە خىزمەت قىلدۇرىدۇ. جاننىڭ خىزمىتى ھەرىكەتلىنىش بىلەن تەنگە راھەت يەتكۈزۈشتۇر. بۇ ئىككىسىنىڭ ئۈچ خاسىيىتى بار. جاننىڭ ئۆزىگە خاس ۋەزىپىسى ھايات، ھەرىكەت ۋە يېنىكلىكتۇر. بەدەننىڭ ۋەزىپىسى ئۆلۈم، جىمجىتلىق ۋە ئېغىرلىقتۇر. بۇنىڭغا پاكىت شۇكى، بەدەن جان بىلەن تىرىك كۆرۈنىدۇ، ئەگەر جان كەتسە بەدەن ئۆلۈك - جەسەت بولىدۇ. بەدەننى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى جاندۇر. جان كەتكەندىن كېيىن جىمجىتلىق ۋە ئېغىرلىق كۆپىيىدۇ. مۇنداق بولغاندا بەدەن بىلەن جان بىر يەردە سۆھبەتداش بولىدۇ. دائىم جان بەدەننى ئۆز خۇسۇسىيىتى بىلەن تەربىيەلەيدۇ. جان بەدەننى بەزىدە خىزمەت قىلدۇرىدۇ، بەزىدە راھەت ئالدۇرىدۇ، جاننىڭ بەدەنگە تەئەللۇق بىر مۇنچە ھەمسۆھبەتلىرى بار. بۇ ھەمسۆھبەتلەرنىڭ ۋاقتى خۇش - گۈزەل ئۆتۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا تاشقى ھېسسى ئىزالارنىڭ ياردىمى كېرەك. ئاڭلاش، كۆرۈش، سۆزلەش ۋە سىلاپ تۇتۇپ كۆرۈش - زەۋق دېيىلىدۇ. يەنە بىرى تىل بىلەن تاتلىق - ئاچچىقنى تېتىپ بىلىش قاتارلىقلار. بەدەن بىر ئۆيگە ئوخشايدۇ، بەدەن ئۆيى ئۇيقۇ بىلەن مەشغۇل بولسا، تاشقى ھېسسى ئىزالار بەدەنگە بىرىكىپ ھەرىكەتسىز بولىدۇ. ئەمما، جانغا تەئەللۇق يەنە بىر قانچە خىزمەتكار بار: ئۇلار ئورتاق ھېس، خىيال، پىكىر، خاتىرە كۈچى. بۇلار ئىچكى ھېس دېيىلىدۇ. بەدەن ئۇيقۇ بىلەن ھەرىكەتتىن توختاش سەۋەبلىك بۇ ئىچكى ئورتاق ھېسلاردا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىچكى ھېستىن بىرى پىكىر، يەنە بىرى مۇھاپىزەت (خاتىرە كۈچى). مەلۇمكى، بۇلارنىڭ پائالىيىتى بەدەنگە تەئەللۇق ئەمەس. ئەگەر بەدەنگە تەئەللۇق بولسا ئىدى، ئۇيقۇ بىلەن پائالىيىتى يوقلاتتى، چۈش كۆرمەيتتى ۋە كۆرگەن چۈشى خاتىرىدە قالمايتتى. تاشقى ھېسسى ئىزالار بەدەنگە تەئەللۇق بولمىسا ئىدى، ئۇخلىغان ئادەم ئويغاق ئادەمگە ئوخشاش بولاتتى ۋە راھەت، ئارام ئېلىشلار ھاسىل بولمايتتى. تەڭرى ھىكمەتسىز نەرسىلەرنى ياراتمىغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىلگەندىن كېيىن، كۈندۈزى ئۇخلاشتىن ساقلىنىش لازىم. ئەگەر ئۇيقۇ بەك تەقەززا قىلسا، ئازغىنا يېتىپ ئارام ئېلىپ تۇرۇپ كېتىش كېرەك، چۈنكى ئۇخلاش - كېچىگە تەئەللۇقتۇر. كىشى كۈندۈزى ئۇخلىسا، كۈندۈزنى كېچە قىلغانغا ئوخشاش بولىدۇ. بۇ، ئىلمىي ھاياتقا، ھىكمەتكە مۇۋاپىق ئەمەستۇر. يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كۈندۈزى بىر ساقىن يەردە ئارام ئېلىپ، كۈن ئېگىلىگەندىن كېيىن تاشقىرىغا چىقىپ ئۆز پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇش لازىم. سۆزلىرىمىنىڭ خۇلاسسى شۇكى، ئادەم - ئۆمرىنىڭ كۆپرەكىنى ئويغاقلىقتا ئۆتكۈزۈشى، بەلكى تۈننىڭ مەلۇم مىقدارىنى ئويغاقلىقتا ئۆتكۈزۈشى كېرەك. ئۇيقۇ - ئۆلۈمگە ئوخشاشتۇر. ئۆلۈم بىلەن ئۇيقۇنىڭ پەرقى: ئۆلۈك ئۆزى خالىغان كىشىنى يېنىغا كەلتۈرۈپ ياتقۇزۇشقا قادىر ئەمەس. ئەمما ھايات ئىگىسى (تىرىك) ئادەم سۆيگەن كىشىسىنى يېنىغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەتلىك. مۇمكىن بولسا ئۇيقۇ ۋاقتىدا ئۆلپەتدەشلىك - ھەمراھلىك بىر دىلبەر نازىن بىلەن ساڭا مېھرىبان، پىداكار گۈل يۈزلۈك بولسۇنكى، ئۇنىڭ بىلەن ئارام ئالساق، ئارام - راھەتنىڭ ساڭا يېشى روھ بېغىشلايدۇ. بۇ، سېنىڭ گۈل يۈزلۈك ھالال - قانۇنىي شەرتى جۈپتۈك بولۇشى كېرەك. بۇ ئىش يۇقىرىقىدەك بولمىسا، تىرىكنىڭ ئۇيقۇسى ئۆلۈكتىن پەرقلىق بولمايدۇ.

ئەي ئوغۇل، كېچىسى ئارام ئېلىپ ئۇخلىساڭ، قۇياش چىقماستىن بۇرۇن ئۇيغىنىشنى ئادەت قىل. تەڭرى پەرىمانلىرىنى ئادا قىل.

ئون تۆتىنچى باب. مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلىش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلىشقا تىرىشقىن. لېكىن، مال - مۈلۈكلەر ھالال-توغرا يولدىن ھاسىل قىلىنىشى لازىم. مال - مۈلۈك، بايلىق ھاسىل قىلىمەن دەپ خەتەرلىك ئىشلارغا دۇچار بولسا. ھەر قاچان ھالال - توغرا، خەۋپسىز يولدىن ھاسىل قىلغايىمەن، ھالال - توغرا، خەۋپسىز يول بىلەن مال - مۈلۈك، بايلىق يىغسالا، ئۆزۈڭدە قالىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ساۋاپلىق ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئىمكانىيەت تاپسىن. ئەگەر ھارامدىن بايلىق ھاسىل قىلسالا ئاقىمۇت بۇ مال - مۈلۈك، بايلىقلار قولدىن كېتىدۇ ۋە ئۇنىڭ ۋابالى (جازاسى) ساڭا قالىدۇ. ھالال يول بىلەن ھاسىل قىلغان مال - مۈلۈكنى ساقلاپ، توغرا يولدا سەرپ ئەتكىن، ئورۇنسىز سەرپ قىلما، ئىسراپ قىلىپ يوقىتىۋەتمە. ئەخمەقلەرنىڭ يولىغا ماڭما، چۈنكى مال - مۈلۈكنى ساقلاش - ئۇنى توپلاشتىن مۈشكۈل. كۆپ كىشىلەر مال - دۇنيا يىغىپ، ساقلاش يولىنى بىلمەيدۇ. ئەگەر ھاجىتىڭگە زۆرۈر كەلسە، ئۆز يېنىڭدىن ئۆزەڭ قەرز ئېلىپ، يەنە ئۆز ئورنىغا قويۇشقا تىرىشقىن، خىراجىتىڭنى ئىرادەڭگە قاراپ ھېساب بىلەن قىل، بەلكى خىراجىتىڭ ئىرادەڭدىن كەم بولسۇن. مەسىلەن، ساڭا كۈندە ئون كويىچەن كىرىم بولىدىغان بولسا، توققۇز كويىنى خىراجىتىڭگە سەرپ قىلىپ، بىر كويىنى تېجەپ، سەرمايەڭگە قوشۇپ قوي، شۇنداق بولغاندا ھىچقاچان مۇھتاج بولمايسەن ياكى ئۈمىد قىلغان نەرسە قولۇڭغا كىرگىچە سەرمايەڭنى خىراجەت قىلىپ تۇرالايسەن. ئەگەر خىراجىتىڭنى ئىرادەڭدىن كۆپەيتىۋەتسەڭ، ھەر قانچە كۆپ خەزىنە بولسىمۇ يەتمەيدۇ. ئەي ئوغۇل، كۆڭلۈڭنى بىر نەرسىگە تامامەن باغلىما، تۇيۇقسىز بىر ھادىسە، سەۋەب بىلەن سەن كۆڭۈل باغلىغان نەرسە قولۇڭدىن كەتسە غەم - قايغۇغا قالمىغايىمەن. مال - مۈلۈككە كۆپ بولغان تەقدىردە كەمبەغەلچىلىكنى ئۈنتۈما. خىراجىتىڭنى ھېساب بىلەن قىل. چۈنكى، خىراجىتىنى ھېسابلاپ ئىشلەتكەن ئاز ئاقچىسى بار ئادەم خىراجىتىنى بىلمەي، ھېسابلىماي سەرپ قىلغان بايدىن ئارتۇق. خىراجىتىنى بىلىپ - ھېسابلاپ قىلغان ئادەمنىڭ ھەر قاچان قولدا ئازمۇ - كۆپمۇ مۈلكى بولىدۇ. ھېسابلىماي خىراجەت قىلغان كىشى تېز مۇھتاجلىققا دۇچار بولىدۇ. مال - مۈلكى بار چاغدا ئىسراپ قىلمىسا مۇھتاجلىققا چۈشمەيدۇ. «كىشى مال - مۈلكى بار چاغدا ئورۇنسىز ئىسراپ قىلىپ، كېيىن، دوستىغا مۇھتاج بولغاندىن، ئىسراپ قىلماي دۈشمىنىڭە قالدۇرغان ئەلا». دۈشمەنگە قالسا قالسۇنكى، دوستقا مۇھتاج بولما!

«دانالار ئېيتقانىكى: «جەمئىي قىلغىن ماللارنى، ياخشى ئاسراپ ساقلىغىن.

دۈشمىنىڭىگە قالسا قالسۇن، دوستقا مۇھتاج بولمىغىن.»

قولۇڭغا بىر نەرسە كەلسە، بۇ ئاز ئىكەن، بۇنىڭدىن نېمە ھاسىل بولار؟ دېمە. ئاز نەرسىنى ساقلىيالمىغان كىشى كۆپ نەرسىنى ساقلىيالمىيدۇ. بىر دوستۇڭ ياكى بىر كىشى مال - مۈلكىنى ياكى بىرەر خىزمىتىنى تاپشۇرسا ۋە ئامانەت قىلسا، ئۆز مال - مۈلكۈڭ، ئۆز ئىشىڭغا ئوخشاش كۆرۈپ ساقلا ۋە بېجىرگىن، بەلكى ئۆز مۈلكۈڭ، ئۆز ئىشىڭدىن ياخشىراق - ئارتۇقراق مۇھاپىزەت قىلغىن ۋە بېجىرگىن. سېنىڭ مال - مۈلكۈڭنىمۇ تەڭرى ساقلايدۇ. خەلق ئارىسىدا ئىشەنچلىك ئامانەت ساقلىغۇچى ۋە دىندارلىق بىلەن مەشھۇر بولسىن، ئەي ئوغۇل، ھورۇن - خوشياقماي، لەقۋا بولما. چۈنكى ھورۇنلۇق، ئاجىزلىق ۋە خوشياقمايلىق قاتتىق نومۇستۇر، ئۇ بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتىدۇر. جاپاسى كۆپ ئىشنىڭ پايدىسىمۇ كۆپ بولىدۇ. مۇشەققەتنى ئاز بولغان ئىشنىڭ پايدىسىمۇ ئاز بولىدۇ. مۇشەققەت چېكىپ، غەيرەت قىلىپ بىر نەرسە ھاسىل قىلساڭ توغرا يولغا سەرپ قىل، مۇشەققەتلىرىڭ زاپا بولمىسۇن، قەدىرلىك نەرسەڭنى قەدىرلىك ئادىمىڭ سورىسا ئايما ۋە قىزغانما. چۈنكى، ھەر قانداق قەدىرلىك نەرسەڭ بولسا، ئۆزەڭ بىلەن بىر قەبرىگە بىللە بارمايدۇ. قولۇڭدا بار نەرسىگە قانائەت قىل، چۈنكى قانائەت بىر خەزىنىدۇركى، ھىچقاچان تۈگىمەيدۇ. كۆپ ھېرىس (ئاچكۆز، توپماس)، تاماگەر بولما، خەلق بىلەن ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، تاتلىق سۆزلۈك، گۈزەل ئەخلاقلىق بولغىن. خەلققە شەپقەت

قىلغۇچى - مېھرىبان بول، خەلق تەرىپىدىن ساڭا ياخشى بىر ئىش بۇيرۇلسا، ئۇنى بېجىرىشكە ئىجتىھات قىل، خەلق بۇيرۇغان ياخشى ئىشقا قارشىلىق كۆرسەتمە، ئالەمدە نامىڭ ياخشىلىق بىلەن مەشھۇر بولىدۇ. ياخشى ئىش قىلمىغان ئادەمنىڭ خەلق ئارىسىدا ھۆرمىتى بولمايدۇ. قانائەتچان بولغان، خەلققە يۈك بولمىغان، يەنى خەلققە ئېھتىياجىنى چۈشۈرمىگەن ئادەم خەلق ئارىسىدا ئېتىبارلىق بولىدۇ، سۆزى ھەمىگە مەقبۇل بولىدۇ، ھەر قانچە باي بولسىمۇ قانائەتسىز كىشىنىڭ ئېتىبارى بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە مۇنداق ئادەم گاداي ھېسابلىنىدۇ، سۆزى مەقبۇل بولمايدۇ، ھەر نەرسىنىڭ بىر زىنىتى بار؛ بايلارنىڭ زىنىتى ۋە بېزىكى يوقسۇللارغا خەيرى - ئېھسان، مەدەتكارلىق قىلىشتۇر. ھەر كىشىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىنتام - ئېھسان قىلىشقا تىرىشقىن، سەدىقە ۋە زاكات بېرىشتە بېخىللىق قىلما، بۇ ئىشلاردا ئىسراپچىلىقمۇ قىلما. ئىسراپ قىلغۇچىلارنى ئاللا ياخشى كۆرمەيدۇ. ئاللا تائالا ئىسراپچىلىقنى مەنى قىلىپ: «يەڭلار ۋە ئىچكىلەر، ئىسراپ قىلماڭلار» دېگەن. ئەلۋەتتە ئاللاتائالا ئىسراپ قىلغۇچىلارنى ياقتۇرمايدۇ. سەن ھىچقاچان ئىسراپ قىلغۇچىلاردىن بولما، ھەتتا ئىسراپخورلار بىلەن ھەمسۆھبەتتىمۇ بولما. چۈنكى، ئاپەت كەلسە بىر سەۋەب بىلەن كېلىدۇ؛ كەمبەغەلچىلىكنىڭ بىر سەۋەبى ئىسراپچىلىق. بۇ، ئاپەتتۇر. كىشى ئۆزىگە لازىم ۋە زۆرۈر بولغان ئورۇنغا سەرپ قىلسا، ئۇ ئىسراپ بولمايدۇ. بەھۋە ۋە شەرىئەتكە خىلاپ ئورۇنغا سەرپ قىلسا، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە زىيانكار بولىدۇ. ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادىي نەرسىلەردىلا ئەمەس، بەلكى سۆزدە، يۈرۈش - تۇرۇشتا، يېمەك - ئىچمەكتە، ئۆي ئىشلىرىدا، كىيىم - كېچەك، ۋاقىتتا بولىدۇ. ھەممە ئىشتا مۆتىدىل (نورمال) بولۇش كېرەك. ئەي ئوغۇل، «ئىسراپ بولىدۇ» دەپ تىرىكچىلىكتە تارلىق، بېخىللىقنى ئادەت قىلما، ئۆزەڭدىن قىزغانما (ئۆزەڭگە بېخىللىق قىلما). ئاچچىق ھالەت بىلەن تۇرمۇش كەچۈرمە. تۇرمۇشنى ئىمكانىيەت، ئىقتىدارىنىڭ يېتىشىچە خۇش ئۆتكۈزگىن، ئۆز جېنىڭنى ئاسرا، جېنىڭدىن ئەزىز نەرسەڭ يوق. نەسەبىتىمنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئىسراپخورمۇ، بېخىلمۇ بولما، مال - مۈلكۈڭدىن بىرەر نەرسىنى بىر كىشىگە ئامانەت قويساڭ، ئىسراپخور ئادەمگە تۇتتۇرما. بېخىل، باي ئادەمگە ئامانەت قويساڭ بولىدۇ. چۈنكى، ئىسراپخور ئادەم گەرچە مۇھتاج بولمىسىمۇ، سېنىڭ ئامانەت قويغان مۈلكۈڭنى زايا قىلىۋېتىش ئېھتىمالى بار. ئەمما بېخىل سېنىڭ مېلىڭنىمۇ ئۆز مۈلكىدەك ساقلايدۇ. يەنە قىمارۋاز، ھاراق - شاراپ ئىچكۈچى كىشىلەرگە ئامانەت بېرما. ئەي ئوغۇل، دۇنيادا ئىككى نەرسە بار: بىرى راھەت بىرى مېھنەت، خەلق بۇ ئىككى نەرسىنىڭ بىرىدىن قاچىدۇ، بىرىنى ئىزلەيدۇ ئەمما ھەر ئىككىسى ئادەم بىلەن بىللە مەۋجۇتدۇر، يەنى ئادەمدىن ئايرىلمايدۇ. چۈنكى، مېھنەت - جاپاسىز راھەت بولمايدۇ، راھەتسىز مېھنەت بولمايدۇ. بۇ نەرسىلەر بىر - بىرىگە تايىنىدۇ. بىر ئاۋغا راھەت بولغان نەرسە ئىككىنچى بىر ئاۋغا مېھنەت بولۇپ دۈچكېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىر كىشىگە دۇنيا جەھەتتىن مۇشەققەت ۋە جاپا كەلسە، كېيىن بارلىق راھەتتىن كۆرىدۇ. ئەمما مېھنەت - مۇشەققەت تارتماي راھەتكە ئېرىشسە، يوقسۇللۇق مېھنەتتىن تارتىدۇ. بۈگۈنكى مېھنەت - ئەتىنىڭ راھەتتۇر. بۈگۈنكى راھەت - ئەتە مېھنەتكە ئايلىنىدۇ. دۇنيا ۋە ئاخىرەت ئەھۋالىنىمۇ شۇنىڭغا قىياس قىلىش كېرەك. ئەي ئوغۇل، دۇنيادا راھەتلىك ئۆتەي دېسەڭ، ھۈنەر - كەسپ ۋاسىتىسى بىلەن ھالالدىن (توغرا يولدىن) ھاسىل قىلغان نەرسەڭنىڭ بىر مىقدارىنى تۇرمۇشۇڭغا سەرپ قىلىپ، يەنە بىر مىقدارىنى ئىقتىساد قىلىپ ساقلا، ئېھتىياجلىق كۈنلىرىڭدە ئىشقا پارايدۇ. ئەگەر ئۆزەمنى باشقۇرالمىمەن دېسەڭ، يوقالماس، چىرىماس بىر نەرسە ئېلىپ ساقلا. كېرەك بولغاندا باھاسى كېمىمەيدىغان بولسۇن. مەسىلەن، لەئل - ياقۇت، ئىنجۇ، ئالتۇن، كۈمۈش ياكى يەر، سۇ، ئورمان، ئۆي - ئىمارەتكە ئوخشاش نەرسىلەر. مۇنداق نەرسىلەر ساقلىنىپ قالىدۇ. ئېھتىياجلىق بولغاندا سېتىپ خىراجىتىڭگە سەرپ قىلىمەن. ئېھتىياجلىق بولساڭمۇ ئابرويۇڭغا نۇقسان يېتىدىغان نەرسىنى ساتما، خەلق ئىچىدە ھۆرمىتىڭ بۇزۇلمىسۇن. ئەي ئوغۇل، قەرز ئېلىشقا ھەۋەس قىلما، ئۆسۈم بىلەن قەرزدار بولما. بۇ ئىشلار ئادەمنى خازلىققا ئېلىپ بارىدۇ. ھۆرمەتسىز قىلىپ قويدۇ. چۈنكى، كىمگە قەرزدار بولساڭ، ئۇنىڭغا قۇل بولسىن ۋە ئۆز - ئۆزەڭگە زۇلۇم قىلغان بولسىن. شۇنداقلا

كىشىگە قەرز پۇل بەرمە. خۇسۇسەن دوستۇڭغا قەرز بەرمە. چۈنكى، دوستۇڭ ئۆزىنى بىلىپ ۋاقتىدا بەرمىسە، تەكرار سوراڭ كېرەك بولىدۇ، سورىساڭ رەنجىيدۇ، دوستلۇق بۇزۇلىدۇ. ئەگەر دوستۇڭغا قەرز بەرسەڭ ئۆزەڭنىڭ دەپ بىلمە، ئۆزى بەرسە سەرپ قىل، بەرمىسە سوراپ ئېلىپ دوستلۇققا نۇقسان يەتكۈزمە. دوستنى دۈشمەن قىلىش — نادانلارنىڭ ئىشى. ئەي ئوغۇل، ئومۇمەن قولۇڭدىن كەلگەن ياخشىلىقنى ياخشىلىق قىلىشقا سازاۋەر ئادەملەردىن ئايسا. كىشىنىڭ مال - مۈلكىدىن تامايىك بولمىسۇن. مۇنداق سۈپەت بىلەن ئۆزەڭنى تۇتالساڭ، خەلق ئارىسىدا ئىپپەت (نومۇس) لۇق، ئىشەنچلىك تونۇلۇپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە مەدھىيلەشكە ئېرىشىسەن.

ئون بەشىنچى باب. ئامانەت ساقلاش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، بىر كىشى ساڭا ئامانەت قويۇشنى خالسا ئامانەتنى ئالما. ئامانەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزەڭگە بالا يۈكلىسە. چۈنكى، ئامانەتنى ساقلىماق بىر بالايىتاپتۇر. بۇ ئىش 3 ھالدىن خالى بولمايدۇ: بىرى، ئامانەتنى ئۆز مال - مۈلكۈڭدىن ئارتۇق كۆرۈپ ساقلاش ئۈچۈن جەۋرى - جاپا چېكىسەن ۋە ئىگىسى تەلپ قىلغاندا تاپشۇرۇپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيسەن، يەنە بىرى، نىيەت (ئىدىيە) بۇزۇلسا، خام تاماگەرلىك قىلىپ ئامانەتنى ئىنكار قىلىسەن ياكى ئامانەت بىرەر سەۋەب بىلەن زايابولسا، جاۋابكارلىق ۋە ئۇپاتقا قالىسەن. بۇ ئۈچ ھالىنى ساڭا بايان قىلايكى: بىرىنچى، ئامانەتنى ياخشى ساقلاپ، ئىگىسى تەلپ قىلغاندا تاپشۇرساڭ، ئاللاننىڭ: «سىلەر ئامانەتنى ئۆز ئىگىسىگە تاپشۇرۇڭلار» دېگەن ئايىتى بويىچە ئاللاننىڭ ئەمرىنى ئۆز ئورنىغا كەلتۈرگەن بولىسەن. ئامانەت ساقلاش — ئاسان ئىش ئەمەس، ئەگەر زۆرۈر كېلىپ ئامانەت قوبۇل قىلساڭ، ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ ھەرگىز خىيانەت قىلما. ھەتتاكى، كىشىلەرگە مۇرۇۋۇتەت قىلىشتىن ئازراق ھەسسسى بار ئوغرىمۇ ئامانەتكە خىيانەت قىلمايدۇ. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ھىكايەت بار:

بىر باي سەھەر ۋاقتىدا ھامام (مۇنچا) غا كېتىۋاتقاندا بىر دوستىغا ئۇچراپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «دوستۇم، بارمۇسىز؟ ياخشى يەردە ئۇچراشتۇق. مەن مۇنچىغا كېتىۋاتىمەن، بىللە بارايلى» دەپتۇ. ئۇ دوستى: «بولىدۇ بۇرادەر، مەن سىز بىلەن ھامامغىچە بىللە باراي، لېكىن ھامامغا كىرمەيمەن، ئىشىم بار» دەپتۇ. ئاخىرى بۇ ئىككى دوست بىللە مېڭىپتۇ. ھېلىقى دوست ھامامغا يەتمەستىنلا ئىككىنچى بىر كوچىغا كىرىپ كېتىپتۇ، تېخى قاراڭغۇ بولغاچقا، بۇ كىشى دوستىنىڭ قايسى كوچىغا كىرىپ كەتكىنىنى كۆرمىي قاپتۇ. دەل شۇ يەردە بايغا بىر ھەييار ئوغرى يولۇقۇپتۇ. باي بۇ ئوغرىنى ئۆزىنىڭ دوستى دەپ خىيال قىلىپ: «يېنىمدىكى يۈز سەر ئالتۇنۇمنى سەن ساقلاپ تۇرغىن، ھامامدا ئوغرى ئېلىۋالمىسۇن» دەپ ئامانەت بېرىپتۇ. ئۇ ئوغرى باينىڭ يۈز سەر ئالتۇنۇنى ئېلىپ، باي ھامامدىن چىققىچە كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. لېكىن باي ئوغرىنى تونۇماي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئوغرى باينى چاقىرىپ:

— ئەي باي، بۇ ئامانەتىڭىزنى ئېلىپ، — دەپتۇ.
 — قايسى ئامانەتنى؟ — دەپتۇ باي.
 — سىز ھامامغا كىرىش ئالدىدا، — دەپتۇ ئوغرى، — ماڭا تاپشۇرغان ئامانەت. ئۇ يۈز سەر ئالتۇنۇنى تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ ۋە:

— ئەي باي، سىزنىڭ ئامانەتىڭىزنى ساقلايمەن دەپ ئۆز ھەرىكىتىمدىن قالدىم. بىر نەرسە تاپالمىدىم، — دەپتۇ.
 — قانداق ئىشىڭدىن قالدىڭ؟
 — ھەييارلىق ۋە ئوغرىلىق ئىشىمدىن قالدىم؛ ھەر كۈنى سەھەر ۋاقتىدا چىقىپ ئوغرىلىق قىلىپ بىر نەرسە تاپاتتىم.
 باي بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ھەيران بولۇپ دەپتۇكى:

— ئۇنداق بولسا نېمە ئۈچۈن بۇ ئالتۇننى ئېلىپ كەتمىدىكەن؟
— ئەگەر بۇ ئالتۇنلارنى، — دەپتۇ ئوغرى، — ئۆز ھۈنرىم بىلەن ئالغان بولسام بەرمەي ئېلىپ كېتىۋېرەتتىم. ئەمما سىز ماڭا ئامانەت قويدىڭىز، ئامانەتكە خىيانەت قىلىش — مەرتلىك ئەمەس — دەپ سېنىڭ مۇرۇۋۇتىڭ ئۈچۈن، — دەپتۇ باي، — بۇ يۈز سەر ئالتۇننى ساڭا بەردىم، ساڭا ھالال بولسۇن.

ئەي ئوغۇل، سەن دىندارلىق ۋە ھەققانىيەتنىڭ ئىگىسىمەن دەپ يۈرۈپ، ئامانەتكە خىيانەت قىلىشنى قانداقمۇ راۋا كۆرسەن. ئىككىنچى، مۇبادا بىراۋنىڭ ئامانىتى قولۇڭدا زايلا بولۇپ يوقالسا، ئامانەت ئىگىسىگە «ئاماننىڭ يوقالدى» دەپ قانداقمۇ ئېيتالايسىن؟ ھەر قانچە دەلىل — ئىسپات كۆرسەتسەڭمۇ ئىشەنمەيدۇ. خىيانەتكارلىق بىلەن تۆھمەتلىنىسەن ياكى قازى — ھاكىملار ئالدىدا نېمە ئۈچۈن ياخشى ساقلىمىدىڭ، دېيىلىپ، ئامانەتنى تۆلەشكە مەجبۇر بولىسەن. ئۈچىنچى، ئەگەر ئامانەتكە خىيانەت قىلساڭ، ھۆكۈمەت سېنى قىيىناپ ئىمىر قىلدۇرۇپ تۇلتىدۇ، خەلق ئارىسىدا بەتنامغا قالىسەن. ئەگەر ئۆزۈڭدە قالسا، ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيسەن. تەڭرى ئالدىدا قارا يۈز بولىسەن. ئەي ئوغۇل، بىر كىشىگە ئامانەت قويۇشنى خالىساڭ، ھەرگىز ئادەم يوق يەردە بەرمە. مېنىڭ مال — مۈلكۈمنىڭ بارلىقىنى كىشىلەر بىلمىسۇن دېمە. ھەر قاچان كىشىگە ئامانەت قويساڭ بىر قانچە دىيانەتلىك، ئىناۋەتلىك مۇسۇلمان كىشىلەرنى گۇۋاھ قىلىپ ئامانەت قويغىن، ئاماننىڭنى ھۈججەتسىزمۇ قايتۇرۇپ ئالالايسىن. ھەر قانداق ئىشىڭنى پۇختا ئىشلە، سەل چاغلىما، قەسەم قىلىشنى ئادەت قىلما، راست ئىش ئۈچۈن بولسىمۇ قەسەم قىلما. چۈنكى خەلق ئارىسىدا «قەسەم ئىچىش» بىلەن شۆھرەت چىقارمىغايىسەن. ئەگەر سەن يوقسۇل بولساڭ، قەسەم ئىچسەڭمۇ ئىشەنمەيدۇ.

ئەي ئوغۇل، كىشىلەرنى ئالدىغۇچى بولما. ئالدىنغۇچىمۇ بولما. كىشىنى ئالدىماق ۋە كىشىگە ئالدىماقنىڭ ھەر ئىككىسى يامان ئىش. ئېلىش بېرىشتە كىشى كۆپ ئالدىنىدۇ ياكى ئالدايدۇ. بۇنىڭدىن ئەلۋەتتە ساقلىنىش لازىم.

ئون ئالتىنچى باب. ئۆي - جاي ۋە باغچا سېتىۋېلىش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، ئۆز مۈلكۈڭ ئۈچۈن ئۆي - جاي ئالماقچى بولساڭ، ئۆي - جاي كاسات (ئەرزان) بولغاندا سېتىۋال، باھاسى ئۆسكەندە سات. چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئۆز پايدىسىنى كۆزىتىشى ئەپىلىك ئەمەس. ھەر نەرسە سېتىۋالساڭ ياخشىسىنى ئال. ياخشى نەرسىدە پايدا ئۈمىدى بار، پايدىسىنى بىلمەي تۇرۇپ بىر نەرسە ئالما. ھەر ئىشتا پايداڭنى كۆزەت، بېپەرۋا بولما. ئالىملار دېگەنكى: «بەلگىلەش — تىجارەتنىڭ يېرىمى». بىر نەرسىنىڭ پايدا - زىيىنىنى ئالدىن بەلگىلەش لازىم. ھەر نەرسە ئالساڭ پايدىلىقمۇ، زىيانلىقمۇ، ئۆز سەرمايەڭگە قاراپ بەلگىلە، يەنى ئاز نەرسىدىن كۆپ پايدىنى ئۈمىد قىلما. ئاز پايدىغا رازى بولمىغان ئادەم كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ. كۆپ زىيان تارتقان كىشى تېز كەمبەغەل بولىدۇ. كۆپ پايدا ئېلىشنى ئۈمىد قىلغان نەرسىدىن زىيان تارتمايمەن دېسەڭ، ھەستىخور - كۈندەش بولما، تاماخورلۇق قىلما. ھەر ئىشتا سەۋرى قىل، ئالدىرىما، سەۋرى — ئىككىنچى ئەقىلدۇر. ھەر قانداق ئىشىڭدا بېپەرۋا بولما، بېپەرۋالىق — ئەخمەقلىقتۇر. ھەر قانداق ئىشتا ئۆزۈڭنى تاشلىۋەتتە، ھەر قانداق ئىشنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى ھېسابلاپ قىل. ئالدىراغۇلۇق قىلىپ كېيىن پۇشايمان بېمە. بىر ئىشنىڭ يولى باغلانسا، ئېچىشقا تىرىشىقىن، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تەتقىق قىل. سالماقلىق بىلەن ئىشلە. ئالدىراش، ئۆزىنى تاشلىۋېتىش بىلەن يامان ئىش ياخشىلىققا ئۆزگەرمەيدۇ.

ئەي ئوغۇل، بۇ نەسىھەتلەرنى بىلگىنىڭدىن كېيىن، ئۆي - جاي ئېلىشنى نىيەت قىلساڭ شۇنداق ئورۇندىن ئېلىشنىڭ كېرەككى، قوشنىلىرى ياخشى كىشىلەر بولسۇن. شەھەر چېتىدىن ئالما، ئىلاج بولسا، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئال. قوشنىلىرىغا دىققەت قىل. خەلق ئىچىدە «ئالدى بىلەن قوشنىنى

كۆرۈپ ئاندىن ئۆي - جاي ئال» دېگەن گەپ بار. ئويلانماي ئۆي، - جاي ئالساڭ، قوشنىلىرىڭ يامان چىقىپ قالسا، ئۆي - جايىڭنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىسەن. شۇنداق ئۆي - جاي باغچا ئالغىنكى، مەھەللەڭدە ئۇلۇغ، دانىشمەن ئادەملەر، تۆرە - ئىشانلار بولمىسۇن. پادىشاھلارغا مەنسۇپ ئادەملەر بولمىسۇن. قوشنىلىرىڭ ئەخلاقلىق، ئىنساپلىق، ياخشى كىشىلەر بولسۇن. ئەگەر ياخشى قوشنىلىرى بار جايىدىن ئۆي - جاي، باغچا سېتىۋېلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالساڭ، قوشنىلىرىڭغا ناھايىتى ھۆرمەت قىل. قوشنىلارغا ھۆرمەت قىلىش - قوشنىلارنىڭ ھەققىدۇر. مەھەللە ئادەملىرى ۋە قوشنىلىرىڭ بىلەن گۈزەل، ياخشى تىرىكچىلىك قىل. قوشنىلىرىڭ ئاغرىپ قالسا يوقلاپ تۇرغىن، ۋاپات بولسا ئۆلۈمىنى ئۈزىتىش مۇراسىملىرىغا قاتناشقىن، ياخشى ئىشلىرىنى قوللا، خۇشاللىقىغا خۇشال بول، قايغۇلىرىغا قايغۇلۇق بول. قولۇڭدىن كەلگىنىچە ياخشىلىق قىل. يېمەك - ئىچمەك، كىيىمەك قاتارلىق نەرسىلەردە قوشنىلىرىڭدىن قىزغانما. ئەگەر قوشنىلىرىڭ بىلەن يۇقىرىقىدەك تۇرمۇش كەچۈرسەڭ، شۇ مەھەللىنىڭ ئۇلۇغ ئادىمى سەن بولىسەن. قوشنىلىرىڭنىڭ بالىلىرىنى كۆرسەڭ، شەپقەت ۋە مېھرىۋانلىق كۆرسەت، قېرىلىرىغا ھۆرمەت قىل. مەھەللە جامائىتىنىڭ مەسچىتىگە بار، چەت مەھەللە مەسچىتلىرىگە بارما. مەھەللىنىڭ ئىمام ۋە پېشىۋالىرىغا ھۆرمەت قىل. سەن خەلق ئالدىدا ياخشى مۇئامىلىدە بولساڭ، خەلقىمۇ سەن بىلەن ياخشى مۇئامىلىدە بولىدۇ. خەلققە يامانلىق قىلساڭ، يامانلىققا تاقابىل مۇئامىلىدە بولىدۇ. يامان ھەرىكەتتە بولما، يامان سۆزلەرنى سۆزلىمە. ھەر كىم يامان ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولسا، يامان ئىشقا دۇچ كېلىدۇ. يامان سۆز سۆزلىسە، يامان سۆز ئاڭلايدۇ. خەلق ئىچىدە ئۇنىڭ غەيۋىتى سۆزلىنىدۇ بىر شەھەردە ۋەتەن تۇتۇپ تۇراي دېسەڭ، چوڭ شەھەردە تۇر. بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى، سۈيى ياخشى، تەبىئىتىڭگە مۇۋاپىق بولسۇن. ئالغان ئۆي - جايىڭنىڭ ئىھتىسى (ئەتراپى) مۇستەھكەم بولسۇن. كىشىنىڭ ئۆيلىرىگە قارىتا تەنە - تاپىلىرىڭ بولمىسۇن، چۈنكى، قوشنىلىرىڭ سەندىن رەنجىپ قالمىسۇن، ۋارىسلار ئارىسىدا تەقسىم قىلىنمىغان ئۆي - جاي، باغچىلارنى ئالما. چۈنكى، دەۋاسىز، شەك - شۈبھىسىز بولغان ئۆي - جاي، باغچا ساڭا مۈلۈك بولىدۇ. ئالغان ئۆي - جاي، باغچىلىرىڭنىڭ ئىمارىتىنى تۈزەپ ياخشىلاشقا تىرىشقىن. بىنالىرىڭنى ياخشىلىساڭ قىممىتى ئارتۇق بولىدۇ. چۈنكى، خاراب بولغان ئۆي - جاي، باغچا سەھراغا ئوخشايدۇ، ھەر قانچە زور سەھراغا ئىگە بولساڭمۇ مەھسۇلاتى، پايدىسى يۇقىرى بولمايدۇ.

ئون يەتتىنچى باب. خوتۇن ئېلىش ھەققىدە

بىلگىنكى، ھەر قاچان خوتۇن ئالساڭ خوتۇنۇڭنى ھۆرمەت قىل ۋە ھەر قانچە قەدىرلىك نەرسەڭ بولسىمۇ ساڭا ئىتائەت قىلغان، ئاقكۆڭۈل، توغرا يوللۇق خوتۇنۇڭ ۋە ئوغلۇڭدىن ئايىما، قىزغانما، خوتۇن ئېلىشتا خوتۇننىڭ مال - مۈلكىدىن، پۇلىدىن بىر نەرسە ئېلىشنى ئىزلىمە ۋە خوتۇننىڭ تولىمۇ گۈزىلىنى ئىزلىمە. چۈنكى، گۈزەللىرى كۆپىنچە ھاللاردا ئويناش (ئاشنا تۇتۇش) نى ئىزلىيدۇ. ئالغان خوتۇنۇڭ شۇنداق بولسۇنكى، يارىماس ئادەملەردىن يۈزى پاك ۋە دىنى پاك بولسۇن، قۇرامى ئوتتۇرا ياشلىق ۋە خوتۇنلۇققا، ئۆي تۇتۇشقا لايىق بولسۇن. ئۆي ئىشلىرىنى بىلىدىغان، ئۆزىنىڭ ھالال يولىدىشىنى سۆيگۈچى، ھايالىق، نومۇسلىق، ئۆزىنى ھارامدىن ساقلىغۇچى بولسۇن. بۇ سۈپەتكە لايىق بولغان خوتۇن يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى ساقلىغۇچى بولىدۇ. يەنە، ئۆز مەرتىۋىڭدىن يۇقىرى، ئۆزەڭدىن باي خوتۇننى ئالما، تاكى خوتۇنۇڭ ئالدىدا تۆۋەن ئورۇندا بولمىغايىسەن. ئەگەر ئەركە تەككىمگەن قىزنى ئېلىش مۇمكىن بولسا، قىز ئېلىش ئەۋزەل، ئەردىن قالغان تۈل خوتۇننى ئالما. چۈنكى، قىزنىڭ كۆڭلىدە سېنىڭ مۇھەببىتىڭدىن باشقا ئەرنىڭ مۇھەببىتى بولمايدۇ، باشقىلارنىمۇ ساڭا ئوخشاش دەپ بىلىدۇ، باشقىلارنى تاما قىلمايدۇ، ئارزۇ قىلمايدۇ. ھەر خوتۇنكى، ئاقىلە (ئەقىللىق) بولمىسا، ساڭا تىل ئۇزىتىپ، سەندىن ئارتۇقلۇق - ئۈستۈنلۈكنى دەۋا قىلىدۇ. مۇنداق خوتۇندىن قېچىش كېرەك. ئالىملار ئېيتقانىكى: «ئەر

كىشى بىر بۇلاققا ئوخشايدۇ، ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك خوتۇن يەرگە ئوخشايدۇ». ئەر كەسىپ قىلىپ تاپقان نەرسىلەر يەرگە سۇ يىغىلىپ كۆل بولغاندەك خوتۇن قولغا يىغىلىدۇ. لېكىن، خوتۇن سېنى باشقۇرۇپ، سېنىڭ رىزىق - ئوزۇق ۋە تەسەۋۋۇپلىرىڭنى قولغا ئېلىۋالماستۇن، توسالغۇ بولمىسۇن. ئەگەر خوتۇن سېنىڭ ئىگىلىكىڭنى ئېلىۋېلىپ، سېنى ئىگە قىلمىسا ۋە ئۆز مال - مۈلكۈڭگە سۆزۈك ئۆتمىسە، خوتۇننىڭ قولغا قاراپ قالساڭ، بۇ ئەرلىك ئورنىڭنى يوقاتقىنىڭدۇر. سەن خوتۇن بولمىسەن، خوتۇنلۇك ئەر بولىدۇ. بۇھال ساڭا بۇ دۇنيادا، خوتۇنغا ئۇ دۇنيادا خارلىق كەلتۈرىدۇ. كىشى ئۆزىنىڭ خوتۇندىن مەغلۇپ بولسا، بۇ غەيرەتسىزلىكتۇر. مەشھۇر ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە: «ئىران شاھى دارانىڭ قىزى شۇنچىلا گۈزەل نازىمىن تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئالمايسەن؟» دېيىلگەندە، ئىسكەندەر: «بۇ، چوڭ ئەيىب ئىشتۇر، مەن پۈتۈن ئالەم ئەرلىرىدىن غەلبە قىلدىم، بىر خوتۇن ماڭا غالىپ كەلسە، ماڭا ھۆكۈمرانلىق قىلسا، بۇ، ئەر ئۈچۈن كۆتىرىپ تۇرۇشقا بولىدىغان ئىش ئەمەس» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئەي ئوغۇل، خوتۇنلۇك بالاغەتكە يەتكەن، ئەقىللىق بولۇشى لازىم. ئۇ، ئۆي تۇتۇش يوللىرىنى بىلسۇن. بەك ياش، بويىغا يېتەر - يەتمىگەن كىچىك قىزنى ئالما. چۈنكى، مەرت ئادەملەر خوتۇننى ئۆي ئىشلىرىنى (ئائىلىنى) ياخشىلاش ئۈچۈن ئالىدۇ. پەقەت جىما (شەھۋانى ئارزۇ) ئۈچۈنلا ئالمايدۇ. ئالغان قىز، خوتۇنلۇك ئاتا - ئانىسىنىڭ، مەكتەپنىڭ توغرا تەربىيىسىنى ئالغان، ئۆي تۇتۇش تەدبىرلىرىنى ئۆگەنگەن بولسۇن. مۇنداق قىز، خوتۇن قولۇڭغا كىرەر بولسا، ئۇنى ئېلىشتا بېپەرۋالىق قىلما، ھىچ ۋاقىت خوتۇنلۇققا يامانلىق قىلما. خوتۇنلۇك ۋە ئائىلە تاۋاباتىڭنى خۇش تۇتۇشۇڭ كېرەك. خوتۇنلۇق سېنى ئاتا - ئانىسى ئورنىدا كۆرۈپ مۇھەببەت باغلىسۇن. ساڭا ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلسۇن. ساڭا ئۇنىڭدىن ياخشى دوست بولمايدۇ. ئەگەر خوتۇنلۇققا قاتتىقلىق ۋە ئەخلاقسىزلىق قىلساڭ، ساڭا ئۇنىڭدىن ئارتۇق دۈشمەن بولمايدۇ. يات دۈشمەندىن ساقلىنىش مۇمكىن، ئەمما خوتۇنلۇك بىلەن ئوتتۇراڭدا دۈشمەنلىك بولسا ساقلىنىش مۇشكۈل.

ئەي ئوغۇل، ئەگەر قىز ئالساڭ غايەت مۇشتاق بولۇپ، ھەر كېچىسى جىما قىلما، خوتۇنلۇك «ئەرلەرنىڭ ئادىتى ھەر كېچىسى جىما قىلىش ئىكەن» دەپ، بۇنىڭغا ئادەتلىنىپ قالماستۇن. مۇبادا ساڭا بىر زۆرۈرىيەت كېلىپ قالسا ياكى سەپەرگە كەتسەڭ، سەن قايتىپ كەلگىچە ھەر كېچىسى جىماغا ئادەتلەنگەن خوتۇن ئۈچۈن يالغۇزلۇق ئېغىر كېلىدۇ. يەنى ئادىتى بويىچە ھەر كېچىسى جىما قىلدۇرۇشنى ئىزلىيدۇ. مۇنداق ۋەقە يۈز بېرىشتىن تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن. ھەر ھالدا ئەرلىك غورۇرىنى ساقلىغايىسەن. غەيرەتسىز ۋە ھىممەتسىز قاتارىغا كىرىپ قالما. ھەر كىمنىڭ غەيرىتى يوق بولىدىكەن، دىنىمۇ يوقتۇر. «كىمنىڭ غەيرىتى يوقتۇر، دىنى ھەم يوقتۇر» دېيىلگەن ھىكمەتلىك سۆز بار. ھەقىقىي سادىق ھەم مېھرىبان، ياخشى سۈپەتلىك خوتۇنلۇك بولسا، ئوغۇل، قىز پەرزەنتىڭنى قانداق تەربىيەلەش كېرەك؟

ئون سەككىزىنچى باب. پەرزەنت تەربىيەلەش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، ئەگەر پەرزەنتىڭ بولسا، بىرىنچى زۆرۈر ئىش ياخشى ئىسىم قويۇش. چۈنكى، پەرزەنتىڭنىڭ ئاتىسى ئۈستىدىكى ھەقلەردىن بىرى، پەرزەنتىڭگە گۈزەل - ياخشى مەناللىق ئىسىم قويۇشتۇر. ئىككىنچى، ئىمكانىيەت بولسا، بالىنى ئەقىللىق ۋە مېھرىبان تەربىيىچى خوتۇنغا تاپشۇرۇش. ئوغۇل بولسا، خەتتە قىلدۇرۇش لازىم. ئاندىن كېيىن بىر مۇئەللىمگە تاپشۇرۇپ ئوقۇتۇش كېرەك. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بىر ماھىر ئۇستازغا تاپشۇرۇپ، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالدۇرغايىسەن. جۈملىدىن ئاتقا مىنىش، ئوق ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچ چېپىشى، مىللىق ئېتىش قاتارلىقىنىمۇ ئۆگىتىش كېرەك. بۇ پەنلەرنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، سودا ئۇزۇشىنى ئۆگەتكەيسىن. ئەي ئوغۇل، مەن ئون يېشىدا ئىدىم (ئاپتور ئۆزىگە قارىتىدۇ)، مېنى ئاتام ئەبۇ مەنزەر ئىسىملىك

بىر كىشىگە تاپشۇرۇپ، ھەربىي مەشقلەرنى ئۆگەتكەندى. بىر كۈنى ئۇ ئۇستازىم كېلىپ ئاتامغا: بۇ ئوغۇلغا ھەربىي تەربىيىدىن ھەممە پەننى ئۆگەتتىم. ئەمدى شىكار (ئوۋ) غا چىقىشقا بۇيرۇسىڭىز، ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىنى سىزگە كۆرسەتسۇن، دېدى. ئاتام ئاتلىنىپ شىكارغا چىقتى. مەن ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىمنى ئاتامغا كۆرسەتتىم. ئاتام مەزكۇر ئۇستازىمغا مۇكاپات بېرىپ، تون - سەرىپاي كىيىدۇردى. ئاتام ئۇستازىم ئەبۇ مەنزەرگە: «ئەي ئەبۇ مەنزەر، ھەممە ھۈنەرلەرنى ئوغۇلۇمغا ئۆگەتتىم، ياخشى ئۆگەنپتۇ، بۇ ھۈنەرلەرنىڭ ھەممىسىدىن زۆرۈر بىر ھۈنەر قايتۇ. ئۇ ھۈنەر سۇ ئۇزۇش بۆلەك ماھارەت، ھۈنەرلەرنى ئوغۇلۇم قىلمىسا باشقىلار قىلسىمۇ بولىدۇ، ھەر كىم سۇ ئۇزۇشنى ئۆزى بىلمىسە، باشقا كىشى ئۇنىڭ ئۈچۈن قىلىپ بەرمەيدۇ. باشقىلار قىلسا ئوغۇلۇمغا پايدىسى يوق. سوقۇش ۋاقتلىرىدا ياكى سەپەردە ھەر كىشى سۇ ئۇزۇشنى ئۆزى بىلمىسە، كىشىلەرنىڭ بىلگىنى ئۇنىڭغا پايدا يەتكۈزمەيدۇ» دېدى. شۇندىن كېيىن ئاتام ئۇستا بىر كېمىچىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ماڭا سۇ ئۇزۇشنى ئۆگەتتى. ئاخىرى بەيتۇللاغا بېرىپ ھەج قىلىش ئارزۇسى كۆڭلۈمگە چۈشۈپ شام (سۈرىيە) يولى بىلەن ھىجاز (بەيتۇللا) تەرەپكە ماڭدىم. دېجە دەرياسىنى كېچىپ مۇسىل شەھىرىگە بارغاندا، ئۇستىمىزگە ئەرەبلەر باستۇرۇپ كېلىپ، بارلىق مال - مۈلۈكلىرىمىزنى تالان - تاراج قىلدى. ئاخىرى مۇسىل ئارقىلىق ئۆز مەملىكىتىمىزگە قايتقىدەك خىراجىتىمىز - پۇلىمىز بولمىغانلىقتىن، بىر كېمىگە ئولتۇرۇپ دېجە دەرياسى بىلەن باغداققا قاراپ يۈزلەندۈق. دەريادا بىر گىرداپ (قاينام - دولقۇن) دۈچكېلىپ، كېمە غەرق بولدى. كېمىمىزدە يىگىرمە ئىككى كىشى بار ئىدى، كېمىدە مەن ۋە بەسىرى خەلقىدىن بىر قېرى ئادەم، مېنىڭ بىر خىزمەتكارىم قالدۇق. چۈنكى، بۇ ئۈچ كىشى سۇ ئۇزۇشنى بىلگەنلىكىمىز ئۈچۈن ھايات قالدۇق، باشقىلار سۇ ئۇزۇشنى بىلمىگەنلىكىدىن غەرق بولۇپ ھالاك بولدى. شۇ بالادىن قۇتۇلۇپ، ئاتامنىڭ مۇھەببىتى كۆڭلۈمدە تېخىمۇ زىيادە بولدى. ئاتامغا كۆپلەپ دۇئا، سەدىقە - خەيرىيەت قىلىپ، قېرى ئاتام بېشىمغا قانداق كۈنلەرنىڭ كېلىشىنى بىلگەن ئىكەن دەپ ئويلىدىم. تىرىكچىلىكتە لازىم بولىدىغان بارلىق ئىلىم - ھۈنەرلەرنى پەرزەنتكە ئۆگەتىش لازىم. چۈنكى، دۇنيادا ئادەم تۈرلۈك قاينام - دولقۇنلار (ھادىسىلەر) غا ئۇچراشتىن خالى بولالمايدۇ، بېشىغا نېمىلەرنىڭ كېلىشىنى بىلەلمەيدۇ. ھايات جەريانى شۇنداق ئىكەن، ھەر نەرسىنى ئۆگەنسەڭ بىر كۈنى ساڭا ئەسقاتىدۇ. ئۆگەنشىكە تېگىشلىك ھۈنەرلەرنى پەرزەنتىڭگە ئۆگەتتىشىنى قولدىن بەرمىگىن. ئەگەر ئۇستاز ئوغۇلۇمغا ئەدەب بەرسە - ئۇرسا، ئوغۇلۇمغا ئىچ ئاغرىتىپ كەتسە. ئۇستازىنىڭ تەربىيىسىنى قوللا، ئۇستازىدىن رەنجىمە. چۈنكى، بالىلار بوش قويۇۋېتىلسە ئىلىم - ھۈنەر ئۆگەنەلمەيدۇ. بالىلارنى ئۇرماق مېۋىلىك كۆچەتكە سۇ بەرگەنگە ئوخشايدۇ. ئەگەر ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋەتسەڭ بىر نەرسە ئۆگەنەلمەيدۇ. كەلگۈسىدە قولغا كېلىدىغان نەتىجە - پايدىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدۇ. بىھۈدە ھاۋايى - ھەۋەسكە بېرىلىپ كېزىپ يۈرۈپ، ئۆمرىنى زاپا كەتكۈزىدۇ.

سەن پەرزەنتىڭگە غەيرەتلىك - ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشۈڭ لازىم. ھەر قاچان سەندىن قورقسۇن. ئەگەر سەندىن پۇل، ماددىي نەرسە تەلەپ قىلسا ئايىما، پەرزەنتلىرىڭ ئاتام ئۆلسە مال - مۈلكى ماڭا مىراس قالاتتى دەپ ئۆلۈمۈڭنى تىلىمىسۇن، پەرزەنتىڭگە بەرگەن پۇل، كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەر، يىگۈزگەن تاماق ھۈنەر - ئىلىم ئۆگەنسۇن دېگەن نىيەت بىلەن بولۇش كېرەك، ئەگەر مۇنداق مەقسەتتە بولمىسا، چالغ - توزالغ بولۇپ زاپا كەتكەن بولىدۇ. يەنە شۇنى بىلىش كېرەككى «ئوغۇلۇمنىڭ قابىلىيىتى بار» دەپ ھۈنەر - ئىلىم ئۆگەتتىشتە بوشاڭلىق قىلما. ئەگەر سەن ئۇنىڭغا تەربىيە بەرمىسەڭ، بىر كۈنلىرى زامان ئۇنىڭغا ئەدەب - تەربىيە بېرىدۇ. بىراۋا «ئاتا - ئانىسى تەربىيە بەرمىسە، كېچە - كۈندۈز ئۇنىڭغا ئەدەب بېرىدۇ» دېگەن گەپ بار. ئاتا - ئانىدىن ئايرىلىپ قالغاندا، كېچىلەردە، كۈندۈزلەردە ئاچ - يالڭاچ قالغاندا ئەدەب ئۆگەنىدۇ. مېنىڭ بوۋام شۇنداق ئېيتقانىكى: «ھەر كىشىگە ئاتا - ئانىسى ئەدەب - تەربىيە ئۆگەتتىمىسە، زامان ئۇنىڭغا تۈرلۈك جەۋرى - جاپالار ئارقىلىق تەربىيە بېرىدۇ.» پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش - ئاتا - ئانىلىق مەجبۇرىيەتتۇر. بالىلار ئاجىزدۇر. كىچىك، بالىلىق ۋاقتىدا تەبىئىي خۇلقىنى ئاشكارا

قىلالمايدۇ، ئۆسۈپ يېتىشكەندە نېمە قىلىشنى بىلمەيدۇ. تولۇق ئادەم بولۇپ يېتىشكەندە ئەخلاقىدىكى ياخشى - يامان تەرەپلىرى ئاشكارىلىنىدۇ. سېنىڭ مەسئۇلىيىتىڭ ئەدەب، ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىتىش. ھەتتا بايلار ۋە پادىشاھلار (ھۆكۈمرانلار) نىڭ بالىلىرىمۇ ئىلىم، ھۈنەر لازىم. باي ھۆكۈمرانلارمۇ ھۈنەر، ئىلىم ئۆگىنىپ، ئۇ ھۈنەر بىلەن كەسىپ قىلسا ئەيىب ئەمەس، بەلكى بايلىقى، ئابروىي بولسا، نۇر ئۈستىگە نۇر قوشۇلىدۇ. بىر ۋاقتى كەلگەندە بايلار، ھۆكۈمرانلار ھۈنەرى يوقلۇق سەۋەبىدىن يېرىم ئاقچىغا، بىر پارچە نانغا مۇھتاج بولىدۇ. ئەمما، ئىلىم - ھۈنەرنىڭ مېۋىسى مەڭگۈلۈكدۇر.

تارىخىي رىۋايەتلەردە بايان قىلىنىشىچە، ئىران شاھى كۇشناسپ بىر زاماندا ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ، مۇساپىر بولۇپ قۇستانتىنىيە (ئىستامبول) شەھىرىگە كېلىپ قاپتۇ. قولىدا دۇنيالىقتىن بىر نەرسىسى يوق ئىكەن. تىلەمچىلىك قىلىشقا نومۇس قىپتۇ. ئۇ ياش ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ سارىيىدا ئىشلىگەن تۆمۈرچىلەرنىڭ ھۈنەرىنى كۆرۈپ كۆزى پىشىپ قالغان ئىكەن (ھەۋەس قىلىپ تۆمۈرچىلەر يېنىدا كۆرەك بېسىش، بازغان سوقۇشنى ئۆگىنىۋالغان ئىكەن). بۇ ياقا يۇرتتا تۇرمۇشنىڭ غۇربەتچىلىك ئاچچىقىنى تېتىپتۇ. ئىلاجىسىزلىقتىن تۆمۈرچىنىڭ يېنىغا كېلىپ، مەن كۆرەك بېسىشنى، بازغان سوقۇشنى بىلمەن، دەپتۇ. تۆمۈرچى ئۇنى كۆرەك بېسىش خىزمىتىگە ئاپتۇ. كۇشناسپ بۇ تۆمۈرچىنىڭ يېنىدا ئىشلەپ تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ، كىشىگە تازا مۇھتاج بوپتۇ. كۇشناسپ ئۆز مەملىكىتىگە قايتىپ كېلىپ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن: «باي بولسۇن، كەمبەغەل بولسۇن، ئەھلى دۆلەت بولسۇن بارلىق ئادەم ئەۋلادىغا ئىلىم، ھۈنەر ئۆگىتىشنى ئەيىب كۆرمىسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. باي، كەمبەغەل بولسۇن، ھەرىكەم ئەۋلادىغا ھۈنەر ئۆگىتىشى لازىم. ۋاقتى كەلگەندە يولداشلىرىنىڭ كۆپلىكى ۋە باتۇرلىقى كارغا كەلمەي قالىدۇ. ھۈنەر بولسا، باشقا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتىدۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «كىشىنىڭ قولىدا ھۈنەرى بولسا، كەمبەغەلچىلىك - يوقسۇللىقتىن ئامان بولىدۇ» دېگەندى.

ئەي ئوغۇل، ھەر قاچان ئوغلۇڭ ئۆسۈپ كامالەتكە يەتسە ئۇنىڭغا دىققەت قىل، قابىلىيىتى بولۇپ، قولىدىن ئىش كەلگۈدەك بولسا ۋە ھۈنەر - كەسىپكە بېرىلىپ، بايلىقنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلىشكە مەشغۇل بولسا، ئۇنى ئۆيلەندۈرۈش كويىدا بول. مۇۋاپىق، پاك خوتۇندىن بىرنى ئېلىپ بەر، ئۈستۈڭدىكى ئاتلىق ھەقىقى ئادا بولسۇن. ئەگەر ئوغلۇڭنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەس بولۇپ، تۇرمۇش، دۆلەت ھاسىل قىلىش بىلەن مەشغۇل بولمىسا، ئۆيلەندۈرىمەن دەپ بىر كىشىنىڭ قىزىنى بالاغا قويما. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن خۇش مۇئامىلە قىلىپ ئىناق تۇرمۇش كەچۈرمەي، باش ئاغرىقى قىلىپ ساڭا خاپىلىقتىن باشقا نەرسە كەلتۈرمەيدۇ. مۇنداق ئوغلۇنى ئۆز ھالىغا قوي، ئۆزىنى تۈزەتكەندە ئۆيلەنسۇن. زامان ئۇنى كۆزەتسۇن! قىز بالىنىڭ تەربىيىسى يەنە ئالاھىدىدۇر. ئەگەر قىز بالاڭ بولسا، ئالدى بىلەن ئۇنى ئىپپەتلىك، ئوقۇمۇشلۇق بىر تەربىيىچىگە تاپشۇر، ئاندىن كېيىن بىر مۇئەللىمگە ئوقۇشقا بەر، زۆرۈرى ئىلىملەرنى ئۆگەنسۇن. ھالال - ھارامنى پەرق ئەتسۇن، ھەق - ناھەقنى بىلىۋالسۇن. تولۇق بالاغەتكە يەتسە، كېچىكتۈرمەي دەرھال تۇرمۇشقا چىقارغىن. «قىز بالا ئەردە بولغىنى ياخشى، ئەردە بولمىسا گۆردە بولغىنى ياخشى» دېگەن بىر تەمسىل بار. لېكىن قىز بالاڭ ئۆيۈڭدە، يېنىڭدا بولغاندا مېھىر - شەپقەت ۋە مەرھەمەتنى ئايىما، قىز بالا ئاتا - ئانىنىڭ ئالدىدا ئەسىرگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىغا يۆلىنىشتىن باشقا چارىسى يوق. ئەمما، ئوغلۇ بالا ئاتا - ئانىسىدىن شەپقەت كۆرمىسىمۇ بىر ئامال قىلىپ كۈن كەچۈرىدۇ. قولۇڭدىن كېلىشىچە تەييارلىق كۆرۈپ، قىزىڭنى ياخشى تەربىيەلەنگەن، ئوبدان، مۆمىن بىر كىشىگە نىكاھلاپ بەر. ئەگەر قىزىڭ پاكىرە (توي قىلمىغان) بولسا، توي قىلمىغان يىگىتكە بېرىشنىڭ لازىم. توي قىلمىغان قىزنى توي قىلىپ تۇل قالغان ئەرىگە بەرمىگەن ياخشى. چۈنكى، قىز - ئوغلۇ ھەر ئىككىلىسى قىز، يىگىتلىك ھالىتىدە توي قىلىشسا، بىر - بىرىگە مۇھەببەتنى مۇستەھكەم، ئىناق بولىدۇ. ئوغلۇ - قىزنىڭ ئائىلىلىرى تەڭ دەرىجىدە بولغىنى ياخشى. قىزىڭغا ياخشى لايىق تېپىلغاندا تولىق ئۈچۈن كۆپ مال تەلەپ قىلما. قىزىنى مالغا ساتقانلاردىن بولما! قىزىڭنى ئەرنىڭ ئادىسىگە چىلىكى، مۇرۇۋۇتى، شەپقىتىگە تاپشۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

بۆھەيرا ئابىلەت، تىلىۋالدى كېۋىر

بۇ ماقالىدا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلارنىڭ مەنىسى، ئالماشلار ئۆزى ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلىنىشى، ئالماشلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدە شەكىللىرىنىڭ كونتىكىستتىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا توختالماقچىمەن.

1. ئالماشنىڭ مەنىسى

ئالماش — ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار ۋە رەۋىشلەرنىڭ ئورنىغا كېلىدىغان، لېكىن شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان - مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كۆنىرىپ ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستىراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن: (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مىساللار خەلقئارالىق بەلگىلەر بويىچە بېرىلدى) كىشىلىك ئالماشلىرىدىن *men~ben* (مەن)، *sen* (سەن) قاتارلىق ئالماشلار ئىسىم ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كۆنىرىپ بىر ئادەمنى ئەمەس بەلكى سۆزلىگۈچى (I شەخس)، ئاڭلىغۇچى (II شەخس) ئورنىدا تۇرغان ھەر قانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ؛ بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن *neŋ neŋ* (ھەر قانداق) ئالمىشى سۈپەت ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كۆنىرىپ بىر بەلگىنى ئەمەس، بەلكى ھەر خىل بەلگىلەرنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ يەنە بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن *alqu~alqu, qamaŋ* (ھەممە، بارلىق) ئالمىشى سان ياكى سان مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كېلىدۇ. لېكىن ئۇ كۆنىرىپ سان - مىقدارنى بىلدۈرمەيدۇ؛ سوراق ئالماشلىرىدىن *qatŋ an* (قاچان) ئالمىشى ۋاقىت رەۋىشى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن كۆنىرىپ بىر ۋاقىتنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم دائىرىدىكى ھەر قانداق ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار ئۆزىنىڭ كونتىكىستتا ئىپادىلىگەن ئالاھىدىلىكىگە قاراپ كىشىلىك ئالماش، كۆرسىتىش ئالماش، سوراق ئالماش، ئۆزلۈك ئالماش، بولۇشىز ئالماش، بەلگىلەش ئالماشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ كۆنىرىپ شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، كىشىلىك ئالماشلىرى

كۆپلۈك	بىرلىك
<i>biz</i> (بىز)	<i>ben</i> (مەن)
<i>sizler~senler</i> (سىلەر)	<i>sen</i> (سەن)
	<i>siz</i> (سىز)
<i>olar, anlar~inlar</i> (ئۇلار)	<i>ol-an-in</i> (ئۇ)

ئىككىنچى، كۆرسىتىش ئالماشلىرى

<i>bu</i>	بۇ
<i>oljerig</i>	ئۇ يەرنى
<i>ofbu</i>	بۇ، ئۇشۇ
<i>oful</i>	ئەشۇ، شۇ

ئۈچىنچى، سوراق ئالماشلىرى

<i>kim</i>	كىم
------------	-----

nemen~nerek~neteg
ne
qaju~qanju
qatf~qantfa
qatfan
netfe netfe
negylyg~neglyg
nelik~nelyk~netfyk
netfykledi
netfykin
qanta~qantfa

قانداق، نېمە
نە، نېمە، قەيەر
قايسى
قانچە، نەچچە
قاچان
نەچچە - نەچچە
نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا
نېمىشكە
نېمىشقا
نېمىشكە، قانداقلا بولمىسۇن
قەيەردە، قانداق

تۆتىنچى، ئۆزلۈك ئالماشلىرى

Φzym
ben Φzym
Kenty Φzym
Kenty Φzyη
Kenty Φzy
Φzi

ئۆزۈم، ئۆزۈم
مەن ئۆزۈم
مەن ئۆزۈم
ئۆزى
ئۆزى، ئۆزىلا
ئۆزى

بەشىنچى، بولۇشسىز ئالماشلىرى

Kimtfa Kim
Kim Kim
Kim qaju
Kim neη

ھېچكىم، ھەركىم
كىم بولمىسۇن، ھەر قانداق
قايسىبىر
ھېچكىم

ئالتىنچى، بەلگىلەش ئالماشلىرى

qamaγ
bartfa
amari
alqu~alxu
jumqi
Kenty Kenty
neη neη

ھەممە
پارچە، بارلىق
نۇرغۇن
ھەممە، بارلىق
بارلىق، ھەممە
ھەربىرى، ھەر قايسى
ھەر قانداق

3. ئالماشنىڭ گرامماتېكىلىق خۇسۇسىيىتى

ئالماشنىڭ مەخسۇس سۆز تۈركۈمى بولۇپ ئايرىلمىشدا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان - مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلىرىنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەشتەك ئورتاق لېكسىكىلىق، سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. ئالماشتىن ئىبارەت بۇ سۆز تۈركۈمى ئۆز تەركىبىدىكى ھەممە ئالماشلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان گرامماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس، ئالماشلار ئاساسەن قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ ھەممە ياكى بىر قىسىم گرامماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئالماشنىڭ بەزى تۈرلىرى شۇ تۈردىكى ئالماشلارغا خاس بولغان بەزى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئالماشلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئالماشنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى ۋە كونكرېت ئالماشلار

توغرىسىدىكى باياندىلا ئايدىنلاشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ.

4. ئالماشلارنىڭ جۈملىدىكى كونكرېت ئىپادىلىرى

(1). كىشىلىك ئالماشلىرى:

بۇ ئاساسەن شەخسلەرگە تەئەللۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىسمىنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ، بۇ نۇقتا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ I، II شەخسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئىسمىنىڭ سان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە تۇراقلىشىپ قالغان؛ ئېنىقلىغۇچى تەلپ قىلمايدۇ، پەقەتلا ئىسمىنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. biz (بىز) ئالمىشى بەزىدە bizler (بىزلەر) شەكىلىدىمۇ كېلىدۇ (ئۇچرايدۇ)، بىراق لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ؛ ئىگە بولۇپ كەلگەندە ئۆزىگە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ؛ ئىگىلىك كېلىش سۈپىتىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىمۇ، تەۋەلىك شەكىلدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ.

تۆۋەندە «كىشىلىك ئالماش» لىرىنىڭ شەخسلەر تۈرى بويىچە بولغان ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈپ باقايلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك ئالماشلىرىدىن I شەخسنىڭ تۈرلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، (قىسمەن فونېتىكا ئۆزگىرىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئومۇمەن سۆزلىگۈچىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭ كوتتىكىستتىكى ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە.

① ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا I شەخسنىڭ شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

(بىل 37) ben anfa tirmen (مەن مۇنداق دېدىم)

(تون 60) benjoq ertim erser... (مەن يوق بولغان بولسام...)

بۇ جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى «ser» پېئىلىنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى بولۇپ، بۇ شەكىل 7 - ئەسىردىن 9 - ئەسىرگىچە بولغان تۈرك - رونىك يېزىقىدا يېزىلغان يازما ئەسەرلەردە ئۈچ شەخس ئۈچۈن ئورتاق قوللىنىلغان. شۇڭا بۇ جۈملىدە «erter» (بولسا) دەپ تەرجىمە قىلىنماي، (بولسام) دەپ ئېلىنىدۇ.

(تون 45) biz jme syledimiz (بىز يەنە چەك قىلىشىمىز)

② ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىگىلىك كېلىش شەكىلدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I شەخسنىڭ شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىقلىغۇچى ئىسمىنىڭ تەۋەلىك شەكىلىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

biziŋ qutubiz siziŋ qutuŋiz bolmif bolup turur.

(ئوخ. 120) (بىزنىڭ بەختىمىز سىزنىڭ بەختىڭىزدۇر)

③ تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(ئىككى. 21) bizni irinif qilxaksiz (بىزنى خىجالەت قىلىپ قويىسىز)

④ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

bizinte adintaqi af itfky joq erintf.

(ئال. 613) (بىزدىن باشقا ئوزۇقى يوق بولۇشى مۇمكىن)

I شەخس ئالمىشىنىڭمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشلا سىپايە تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى سىپايە ئاتاشقا قوللىنىلىدۇ. لېكىن تۈر جەھەتتىن ھازىرقىدىن تارراق، شەكىل جەھەتتىن قىسمەن ئۆزگىچىلىكى بار. مەسىلەن:

ئاددىي تۈر

بىرلىك
sen (سەن)

كۆپلۈك
senler (سىلەر)

سىياپە تۈر

بىرلىك
siz (سىز)

كۆپلۈك
sizler (سىزلەر)

بۇلارنىڭمۇ جۈملىدىكى رولى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

① جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ben Ɔrdyn tegejin. sen jirdantajan teg.

(كت. 8) (مەن شەرقتىن ھۇجۇم قىلاي، سەن شىمالدىن ھۇجۇم قىل.)

② جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ilteqanƆantfim sizni Ɔrmezmy?

(ئىككى. 15) (ئەلدە تاپقىنىم سىزنىڭ ئەمەسمۇ؟)

③ جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

①sini intfe severmen. (ئىككى. 10)

(سېنى شۇنداق ياخشى كۆرىمەن.)

④ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

②sizlerni birle syryfkeli keljykmən (چاس. 80) (سىلەر بىلەن سىناشقىلى كەلدىم)

(مەن ساڭا نېمە دەي)

③ben saƆa ne aƆajin (تون. 18)

ھالەت بولۇپ كەلگەن ئىككىنچى جۈملىدىكى «sizlerni birle» دىكى «sizler» گە قوشۇلدىغان چۈشۈم

كېلىش قوشۇمچىسى «ni» ئوشۇقتەك تۈپىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە «birle» (بىلەن، بىللە) تىرەكلىمىسى:

/ بىرلەشمەك، بىرگە تۇرماق / دېگەن پېتىلدىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۆلۈنۈپ چىققان. «

birle» ئەمەلىيەتتە ئۆنۈملۈك پېتىل بولۇپ چۈشۈم كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. «ni» شۇ سەۋەبتىن

قوشۇلغان. بۇنداق ئەھۋال تۈركىي يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىمۇ كۆرىلىدۇ. بۇ مىسالدىكى «sizlerni birle»

سىلەر بىلەن بىللە» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ جۈملىدىكى «birle» ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى بولۇپ كەلگەن.

IV شەخس ئالمىشىمۇ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىلدە بولۇپ، شەكىل جەھەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىدىن قىسمەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆپلۈك

بىرلىك

ol, an, in (ئۇ) ؛ anlar, olar, inlar, olar (ئۇلار)

دىن ئىبارەت بولۇپ، بىرلىك شەكلى III شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلەنگۈچى بىر ئادەم

ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ؛ كۆپلۈك شەكلى III - شەخس كۆپلۈك ئالمىشى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق

سۆزلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. III شەخس ئالمىشىنىڭ I، I شەخس ئالمىشلىرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى

شۇكى، ئۇ بىر تەرەپتىن شەخسنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئورۇننى ۋە نەرسىنى ئاتاشقا

قوللىنىلىدۇ. III شەخس ئالمىشى مەيلى شەخسلەرنى بىلدۈرسۇن ياكى نەرسە ۋە ياكى ئورۇننى بىلدۈرسۇن،

ئوخشاشلا جۈملىدە جۈملىنىڭ ھەممە بۆلەكلىرى بولۇپ كېلەلەيدۇ.

① III شەخسنى ۋە شەبىئەلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن:

(تون. 7) ol bu jerig qiflaƆlantı (ئۇ بۇ يەردە قىشلىدى)

(تون. 22) ol sabix efidip (ئۇ گەپنى ئاڭلاپ ...)

(كت. 37) ol at anta Ɔlti (ئۇ ئات ئۇ يەردە ئۆلدى)

② جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

qatun joƆ bolmif eeti, ani joƆlatajin tidi.

(تون. 31) (خوتۇن دۇنيادىن ئۆتتى، ئۇنى دەپتە قىلىۋېتتى دەپ.)

③ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(ئۇغ. 5.) anuŋ ataxusi ufbu turur. (ئۇنىڭ شەكلى شۇنداقتۇر)

④ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

etin, qanin satar anin Φz egidyr. (ئۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنى باقاتتى)

atpar adintfik barq jaratturdum.

(كىت. ج. 12.) (ئۇنىڭغا ئاجايىپ ھەشمەتلىك ئىمارەت سالدۇرغۇزدۇم)

Xirodis qan olarqa intfe tip tidi. (نېس. 18.) (خىرودىس خان ئۇلارغا مۇنداق دېدى)

urus begnig oxuli atax KΦp altun jumladı. (ئوغ. 180.)

(ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن ۋە كۆمۈش ئىنتام قىلدى)

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا III شەخس ئالمىشى ol (ئۇ) يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى بىلدۈرگەندىن باشقا

يەنە ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە خەۋەردىن كېيىن كېلىپ،

ھۆكۈم، كېسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

erdemlig kifi erdini birle tyz ol (نۇر) (پەزىلەتلىك كىشى گۆھەرگە ئوخشاشدۇر)

burxan baxfimiz anta tuxjuq ol (ئال. 618.) (بۇرخانلار تۇغۇلغاندۇر.)

ol meniŋ oxlum ol. (د. ل. I. 53.) (ئۇ مېنىڭ ئوغلۇمدۇر)

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە I ، II شەخس ئالمىشلىرى يېتىللارنىڭ كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى

سۈپەتداش ۋە راي قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن كېلىپ، يېتىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى سۈپىتىدە

قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

tyrk bodun toqurqaxsen, atfsiq tosiq

Φmezsen (تون. 8)

(تۈرك خەلقى قاناتەتچانسىن، ئاچلىقىنى تويغىنىڭنى ئويلىمايسەن)

aniŋ jarliqitax erksizin men (چاس. 160)

(ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمەن)

ol jarliqin bytyrgeli anuq tururbiz (چاس. 100)

(ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئورۇنداشقا تەييارىمىز)

luu qanitax KΦzyngesiz (ئىككى. 39)

(ئەجدىھالار خانىغا يولۇقسىز)

(2) كۆرسىتىش ئالمىشلىرى: (بۇنىڭ شەكىللىرى ئالمىشلارنىڭ تۈرىدە كۆرسىتىلىدۇ.) شەيئىلەرنى

ياكى تۈرلۈك بەلگە ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كوتىكىستقا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ۋە ياكى

ئېنىقلايدۇ. كۆرسىتىش ئالمىشلىرى ئىسىمنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن سان، كېلىشلەر بىلەن

بىۋاسىتە تۈرلىنىپ، كوتىكىستتا تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ① جۈملىدە ئىگە بولۇپ

كېلىدۇ. مەسىلەن:

ol joltfa barip ariti sansardin oxgali bolmaz. (م. م. 104)

(ئۇ يول بىلەن بېرىپ سانساردىن قۇتۇلغىلى بولماس)

bu bitig bitigme atisi jollux tigin

(كىت. ج. 13) (بۇ پۈتۈكنى يازغۇچى ئاتىسى يوللۇق تېگىن)

② ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

anuŋ ataxusi ufbu turur.

(ئۇنىڭ قىياپىتى شۇنداقتۇر)

كۆرسىتىش ئالمىشى «ol» جۈملىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايمۇ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

كېلىدۇ. مەسىلەن:

ol anti ankiz joq.

(كت. ج 3)

(ئۇنىڭ ئەمدى يامىنى يوق)

③ جۈملىدە تولدۇرغۇچ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

KΦp toqufɣulardan soη anlarni aldi . (294 . ئۇغ.)

(كۆپ قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلارنى ئالدى).

buni KΦry biliη

(كت. ج 12.)

(بۇنى كۆرۈپ بىلىڭ)

④ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

munda KΦp kikleri kΦp quflari bar turur.

(ئۇغ. 50) (بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان كىيىكلەر ۋە قۇشلار بار ئىدى).

samtso atfari muηar barmazun

(سام. 120)

(سام مىتسو ھەزىرىتى ئۇ يەرگە بارمىسۇن.)

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، يەنە كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن

antfa ,intfe , andax , muηtax

شەكىللىرىنىمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ne muηtax bolti.

(ئىككى. 25.)

(نېمىشقا بۇنداق بولدى.)

qatη qan intfe tip tidi.

(ئىككى. 5.)

(دادىسى خان مۇنداق دېدى)

ani ytfyn ilig antfa tutmis erintf.

(كت. ش. 3) (شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلنى مۇشۇنداق تۇتقان بولۇشى مۇمكىن)

③ سوراق ئالماشلىرى شەيىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى

قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. (بۇنىڭ شەكىللىرى ئالماشلىرىنىڭ تۈرلىرىدە كۆرسىتىلدى.)

تۆۋەندە سوراق ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىرەك بولغان بىر قانچە شەكىللىرىنىڭ جۈملىدىكى رولىنى

كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

«Kim» نىڭ جۈملىدىكى رولى

① بۇ جۈملىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشلا سوراق ئالمىشى «كىم» دېگەن مەنىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Kim talujqa barajin tiser kirijlar.

(ئىككى. 21.)

(كىم دېڭىزغا بېرىشنى خالىسا كىرىڭلار.)

aj Kim sen.

(چاس. 20.)

(ھەي كىم سەن؟)

Kim Φlym adaqa qorqsar afnuraq jorijlar.

(ئىككى. 32) (كىم خېيىم - خەتەردىن قورقىسا، ئالدىغا چىقىڭلار.)

② «Kim» جۈملىدە ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

taη erte bolduqta keldi kΦrdikim

مەسىلەن:

qiat buzuni alup turur.

(ئۇغ. 33.)

(تاك ئاتقاندا كېلىپ كۆردىكى قارىسا قىئات بۇغنى يەپ كېتىپتۇ)

③ «Kim» جۈملىدە قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Kim sen munda qal atf

(ئۇغ. 220)

(ھەي! سەن بۇ يەردە قېلىپ ئاچ.)

④ «Kim» سوراق ئالمىشى، جۈملىدە بولۇشىز ئالمىشى «ھېچكىم» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Φtyr jarliqin efidip kim neη yn tamediler.

(ئىككى. 22) (ئاندىن بۇيرۇقنى ئاڭلاپ ھېچكىم زادى زۇۋان سۈرمىدى.)

⑤ «Kim» سۆزى تەكرارلىنىپ كېلىپ، «قانداقلا بولمىسۇن، كىم بولمىسۇن» دېگەن «بولۇشىز ئالمىشى» مەنىسىنى بېرىدۇ.

Kim Kim tfam tfarim qimazunlar. مەسىلەن:

(ئىككى. 12) (ھەر قاندىغىنىڭ دەۋا قىلىشىغا رۇخسەت يوق.)

(1) «ne» (نېمە، قانداق) بىرىنچىدىن ئادەمدىن باشقا شەيئىلەرگە سوئال بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ne kergekin bartfa bergej biz. (ئىككى. 21)

(نېمە كېرەك بولسا شۇنى بېرىمىز)

atf ne jimes, toq ne timez. (د. ل. I. 108)

(ئاچ نېمە يېمەيدۇ، توق نېمە دېمەيدۇ.)

(2) «ne» سۆزى جۈملىدە سوراقتى بىلدۈرگەندىن باشقا يەنە مەلۇم ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئىملىق سۆزى رولىنىمۇ كېلىدۇ.

bu ne emgекlig jer ermiz. مەسىلەن:

(ئىككى. 4) (بۇ نېمە دېگەن جاپالىق يەر.)

(3) «netfe», «qatfan», «qatf» سۆزلىرى ئومۇمەن سانغا ياكى ۋاقىتقا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

qatf qata talujqa kirip... (ئىككى. 24)

(نەچچە قېتىم دېڭىزغا بېرىپ...)

siz qatfan burxan qutin bulsarsiz meni

titmeη, qutkariη. (ئىككى. 55)

سىز قاچان بۇرخان بەختىگە ئولتۇرسىڭىز مېنى تاشلىماڭ، يۆلەپ قويۇڭ، قۇتقۇزۇڭ.

avtfi netfe al bilser, adix antfa jol bilir.

(د. ل. I. 93) (ئوۋچى نەچچە ھېلە بىلسە ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ.)

(1) «netfe» يۇقىرىقى مەنىدىكى مەنىلەردىن باشقا يەنە، سۈپەتنىڭ ئالدىدا كېلىپ سۈپەتنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ.

netfe munduz erse ef edgy, مەسىلەن:

netfe egri erse jol edgy. (د. ل. I. 458)

(ھەر قانچە ئىسكى بولسىمۇ ھەمراھ ياخشى، قانچە ئەگرى بولسىمۇ يول ياخشى.)

netfe ked uzanip igittim erser...

(ئال 613) (شۇنچە ياخشى كۈتكەن بولساممۇ...)

(2) «netfe» تەكرارلىنىپ كەلگەندە «كۆپ قېتىم» «نۇرغۇن قېتىم» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

meniη bu etΦzym jyzmiη jyzmiη aηunlartin

berη joqsuz asixsiz netfe netfe jirydi, artadi. (ئال 612)

(مېنىڭ بۇ تېنىم ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان كېرەكسىز، پايدىسىز بولۇپ كۆپ قېتىم بۇزۇلدى.)

(3) «qanta» (قەيەردە)، «qantfa» (قەيەرگە) ئالماشلىرى «نە»، «قەيەردە» دېگەن سۆزنىڭ ئورۇن كېلىش ۋە يۆنىلىش كېلىش شەكلىنىڭ ئىستېمال جەريانىدا تۇراقلاشقان شەكلى بولۇپ، جۈملىدە ئورۇنغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

aj bujruxa amraq atajim qanta ermis. (ئال. 624) (ھەي خىزمەتچىم، ئامراق قوزام قەيەردە ئىكەن؟)

bu qantfa barxaj (ئىككى. 57)

(بۇ قەيەرگە بارالايتتى؟)

(4) «qajusiŋa» ئالمىشى، «qaju» نىڭ Ⅱ شەخس ۋە يۆنىلىش كېلىش شەكلى بىلەن تۈرلىنىشى بولۇپ، «قايسى بىرىگە» «قايسىبىرىنى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

qajusiŋa emgkte ozkurxaj sen. (ئىككى. 6)

(قايسىنى جاپادىن قۇتۇلدۇرالايسىن؟)

qaju kifi Φg qat kΦŋlin bertser... (ئىككى. 10) (قايسى كىشى ئاتا - ئانىسىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتسا...)

bu tΦrtegyde qajusi bolsar. (تب. 27)

(بۇ تۆتىدىن قايسى بولسا)...

(4) ئۆزلۈك ئالماشلىرى: بۇ «ئۆز» سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرلىك

شەخس I	شەخس II	شەخس III
Φzym (ئۆزۈم) :	Φzyŋ (ئۆزۈڭ) :	Kenty ~ Φzi (ئۆزى)
Φzym	(ئۆزۈم)	
Φzymyz (ئۆزىمىز)	Φzyŋlar (ئۆزۈڭلار)	Φzi (ئۆزى)

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلۈك ئالماشلىرىدىن «Kenty» قارمىقىدا Ⅲ شەخسكە تەۋە ئۆزلۈك ئالمىشى بولسىمۇ، ئۇ كۆپ ھاللاردا ئۈچ شەخسكە ئورتاق شەخس ئالماشلىرىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. ئۇنىڭ شەخس ئالمىشى ياكى ئۆزلۈك ئالمىشى رولىدا كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭ كونتىكىستتىكى رولىدىن بايقىۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

Kenty Φzym (مەن ئۆزۈم)

Kenty Φzyŋ (سەن ئۆزۈڭ)

Kenty Φzi (ئۇ ئۆزى)

Kentyge edgykæ Φtlejrbiz (ئۆزىگە ياخشى بولسۇن دەپ نەسىمەت قىلىمىز)

Kenty bilgej (ئۆزى بىلەر).

يۇقىرىدىكى ئۈچ جۈملىدىكى «كەنتۈ» شەخس ئالمىشى رولىدا كەلگەن. تۆۋەندىكى ئىككى جۈملىدە ئۆزلۈك ئالمىشى رولىدا كەلگەن.

① ئۆزلۈك ئالماشلىرى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، تەۋەلىك ئوقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتتە ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

biz Φzymiz... (611. ئال) (بىز ئۆزىمىز)

Kenty KΦilinte... (611. ئال) (ئۆز كۆڭلىدە)
 (2) ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسمىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئىسمىنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن:	ئىگىلىك كېلىش:	Φz(i)niη (ئۆزىنىڭ)
بېرىش كېلىش:	Φzyme, Φzige	(ئۆزەمگە)
چۈشۈم كېلىش:	Φzig, Φzin	(ئۆزىنى)
ئورۇن كېلىش:	Φzymin	(ئۆزەمنى)
چىقىش كېلىش:	Φzide	(ئۆزىدە)
ۋاستە كېلىش:	Φzidin	(ئۆزىدىن)
بېرىش كېلىش:	Φzyn	(ئۆزى بىلەن)
	Kentyge	(ئۆزىگە)

(3) ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسمىنىڭ جۈملىدىكى رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ. ئۆزلۈك ئالمىشى جۈملىدە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

(4) ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ، بەزىدە يوشۇرۇن ھالدا جۈملىدە ئادەملەرنى تەكىتلەپ ئىپادىلەپ، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Kentyiniη quti Φlygi ytfyn... (ئىككى . 64)

(ئۆزىنىڭ بەخت - تەلىيى بولغانلىقى ئۈچۈن...)

Φz axizixa baqar turur bolsa. (ئوغ . 30)

(ئۆزىنىڭ تاغزىغا قارىسا...)

Φz qadini jiriη tēgdi. (ئىككى . 64)

(ئۆزىنىڭ قېيىنى ئاتىسىنىڭ يۇرتىغا بار.)

amti Φz ulufumqa janturu barxuluq tapim ol.

(سام . 25) (ئەمدى ئۆزەمنىڭ يۇرتىغا قايتىشىم كېرەك.)

(5) ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئىسمى ۋە شەخس ئالمىشىرىغا ئالمىشىپ كەلگەندە ئىسمىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. بۇ ۋاقىتتا شەخس ئالمىشىرى بەزىدە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

Kenty bilij erntf. (ئىككى . 10)

(ئۆزى بىلىۋېلىشى مۇمكىن.)

Φzyη edgy KΦrtetfisen (بىل . ج . 14)

(ئۆزەڭ ياخشىلىق كۆرسەن.)

Φzym tarduf yze fad ertim. (بىل . س . 17)

(ئۆزەم تاردۇش ئۈستىدە شاد ئىدىم.)

muna isig Φzym yzgei turur. (چاس . 145)

(مانا ھازىر ئىسسىق جېنىمدىن ئايرىلىش ئالدىدا تۇرۇپتىمەن.)

Kenty Φlgej (ئىككى . 53)

(ئۆزى ئۆلە ياكى ئۆزى ئۆلىدۇ.)

(6) سۈبېكتىنىڭ پائالىيەتچانلىقى تەكىتلەنگەندە ياكى سۈبېكتىنى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە تەكرارلاشقا توغرا كەلگەندە، شۇ سۈبېكتىنى ئىپادىلىگۈچى ئالمىش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بەزىدە سۈبېكتى ئىپادىلىگۈچى ئالمىش ياكى ئىسىم بىلەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئارىسىدا باشقا جۈملە بۆلەكلىرى كېلىشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن: Kenty Фзын Фk bizirəltin

yetyн tıfırmızke juqi bolıxalı keltin. (چاس. 50)

(يالغۇز ئۆزۈڭلا بىزنىڭ ئاستىن-ئۈستىن چىشىمىز ئارىسىغا يەم بولغىلى كەلدىڭ.)

maxasatvi tigin kenty Фzi janturu

jana ol arıxqa kirip... (ئال. 615)

ماخاساتۋى تېگىن يالغۇز ئۆزى قايتىدىن يەنە شۇ ئورمانلىق ئىچىگە كېلىپ ...)

bilge tonjuquq ben Фzym tabıxatf. ilirə

qilintim (تون. 1)

(مەن ئۆزۈم دانىشمەن تونۇقۇق جۇڭگودا تەربىيەلەندىم.)

(7) ئۆزلۈك ئالمىشى «Kenty» تەكرارلىنىپ، «ھەر قايسى»، «ھەربىرى» دېگەن مەنىلەرنى

ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: Kenty Kenty Фz ifin iflejyr...

(ئىككى. 5) (ھەر قايسى ئۆز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل ئىدى.)

(5) بولۇشىز ئالماشلىرى پەقەت بولۇشىز جۈملىدىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيىنىڭ

ياكى ھەر خىل بەلگە، سان - مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەر قاندىغىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى

بولۇشىز ئالماشلار، سوراق ئالماشلىرىنىڭ تەكىتلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەكلى

«ئالماشنىڭ تۈرلىرى» دە كۆرسىتىلدى.

(1) بولۇشىز ئالماشلىرىنىڭ جۈملىدىكى رولى:

Kimqaju قاتارلىق بولۇشىز ئالماشلار، ئىسىم، ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ئىسىمنىڭ

رولىنى ئوينايدۇ.

Kim qaju Kifi (ئىككى. 57)

(قايسى بىر كىشى...)

Kimtfa kim tfam tfarim qilməzun.

(ئىق. 12) (ھىچكىم جىدەل - ماجرا قىلىشمسۇن.)

(6) بەلگىلەش ئالماشلىرى:

بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيىلەرنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان - مىقدار،

ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بەلگىلەش ئالماشلىرى» نىڭ

كۆپ قىسمى بىرلا سۆزىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بىر قىسمى ئۆزلۈك ئالماشلىرىنىڭ تەكرارلىنىشى ۋە جۈملىدە

كۆپ مەنا ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ تەكىتلىنىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەكلىلىرى «ئالماشنىڭ

تۈرلىرى» دە تونۇشتۇرۇلدى.

(1) بىر سۆزلۈك بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن

qamax, bartfa, amari, alqu, jumqi

قاتارلىقلار ئۆزئارا مەنىداش بولۇپ، جۈملىدە ئومۇمەن مەلۇم كۆپ سانلىق شەيىنىڭ تولۇق سان

- مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مەسىلەن:

amari tinliqlar (ئىككى. 5)

(نۇرغۇن ئادەملەر)

alqu nomlarık... (م. س. 102)

(بارلىق نوملار...)

(2) بەلگىلەش ئالماشلىرى جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىنى ئوينايدىغاندا، ئۆتۈملۈك پېشىلارغا ئاشكارا

ۋە بەزىدە - يوشۇرۇن (چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ بەزىدە تۈرلەنمەي) ھالدا بېقىنىپ

كېلىپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ytf tyrlıg kФzyntfin ertydin jumqi ali

jarlikqadi (نېس . 30)

ئېلىپ كەلگەن ئۈچ تۈرلۈك سوۋىتىنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ مۇنداق دېدى .

Φtry tigin aiquini taplamadi... (ئىككى . 20)

(شۇنداق قىلىپ شاھزادە ھەممىسىنى ياقتۇرمىدى ...)

(3) بەلگىلەش ئالماشلىرى ■ شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسمىنىڭ رولىدا

كېلىپ، ئىسىلارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

uluf boldun bartfasi tigin ytdyn

busanur

(ئىككى . 21)

(يۇرتتىكى ئەل جامائەتنىڭ ھەممىسى تىگىن ئۈچۈن قايغۇرماقتا ئىدى .)

(4) بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن «qamaX» I شەخس كۆپلۈك ئالماشلىرىنىڭ كەينىدىن كېلىپ،

«-بىلەن -ئەيلەن» مەنىسىنى بېرىدىغان «un» قوشۇمچىسىنى ئۆزىگە تۈرلەپ كېلىپ «ھەممەيلەن، بىز

ھەممەيلەن، ياكى بىز ھەممىمىز» دېگەن مەنىلەرنى بېرىپ، جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

biz qamaXun amti isig

Φzy myzke et Φzymyzke ertiŋy ilinmif japfin

(ئال . 611)

mif biz.

(بىز ھەممىمىز ئۆزىمىزنىڭ جېنىمىز ۋە تېنىمىزگە ئېسىلىۋالغىمىز ۋە يېپىشىۋالغىمىز .)

(5) قوش سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن «neŋ neŋ» مۇ مەلۇم كۆپ سانلىق

شەيئىنىڭ تولۇق سان - مىقدارىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

neŋ neŋ sabim ersr beŋy tafqa

urtim

(ھەممە سۆزۈمنى مەڭگۈ تاشقا ئويدۇم) كىت . ج 11)

(6) قوش سۆز بىلەن كېلىدىغان بەلگىلەش ئالماشلىرىدىن «kenty kenty» مەلۇم كۆپ سانلىق

شەيئىنىڭ ھەر بىرىنى ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرى سانلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

adruq uzlar kenty kenty Φz ifin ifleŋr.

(ئىككى . 5)

(ھەر خىل كەسىپ ئەھلىلىرى، ھەر قايسى ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى .)

qamux talarix kenty kenty erdemi.

belgysi bar.

(تالاس . 13)

بارلىق تاشلارنىڭ ھەر خىل پەزىلىتى بار .)

يۇقىرىدىكىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى تىلىمىزدىكى ئالماشلارنىڭ شەكىللىرىنىڭ

قىسمىلىرى ھازىرقى تىلىمىزغا ئوخشىمىغاندەك قىلىنىپ، لېكىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمى، گرامماتىك

تۈرلىنىشى، جۈملىدىكى ئورنى ۋە رولى جەھەتلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە تۇغقان تىللىرى بىلەن

بىردەكتۇر. بۇنىڭدىن بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى تۇغقان تىللارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ

ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارايمىز.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1، 2، 3 - توم.

2. «قەدىمكى تۈركىي تىلى گرامماتېكىسى» ئا. ۋون. گابائىن

3. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتېكىسى» خەمىت تۆمۈر.

4. تىلغا ئائىت ماقالىلار.

5. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى» دىن تالانما.

تەھرىرلەر كەسىپ ئەخلاقى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئابدۇغۇپۇر سەئىدىن

تەھرىرلەر كەسىپ ئەخلاقى كەڭ تەھرىرلەر ئۈچۈن تونۇشلۇق بولسىمۇ، يېڭى دەۋر، يېڭى ۋەزىيەت ۋە يېڭى ۋەزىپە ئالدىدا، بۇنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر بولغاچقا، بۇ ماقالەمدە تەھرىرلەر كەسىپ ئەخلاقىغا دائىر بەزى مەزمۇنلار ھەققىدە دەسلەپكى ئويلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەھرىر سەپداشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرماقچىمەن.

ئومۇمەن ئەخلاق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى، جۈملىدىن شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەكشۈيدىغان ھەرىكەت قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئىش تەقسىماتىنىڭ ئىنچىكىلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تۈرىمۇ كۆپىيىدۇ، شۇ ۋەجىدىن ھەر قايسى كەسىپ، ۋە ئىش تۈرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بارغانسېرى كۈچەيتىشكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى، زىددىيەتلەرنى ۋاقتىدا، توغرا، مۇۋاپىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەر قايسى كەسىپ ۋە ھەر قايسى ئىش تۈرلىرى ئارا بىرلىككە كەلگەن قائىدە - ھەرىكەت ئۆلچىمىنىڭ بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ. بۇ قائىدە - ئۆلچەم كەسىپ ئەخلاقىدىن ئىبارەتتۇر.

كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسى ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، ئۇ پۈتكۈل ئەخلاق تەربىيىسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، ئۇ رېئالنى ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى، سوتسىيالىستىك ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم نۇقتا. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنىمۇ ئازاد بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى، يېڭى ساھە، يېڭى كەسىپ ۋە يېڭى ئىش تۈرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكىلىشىپ بارىدۇ، ھەر قايسى كەسىپ، ھەر قايسى ئىش تۈرى ئارىسىدىكى ئالاقە، مۇناسىۋەت ۋە ھەمكارلىق مۇقەررەر يۈسۈندا كۆپىيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كەسىپ ئەخلاقىنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭىيىدۇ. مەسىلەن: ئەمەلدار - باشلىقلارنىڭ «ئەمەلدارلار ئەخلاقى»، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ «ئوقۇتقۇچىلار ئەخلاقى»، دوختۇر - تېۋىپلارنىڭ «تېبابەت ئەخلاقى»، سەنئەتكارلارنىڭ «سەنئەت ئەخلاقى»، سودىگەرلەرنىڭ «تىجارەت ئەخلاقى»، يازغۇچى، تەھرىر، تەرجىمانلارنىڭ «يېزىقچىلىق ئەخلاقى»، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ «مەمۇرىيەت ئەخلاقى»، ھەربىيلەرنىڭ «ئارمىيە ئەخلاقى»، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ «دېھقان (چارۋىچى) لار ئەخلاقى» بارلىققا كېلىدۇ، ۋەھاكازالار.

11 - نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 20 يىلغا

يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تېز يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ، جۈملىدىن ئەخلاق جەھەتتىمۇ كىشىنى خۇشال قىلىدىغان نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. شۇنداقتىمۇ يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا بارلىققا كەلگەن، كىشىنى تەشۋىش - ئەندىشىگە سېلىۋاتقان ۋە سالىدىغان بەزىبىر «قاراڭغۇ» تەرەپلەرنىمۇ كۆرمەسلىككە بولمايدۇ. ئۇنىڭغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمەسلىككە تېخىمۇ بولمايدۇ. باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئاخبارات - نەشرىيات ساھەسىنىلا مىسال قىلىدىغان بولساق، بۇ ساھەدىمۇ ئىجتىمائىي ئەخلاق، كەسىپ ئەخلاقىغا مۇخالىپ بەزى مەسىلىلەر ساقلانماقتا. مەسىلەن: بەزى تەھرىر يولداشلاردا، جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن «بۈگۈنكى كۈندە پۇل ھەممىگە قادىر، پۇلۇڭ بولمىسا ھېچقانداق ئىشنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدۇ» ، «يازغۇچى، تەھرىر، نەرجىمانەن دەپ ئەتىگەندىن كەچكىچە شىرەگە (سەجدە) قىلىپ ئولتۇرۇپ، ياپىياش تۇرۇپلا، ئاقباش قېرى بولۇپ كەتكىچە، بىرەر - ئىككى سودىنى ئېپىدە قىلىپ قويۇپ، چۆتتەكنى لىقداپ ئويۇن - تاماشا قىلغان تۈزۈك» دېگەنگە ئوخشاش «ھەممىدە پۇلغا قاراش» ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز كەسپىنى دېگەندەك قىزغىن سۆيىمەيدىغان، كەسىپ جەھەتتە بېرىلىپ ئىزدەنمەيدىغان، كەسىپكە مەسئۇلىيەتچان بولمايدىغان، قىسقىسى، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن دەيدىغان ئىدىيىسى ئاجىزلىشىپ كېتىدىغان؛ تۈرلۈك رەسمىيەتلەرنى ۋاقتىدا، تولۇق، ئوچۇق ئۆتسەيدىغان؛ ھەقىلىق مۇلازىمەتنى ياقلايدىغان ۋە تەشەببۇس قىلىدىغان؛ كىتاب نومۇرىنى ساتىدىغان؛ كىتاب سودىگەرلىرى بىلەن شىرىكلىشىپ كىتاب چىقىرىدىغان؛ توختامغا، لەۋزىگە ئەمەل قىلمايدىغان؛ ئۆز مەھسۇلاتىنىڭ سۈپىتىگە باشتىن - ئاخىرغىچە مەسئۇل بولمايدىغان؛ مەزمۇن، ھەر خىل قۇرۇلما (ئاساسلىقى مەنتىقىلىق، گرامماتىكىلىق، ئىستىلىستىكىلىق) ئىملا قائىدىسى جەھەتلەردىن سۈپەت ئۆتكىلىنى قاتتىق ئىگىلىمەسلىك تۈپەيلىدىن، بەزى سۈپەتسىز مەنىۋى مەھسۇلاتلارنى جەمئىيەتكە چىقىرىشتەك ئەھۋاللار ساقلانماقتا ۋە باشقىلار. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تەھرىرلەرگە قارىتىلغان ئەخلاق تەربىيىسى، بولۇپمۇ كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسىنى كۈچەيتىشنىڭ، نۆۋەتتە ئىنتايىن جىددىي ۋە مۇھىم بىر ۋەزىپە بولۇپ قالغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرىدۇ.

ئاخبارات - نەشرىياتچىلىقتىكى ئاساسلىق ۋەزىپە، ھەر مىللەت خەلقىنى سۈپەتلىك، ياخشى مەنىۋى مەھسۇلاتلار بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەشتىن ئىبارەت. سۈپەتلىك، ياخشى ئەسەرلەرنى كۆپلەپ چىقىرىش، ياخشى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، كۈچلۈك تەھرىرلىك كۈچى بولمىسا، ئۈنۈملۈك، نىشانلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى بولمىسا بولمايدۇ. كۈچلۈك تەھرىرلىك كۈچى، يۈكسەك ئىنقىلابىي كەسىپچانلىقتىن ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقتىن كېلىدۇ. نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، ئىنقىلابىي كەسىپچانلىق ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقنى ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرۇشتىكى ئۈنۈملۈك تەدبىر. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كەسىپ ئەخلاقىدا تەلپ قىلىنىدىغان ۋە ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىلەردۇر.

ئۇنداقتا، تەھرىرلەر نىڭ كەسىپ ئەخلاقىدا نېمىلەر نۇقتىلىق ھەل قىلىنىشى كېرەك؟ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلغان «نەشرىيات باشقۇرۇش مىزانى» نىڭ 3 -

ماددىسىدا مۇنداق كۆرسىتىلمىدۇ: «نەشرىيات ئىشلىرىدا خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش شەرت، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە ۋە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش، مىللەتلەرنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق بولغان بارلىق پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تارقىتىش ۋە توپلاش. مىللىي، مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتنى جارى قىلدۇرۇش، خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقنىڭ مەنئى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم». مانا بۇ تەھرىر يولداشلارنىڭ يېڭى ۋەزىيەتتىكى يۈكسەك ئىجتىمائىي بۇرچى ۋە ۋەزىپىسىدۇر. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كەسىپ ئەخلاقىنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنىدىن ئىبارەتتۇر. كونكرېتنى قىلغاندا، مېنىڭچە، بۇنىڭدا ئاساسلىقى تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى نۇقتىلىق ھەل قىلىش لازىم:

(1) جان دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەش ئىدىيىسىنى مەھكەم تۇرغۇزۇش كېرەك. بۇ تۈپ مەقسەت ۋە پىرىنسىپ، شۇنداقلا كەسىپ ئەخلاقىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. تەھرىرلەر پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ ھاۋالىسى بىلەن گېزىت، كىتاب - ژۇرنال قاتارلىق نەشر بۇيۇملىرىنى تەھرىرلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى «ئىككى مەدەنىيەت» قۇرۇلۇشىغا ئائىت ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا بىلىملىرى ۋە ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئالدى بىلەن پارتىيىگە، خەلققە ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا سادىق بولۇشى، جان - دىل بىلەن خەلققە خىزمەت قىلىشى لازىم. ئۇلار چوقۇم جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ياخشى ئەسەرلەرنى كۆپلەپ چىقىرىشى لازىمكى، ناچار ئەسەرلەرنى چىقارماسلىقى لازىم. سېرىق، زەھەرلىك، شەھۋانىي مەزمۇندىكى نەرسىلەرنى، قانۇنسىز نەرسىلەرنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقى كېرەك.

(2) كۈچلۈك كەسىپچانلىققا ئىگە بولۇش لازىم. كەسىپچانلىق مەسئۇلىيەتچانلىقنىڭ كونكرېت گەۋدىلەندۈرۈلۈشى، شۇنداقلا خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى ئەمەلىي ئىپادە. شۇڭا، تەھرىرلەر كۈچلۈك كەسىپچانلىققا ئىگە بولۇپ، كىتاب، ژۇرنال تەھرىرلەشنى خەلق ماڭا تاپشۇرغان شەرەپلىك ھەم جاپالىق ۋەزىپە دەپ تونۇشى، بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش يولىدا، ھېرىش - چارچاشتىن، تاپا - تەنلەردىن قورقماي، قېتىرقىنىپ ئىشلىشى، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۆز بىلىمىنى ئاڭلىق بېيىتىپ، تەھرىرلەر ھازىرلاشقا تېگىشلىك ماھارەت ۋە ئىقتىدارنى پائال يېتىشتۈرۈشى، ئۆز خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن بىمالال چىقالايدىغان، لايىقەتلىك جەڭچىلەردىن بولۇشى لازىم. بۇنىڭدا قەدىردان زۇڭلىمىمىز جۇڭخۇا خەلقىنىڭ «قانچىلىك ئۆمۈر كۆرسە، شۇنچىلىك ۋاقىت ئۆگىنىش» دېگەن ھىكمەتلىك سۆزىنى ئۆزىگە قىبلىنامە قىلىشى كېرەك.

(3) ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ۋە يۇقىرى ئۆلچەم قىلىش لازىم. بىزنىڭ تۈپ ۋەزىپىمىز «كىشىلەرنى ئىلمىي نەزەرىيە ئارقىلىق قوراللىندۇرۇش، توغرا جامائەت پىكرى ئارقىلىق يېتەكلەش، ئالىيجاناب روھ ئارقىلىق تەربىيەلەش، مۇنەۋۋەر ئەسەر ئارقىلىق ئىلھاملاندۇرۇش» تىن ئىبارەت. بۇ تۆت جۈملە سۆزنىڭ ھەممىسى بىزگە مۇناسىۋەتلىك. يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئاخبارات - نەشرىيات ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئەڭ يۇقىرى

ئۆلچەم قىلىش لازىملىقىنى تەلەپ قىلغانىدى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئۈنۈم ئاساسلىقى جۇڭگوچە سوتسىيالىزمغا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا، سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەتكە پايدىلىق بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ. ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە كاپالەتلىك قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا ئىگىلىك پائالىيىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى تەكىتلەش ۋە ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىش توغرا. لېكىن، ئاخبارات - نەشرىيات خىزمىتى ئادەتتىكى ئىقتىسادىي خىزمەتكە ئوخشىمايدۇ. ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ئىدىيىۋىلىك ۋە ئىدىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولغاچقا ئۇنىڭ پائالىيىتى ۋە نەتىجىسىنىڭ قىممىتى تېخىمۇ مۇھىمى ئىجتىمائىي ئۈنۈمدە كۆرۈلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلۇۋاتقان شارائىتتا، ئاخبارات - نەشرىيات جەھەتتىكى مۇتلەق زور كۆپ ساندىكى نەتىجىلەر تاۋار شەكلى ئارقىلىق بازارغا كىرىدۇ، ئادەتتىكى ئەھۋالدا پايدا ئېلىشىمۇ مۇمكىن، بىراق ئاخبارات - نەشرىيات ھەرگىز پۇل تېپىش قورالى ئەمەس، ئاخبارات - نەشرىيات خادىملىرى «پايدا بولسلا ئۆزىنى ئاتىدىغان سودىگەرلەردىن بولۇپ قالماستىنلا لازىم» شۇڭا، بىز نەشرىيات خىزمەتچىلىرى، بولۇپمۇ تەھرىرلەر ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى جەزمەن ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشىمىز، «ھەممىدە پۇلغا قاراش» قاتتىق قارشى تۇرىشىمىز، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپقا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشكە، مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە، مۇقىملىققا، جۈملىدىن جۇڭگۇ مىللەتلىرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق ئەسەرلەرنى كۆپلەپ چىقىرىشىمىز لازىم.

(4) سۈپەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە تازا كۈچ چىقىرىش لازىم. نۆۋەتتە ئاخبارات - نەشرىياتچىلىق جەھەتتە «سان كۆپ بولۇش، قۇرۇلما تەڭپۇڭسىز بولۇش، تەكرار قۇرۇلۇش قىلىش، سۈپەتكە سەل قاراشقا ئوخشاش تارقاقلىق، چېچىلاڭغۇلۇق مەسىلىسى» ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، ئەسەر سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بازار ئىگىلىكى ھەرىكەت مېخانىزىمىنى ئورنىتىشتىكى مۇھىم بىر مەسىلىدۇر. شۇڭا، تەھرىرلىك خىزمىتىدە «ئۈچ قېتىم تەكشۈرۈش، ئۈچ قېتىم سېلىشتۇرۇش» تۈزۈمىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭدا قەتئىي، ئاڭلىق ۋە باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرۇپ، «چوڭ مەسىلە يوق، ھازىر كىتابىنى، ژۇرنال، گېزىتىنى ئۇنچىۋىلا زىغىرلاپ كۆرىدىغانلاردىن نەچچىسى بار ئىدى»، «ئۇنچىۋالا جان كۆيدۈرگەننى بىلىدىغان ئادەم بارمىدى» دېگەنگە ئوخشاش مەسئۇلىيەتسىز پوزىتسىيىنى ئاڭلىق تۈگىتىپ، مەدەنىيىتىمىزنىڭ بايراقدارى لۇشۇن ئەپەندىنىڭ «ئەسەرلىرىمنى ئەڭ ئاز دېگەندە ئۈچ قېتىم كۆرۈپ ئۆزگەرتىمەن» دېگەن سۆزىنى ئۈلگە قىلىپ، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئەسەر تەھرىرلىكىدە ساقلىنىۋاتقان ھەر خىل نۇقسانلارنى تىرىشىپ تۈگىتىشىمىز، سۈپەت ئۆتكىلىنى ئىگىلەشتە باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرۇشىمىز، شۇ ئارقىلىق ئەسەرلەرنىڭ دەرىجىسى ۋە ۋەزىنىنى تىرىشىپ يۇقىرى كۆتۈرۈشىمىز لازىم.

(5) ئىشتا ئادىل - لىيلا بولۇش، كەسىپتىكى ناتوغرا ئىستىللارنى ئاڭلىق تۈگىتىش لازىم. تەھرىرلەر تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئادەم تەربىيىلىگۈچىلەردۇر. كۈنلاردا «ئۆزى دۇرۇس بولمىسا گېپى ئۆتمەيدۇ» دېگەن گەپ بار. ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق تەلىم بېرىش، سۆز ئارقىلىق تەلىم بەرگەندىن ئەلا. شۇنىڭ ئۈچۈن تەھرىرلەر ئۆزىگە يۇقىرى ئۆلچەم بويىچە

قاتتىق تەلەپ قويۇشى، كەسىپ ئەخلاقىدىن ئىبارەت بۇ «ئەينەككە» ئۆز دىدارىنى پات - پات چۈشۈرۈپ كۆزىتىپ تۇرۇشى، ئەينەكتە ئۆز خىزمىتىدىكى ئەۋزەل شارائىتىدىن پايدىلىنىپ نام - مەنپەئەتنى كۆزلەيدىغان، «مۇناسىۋەتسۇناسلىق» بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، كوللېكتىپنىڭ نامى بىلەن شەخسىنى سەمىرىتىدىغان، غەرەزلىك ھالدا باشقىلارنى قىستاپ تەڭلىككە سالدىغان «داغ» لار كۆرۈنگەن ھامان ئۇنى دەرھال «سۈرتۈپ چىقىرىۋېتىش» كېرەك. بۇ خىل «مىكروبلارنىڭ ساغلام بەدىنىمىزنى چىرىتىشىدىن» قەتئىي ھەزەر ئەيلىشىمىز لازىم.

(6) ئوقۇرمەنلەرنىڭ يۈرەك ساداسىغا كەمتەرلىك بىلەن قۇلاق سېلىش لازىم. پەقەت ئەسەرلا بولۇپ، ئوقۇرمەنلەر بولمىسا، ئەسەرنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى بولمايدۇ. شۇڭا ئەسەر يازغۇچىلار، تەھرىرلىگۈچىلەر قەرەللىك ۋە قەرەلسىز ھالدا ئوقۇرمەنلەر ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى تەرەپلەردىكى پىكىر - ئىنكاس، تەلەپ - تەكلىپ، ئۈمىد - تەنقىدلىرىگە ئوبدان قۇلاق سېلىپ ئاڭلىشى، ئۇلاردىن كېرەكلىك ئوزۇقلۇق قوبۇل قىلىپ، ئۆز كالىسىنى لىقلاپ تۇرۇشى لازىم.

يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، بۇ جەھەتتە خۇشاللىنارلىق باشلىنىش بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، بەزى نەشرىياتتىكى تەھرىرلەر تەھرىرلەش، بېسىش، تارقىتىشنى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ تەڭ تۈتۈپ خۇشاللىنارلىق ئۈنۈمگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن كەڭ ئوقۇرمەنلەر رازى بولدى، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلار بۇنى قوللىدى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ قانداق كىتابلارغا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، كىتابلىرىمىزنىڭ مەزمۇنى، تەھرىرلەش سۈپىتى، بېسىلىش سۈپىتى قاتارلىقلارغا بولغان باھاسىنى، ھەتتا تەننەرخ، تارقىتىش، مۇقاۋا لايىھىلەش، مۇقاۋا رەسىملىرىنى تاللاش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى ئۈمىد - تەنقىدلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىۋاسىتە ئاڭلىدى. «تەھرىر دېگىنىمىز كىتاب تەھرىرلەشكە مەسئۇل، زاۋۇت كىتاب بېسىشقا مەسئۇل، كىتابخانا ۋە تارقىتىش بۆلۈمى تارقىتىشقا مەسئۇل» دەيدىغان تولىمۇ بىر تەرەپلىمە خاتا نۇقتىئىنەزەرگە مەلۇم دەرىجىدە خاتىمە بېرىلدى. ئەمما، بۇلار تېخى دەسلەپكى باشلىنىشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاخبارات - نەشرىياتچىلىققا قويغان تەلپىدىن تېخى خېلىلا يىراقتا تۇرىدۇ. بۇ جەھەتتە داۋاملىق تىرىشىشقا، ئاممىغا، ئەمەلىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈپ، چوڭقۇر ئىزدىنىشكە، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، تەجرىبىلەرنى خۇلاسىلاشقا، پايدىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، كەم - كۈتا جايلىرىنى داۋاملىق تولۇقلاپ، ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

دېمەك، يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، تەھرىرلەر كەسىپ ئەخلاقىنى يېڭىباشتىن تەكىتلەش، يەنىمۇ كۈچەيتىش ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم مەزمۇن ۋە مۇھىم نۇقتا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاخبارات - نەشرىيات ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئاخبارات - نەشرىياتنىڭ ھاياتى كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى، شۇنداقلا نۆۋەتتە، ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىدا كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان جىددىي ۋەزىپە بولۇپ قالدى.

ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىقى توغرىسىدا

ئىلھام كېۋىز

ئېلىمىزدىكى ئەدەبىي ئاخبارات ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەزى كىشىلەر ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىقى ئالاھىدىلىكىنى مۇيەنلەشتۈرۈپ ئەدەبىي ئاخبارات گەرچە بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى كەڭ خەلق ئاممىسى ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان، قىزىقىدىغان ئادەم، ۋەقەنى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ۋەقەلەرنى خۇددى ئاخبارات خەۋەرلىرىگە ئوخشاش ئۆزىنىڭ جېنى ھېسابلايدۇ. ئۇ ھىچ قانداق بەدىئىي توقۇلمىلارنىڭ بولۇشىغا يول قويمىدۇ. ئۇنىڭدا كىم؟ قاچان؟ قايسى جاي؟ قانداق ئىش؟ نېمە ئۈچۈن؟ قانداق بولدى؟ دېگەنگە ئوخشاش ئاخبارات ئامىللىرىنىڭ توغرا، ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئاخبارات تامامەن ئاخبارات خەۋەرلىرى بىلەن ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە دېيىشەكتە. يۇقىرىقى قاراشتا گەرچە ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىقى ئالاھىدىلىكى قىسمەن كۆرسىتىلىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەدەبىي ئاخبارات تەرەققىي قىلىۋاتقان، زورىيىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ھەممە قوبۇل قىلسا بولىدىغان مۇكەممەل قاراش ئەمەس. چۈنكى ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىقى ئالاھىدىلىكى گەرچە كەڭ مەنىدىكى ئاخبارات خەۋەرلىرى (تەپسىلىي خەۋەر، زىيارەت خاتىرىسى، تەكشۈرۈش دوكلاتى) بىلەن خېلى زور ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئەدەبىيات ۋە ئاخباراتنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكىنى ياراتتى.

1. ھەقىقەتلىق. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ تامامەن ھەقىقىي بولۇشى ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشنىڭ ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى شۇنداقلا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ بىرىنچى تەلپى.

ئەدەبىي ئاخبارات رېئال تۇرمۇشتىكى ئادەم، ۋەقە، مۇھىت ۋە كەيپىيات قاتارلىقلارنى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى كېرەك. بۇ يەردىكى ھەقىقەتلىق ئەدەبىي ئەسەر تەلەپ قىلىدىغان تۇرمۇش ھەقىقىتىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ماتېرىيالى گەرچە تۇرمۇشتىن كەلسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنە تۇرمۇش چىنلىقى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ھاياتىي كۈچى رېئال تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولغان ئىشلارنى رېئاللىققا ئۇيغۇن ھالدا ھەر خىل بەدىئىي توقۇلمىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەردە كەم بولغان ئىستېتىك ئارزۇ ئىستەكلەرنى نامايەن قىلغان ۋە قىلالمىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيەت چىنلىقى ئاساسىدا بەدىئىي توقۇلمىلارنىڭ بولۇشىنى زور دەرىجىدە تەكىتلەيدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەردە بەدىئىي ئوبرازنى ياساشقا، ئۇنى ھەر تەرەپتىن تاۋلاشقا، ئاشۇرۇپ كۆرسىتىشكە، ماختاشقا، تەسەۋۋۇر قىلىشقا تامامەن بولىدۇ. بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئەدەبىي ئاخبارات بىلەن ئوخشىمايدۇ.

سز ئەدەبىي ئاخباراتتا يېزىشقا تېگىشلىك بولغان ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ۋەقە، ھەقىقىي مۇھىت ۋە ھەقىقىي كەيپىياتنى ھېچقانداق بەدىئىي توقۇلمىغا تايانماي قايسى

دەرىجىدە، قايسى شەكىللەر ئارقىلىق قانداق تەسۋىرلىنىشىڭىزدىن قەتئىينەزەر يازغان ئەسىرىڭىز كىشىلەرنى ھەقىقىي مەھلىيا قىلىدىغان، جانلىق بەدىئىي ئەسەر بولۇپ چىقىشى ناتايىن. چۈنكى ئەدەبىي ئاخباراتتا تەسۋىرلىدىغان چىنلىق بەدىئىي چىنلىق بولماستىن قول بىلەن تۇتقىلى، كۆز بىلەن كۆرگىلى، قۇلاق بىلەن ئاڭلىغىلى، بۇرۇن بىلەن پۇرىغىلى بولىدىغان ھەقىقىي چىنلىق بولغاچقا، ئۇ ئەدەبىي ئەسەر بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت بىر خىل ئالاھىدە ئاڭ شەكلى سۈپىتىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزىنى ئەمەس بەلكى تۇرمۇشنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي ئاخبارات بولسا ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەرنى ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ ياردىمى بىلەن جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئاخباراتتا تەسۋىرلىنگەن ئادەم ۋە ئىشلار ئاپتور تەرىپىدىن بۇرمىلانسا، ياسالسا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتلىق خۇسۇسىيىتى يوقالغان بولىدۇ - دە، ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئىناۋىتىمۇ يەرگە ئۇرۇلىدۇ.

مەسىلەن، جون ئارېبادنىڭ «دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 10 كۆز»، گوركىنىڭ «ئامېرىكىدا»، يولئوس فوجىكىنىڭ «ئۆلۈم ئالدىدىكى سۆز»، شاھىننىڭ «ياللانىلار»، ئېدىگار سىناۋنىڭ «غەربكە ساياھەت» قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر ئەسەرلىرى بولسۇن مەيلى يېقىنقى زامان ئاخبارات ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن «ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسىنىڭ ئۆلگىسى - جاۋيۇلۇ»، «ئەڭ سۈيۈملۈك كىشىلەر كىم»، «تۆمۈر ئادەم ھەققىدە ھېكايە»، «61 سىنىپى قېرىنداش ئۈچۈن»، «تاشۋاي»، «يىراق قىرلاردىن ئانا يەرگە سالام» قاتارلىق بىر تۈركۈم نادىر ئەسەرلەردە بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەرنى ئاخباراتنىڭ ھەقىقىيلىق پىرىنسىپى بويىچە جانلىق ۋە ئوبرازلىق ھالدا تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئۇنداق بولسا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ھەقىقىيلىقى قايسى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

(1) ئادەم، ۋاقىت، ئورۇن، سەۋەب، ۋەقەلەر ھەقىقىي بولۇشى كېرەك. بۇ ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنىڭ ھەقىقىيلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىرىنچى قەدىمى بولۇپ، ئەسەردە تەسۋىرلەنمەكچى بولغان بۇ ئادەمنىڭ كونكرېت ئىسمى، جىسمى، ئادىرىسى بولغان مەۋجۇت ئادەم ئىكەنلىكىنى، بۇ ۋەقەنىڭ شۇ جايدا، شۇ ۋاقىتتا، شۇنداق يۈز بەرگەن ۋە ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى شەخسلەرنى، شەخسنىڭ ئىدىيىمۇ ھېسسىياتىنى، ئىش - ئىزلىرىنى، شەخس بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئوبرازلىق سۈرەتلەشكە، بەدىئىي تىل ئىشلىتىشكە، بىرەر مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۇنى باھالاشقا ئالاھىدە ئېھتىبار قىلىدۇ. ئەگەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئامىللار شەيئىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە ئۇيغۇن بولمىسا ئۇقۇرمەنلەرگە ئېنىق، توغرا ۋە تولۇق چۈشەنچە بەرگىلى بولماي قالىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق ۋاقىتتا ۋەقە يۈز بەرگەن ئورۇن، كونكرېت ۋاقىت ئېنىق تاپشۇرۇلۇشى كېرەك. ئۇلارنى ئەدەبىي ئەسەرگە ئوخشاش خالىغانچە يۆتكەشكە، خالىغانچە ئالماشتۇرۇشقا، خالىغانچە ئومۇملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، بىرەر شەخسنى يازغاندا (مەيلى ئىجابىي، مەيلى سەلبىي شەخس بولسۇن) شۇ شەخس قانداق بولسا ئۇنى شۇ بويىچە گەۋدىلەندۈرۈش، باشقا ۋاقىت ۋە باشقا جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بۇ جايدا، مۇشۇ ۋاقىتتا يۈز بەردى - دەپ قەستەن بۇرمىلاشلىق، قىسقىسى ئەدەبىي ئاخباراتتا ئاخباراتنىڭ ھەقىقىيلىق ئالاھىدىلىكىگە قاتتىق ئەمەل قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىق

ئالاھىدىلىكىنى قوغداپ تەسىرلىك ئەسەرلەرنى يازغىلى، ئوقۇرمەنلەردە يۈكسەك ئىشەنچە ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

(2) ماتېرىيال پۈتۈنلەي ھەقىقىي بولۇشى كېرەك. ھەر قانداق مۇخبىر ۋە يازغۇچىغا نىسبەتەن ماتېرىيال كەم بولسا بولمايدۇ. ئۇلار تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكسە، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش پىرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلسا ئۆزى ئويلىغاندەك ماتېرىياللارغا ئېرىشەلەيدۇ. ئەگەر ئەستايىدىل مۇخبىرلىق قىلماي ماتېرىيال ئېلىش ۋە ماتېرىيال تاللاشقا سەل قارىسا ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنىڭ شەكلى ھەر قانچە رەڭدار ۋە ھەر قانچە گۈزەل بولسىمۇ، ئۇ ھەقىقىيلىقتىن ئاسانلا ئايرىلىپ قېلىپ ئوقۇرمەنلەرنى زېرىكتۈرۈپ قويدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئاخباراتتا شەيئىلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى ۋە جانلىق ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش زۆرۈر. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر مۇخبىرى بورس پولىيۇ «مېنىڭ مەڭگۈ ئۈنتۈلماس مۇخبىرلىق ھاياتىم» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بىر ئىشنى داۋاملىق مەسال كەلتۈرىدۇ. بورس پولىيۇ بىر قېتىم مەلۇم بىر زاۋۇتنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، بىر پېشقەدەم ئىشچىنى نۇقتىلىق زىيارەت ئوبىيېكتى قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى بىۋاسىتە ۋە ۋاسىتىلىك توپلىغان ماتېرىيال ئاساسىدا بۇ پېشقەدەم ئىشچىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر پارچە ئەسەر يېزىپ چىقىدۇ. ئەسەر ئېلان قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي بۇ پېشقەدەم ئىشچى بورس پولىيۇنى ئىزدەپ تەھرىر بۆلمىگە كىرىپ كېلىدۇ - دە، ئاچچىقلانغان ھالدا مۇنداق دەيدۇ:

«يولداش بورس پولىيۇ، سىز بۇ نېمىڭىزدە مەن توغرىلىق نېمىلەرنى يېزىپ كەتتىڭىز، ئۇ ئەيىبلەش نەزىرى بىلەن ماڭا تىكىلدى.

— نېمە بوپتۇ؟

— نېمە بولاتتى؟ قاراڭ، سىز بۇ يەردە مېنى قانداق تەسۋىرلەيسىز؟ - «ئۇ ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ، بايراملىق كىيىملىرىنى رەتلىك كىيىپ، ساقال بۇرۇتلىرىنى پاكىزە ئالدى - دە، چېچىنى ئىخلاس بىلەن تارىدى. - بۇنداق دېسەم نېمە بوپتۇ؟

نېمە بوپتۇ دەيسىز؟ ..... ئۇ جاۋاب بېرىش ئورنىغا بېشىدىكى شىلەپسىنى ئېلىۋەتتى. مەن بۇ پېشقەدەم ئىشچىنىڭ بېشىدا بىر تالمۇ چېچىنىڭ يوقلىقىنى، گويا بېشىنىڭ بىلىارت توپىغا ئوخشايدىغانلىقى كۆردۈم» (جۇڭگو خەلق داشۆسى نەشىر قىلغان «خەۋەر ۋە تەپسىلىي خەۋەر يېزىقچىلىقى توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى 16 - 17 - بەتلەرى). يۇقىرىقى مەسىلىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنى يازغاندا شەيئىلەرنىڭ ھەممە تەرىپىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى تېپىپ چىقىش كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولماي شەيئىلەرنىڭ بىر تەرىپىنى كۆرۈپلا باشقا تەرىپىنى كۆرەلمىسەك يازغانلىرىمىز يۇقىرىقى مەسىلىگە ئوخشاش يۈزەكى ۋە بىر تەرەپلىمە بولۇپ قالىدۇ - دە، خەلق ئاممىسى ئىچىدە نارازىلىق كەيپىياتىنىڭ چىقىشىغا سەۋەب بولۇپ قالىدۇ.

(3) تەسۋىر ۋە مۇھاكىمىلەر ھەقىقىي بولۇشى، شەيئىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي ئاخبارات يالغۇز ئادەم ھەمدە ۋەقەنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن يەنە ئاپتورنىڭ مۇشۇ شەيئىلەرگە بولغان باھاسى، تونۇشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇخبىر شەيئىلەرنى تەكشۈرگۈچى، تەھلىل قىلغۇچى بولغان ئىكەن، ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى ۋە مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان ئىشلارغا ئەتراپلىق كۆڭۈل بۆلۈپ،

ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئوبىيېكتىپ بىلەن سۈبىيېكتىپنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشى لازىم.

ھەقىقىي ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ھاياتى ھەمدە جان تۇمۇرى، شۇنداق بولغانىكەن ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەر ئاساسىدا تۇغۇلغان يېڭى، گۈزەل تەسۋىرلەر ھەقىقىيلىققا ئىگە قىلىنمىسا، مۇھاكىمىلەر ئۆتكۈر ۋە ئوبرازلىق بولمىسا، ئۇ ھالدا ئەسەردىكى سىياسىي خاھىشنى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى ھەقىقىي يۈسۈندا چوڭقۇر، مۇكەممەل قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئاخباراتتا تەسۋىرلەنگەن ئادەم ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھېسسىيات بولۇشى كېرەك.

ئەدەبىي ئاخباراتتىكى ۋەقەلەر گەرچە ھېكايە ۋە رومانلاردىكى ۋەقەلەرگە يەتمىسىمۇ، درامىلاردىكى ۋەقەلەرگە ئوخشاش ئەگرى - توقاي ۋە مۇرەككەپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئوقۇرمەنلەر قەلبىدە پەيدا قىلىدىغان ھاياتىي كۈچىنى باشقا توقۇلما خاراكتېردىكى ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئاخبارات مەيلى ئارقا كۆرۈنۈش، نەق مەيدان، ئاتمۇسفىرا (ھاۋا)، تۇرمۇش كۆرۈنۈشلەرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇلارنى ئاخباراتنىڭ ھەقىقىيلىق پىرىنسىپى بويىچە ئوبرازلىق ھالدا تەسۋىرلەپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايەن قىلىشى كېرەك.

2. ۋاقىتچانلىق.

ئەدەبىي ئاخبارات ئاپتورلىرى ئاخباراتنىڭ ۋاقىتچانلىق ئالاھىدىلىكىگە گېزىت مۇخبىرلىرىغا ئوخشاش جىددىي قارىمىسىمۇ، ئەمما ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەرلەر ئاپتورلىرىغا قارىغاندا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىدۇ.

مەملىكىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا نۇرغۇن گېزىتلەر، جۈملىدىن خەلق گېزىتىمۇ خەۋەرلەر ستونىنىڭ بېشىغا قايسى كۈن؟ قايسى سائەت؟ قايسى مىنۇت؟ قايسى سىكۇنت؟ دېگەننى دائىم ئەسكەرتىپ يېزىپ قوياتتى. بۇ ئادەتتىكى خەۋەرلەردە ۋاقىت ئامىلىنىڭ باشقا ھەر قانداق ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئاددىي قائىدە. چۈنكى ئادەتتىكى خەۋەرلەردە مۇخبىرلار «تۈنۈگۈن» سۆزىنى ئىشلىتىشنى خالىمايدۇ. ئۇلار ھەر كۈنى، ھەر سائەت، ھەر مىنۇت ئاخبارات خەۋەرلىرىنىڭ بولۇشىغا ئالادە كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇڭا ئۇلار بۈگۈن گېزىتكە بېسىلغان خەۋەرلەرنى ئەتىسىلا ۋاقتى ئۆتكەن كونا پاكىت دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئادەتتىكى خەۋەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولغاچقا، مۇشتمىرلار خەۋەر ئوقۇش پىسخىكىسىمۇ ماس كېلىدۇ. ئەمما ئەدەبىي ئاخبارات ئادەتتىكى خەۋەرلەر ھەم تەپسىلىي خەۋەرلەرگە قارىغاندا چوڭقۇر مۇخبىرلىق قىلىپ كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلايدۇ. ئىپادىلەش جەھەتتىمۇ ئۇلارغا قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق ۋە تېخىمۇ ئوبرازچانلىققا ئىگە. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر مۇخبىرى جون. رىباد رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ بىر يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۆزى ئىگىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا «جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 10 كۈن» دېگەن داڭلىق كىتابىنى نەشر قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا مەملىكىتىمىزدىكى كۆپچىلىك ئاممىغا تونۇش بولغان ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر مۇخبىرى ئېدىگار سىناۋ 1936 - يىلى جۇڭگونىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەكشۈرۈپ ۋە تەتقىق قىلىپ، 1937 - يىلى 10 - ئايدا «قىزىل بايراق جۇڭگودا لەپىلدىدى»، «غەربكە ساياھەت» ناملىق مەشھۇر ئىككى پارچە كىتابىنى نەشر قىلغان.

بۇ ئەسەرلەر دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن ئەدەبىي ئاخبارات

ئەسەرلىرى بولۇپ، ۋاقىت جەھەتتىن خەۋەر ۋە تەپسىلىي خەۋەرلەردىن ئاستا بولسىمۇ، ئەمما باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭكىدىن خېلىلا تېز دېيىشكە بولىدۇ. ئاخباراتنىڭ ۋاقىتچانلىقى ئەدەبىي ئاخبارات بىلەن باشقا ژانىرلارنى پەرق ئېتىشتىكى مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇ تېز ۋە دەل ۋاقىتدا بولۇشنى تەلپ قىلىدۇ.

ۋاقىتچانلىق ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، ئەدەبىي ئاخبارات ئاپتورلىرى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ئادەم، ۋەقەلەرنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن بايقاش ئارقىلىق زىيارەت قىلماقچى بولغان ئويىپىكت توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى سەزگۈرلۈك بىلەن تېز ئىگىلەيدۇ، تېز تەكشۈرىدۇ، تېز تەھلىل قىلىدۇ. بۇ گەرچە ئادەتتىكى گېزىت خەۋەرلىرىگە قوبۇلدىغان تېزلىك ئۆلچىمىگە يەتمىسىمۇ، ئەمما ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. يەنە بىرى، ئەدەبىي ئاخبارات ئاپتورلىرى ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق جەھەتتىكى ماھارىتىنى تېزلىكتە ئىشقا سېلىپ، ئۆزى ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان ئادەم ھەمدە ۋەقەنى ئوبرازلىق ھالدا تەسۋىرلەپ تېزدىن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوقۇشىغا تاپشۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سىياسىي كۈرەش، ئۇرۇش ۋەزىيىتى ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئىزى ئۆچكەن ئەمما كەڭ خەلق ئاممىسى بىلىشنى ۋە چۈشىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغان، رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئۈچۈن مۇھىم بولغان بەزى شەخسلەر ھەمدە ۋەقەلەرمۇ ئەدەبىي ئاخبارات ئۈچۈن ۋاقىتچانلىقنى يوقاتقان بولمايدۇ.

قىسقىسى ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ۋاقىتچانلىق ئالاھىدىلىكى دېگەنلىك رېئال تۇرمۇشتىكى كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان يېڭى شەيئى ۋە يېڭى مەسىلىلەرنى تېز ۋە ئۆز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ دەۋر روھىنى كۈچلۈك ئىپادىلەپ بېرىشكە قارىتىلغان.

ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىق ئالاھىدىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئامىل شۇكى، ئۇ ئاپتورلاردىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەرنى كەڭ ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈشنى، يۈكسەك ھالەتتە تۇرۇپ ئۇنىڭغا باھا بېرىشنى تەلپ قىلىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ماھىيەتلىك ماتېرىياللارمۇ، ئىجابىي ۋە سەلبىي ماتېرىياللارمۇ، مۇرەككەپ ۋە ئاددىي ماتېرىياللارمۇ بولىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي ئاخبارات ئاپتورلىرى بۇ خىل ماتېرىياللارنى ئەتراپلىق تەكشۈرمىسە، تەتقىق قىلمىسا، ئۇ ھالدا يازغانلىرىمۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدۇ. شۇڭا ئاپتورلار قايسى ماتېرىيالنىڭ مۇھىم ۋە مۇھىم ئەمەسلىكىنى، قايسى ماتېرىيالنى تەپسىلىي يېزىش كېرەكلىكىنى، قايسى ماتېرىيالنىڭ قايسى خىل ئىدىيىنى ئالغا سۈرۈشكە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىنى ئەستايىدىل ئويلىشىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا رېئاللىققا ھەقىقىي ۋە توغرا باھا بەرگىلى، شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكىنى ھەقىقىي يۈسۈندا سۈرەتلىگىلى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئېنىق ۋە توغرا ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئاخباراتتا ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەر ئاساسلىق قىلىپ يېزىلىشىمۇ، ئۇ يەنىلا ئاپتورنىڭ شۇ ئادەم ۋە شۇ ۋەقەلەرگە بولغان تونۇشى، باھاسى ۋە چۈشەندۈرۈشىدىن ئايرىلمىغاچقا، ئۇلارنى چوقۇم مۇكەممەل ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

(1) ئەمەلىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈش ئارقىلىق ئۆزى زىيارەت داۋامىدا قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىيالنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈش. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن مۇھىم ۋە مۇھىم ئەمەس ماتېرىياللارنى ئېنىق ئايرىغىلى، قولدىكى تارقاق ۋە قالايمىقان

ماتېرىياللارنى تەل - تۆكۈس بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ شەيئىلەرنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ.

(2) مەلۇم دائىرىلەر ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەردىن ئىگە بولغان تولۇقلىما ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش.

(3) زۆرۈر ۋە مۇكەممەل بولغان ئارقا كۆرۈنۈشلۈك ماتېرىيالنى تەكشۈرۈش. ئەدەبىي ئاخباراتتا بۇ نۇقتىلارغا دىققەت قىلىنسا ئاپتورلار ئۆزىنىڭ شەيئىلەرگە بولغان توغرا مەيداننى، كۆز قارىشىنى، باھاسىنى ياخشى ئىپادىلەپ، ئوقۇرمەنلەر قەلبىدە چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە بولالايدىغان، جەمئىيەتتە بەلگىلىك ئىنكاس قوزغىيالايدىغان ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىقالايدۇ.

دېمەك، ئەدەبىي ئاخبارات كۈچلۈك ئاخباراتچانلىقىنى مەركىزىي مەزمۇن قىلغان ھالدا ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەرنى بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ژانىر بولغاچقا، ئۇ ئاخبارات خەۋەرلىرىگە ئوخشاش يېڭى ۋە يېقىندا يۈز بەرگەن پاكىتنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن خەۋەر قىلمايدۇ. مۇقەددىمە، ئاساسىي گەۋدە، ئارقا كۆرۈنۈشتىن ئىبارەت مۇقىملاشقان شەكىللەر ئارقىلىق پاكىت قانداق بولسا ئۇنى ئەينەن ۋە شۇ پېتى قوللانمايدۇ. ئەدەبىي ئاخبارات تۇرمۇشتىكى ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ۋەقەلەرنى ھەر خىل بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئاخبارات خەۋەرلىرى ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئەركىن، تېخىمۇ ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەدەبىي ئاخبارات مەيلى ۋاقىت جەھەتتە بولسۇن، مەيلى قۇرۇلما ۋە مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ئىپادىلەش جەھەتتە بولسۇن ئاخبارات خەۋەرلىرى بىلەن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، كەڭ مەنىدىكى ئاخبارات خەۋەرلىرى بىلەن خېلى زور ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان، ئەمما ئۇنىڭدىن تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر خىل مۇستەقىل ژانىر. شۇڭا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاخباراتچانلىق ئالاھىدىلىكىنى تەكىتلەش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ ياش ژانىرىنى تېخىمۇ زورايتىشقا، ئۇنىڭ رولىنى تېخىمۇ ئوبدان جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- ① «ئەدەبىي ئاخبارات يېزىقچىلىقى»، خۇبېي مائارىپ نەشرىياتى، ئاپتورى خولڭ ۋېلبېي (خەنزۇچە).
- ② «يېزىقچىلىق بىلىملىرىدىن 336 سوئال - جاۋاب»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى. تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان.
- ③ «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى. تۈزگۈچى: ئابلەت ئۆمەر.
- ④ «ئەدەبىي ئاخبارات ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، خۇبېي خەلق نەشرىياتى. تۈزگۈچى: تۇخۇەيچالڭ (خەنزۇچە).
- ⑤ «ئەدەبىي ئاخبارات ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل»، شىنخۇا نەشرىياتى. تۈزگۈچى: بەي رۇنشىڭ، لىۋيچەن (خەنزۇچە).
- ⑥ «كاتىبات يېزىقچىلىقى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. شىنجاڭ يېزىقچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن.

مىللىي تۇپراق — لېرىكا

بۇغدا ئابدۇللا

ھەر قانداق تەبىئىي گۈزەللىك — مىللىي تۇپراق ئۆزگىچە شائىرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. شائىر بىر ئۆمۈر ئىرادىنىلا يازىدۇ، بۇ چوقۇم. يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھەر بىر شائىر ئالدى بىلەن ئۆز مىللىتىگە، خەلقىگە، جۈملىدىن ئىنسانىيەتكە تەئەللۇق بولىدۇ. بۇ يەردە قىسمەنلىكمۇ، ئومۇملۇقمۇ بار. سەنئەتنىڭ چېگرىسى بولمايدۇ، دېگەن گەپمۇ مۇشۇ. دېمەكچىمىزكى، شائىرنىڭ سۆيىدىغىنى ئانا تەبىئەت. يەنىلا تەبىئەت بىلەن شائىرنىڭ مۇناسىۋىتى. ئۇ بۈيۈك قەدىمكى مەنزىرىلەر ئالدىدا ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇيدۇ. ئۇ بۇ يەرلەردىن ھەتتا ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بىر نەرسىلەرنى ئىزدەيدۇ، گەرچە بۇنىڭغا يەتمەك ناھايىتى قېيىن بولسىمۇ.

مىللىي تۇپراق تېگى — تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل مىللىي پۇراق ۋە رەڭگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇ بىزنىڭ تەپەككۈرىمىزغا بوشلۇق قالدۇرىدۇ. تەبىئەت تىنىمىسىز ھەرىكەت ۋە تاللىنىش ئىچىدە تۇرىدۇ. بىز پەقەت ئۇنىڭ قوينىدىلا ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ھېس قىلىمىز ھەم ھاياتلىقىنى ئىلگىرى سۈرىمىز.

شائىر تەبىئەتنى كۆزەتكەن ئىكەن، ئۇ ئۆزىگە خاس بولغان يېڭى بىر كۆزىتىش نۇقتىسىدىن تۇرۇپ ھەر بىر شەيئىگە نەزەر سالىدۇ. ئۇنىڭ ئىزدەۋاتقىنى ئەسىر — ئەسىرلەردىن بۇيان تەبىئەتتە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان، ھەتتا كۆزگە زادىلا چىلىقمايدىغان، لېكىن قانداقتۇر بىر خىل سادا — سىگنال بېرىدىغان شەيئىلەر. بۇ جىمجىتلىق، پىنھانلىق ئىچىدىكى سادا، بۇ يوقىلىپ كېتىۋاتقان سادا، بۇ بىزنى كۈتۈۋاتقان، تەسىرات ھەم ھېسسىياتقا ئۈندەۋاتقان سادا. بۇ ئەڭ قىممەتلىك، مۇستەھكەم ئېتىقادنى ئىپادىلەپ بېرىشكە تولىمۇ باب كېلىدىغان ئەڭگۈشتەر. ھەر بىر تەبىئىي گۈزەللىك يېڭى بىر شېئىرنى مەنزىلىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر تەبىئەت بىلەن ھەر قېتىم ئۇچراشقاندا بىۋاسىتە ھالدا بۇ خىل باشلىنىش نۇقتىلىرى بارغانچە شاخلايدۇ ياكى كۆپىيىپ بارىدۇ. دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى سىستېما ۋە جەريان بولۇش سۈپىتى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى گىرەلىشىپ كەتكەن، ئومۇمىي باغلىنىشلىق بولىدۇ. مۇتلەق يەككە — يىگانە شەيئى ئەزەلدىن بولۇپ باققان ئەمەس. ماھىيەتلىك باغلىنىش شەيئىلەرنىڭ ئىچكى، مۇقەررەر باغلىنىشى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا مۇھىم ھالدا تەكرار — تەكرار رول ئوينايدىغان ئامىل. شائىرنىڭ يۇقىرىقىدەك تەسىرات، ھېسسىياتلىرى شەخسەن ئۆزىگە خاس بولغان مېخانىدىن ئىبارەت بۇ ئۇچۇر ئامبىرىدا ساقلىنىدۇ، تولۇقلىنىدۇ، مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. شائىر ئاخىرى مۇشۇ شەيئىلەر بىلەن روھى جەھەتتە بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەندە رىئايەت بىلەن رېئاللىقنىڭ ئارىسىدا قالىدۇ. مىسال ئۈچۈن قىزىلگۈلنى ئالايلى، سىزدە بۇ توغرىلىق شېئىر يېزىش ئىستىكى پەيدا بولدى دەيلى، قەلەمنى ئېلىپلا بۇ خىل مەزمۇندىكى شېئىرنى يېزىپ كەتكىلى بولمايدۇ، مىڭ قىلىسىڭىزمۇ

يازالماسىز. بۇ يەردە مۇھىمى يۈرەككە بېرىپ چاققىدە تېگىدىغان تەسىرات يوق. دېمەك، سىزدە پىكىر تېخى ئويغانمىغان بولىدۇ. نۇرغۇن ۋاقىت ئۆتتى دەيلى، بىر كۈنى، بىر دەقىقىلەردە ئېھتىمال يىراق بىر سەھرادا توپا - چاغلار ئىچىدە چاقناپ تۇرغان قىزىلگۈل غۈنچىسى كۆزىڭىزگە چىلىققاندا، ئۇ سىزدە ھاياجان پەيدا قىلىشى مۇمكىن. پەقەت مۇشۇ ھالەتلا شېئىرغا ئايلىنالايدۇ. دېمەك، ئۇ شۇ دەقىقىدە ئادەمنىڭ پۈتۈن ئىنكاسىنى - سەزگۈ، تەسەۋۋۇر، ھېسسىيات، ئەقىل قاتارلىقلارنى قوزغىغان بولىدۇ.

شائىر دۇنيادا پەقەت تەبىئەت بىلەنلا بەھۇزۇر مۇڭدۇشالايدۇ، ئاشىقەنە ھۇزۇرلىنالايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تېگىشلىك نېسىۋىسىنى يۈلۈپ ئالالايدۇ. قۇشلارنىڭ سايرىشى، سەلكنىن شامال، يامغۇر، ئېتىز - ئېرىق، مەھەللە، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مىللىي تۇپراقنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. مىللىي تۇپراق ھەم شارائىت ھەر بىر كىشىنىڭ مەجەز - خاراكتېرىنى يارىتىدۇ. مىللىي خاراكتېر ئومۇمەن شۇ مىللەتنىڭ ھەر قايسى دەۋردىكى دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مىللىي تۇرمۇش ئەسەردە ئەكس ئەتسە ئۇ مىللىي خاراكتېر بولىدۇ. تەبىئىي شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى شېئىر، قوشاقلاردىكى ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستېلىتىك ۋاسىتىلەرمۇ ئوخشىمايدۇ.

شائىرلار تۈرلۈك شەكىللەرگە مۇراجىئەت قىلىپ، يەرلىك شىۋىلەر ئارقىلىقمۇ ئۆز تىلىنى داۋاملىق بېيىتىپ بارىدۇ. تىلغا باي بولغان ئادەم تۇرمۇشنى توغرا ۋە ماس ھالەتتە تەسۋىرلىيەلەيدۇ.

ھەر قايسى مىللەت ۋە خەلق ئۇزۇن بىر تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەپسانە، رىۋايەتلىرىنى، جۈملىدىن ئەپسانىۋى ھەم تارىخىي قەھرىمانلىرىنى يارىتىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل تارىخىي تاللىنىشنى ئىلگىرى سۈرگەن ھالدا، ئەسىرلەر بۇيى داۋاملىشىپ يەنە ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئورناپ مىللىي ئوبرازنى داۋاملىق تىكلەيدۇ ھەم مۇستەھكەملەيدۇ.

ئەندى لېرىك شېئىر ئۈستىدە توختىلىمىز. لېرىك شېئىرنى ئادەتتىكى شېئىر بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆپ جەھەتلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئادەتتىكى شېئىرلارغا قىسقىلىق تەلپى قويۇلمايدۇ. ئادەتتىكى شېئىرلار سۇغا ئوخشىسا، لېرىك شېئىر شاقىراتمىغا ئوخشايدۇ. لېرىك شېئىر مۇھىمى ئىپادىلىنىۋاتقان شەيئىنىڭ ئىنچىكە قان تومۇرلىرىغىچە يېتىپ بارالايدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئىنساننىڭ كەچۈرمىشلىرى تاسادىپىي، ئاجايىپ - غارايىپ، بەلكى يەنە مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇ ھايات مەنزىلىدە ئۇچراتقان ياخشى، چىن، گۈزەل، ساددا نەرسىلەر، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، يامان، رەزىل، ساختا، چىرىك نەرسىلەر ئۇنىڭغا دۇنيانى تونۇتۇپ، ئۇنىڭدا ھەقىقىي تۈردە پىكىر ئويغىتىدۇ، مانا بۇ چىن مەنىدىكى پەلسەپە.

شائىر ھەر قاچان ھەممە نەرسىگە ئىشەنگۈچى، ھەممىنى قوبۇل قىلغۇچى ئادەم. ئۇ مۇستەھكەم ئېتىقاد بىلەن كۆزەتكەن نەرسىلەرنىڭ بىردىنلا گۆھەر ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغاندا، رېئاللىقنىڭ رەھىمسىز مۇئامىلىسىنى كۆرگەندە، ئۆكۈنۈش ۋە ئەسەبلىك ئىچىدە تولغۇنىدۇ. ئۇ ئەقلىنى ھەم ھېسسىياتىنى كونترول قىلالماسلىق ھالىتىگە ئۆتكەندە، ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا بىر خىل ياۋايى قان ھۈجەيرىسى ناھايىتى شىددەتلىك دېڭىز سۈيىدەك ئۆركەشلەپ، بىردىنلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى زىل - زىلىگە كەلتۈرىدۇ.

لېرىك شېئىر نەپىس بولۇشى كېرەك. لېكىن بۇ تەپەككۈر، ئوبراز تاللاش، قۇراشتۇرۇش، مول تەسەۋۋۇر، تىل قاتارلىق جەھەتلەردىكى نەپىسلىككە بېرىپ تاقىلىدۇ. شائىرنىڭ ئوبراز تاللاش ئىمكانىيەتلىرى قانچە كۆپەيسە، ئۇنىڭ بەدىئىي مۇھىت دائىرىسى شۇنچە كېڭىيىدۇ.

لېرىك شېئىردا جەۋھەر ئوبراز بولۇشى شەرت. ئۇنداقتا شائىر ئەسلىمگە قايتماي مۇمكىن ئەمەس. ئەسلىمە ئەلۋەتتە خاسلىققا ئىگە. شائىر ئۆزى ئىزدەۋاتقان بۇ يىراقتىكى چۈشنىڭ ئالدىدا، ئۇ ھامان ئەڭ چوڭ تەۋەككۈلچى. ئۇنىڭ بۇ ئارقىلىق ئېرىشىدىغىنى كۆڭۈل كۆكسىدىكىنى ناھايىتى لەرزان بايان قىلىپ بېرەلەيدىغان بىر پارچە بوشلۇق. ئۇ يەردىكى ھاۋادىن يالغۇز ئۇنىڭ ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى تەشئالىقى خىيالىغا كەلمىگەن، ئوقۇغاندا تامىقىنى چاكىلىدىغان ئادەملەرلا بەھرىمەن بولالايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن لېرىك شېئىرنى، ئۇلاق سېلىنىمىغان شېئىر دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق دېيىش ئاساسەن ئۇنىڭ ئېقىن سۈدەك تەبىئىي، راۋان بولۇشىغا قارىتىلغان. دۇنيادا تەبىئىي بولغان نەرسىلەرلا كىشىلەرگە گۈزەل ۋە پاك كۆرۈنىدۇ ھەم مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ.

لېرىك شېئىر كۆپ قاتلاملىق، خۇددى خرۇستالدەك كۆپ قىرلىق بولىدۇ. ئۇ ياندىن-بۇ ياندىن قارىساڭمۇ، ئاستىدىن - ئۈستىدىن قارىساڭمۇ بىر خىل قەدىملىكىنى، بىر خىل رىئالىقنى ھەم ئۇنىڭ ئىچىدە ئەكس ئېتىۋاتقان كەچمىشىنى كۆرسەن. ئەمەلىيەتتە بۇ ئوي-پىكىردىكى تىپىكلىك. شائىرنىڭ پىكىرى ۋە كەچۈرمىشلىرى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك بېرىلىشىمۇ مۇمكىن.

لېرىك شېئىرغا باھا بېرىشتە ئۇنىڭ مۇزىكىلىقىغا قاراشقا توغرا كېلىدۇ. كىشى بۇ خىل شېئىرلارنى ئوقىغاندا بىر نەپىس، يېڭى مۇزىكىنى ئاڭلاۋاتقاندەك ھىس - تۇيغۇغا كېلىدۇ. لېرىك شېئىردىكى مۇزىكىلىق لېرىك شائىرنىڭ ھېسسىياتىدىن كېلىپ چىقىدۇ. شائىر لېرىك تۇيغۇغا چۆمۈلگەندە (بۇنداق دەققە ھەمىشە بولمايدۇ) ئۇ نەزەر سېلىۋاتقان ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ كۈچلۈك تەسىراتىدىن باشقا، يەنە ئۇ ئۆزىلا ئاۋازسىز ھالدا ئاڭلىيالايدىغان مۇزىكىغا دىققەت قىلماي قالمايدۇ. بۇ مۇزىكا مەزمۇنىنى تولۇق ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىپلا قالماي، پۈتۈن شېئىرغا ھاياتىي كۈچ ۋە سەنئەت سېھرىنى بېغىشلايدۇ. يەنە كېلىپ شېئىردىكى رېتىم، ئۇرغۇ، قاپىيەلەرنىڭ تولۇق، مۇكەممەل بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. لېرىك شائىر مۇزىكا دۇنياسىدا ياشىشى كېرەك. روھ مۇزىكىغا ئايلىنىدۇ، مۇزىكا روھقا تەسىر قىلىدۇ، تەبىئەت دۇنياسىدا بىز ئاڭلاپ بولالمايۋاتقان نۇرغۇن مۇزىكا بار. ئۇ بىر خىل قەدىملىك، گۈزەللىك، جىمجىتلىق ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ تېخىچە يېزىلمايۋاتقان لېرىك شېئىرلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن زېمىن ھازىرلاپ بېرىدۇ. ئەگەر بىر شائىردا بۇ خىل مۇزىكا سىزنى بولمىسا، ئۇ ھەر قانچە قىلىشىمۇ مۇنەۋۋەر لېرىك شېئىرلارنى يازالمايدۇ.

لېرىك شېئىرلارغا باھا بېرىش ئۈچۈن ئاسان ئىش ئەمەس. ئەدەبىي تەنقىد بىر شەخسنىڭ ئەسەرگە بولغان تەسىراتى ھەم باھاسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ چەكلىمىگە ئىگە. بەزى شائىرلارنى يەڭگىلتەكلىك بىلەن تەنقىد قىلىش مۇمكىن، بۇنىڭ بىلەن ئۇ يوقاپ كەتمەيدۇ. ئۇلۇغ ئەسەرلەر دەۋرلەر بويىچە يېڭى تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا ئوخشىمىغان سىنىپ، دۆلەت، خەلق، مىللەت يېڭىدىن باھا بېرىدۇ.

بىزنىڭ ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىز ۋە «دۇنيا ئەدەبىياتى»

ئابدۇقادىر جالالىدىن

مەدەنىيەت بىر خىل روھ سۈپىتىدە پايانسىز زېمىننى ئارىلاپ يۈرىدۇ. ئەگەر ھەر بىر مەدەنىيەت تىپىنى بىر يېگانە ئارالغا ئوخشاشساق، مەنئىيەت قۇتۇپلىرىنىڭ تۈرلۈك بۇرجەكلىرىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان نۇرغۇن «يېگانە ئارال» لارنى دەل مەدەنىيەت روھى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. تارىخنى ۋاراقلاپ كۆرسەك، مەدەنىيەت روھى ئەقىلىنى سەگەكلەشتۈرىدىغان يارقىن نۇر قويۇنى بولۇپ، بەزىدە كىرىت ئارىلىنى، بەزىدە ۋىزانتىيە، مىسوپوتامىيەلەرنى، بەزىدە نىل دەريا ۋادىلىرىنى، بەزىدە تارىم تۈزلەڭلىكىنى ئارىلاپ يۈرىدۇ. بۇ خۇددى كۈچلۈك بىر دولقۇن چەمبىرى پۈتۈن سۇ يۈزىنى ئارىلاپ قىرغاققا ئۇرۇلۇپ، يەنە لەرزە قايتۇرغاندەك بىر ئىش. تارىم ئېتەكلىرىدە تۈرلۈك تىل - يېزىق، دىن، مەدەنىيەت ۋە قانلار ئۇچرىشىپ بۈگۈنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. تەكلىماكاننىڭ قەدىمىي باغرى زارا ئاستىر، مانىي، ساكىامونى، ئېيسا ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەرىپەتلىرى ئوغۇزخان، بىلگە قاغانلارنىڭ باھادىر چۇقانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ جۇشقۇن بىر ئېقىنغا ئايلاندى. بۇ ئېقىندىن ھاسىل بولغان لاتىقلار بىھېساب يوشۇرۇن بايلىقلارنى ئۆزى بىلەن يۇغۇرۇپ مۇنەججىم سۈپەت كەيپىيات بىلەن يۇلتۇزغا قاراپ قاغىراپ ياتماقتا. بىزدە «ئاۋستا»، بۇددا نوملىرى، «ئىنجىل»، «تەۋرات» لارنىڭ ئۆزىمىزگە لايىقلاشقان ۋارىيانتلىرى بار. تەپەككۈرىمىزنىڭ ھالقىلىرى سوقرات، ئەپلاتون، ئارىستوتېللارنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن مۇناسىپ سۇغۇرۇلغان. چۆچەكلىرىمىزدىكى قەھرىمانلار ئەرەب، ھىندى، پارس، گىرىك، رىم دالالىرىنى كېزىپ يۈرىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادىمىز تۇتاشتۇرغان مەدەنىيەت رىشتىلىرىنىڭ نەقەدەر ئۇزۇن ۋە كەڭلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، بىز باشقىلارنى چۈشىنىش، ئۆزىمىزنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈش، ئەقىل - پاراسەت جەۋھەرلىرىنى دەل ۋاقتىدا قوبۇل قىلىپ، قۇدرەت تېپىش جەھەتتە ئۆزگىچە ئەنئەنگە ئىگە خەلق. بىراق بۇنداق ئەنئەنە يىللار سېرى ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك تۈسىنى يوقىتىپ، تار جىلغا سۈيىگە ئوخشاپ قالدى.

19 - ئەسىردە ياۋوپا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ ئىنقىلابىي ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ باردى. تەبىئەت ۋە ئالەم ئىلىملىرى بويىچە مۇھىم بايقاشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. كىشىلەر ئىنسان ھوقۇقى، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ئۇقۇملىرى جەھەتتە ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىشلىرىغا يېقىن نۇرغۇن ماھىيەتلىك ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشتى. ئىجتىمائىي غايىلەر مۇكەممەللەشكەن سېرى بۇ غايىگە يېتىدىغان تېخنىكىلىق ۋاسىتىلارمۇ تەرەققىي قىلدى. مىللەت، دۆلەت ۋە مەنپەئەت مەسىلىلىرى رىقابەتنىڭ ئەڭ كەسكىن بىر پەلەمپىيىگە چىقتى. دۇنيانى پۇرۇخ ھىدى دەسلەپكى باسقۇچتا قاپلىدى. نەچچە مىڭ يىللىق تەسۋىرىي يېزىق بىلەن پەخىرلىنىپ تۇرۇۋاتقان جۇڭگومۇ ئېنگىلىزلار ئاتقان ئوقنىڭ ئاۋازى بىلەن باشقىچە پىكىر قىلىشقا مەجبۇر بولدى، ئەجەبىلەرنىڭ زامانىۋى ھۈنرىگە قايىل

بولماسلىققا ئامال قالغىدى. كالك يوۋى، تەن سىتۇلك قاتارلىقلار «ئىسلاھات» دەپ ۋارقىرىدى ۋە غەربنىڭ تەبىئىي پەن، ئىدىئولوگىيىگە ئائىت نەتىجىلىرىنى جۇڭگوغا تونۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگودا يېڭىچە ئىدىيىدىكى بىر تۈركۈم ياشلار تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. دەل مۇشۇنداق دەۋردە تالاي ئەسىرلىك تەرجىمە ۋە مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقى غەربلىكلەر ئوتتۇرا ئەسىردە پاتقان جاھىلىيەتنىڭ ئېغىر تۇمانلىرى ئىچىدە قالدى. تارىخنىڭ كۈلپەتلىك گىردابلىرىدىن قۇتۇلۇش چۇقانىلىرى پات - پات ياڭراپ تۇرغان بولسىمۇ، نادانلىقنىڭ كاشىلىسى تۈپەيلىدىن چېچىلغان ۋە ھالسىرىغان بۇ خەلق گويا ئىنسانىيەت پاجىئەسىنىڭ تاللانغان ئەۋرىشىكى سۈپىتىدە 20 - ئەسىرگە يالداما بولدى. ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ قاپقارا تۈتەكلىرى ئاجايىپ مەدەنىيەت ۋە شان - شەرەپكە ئىگە بولۇپ تۇرۇپمۇ غۇلغۇلىسىز قالغان بۇ تراگېدىيىلىك خەلقنىڭ تەقدىر يۇلتۇزىنى تېخىمۇ خىرەلەشتۈرۈۋەتتى. بىز ئۈچۈن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەڭ خۇنۇك، بەدبەشىرە سەھىپىسىگە قان - يىرىك بىلەن يېزىشقا تېگىشلىك تارىخقا ئايلىندى. بۇ يەردىكى قان باھادىرلارنىڭ بەخت ئۈچۈن بەرگەن ئەزىز جېنىنى سۈرەتلەشكە، يىرىك بولسا ئارمانلار يولىدا ئادىغان يۈرەكلەرنىڭ جاراھىتىنى سۈرەتلەشكە تەمسىل قىلىنىدۇ. ئەنە شۇ يىللاردا سان - ساناقسىز زىيالىيلارنى ۋە قەھرىمانلارنى دەپنە قىلدۇق. بۇنداق پاجىئەلىك تراگېدىيە 50 - ، 60 - ، 70 - يىللاردىمۇ ئۈزۈلمەي يۈز بەردى. شۇنداق بولسىمۇ، مەدەنىيەتنى تولىمۇ قىزغىن سۆيىدىغان «ئەكىلىشپەرۋەر» خەلقىمىز ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە بولغان ئورتاقلىق تۇيغۇسىنى ھېچقاچان تەرك ئەتمىدى. سىڭقۇسەلى، كومراجىۋا روھى تارىخنىڭ ئەڭ زۇلمەتلىك يىللىرىدىمۇ ئۆزىنىڭ جۇلاسىنى يوقاتتى.

مىللەتلەر ۋە تىل - يېزىقنىڭ ھەر خىل بولۇشى ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنىۋى كۆۋرۈكنى يوق قىلىۋېتەلمىدى. ھەر خىل سىستېمىدىكى تىللار ئۆزىنىڭ پوستىدىكى ئەڭ نازۇك مەنىلەرنى بىر - بىرىگە يەتكۈزىدىغان يوللارنى تاپتى، بۇ يول - تەرجىمە يولى ئىدى. دۇنيا خەرىتىسىدىكى ئوخشىمىغان رەڭلەر، ھەتتا بىر - بىرىگە تۈپتىن زىت بولغان رەڭلەرمۇ بىر - بىرىدىكى تىۋىشلەرنى ئاڭلاپ تۇردى. خەۋەرلىشىش ۋە ئۇچۇر يوللىرىنىڭ تەرەققىياتى يەر شارىنىڭ بىر قۇتۇپتىكى سادانى كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە يەنە بىر قۇتۇپقا يېتىپ بارالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئېرىشتۈردى. ئىنسانىيەت تەقدىرىنىڭ بۈگۈنكى بىر گەۋدە ھالىتى بەجايىكى بىر تەننى ئەسلىتىدۇ. مىللەتلەرنى خۇددى ئوخشىمىغان ئورگانىزىمدىكى نېرۋىلار دەك تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق شارائىتتا تەرجىمە ئىدىيىسىنى بۇرۇنقى رامكىلار بويىچە چۈشەپ قويغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز توختىلىدىغان تېما ھازىرچە بۇ ئەمەس.

مەن مۇشۇ ئەسىردە ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكىدە ئۈچ تارىخىي دەۋر شەكىللەندى، دەپ قارايمەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكىنىڭ بىرىنچى دەۋرى بولۇپ، بۇنىڭغا سابىق سوۋېت ئۇيغۇر مەتبۇئاتلىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتى ماركسىزم كلاسسىكىلىرى ۋە پۇشكىن، تولستوي، چىخوپ قاتارلىق روس ئەدەبىياتى كلاسسىكىلىرى بىلەن تاشكەنت «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى قاتارلىق مەتبۇئاتلارنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق يۈز كۆرۈشتى. جۈملىدىن 50 - يىللاردىكى دەرسلىك ۋە ئوقۇشلۇقلار

سوۋېت ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىنىڭ ئۇلۇغ مېھنىتى بىلەن تەييارلاندى. بۇ دەۋردە نەشر قىلىنغان كىتابلار سانىنىڭ كۆپلىكى، يېڭىلىقى، تارىخى ئەھمىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئۇنى روياپقا چىقارغان قەلەم ئىگىلىرىگە نىسبەتەن ئاجايىپ ھۆرمەت قوزغايدۇ. ئەنە شۇ دەۋردىكى تەرجىمانلارنى يېڭى دەۋر ئۇيغۇر تەرجىمە تارىخىدىكى گىگانت شەخسلەر دەپ تەرىپلەشكە ھەقلىقىمىز. 1930 - يىللاردىن باشلاپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن كىتابلار ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە تەرەققىي قىلىشىغا سالماقلىق تەسىر كۆرسەتتى. زۇنۇن قادىرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، تېمىپجان ئېلىيوپ قاتارلىق ئەدەبىيلىرىمىز ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە روس ئەدەبىياتىنىڭ روشەن تەسىرىنى نامايەن قىلدى. پۇشكىن، چىخوپ، مياكوۋسكىي، گوركىيلار ئەدەبىيلىرىمىزنىڭ ئىلغار ئىدىيە قوبۇل قىلىشتىكى رىغبەت بۇلىقىغا ئايلاندى. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەنئەنىۋى ئامىللار روسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ زامانىۋى تەسىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۆزگىچە ۋەزىن، ئۆزگىچە رېتىمىدىكى ئەدەبىياتنى بەرپا قىلدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، روسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى تەرجىمە نۇسخىلىرى بۈگۈنكى ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ئەدەبىيلىرىمىزنىڭ مەكتىپىدۇر. ئەينى دەۋردىكى تەرجىمە ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدە تەرىپى شۇكى، ئەدەبىيات يالغۇز ئەدەبىيات پېتىچە ئەمەس، بەلكى ئەنە شۇ ئەدەبىيات بىلەن يىلتىزلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە نەزەرىيىۋى سىستېمىلارمۇ بىرگە تونۇشتۇرۇلدى. پۇشكىن، لېرمونتوۋ ۋە گوگوللارنىڭ قويۇق روس ھىدى كېلىپ تۇرىدىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى بېلىنىشى، چېرىنىشۋىسكىلارنىڭ سوغۇققان پەلسەپىسى بىلەن بىرگە كىردى، بۇلار گوركىي، ئىساكوۋسكىلارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئۇلىنىپ، 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاڭ شەكلىگە ئايلاندى. بۈگۈنگىچە داۋام قىلىۋاتقان ئەدەبىي تەنقىد ۋە تەتقىقات مەتبۇداتى دەل شۇلاردىن كەلگەن. روس ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كېتىشى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ھەم ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىئولوگىيىسىنىڭ بىرلىكتە تونۇشتۇرۇلۇشىدەك مۇكەممەل تەرجىمە پائالىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى دەۋرى 60-، 70- يىللار بولۇپ، بۇ مەزگىلدە خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۈلگىلىرى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئۇيغۇر يېڭى تەرجىمىچىلىكى مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ خەنزۇ تىلى ۋاسىتىسى بىلەن راۋاجلىنىشقا باشلىدى. «سۇ بويىدا»، «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ۋە لۇشۇن، ماۋدۇن، گومورو ئەسەرلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە روسلار ۋە سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھاياتىغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە ھايات، ئۆزگىچە جەمئىيەت، ئۆزگىچە خاراكتېر ۋە تەپەككۈر نۇسخىسىنى ئېلىپ كەلدى. جۇڭگوچە فېئودالىزىمنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا مەجىلغان قەلبىلەرنىڭ ئاھۇ - زارى، بوغۇلغان ۋە سىقىلغان قىز - ئاياللارنىڭ خىلۋەتتىكى پىغانلىق كۆز يېشى، قىلچە ئېتىبارغا ئېرىشمىگەن ئۆلۈمى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تاش ئىشى ئورنىتىلغان ئىشىك ئالدى، قېلىن ۋە ھىم دەرۋازا ئىچىدىكى قاتمۇ - قات ئىچكىرى - تاشقىرى ھويلا، قەسىرلەردىكى چېرىكلىكلەر خۇددى ئايىغى چىقماس قاباھەتلىك چۈشتەك تۇيغۇسىزلىق جىددىيلەشتۈردى. ئىنسان باھاسىنىڭ ئەڭ تۆۋەنلىكتىكى تىپىك مىساللىرىنى نامايەن

قىلدى. بۇ دەۋردىكى تەرجىمىلەر ئۈستىدە يۈرگۈزۈلگەن بىر قىسىم تەتقىقاتلار ئانا تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش قۇۋۋىتىنى ناھايىت يۈكسەكلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. يېڭى دەۋر تەرجىمىچىلىكىمىزنىڭ بۇ دەۋرىمۇ خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى كلاسسىك ئەمۇنىلەرنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئالىي مەقسەت بىلەن خاراكتېرلەندى. بىز ئاشۇ ئەمۇنىلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق، خەنزۇلار تۇرمۇشىنىڭ تارىخى، سىياسىي، پىسخىك قاتلىمىنى، ئۇلارنىڭ ئويلاش، پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرىنى ئاساسەن چۈشىنەلەيمىز. ئەگەر ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، شۇنى قىستۇرۇپ قويۇش ھاجەتكى، خەنزۇلاردا دىن كەبىي ئىدىئولوگىيىلىك ئاساس شەكىللەندۈرگەن كوڭزى، لاۋزى، جۇاڭزىلارنىڭ تونۇشتۇرۇلماسلىقى بۇ دەۋردىكى تەرجىمە ھەرىكىتىنىڭ ستىراتېگىيە جەھەتتە ئۈزۈل - كېسىل بۇلاماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

80 - يىللار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەرنى ئۇيغۇر يېڭى دەۋر تەرجىمىچىلىكىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرى دېيىش مۇمكىن. بۇ دەۋردىكى تەرجىمە ھەرىكىتىمۇ ئاساسەن خەنزۇ تىلى ۋاسىتىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. روسچە، تۈركچە تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەرمۇ بەلگىلىك مىقدارنى ئىگىلىدى. كېيىنچە ئېنگىلىز تىلىدىنمۇ تەرجىمە قىلىنىشقا باشلىدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ھەر خىل ئەللەرنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچرىشالايدىغان بولدى. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دەۋر دۇنياۋى كلاسسىك ئەسەرلەر بىر قەدەر كۆپ تونۇشتۇرۇلغان، تەرجىمە ئوبيېكتى دۇنيانىڭ نۇرغۇن ئەللىرىگە يۈزلەنگەن بىر دەۋر بولدى. ھازىرچە بىز بۇ دەۋردىكى تەرجىمىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ۋە ساقلانغان مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلالمايمىز. ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى غايەت زور تېما. تېخى بىزدە بىر پۈتۈن تەرجىمە تارىخى، يېتەكچى ئىدىيە، تەرجىمە نەزەرىيىسى، تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىللىرى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر مەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ھەققىدە مۇپەسسىل تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلمىدى. كىشىلەرگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى باشقا مىللەتلەردىن قاتتىق زور ئۈستۈنلىكىنى نامايەن قىلىدىغان تەتقىقات تېمىسىدۇر.

ماقالىمىزنىڭ ھازىرقى نىشانى «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ ئۆتكەنكى 100 سانىدۇر. مەخسۇس چەت ئەل ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرىدىغان «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى يېڭى ھادىسە، چۈنكى ئۇنداق مەخسۇس نەشر ئەپكار ئىلگىرى بىزدە بولۇپ باقمىغان. بىز «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنى ئۆتمۈش رېئاللىقىمىز بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا «يېڭى ھادىسە» دەۋاتىمىز. بىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى مۇئەسسەسىلىرىنى ئېنگىلىز، روس، فرانسۇز، خەنزۇ مىللەتلىرىگە ھازىرچە سېلىشتۇرالمىمىز. شۇڭا، بىزنىڭ بۇ يەردىكى «يېڭى» لىقىمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئىچكى ئەھۋالىغا قارىتا ئېيتىلىدۇ. ئەلۋەتتە. بۇ سۆز ناھايىتى يۈكسەك شۈكۈرچانلىق بىلەن دېيىلمەكتە.

ئالدى بىلەن «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 100 سان نەشرىنى شەرتسىز ھالدا ئەدەبىياتىمىز تارىخىدىكى زور نەتىجىلەرنىڭ بىرى، دەپ ھېسابلايمىز. ژۇرنالىستلىق تىنىم تاپماي مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەملەر قىلالايدىغان ئىش. چۈنكى ئۇ ھەرگىزمۇ بىر قېتىملىق ئىلھام ۋە قاتتىق ھاياجان بىلەن، ياكى نۇقۇل سۈيىيىكتىپ ئىرادە بىلەن پۈتمەيدۇ. ژۇرنالىست بىر ژۇرنالنىڭ مەۋجۇتلۇقى شەرت قىلىدىغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي ھۇشيارلىقنى شۇنداقلا ھەقىقىي بەدىئىي سەگەكلىك، يۈكسەك ئىلمىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئارا ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت كۆپ تەرەپلىمە مەسىلىگە دۇچ كېلىدۇ.

ئىجتىمائىي مۇقىملىق تەلىپى ئىنتايىن كۈچلۈك جۇڭگو جەمئىيىتىدە، ئاشۇ بىر قانچە خىل تەلەپلەرنى ئورتاق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئاسان ئەمەس. بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز شارائىتىدا تېخىمۇ شۇنداق. بۇ قوبۇل قىلىنسا بولمايدىغان رېئاللىق. شۇڭا، «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 100 سان نەشر قىلىنىشى مەزكۇر ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تىرىشچانلىقى، جاپالىق ئەمگىكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. ئىشەنچىم كامىلىكى، «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئالاھىدە بىر سەھىپە، ئەلۋەتتە. بۇ سەھىپە مۇۋاپىق سۆيۈنۈش، ھەقىقىي ئىلمىي باھا بىلەن يېزىلىدۇ. بىزدە تېخى ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئاشۇ سەھىپىلەرنى تۈرتكە ۋە مەنبە قىلىپ مەقسەت، تېمىلارغا ئېرىشىدۇ، ھاياتىي كۈچىنى كۆرسىتىدۇ.

كىشىلەر مېنى تەرجىمىنىڭ تەسىرىگە زىيادە چوقۇنىدىكەن، دەپ قارىشى مۇمكىن. مەن شۇنداق ئېيتىمەنكى، بىزدە تېخى تەرجىمىنىڭ ئەھمىيىتىگە بولغان چۈشەنچە ئەقەللىي ساۋات دەرىجىسىگە تولۇق كۆتۈرۈلمىدى، تەرجىمە پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلىرىمىزنىڭ چۈشىنىشكە سازاۋەر بولالىغان ئەقىدىسى بولۇپ قالدى. مۇنەۋۋەر ئەدەبىي تەرجىمانلىرىمىزنىڭ جاپالىق ئەمگىكى تېگىشلىك ھۆرمەت ھەم مۇھاكىمىنىڭ ئوبيېكتى بولالمىدى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ تىلى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى ۋە قۇۋۋىتى بىلەن بەسلەشمەسە، ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتى ئېلىپ بارمىسا، مۇقەررەركى ئۇ تەرەققىي قىلالمايدۇ. ۋەھالەنكى، بۇنداق بەسلەشمە ئەدەبىي تەرجىمە ئارقىلىق بولىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ بىر - بىرىنى ئۆزئارا چۈشىنىش ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان نادىر ئەسەرلەر ئۈستىدىكى تەرجىمە تىللارنىڭ «ئولىمپىك مۇسابىقىسى» نى ۋۇجۇدقا چىقاردى. دۇنيادىكى ئەڭ كاتتا، ئەڭ مۇرەككەپ ئەسەرلەرنى ئەسلىدىكى تىلدىن بىۋاسىتە تەرجىمە قىلىشقا يۈزلىنەلمىگەن تىل ئەبىدى رايونلۇق تىل ياكى مەھەللىۋى تىل بولۇپ قالىدۇ. بىزنىڭ ئانا تىلىمىز ساۋشۇچىن، تولستوي، شولوخوۋ، ئۆمەر ھەيياملاردەك دۇنياۋى گېگانتلارنىڭ شاھانە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا يەتتى، مانا بۇ، ئانا تىلىمىزنىڭ بۈگۈنكى رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ بىر قىسىم نامايەندىسى. بىر مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە ئارقىدا بولۇشى، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تىل ئىقتىدارىدىكى پەللىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. بۇنىڭ مىساللىرى ئىنتايىن كۆپ.

«دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ تەسىرى قىممىتىنى بىز ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىن، يېڭىدىن سەپكە كىرىۋاتقان ياش ئەدىبلەر، ياش تەرجىمانلار ئارىسىدىن ئاسانلا كۆرۈپ يېتەلەيمىز. بۇ ژۇرنال 80 - ، 90 - يىللاردىكى ئەدەبىيات قوشۇنمىزنىڭ مەكتىپى بولۇپ كەلدى. بۇ جەرياندا بۇ ژۇرنال باشقا قېرىنداش ژۇرناللارغا ئوخشاشلا پات - پات يۈز بېرە تۇرىدىغان ئوڭ - سول ئاڭ فورمىسى بوھرانى مېنىڭ بېسىمغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار ئىقتىسادىي دولقۇنىدا بەدىئىي زوقى تۆۋەن ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ تەلىپى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي نەمۇنىسىنى تونۇشتۇرۇش تەلىپى ئوتتۇرىسىدىكى خېلى يىراق ئارىلىق مۇۋاپىق ھەل قىلىنسا بولمايدىغان ئۆتكەلگە ئايلاندى. بۇ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ژۇرنالىستلار ئورتاق يولۇقىدىغان مەسىلە ئىدى. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى بۇ بىر قاتار قىيىن نۇقتىلاردىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ، ژۇرنالنىڭ كىشىلەر ئىخلاس قىلىدىغان سەۋىيە ھال تىنى ئىزچىل تۈردە ساقلاپ كەلدى. ژۇرنالدا ئاممىباپ ئەسەرلەرنىڭ كۆپرەك بولۇشى

ژۇرنال خادىملىرىنىڭ دەل سەۋىيىسى يۇقىرى بولمىغان ئاممىنى كۆپرەك نەزەردە تۇتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. دەرۋەقە، بىرەر ئەدەبىي مەنبۇئاتنىڭ ئاپتور تەربىيەلەش، ئوقۇرمەن تەربىيەلەش، ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىنى زورايىتىش قاتارلىق قاتلاملاشقان ۋەزىپىلىرى بولىدۇ، بۇ ۋەزىپىلەرگە تەڭ ئېتىبار بېرىلىپ، ئومۇميۈزلۈك ئورۇندالسا، بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قوشۇنىنىڭ ساپاسىغا كاپالەتلىك قىلغانلىقى بولىدۇ.

مەن قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىنىڭ ئىلمىي ھاۋاسى نىسبەتەن ياخشى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا بولغان لەرزى ھېلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. بىز ژۇرنالنىڭ يېڭى سانلىرىنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتۇق. ژۇرنالدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر بىزنىڭ قىزغىن تالاش-تارتىشىمىزغا سەۋەبچى بولاتتى. بىز مۇشۇ ژۇرنال ئارقىلىق بايرون، پۇشكىن، رەسۇل ھەمەتوپ، ھادىي تاقىتاش، ئەركىن ۋاھىدوفلار بىلەن تونۇشتۇق. تاگورنىڭ لېرىك ھاياجان بىلەن تولغان ھېكايىلىرى، پائول خېسسىنىڭ ئەركەك زەردەك ئايال ئوبرازلىرى، ئايماتوپنىڭ قىرغىز دالالىرى گۆبۈلدەپ پۇراپ تۇرىدىغان ھېكايە - پوۋېستلىرى، ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن ئۇچۇر بېرىدىغان ياپونىيە قىسقا ھېكايىلىرى، ئۇ. ھېرنىڭ زىددىيەتنى بۇراشتىكى ماھىرلىقى بىزنى ئەقلىي ھاياتنىڭ بىپايان ئۇپۇقىغا باشلاپ، كۆزىمىزنى ھادىسەلەرنىڭ تەۋرەپ تۇرغان دولقۇنلىرى بىلەن چايقايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمىزنىڭ رېئال تۇرمۇش مۇھىتىغا نىسبەتەن تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ گۈزەل بولغان غايىۋى مەنزىلگە تەلپۈنەتتۇق. بۇ تەلپۈنۈشلەر تۇرمۇشىمىزنىڭ ئەزىمەس پاسىللىرى ياكى تەبىئىيەتنىڭ كۆرۈنمەس چەكلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ھېكمەتتەن تىرىشىپ تۇرىدىغان ھاسىل قىلاتتى. ئىنسانىي قىممەتلىرىمىزنى تالىشىشتا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگۈچى تەربىيە دۇردانىلىرى ئاشۇنداق پىشىپ يېتىلەتتى. مانا مەن ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ھاياتىمىزنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە شائىر قۇربان بارات تەرجىمە قىلغان پۇشكىن ئەسەرلىرىنى تۇنجى قېتىم ئۇچراتقىنىمدا، شېئىرنىڭ كۈچىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلغاندەك بولدۇم. پۇشكىن شېئىرلىرىدىن كۆرگەن قىش ئاخشاملىرى، قارلىق دالا، چۆچەكچى مومايلار ئۇيغۇر ئېڭىدىكى بىر سەبىئىي ياشنىڭ يۈرىكىدە ئورتاق بىر دۇنيانى ياراتتى. بۇ ئېتىدائىي تەسىرات پۇشكىننىڭ «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى نەشر قىلغان باشقا ئەسەرلىرىنى، جۈملىدىن «كاۋكاز تۇتقۇنى»، «پۇلتاۋا»، «سىگانلار» نى كۆرۈش داۋامىدا پۇشكىنگە بولغان يۈكسەك ئېھتىرامغا ئايلاندى. كېيىن پۇشكىن ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزبېكچە توملىرىنى ئاشۇنداق ئېھتىرام بىلەن ئوقۇپ تۈگەتتىم. ئېھتىرامغا ئېھتىرام قوشۇلدى. مەن ساۋاقداشلىرىمىزنىڭ ئىچىدىن «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىغا نىسبەتەن مەنىۋى جەھەتتىن بەھرىمەنلىك ھېسسىياتىدا مۇھەببەت باغلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدەبىيات كۈچىمىزگە كىرگەن قەلەمكەشلەرنى كۆپلەپ كۆرسىتىپ بېرەلەيمەن.

«دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنى كۆز ئالدىمىزدىن قايتا ئۆتكۈزسەك مۇنداق بىر قانچە

تەرەپنى بايقاش مۇمكىن:

1. تۈرك، ئۆزبېك، تاتار ئەدەبىياتىدىن باشقا ئەدەبىياتلار ئاساسەن خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىندى. بۇ، جەمئىيەتتىمىزدە چەت ئەل تىلى مائارىپىنىڭ يوقلىقى، چەت ئەل تىلى بىلىدىغان ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ ئىنتايىن ئازلىقىدىن كېلىپ چىققان رېئاللىق. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدىكى مۇھەررىرلەر ۋە بۇ ژۇرنالغا

ئۇيۇشقان تەرجىمانلار تەرجىمىنىڭ بەدىئىي چىنلىقى، ئەينەنلىكىگە ئەھمىيەت بېرىشكە مۇمكىنقەدەر تىرىشتى. ئادەتتە، يازغۇچىلار تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە مايىل. ئەدەبىي تەرجىمان بولسا ئەسلى ئەسەردىكى بەدىئىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە مايىل. ئەسلى ئەسەردىكى مەنا، تۇيغۇ ۋە جۈملە شەكلىنىڭ ئەينەنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئەسلى ئەسەرگە تايانماي ئارىچى تىلنىڭ ۋاسىتىسىگە تايانغاندا ئىنتايىن قىيىن. بۇ ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكىنىڭ نۆۋەتتىكى ھۇجۇم نۇقتىسى.

2. روسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتى بىر قەدەر كۆپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ بىر جەھەتتىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى - كېيىنكى يېرىمىدا شەكىللەنگەن روس ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچرىشىش ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن دەۋرىمىزدىكى ئاڭ قورمىسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى بىزنىڭ ئېڭىمىزدا روسىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى لېنىننىڭ ۋەتىنى، شۇنداقلا سوۋېتچە سوتسىيالىزم ئەندىزىسىنى بىزگە ئېكىسپورت قىلىپ بەرگەن تۇپراق. باشقىچە بىر نۇقتىدىن كۆزەتكەندە، مۇنداق تەھلىل قىلىش مۇمكىن: رايونىمىزنىڭ روسىيە - سوۋېت بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسى ۋە جۇغراپىيىلىك قوشنىدارلىقى ئۇنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنى ئېلىپ كەلگەن. يەنە 50 - يىللاردىكى روس تىلى ۋە مائارىپىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىدىكى ئورنىنىمۇ تىلغا ئېلىش مۇمكىن. مېنىڭچە، ئەڭ تۈپكى ئامىل يەنىلا روس ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. روسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتى كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئېتنىك تەركىب، ئېتىقاد، مەدەنىيەت، تىل جەھەتتە مۇئەييەن ئورتاقلىققا ئىگە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىياتىمۇ بار، بۇ، تەبىئىي بىر قوبۇل قىلىنىشى ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. يەنە بىرى، روس ئەدەبىياتى روس خەلقىنىڭ بەخت، ئازادلىق، ئەركىنلىك، تىنچلىققا ئىنتىلىشتەك رېئال، تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلغان ئەدەبىيات بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆتكۈر ئىجتىمائىي تەخمىنلىككە ئىگە. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پۇشكىن جاكارلىغان: «بىزنىڭ سىياسىي ئەركىنلىكىمىز يانچىلار (دېھقان قۇللار) نىڭ ئازادلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن شوئار ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىمۇ تېماتىك ئەنئەنە بولۇش كۈچىدىن قالمىغان. گوگول، نېكراسوۋ، چىخوۋ، تولستويىلار سىزغان يېزا سۈرەتلىرى روس خاراكتېرىگە باي دېھقانلارغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى. بىز روس ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك خاراكتېرىگە نەقەدەر بايلىقىنى ئەقەللىسى چىخوپ ئەسەرلىرىدىنلا كۆرۈپ ئالالايمىز. «خامىلىيون»، «غىلاپ بەندىسى» دېگەن ئىبارىلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىستېمالغا ئاللىبۇرۇن كىرىپ كەتتى، ئەلۋەتتە. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ روس ئەدەبىياتىغا بولغان تەشەنلىقى بۇنىڭ بىلەنلا قېنىپ كەتمەيدۇ. روس ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتىكى غوللۇق بۇرچ تېخى ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ.

«دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا روسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتىدىن قالسا، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرى ۋە ھىندىستان، ياپونىيە، تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىياتى كۆپرەك تونۇشتۇرۇلدى. تونۇشتۇرۇلغان ئاپتورلار ئىچىدە 19 - ئەسىر ئەدەبىياتىدىن كلاسسىكلار. 20 - ئەسىر ئەدەبىياتىدىن ئاممىباپ يازغۇچىلار كۆپرەك، 20 - ئەسىرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېردىكى ئەدىبلىرى ئازراق ساننى تەشكىل قىلدى. قانداقلا بولمىسۇن بۇمۇ بىر ژۇرنال ئۈچۈن ئېيتقاندا، زور ئۇتۇق. سوغۇققانلىق بىلەن ئويلىغاندا، زىيادە كەڭ كۆلەمنى بىرەر

ژۇرنالغا تېكىش ئەمەلىيەت نەتىقىسىگە سىغمايدۇ. تارىخ كۆرسەتتىكى. 19، 20 - ئەسىردىكى دۇنياۋى سىياسىي تەرتىپتە غەربنىڭ ئىرادىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 20 - ئەسىردىكى ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى ئاقىۋىتىدە كېلىپ ئىجتىمائىي كىرىزىس، يادرو قوراللىرى، ئېلېكترلەشكەن ئۇچۇر تېخنىكىسى، ئالەم كېمىسى قاتارلىقلار ئەسلىدىكى قىممەت سىستېمىسىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. تەبىئىي مۇھىت ۋە ئېكولوگىيەنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇشى، كاپىتالىزم لاگىرى بىلەن كوممۇنىزم لاگىرى ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرلىشىشى ئىنسانىيەتنى قاتتىق سىلكىپ تاشلىدى. ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ماكان، زامان ئېغى، كىرىزىس ئېغى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئۆزگەردى ھەم يېڭىلاندى. بۇ ئەھۋاللارنى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن نۇرغۇن ئەسەرلەر، مەسلەكلەر، ئىدىئولوگىيە قۇتۇپلىرى تېخى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تامامەن يات. 19 - ئەسىرنى 20 - ئەسىردە، 20 - ئەسىرنى 21 - ئەسىردە چۈشىنىشتەك غەلىتە بىر ئەنئەنە خاھشىمىزغا يات ھالدا كېلىپ چىقتى. بۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئالدىدىكى چوڭ بىر سوئال.

3. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە كىتابخانلىرىنىڭ ئىستېتىك ئېغى ۋە ئەخلاقىي چۈشەنچىسىنى قاتتىق تاسقىدى. ئايتماقچى، سىستېمىلىق زىچىڭ، جىبران خەلىل جىبران، كافكا، دىنو بۇزارت، ۋىننىكوت، ئەزىز نەسىنلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىياتىمىزگە ئۈلگە بولدى. ئەدەبىياتىمىزدا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشىتىپ يېزىلغان ئەسەرلەر پات - پات ئۇچرايدۇ. مەن جەمئىيەتتە، «جەمەلە» (ئايتماقچى)، «بۇ يەرنىڭ سەھىرى جىمىت» (بورس ۋاسىلىيېۋ) «كۆل بويىدىكى ئەما قىز» (كىلىسەن نەندا)، «جۇۋىلىق خانىم» (ساباھىددىن ئەلى)، «ئاق لالە» (ئۆمەر سەيپىددىن)، «سۇنغان قانات» (جىبران خەلىل جىبران) «ئاخىرقى تۇمان» (مارىيە لوئىزا بومبال) «قانلىق ئۆي» (ئانگىلا كارتېر)، «ھازىرقى بالىلار كارامەت» (ئەزىز نەسىن) قاتارلىق ئەسەرلەرگە قىزغىن ئىنكاسلارنى ئاڭلىدىم. بۇلار ئوقۇرمەنلىرىمىزدىكى ئىستېتىك دىئىتىنىڭ جەلپكار نۇقتىسى سۈپىتىدە تەپەككۈر خامنىمىزنى بېيىتتى، ھېسسىي تۇيغۇلىرىمىزنى زىلللاشتۇردى.

4. بىز «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ چەكلىك شېئىرىيەت سەھىپىسى ئارقىلىق دۇنياۋى شېئىرىيەتنىڭ پەللىسىنى كۆزىتىشكە مۇۋاپىق بولالمايدۇق، بولۇپمۇ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتە تولىمۇ ئاقىلانە ئىشنى ئېلىپ باردۇق. ھازىر ئومۇمەن، نوبېل مۇكاپاتىنىڭ بۈگۈنكى غايىسىنى، ئۆلچىمىنى، يۈزلىنىشىنى ئەدەبىياتنىڭ دۇنياۋى ۋەزىپىتىگە بىر قەدەر يېقىن ئەگەشكەن ھالدا چۈشىنەلەيدىغان بولدۇق. گەرچە بۇ جەھەتتىكى خىزمەتنىڭ كۆلىمى ۋە چوڭقۇرلىقى تەلەپتىن تېخى يىراق بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك نەتىجىلەرنى رېئاللىقىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ ئۇلۇغۋار تۆھپىسى دېيىشكە تامامەن ھەقلىقىمىز. بازارنىڭ ھۈجۇمى شېئىرىيەت ياشايدىغان بوشلۇقنى تارايىتۋەتتى، ئەمەلىيەتتە، كىشىلەر ئۆزىنىڭ بولغانغان روھىنى پاكلايدىغان ئابىھاياتتىن بارغانسېرى قىسىر قېلىۋاتىدۇ. ئارىدا بۇ ژۇرنالنىڭ شېئىرىيەت سەھىپىسى ئازتولا دۈشمەنلىككە يولۇقمايۇ قالدى. بىراق، شېئىرنىڭ قۇدرىتىنى چۈشىنىدىغان كىشىلىرىمىز ئۇنى قوغداپ قالدى. ئەگەر ئەدەبىلەرنى ئۆلدىدۇ، دېيىشكە توغرا كەلسە، بۇ ئۆلۈم شېئىرنىڭ ئۆلۈمىدىن باشلىنىدۇ. شېئىرىيەت

بولمىغان ئەدەبىياتنى قانداقمۇ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. ئەگەر شېئىرىيەتسىز ھالدا ئەدەبىيات مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دېگەن مەنتىقىسىز يەكۈننى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەلسە بۇنداق ئەدەبىياتنى راك كېسىلگە گىرىپتار بولغان ئەدەبىيات دېيىش كېرەك. بىزنىڭ بۈگۈنكى شېئىرىيەت دىئىمىزنى ئۆمەر ھەييام، سېرگى يېسىنىن، رەسۇل ھەمزە تۇق، ناگورلارنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولامدۇ؟ مەن «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ شېئىرىيەتكە دائىر نۆۋەتتىكى پەرۋىشكارلىق بۇرچىنى ئوبدان چۈشىنىدىغانلىقىغا ۋە بۇ بۇرچنى ئاقلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. بۇ بۇرچ بەدىئىي ۋىجداننىڭ مۇقەررەر تەلپى.

5. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى ئۆزىنىڭ ماقالە سەھىپىسى ئارقىلىق نەزەرىيەۋى تەپەككۈرىمىزنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ئۈچۈن مۇئەييەن خىزمەت قىلدى. لېكىن بىز بۇ جەھەتتىكى خىزمەتنى تولۇق ياخشى ئىشلەندى، دەپ قارىيالمىمىز. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى سەھىپىسىنىڭ تولىمۇ چەكلىك ئىكەنلىكىنى ئويلىغىنىمىزدا، ژۇرنالغا سەۋەنلىك قويۇشقا تىلىمىز بارمايدۇ. شەخسەن مەن ئەنگىلىيە يازغۇچىسى فوستېرنىڭ پروزا توغرىسىدىكى ئۇلانما ماقالىلىرىنى، نوپېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكۈچىلەرنىڭ نۇتۇقلىرىنى، د. ھ. لاۋرېنس، ماۋھام، ۋېرگىنىيە ۋولن، بالگاس لۇسا قاتارلىقلارنىڭ ماقالىلىرىنى، «تىنچ دون» نىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك خىزمەت بولدى دەپ باھالايەن. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھەتتا بىزنىڭ مۆلچىرىمىزدىن ئېشىپ چۈشىشى مۇمكىن.

چەت ئەلنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بىرلا «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى ئون نەچچە يىل ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەۋر تەلپىگە مۇناسىپ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەت قىلدى. بۇ خىزمەتنىڭ ئەمەلىي ئۈنۈمىنى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتىنىڭ تەسىر تەتقىقاتى ھامان بىر كۈنى كونكرېت ئىسپاتلايدۇ. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ خىزمىتىدە چەكلىمە بار دېيىلسە، بۇ ئېنىقكى، مىللىتىمىزنىڭ سەۋىيە رېئاللىقىدىن كەلگەن چەكلىمىدۇر. باشقا ئىجتىمائىي چەكلىمىلەر تېخى بۇنىڭ سىرتىدا.

يېقىندا مەن سېلىشتۇرما ئەدەبىيات دوكتورى جىن سىيەن خانىمنىڭ «ئەدەبىي قوبۇل ۋە مەدەنىيەت تاسقىمى» ناملىقى دېسسىرتاتسىيىسىنى كۆرۈپ قالدىم. جىن خانىم جۇڭگونىڭ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى دەۋرىدە نەشر قىلىنغان «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە سانلىرىدا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان چەت ئەل ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى خېلى ئىنچىكە تەتقىق قىپتۇ. «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىنىڭ ئاشۇ يەتتە يىللىق نەشرىدە 20 گە يېقىن دۆلەتتىكى 74 نەپەر ئەدەبىياتچى ھەر خىل ژانىردىكى 128 پارچە ئەسەرنى تونۇشتۇرغان. بۇ، شۇ دەۋر ئۈچۈن ۋە نۇقۇلا چەت ئەل ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بىر ژۇرنال ئۈچۈن ئېيتقاندا، زور نەتىجە. جىن خانىمنىڭ ستاتىستىكىسىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، شۇ ۋاقىتتىكى ئەدەبىي تەرجىمىلەر ئېنگىلىز، ياپون، روس، فرانسوز تىللىرى ئاساسىدا يۈرگۈزۈلگەن. روشەنكى، جۇڭگونىڭ ئەينى دەۋردىكى تەرجىمانلىرى ئەسلى ئەسەرگە تايىنىش تەلپىگە ئومۇمەن يېقىنلاشقان، ئەلۋەتتە. بۈگۈنكى خەنزۇ تىلىشۇناسلىقى ۋە تەرجىمىشۇناسلىقى كۆپ تەرەققىي قىلىپ كەتتى، ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتىمۇ پەۋقۇلئاددە، ياخشى. تەرجىمە مۇئەسسەسەلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. بىزدىكى ئەھۋال دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بىزنىڭ ئەدەبىي

تەرجىمە پائالىيەتلىرىمىز ئاساسەن خەنزۇ تىلىدىكى مەنبەلەرگە تايىنىۋاتىدۇ. چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەرنى بىۋاسىتە ئەسلى تىلدىن تەرجىمە قىلىدىغان ئىمكانىيەت ھازىرچە بىزدە پىشىپ يېتىلمىدى. مۇشۇنىڭغا قارىساقلا مائارىپىمىزنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقىنى بىلەلەيمىز.

بىز رېئاللىقنى توغرا تونۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنە شۇ رېئاللىققا يارىشا تەدبىر، ئۇسۇل، پىلانلارغىمۇ ئىگە بولۇشىمىز كېرەك. بىر ئەدەبىي تەرجىمان ئىككى خىل تىلنىڭ ئۈستىسى بولالماي كېرەك. بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن باشقا تىللارنى پۇختا بىلىش بىلەن بىرگە ئانا تىلنىمۇ ئىنچىكە ئۆگىنىش كېرەك. ئانا تىلنى ياخشى بىلىمگەن تەرجىمان تىل مۇھىتىنى بۇلغاپ، قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ. بىر ئەدەبىي تەرجىمان تىل ماھىرى بولۇش شەرتىنى ھازىرلىغاندىن باشقا يەنە ئۆز مىللىتىنىڭ كونا كىتاب دەۋرىدىكى كەشپىياتىنى، ئارزۇسىنى، ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقىنى، مەنىۋى تەقەززاسىنى چۈشىنىشى شۇنداقلا ئۆزى ئەكسىمەكچى بولغان تولۇقلىما مەھسۇلاتنىڭ ماھىيىتىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشى كېرەك. شىۋىتسىيەلىك خەنزۇ شۇناس كارگىلىن: «جۇڭگو تىلىنى چۈشىنىمەن دېسەڭ، جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىشىڭ كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالتىنچى سەزگۈ ياكى ئاستىنقى ئاڭ بولۇشى كېرەك» دەپ ناھايىتى ياخشى ئېيتقان. بىزنىڭ ئەدەبىي تەرجىمانلىرىمىزدا ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ئەسەرنى تەس - ئوڭايلىقىغا قاراپ تەرجىمە قىلىدىغان كېسەل بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە نەشرىياتلىرىمىز تەرجىمە قىلىنىدىغان ئەسەرنىڭ خاراكتېرى بىلەن تەرجىماننىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋىيىسىنى سۈرۈشتۈرمەيلا تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە بولغان سەمىمىي ھۆرمەت ئەمەس، بەلكى ئەشەددىي بۇزغۇنچىلىق. يىرىك ئەدەبىي تەرجىمانلاردا ئۆزى تاللىۋالغان مەۋقە ۋە دائىرە بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، روس ئەدەبىياتىنى تەرجىمە قىلىدىغان ئادەم روسلارنىڭ بىر پۈتۈن قاتلىمىنى مۇكەممەل ئىگىلەش بىلەن سەمىمىي ئىخلاسىنى يېتىلدۈرۈشى، ئالدىراپ باشقا خاراكتېردىكى ئەسەرلەرگە قەلەم تارتىمىسى كېرەك. بۇ جەھەتتە توختى باقى ئاكتىنى ئېسىل بىر نەمۇنە دېسەك بولىدۇ. مېنىڭ نەزىرىمدە بۇ زات لۇشۇننى ئەڭ ياخشى چۈشەنگەن، بۇنداق چۈشىنىشتە يېتەرلىك ئەقلىي ئامىل بولۇش بىلەن بىرگە مول مۇھەببەتمۇ بار. مەن لۇشۇن ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئوقۇسام ھەم لۇشۇننىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان غەزەپلىك قېنىنى، ھەم ئانا تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش جەھەتتىكى تەتەنسىنى كۆرىمەن.

بىز دۇنيانى چۈشىنىشكە مۇھتاج، دۇنيانىڭ بىزنى چۈشىنىشىگىمۇ مۇھتاج. بۇنىڭ ئۈچۈن پىلانلىق، ئاڭلىق ھالدا تاللاپ تەرجىمە قىلىشىمىز، ئۇلۇغ ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىنى قايتا - قايتا قىلىپ، مۇكەممەل نۇسخىنى تۇرغۇزۇشىمىز كېرەك. مۇبادا بىراۋ بىزدىن: «سەلەردە شېكسپىرنىڭ قانچە خىل تەرجىمىسى بار، دوستوۋېيۋسكىي، لاۋرېنس، كافكا... لارنىڭ قانچە خىل تەرجىمىسى بار؟» دەپ سورىسا، 21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تىل چاينايدىغىنىمىز ئېنىق.

بىز جاۋاب بېرىشىمىز كېرەك. بىز ئۆزىمىز ھەققىدىكى ۋە باشقىلار ھەققىدىكى ھەر قانداق سوئالغا چوقۇم جاۋاب بېرەلىشىمىز كېرەك.

ئۈمىد «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا. ئۈمىد «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىغا ئۇيۇشقان ۋە ئۇيۇشۇۋاتقان ئەقىدىلىك تەرجىمانلىرىمىزدا ئەدەبىيلىرىمىزدە.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

قۇدرەت مەجىت، گۈلجەمىلە خالىدىن

ئەدەبىيات - تىل ئارقىلىق ئوبراز يارىتىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ياكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل سەنئەت تۈرى. ئەدەبىي ئەسەر يارىتىش - جەمئىيەتنى تەسۋىرلەش. جەمئىيەتنى تەسۋىرلەش - ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى، جەمئىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ئادەمنى تەسۋىرلەش دېگەنلىك. ئادەمنى تەسۋىرلەش - مۇھىمى ئادەمنىڭ خاراكتېرىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىلغان. چۈنكى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى ئوبىيكتى ھېسابلىنىدىغان پېرسۇناژ خاراكتېرىلا كىتابخانلارغا ھەقىقىي كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ، ئۇلارنىڭ يادىدا مەڭگۈ ساقلىنىدىغان چىن - ھەقىقىي، يارقىن، ئىشىنىرلىك ۋە گۈزەل بەدىئىي خاراكتېرلار.

مۇنەۋۋەر بەدىئىي ئەسەرلەردە رېئاللىقتىن ئېلىنغان، ئەمما رېئاللىقتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، ئاجايىپ زور قۇدرەتكە ئىگە، روشەن خاراكتېرلىك، ئالىي روھلۇق، غايىۋى قەھرىمانلار تەسۋىرلىنىدۇ، بۇ يۈكسەك قەھرىمانلار ئوبرازى ئاشۇ ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە يۈكسەكلىك دەرىجىسىنى نامايەن قىلىدۇ. ئادەتتىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ يارقىن ۋە يۈكسەك بولغان مۇنداق تىپىك قەھرىمانلار ئىدىئېئال قەھرىمانلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىش ئىستېتىكىنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىياتنىڭ ئوبىيكتىپ تەلىپى. شۇنداقلا تۇرمۇش چىنلىقى ھەم گۈزەللىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازى بارمۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئەدەبىياتشۇناسلار خىلمۇ - خىل قاراشتا بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ خىلدىكى ئوبرازلار بار دەپ قارىسا، يەنە بەزىلىرى ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ خىلدىكى ئوبرازلار يوق دەپ قارايدۇ. مانا مۇشۇنداق ئىككى خىل قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدا ھەر ئىككىسىنىڭ مەلۇم ئاساسى بارلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. «ئايىنغۇمۇ يۈزىدە دېغى بار» بولغىنىغا ئوخشاش، ئەڭ ئىجابىي، ئەڭ ئىدىئېئال بولۇپ كۆزگە كۆرۈنگەن ئادەمدىمۇ قانداقتۇر بەزىبىر جۈزىي نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. لېكىن ئەدەبىيات - سەنئەت جەمئىيەت ھاياتىدا ئۆزىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىجابىي يۈسۈندا ئاجرىلىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدىكى ئۇششاق - چۈششەك جۈزىي نۇقسانلىرىنى تەسۋىرلەۋەرمەيدۇ. مۇشۇنداق چاغدا كىتابخان ۋە تاماشىبىنلار يازغۇچىنى تەبىئىي ھالدا توغرا چۈشىنىدۇ ۋە يازغۇچىمۇ ياراتقان ئوبرازلىرىنى جەمئىيەت ھاياتى نۇقتىئىنەزەرىدىن قاراپ جەمئىيەت كىشىلىرى ئۈچۈن مۇھىم بولغان، تەسىر كۆرسىتىش جەھەتتىن كۆزگە روشەن چېلىقىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسىي ئېتىبارنى بېرىپ تەسۋىرلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۆز ئىدىئېئالىنى شۇ

شەخسكە مۇجەسسەملەشتۈرگەچكە، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازى يارىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىئېئال قەھرىمان جەمئىيەتنىڭ ئىلغار كىشىلىرى ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىپىگە جاۋاب بېرىدىغان خىسلەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن شەخس ئوبرازى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بولىدۇ.

ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىش كلاسسىك ئەدەبىياتتىمىزنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. مەسىلەن، ئەلشىپەر ناۋائى «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىدىكى ئوبرازلارنى ياراتقاندا ئۇلارنىڭ مۇھەببەتتىگە ئىنسان ئىدىئېئالىدا بار بولغان ھەممە نەرسىلەرنى ئاتا قىلىش ئۈچۈن تىرىشقان، ھەمدە ئىنسانىي مۇھەببەت بىلەن بىرگە يازغۇچى ئىدىئېئالدا ۋە شۇ دەۋردىكى ئىلغار كىشىلەرنىڭ قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تەلپەلەرنى بۇ ئوبرازلاردا مۇجەسسەملەشتۈرگەن. بۇ ئوبرازلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇ تەرەپلىرى بىلەن ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازى سۈپىتىدە تاھازىرغىچە كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. بىراق بۇنىڭدىن پەرھاد بىلەن مەجنۇن، شېرىن بىلەن لەيلى قاتارلىقلارنى ھېچقانداق نۇقتىسىز ئوبرازلار دېگەن مەنا چىقمايدۇ. لەيلىگە نىسبەتەن مەجنۇندا كۆزگە تاشلىنىدىغان چۈشكۈنلۈك مەلۇم دەرىجىدە شۇ ئوبرازنىڭ كەمچىلىكىدىن ئىبارەت. لېكىن بۇ كەمچىلىك ئەنە شۇ زاماننىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئەسەر تۈزۈلۈشىنىڭ تەلىپى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. ئەگەر مەجنۇننىڭ ئوبرازىدا ئەنە شۇ چۈشكۈنلۈك تەرەپلەر بولمىسا، «لەيلى ۋە مەجنۇن» غا ئوخشاش ئەسەر يارىتىلمىغان بولاتتى. «پەرھاد ۋە شېرىن» نى مىسالغا ئالدىغان بولساق، بۇ ئەسەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كولىمىناتسىيە نۇقتىسىدا، كۆپ نەرسىگە ئەقلى يېتىپ، قىلنى قىرىققا ئايرىيالايدىغان پەرھاد ئۆزىگە ئىشىنىش نەتىجىسىدە خىسراۋىنىڭ قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. كىتابخان ئەلۋەتتە پەرھاد ئوبرازىدىكى بۇ نۇقتىنى كۆرۈشنى خالىمايدۇ. ئەلشىپەر ناۋائى ياراتقان مەجنۇن بىلەن پەرھاد ئوبرازلىرىدىكى مانا بۇ جۈزئىي كەمچىلىكلەر ناۋائى غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ياردىمى بولۇش بىلەن بىرگە ئەسەر تۈزۈلۈشىدىكى مۇرەككەپلىكنى ساقلاپ قالغان. ئەمما بۇ ئوبرازلار ئۆزىدىكى ئەنە شۇنداق جۈزئىي كەمچىلىكلەرگە قارىماستىن، ھەقىقىي ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئىدىئېئال قەھرىمان ئوبرازى بولۇپ، كىشىلەرنى بەدىئىي زوق ۋە ئىستېتىك گۈزەللىكتىن بەھرىمان قىلماقتا.

بەزىلەر بىر مەزگىل ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتقاندا، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە «يۈكسەك، مۇكەممەل، نۇقتىسىز» بولۇشىنى، «غايىۋىيەلەشكەن»، «ئىلاھلاشقان» بولۇشىنى تەرغىپ قىلدى. ئېنگىلىس بۇ خىل نۇقتىئىنەزەرنى ئاللىقاچان تەنقىد قىلىپ، «غايىنى دەپ رېئاللىقنى ئۇنتۇپ قالماستىمىز، شىلپىرنى دەپ شىكىسپىرنى ئۇنتۇپ قالماستىمىز لازىم...» دەپ كۆرسەتتى. كىتابخانلار ياكى تاماشىبىنلارنىڭ بەزى ئوبرازلاردىكى كەمچىلىكلەرنى پۈتۈنلەي كەچۈرگىسى كەلمىسىمۇ، لېكىن مەلۇم بىر تارىخىي ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى يەنىلا كەچۈرۈۋېتىدۇ. مەسىلەن: ئوبۇلقاسىم فىرەۋەس ئۆزىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى داستانلىرىنىڭ بىرىدە كۈچلۈك قەھرىمان، ھەقىقەت ئۈچۈن كۈچ قۇۋۋىتىنى ئايىمايدىغان رۇستەم ئوبرازىنى ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇستەم دېگەن بۇ ئىسىم پۈتكۈل شەرقكە كەڭ

تارقالغان ئىسىملاردىن بولۇپ كەلمەكتە. ۋەھالەنكى رۇستەمدىمۇ كەمچىلىكلەر يوق ئەمەس. ئۇ كۈچ - قۇۋۋەتتە تەڭدىشى يوق چاغلاردا مەرد، كۈچ قۇۋۋەتتىن قالغان چاغلاردا ھىيلىگەر قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئالاىلى، ئۇ يېشى چوڭىيىپ، كۈچىدىن قالغاندا ئوغلى سوھراپ بىلەن ئېلىشىدۇ - دە، كۈچ قۇۋۋەتتە ئاجىز كېلىپ، رەقىبىگە نىسبەتەن ھىيلە ئىشلىتىپ، ئۆز ئوغلى سوھراپقا خەنجەر ئۇرىدۇ. ئۇبۇلقاسم فىردەۋسنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن بۇ ۋەقەنى ئوقۇغان چېغىمىزدا «پىغان» چەكمەي تۇرالمايمىز ھەمدە رۇستەمدىكى كەمچىلىكتىن كۆز يۇمالمايمىز، شۇنداقلا ئۇنىڭ بۇ خىل قىلمىشىغا نەپرەت ئوقۇماي تۇرالمايمىز. بىراق ئەينى چاغدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتتىن كېلىپ چىققان ئوقۇشماستىن نەزەردە تۇتىشىمىزدا رۇستەمنى ئەيىپلىك دەپ ھۆكۈم چىقىرالمايمىز. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقى، ھەقىقەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ھېسابىغا خەلق ئىدىئالىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازى سۈپىتىدە تا ھازىرغىچە ياشاپ كەلمەكتە.

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، بەدىئىي ئەسەر، يارىتىلغان ئىدىئال قەھرىمانلارمۇ رېئال تۇرمۇشتىن ئېلىنىدۇ، ئەكسىچە، يەردىن ئۈنۈپ چىقمايدۇ ياكى ئاسماندىن چۈشمەيدۇ. ھەتتا ئاجايىپ، غارايىپ خىسلەتلىك سۇن ۋۇكۇڭنىڭمۇ قىلچە رېئال تۇرمۇش ئاساسى يوق دېيىشكە بولمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئۇلۇغ ئىنقىلابىي بۇرۇلۇش ياكى جەمئىيەت ھاياتى ئۈچۈن ئەمەلگە ئاشۇرۇش زۆرۈر بولغان ئۇلۇغ ئىشلار ئېلىپ بېرىلىۋاتقان دەۋرلەردە باشقىلارغا ئۆرنەك بولىدىغان ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازلىرى كۆپرەك يارىتىلىدۇ. ھاياتنىڭ ئۆزى شۇ خىلدىكى ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. ھاياتنىڭ ئۆزىمۇ شۇ خىلدىكى ئوبرازلارنى يارىتىشقا قايىل تالانت ئىگىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

ئىدىئال قەھرىمان ئىجابىي قەھرىماننىڭ مۇكەممەللەشكەن، يەنىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بىر كۆرۈنۈشى. بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئەدەبىياتشۇناسلار ئارىسىدا نۇرغۇن تالاش-تارتىشلار مەۋجۇت. بەزىلەر «كەمچىلىكسىز ئادەم بولمايدۇ»، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىئال قەھرىماننىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر «جەمئىيەتتە كەمكۈتمىسىز، نۇقتىسىز ئادەملەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، ئۇلار ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ» دەپ قارايدۇ.

دەرۋەقە، تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن كەمچىلىكسىز ئادەم بولمايدۇ، بىراق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى مەلۇم بىر دەۋرنى ياكى بەلگىلىك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغانىكەن، ئىجابىي قەھرىمان سۈپىتىدە ئەنە شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار تېنىدىنسىيىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن مۇئەييەن قەھرىمانلارنى تاللايدۇ. يازغۇچىنىڭ نەزىرىدە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئاشۇ خىل قەھرىمانلار ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭا، يازغۇچىلار ئاشۇنداق قەھرىمانلارنى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى قىلىش، ساختىلىق، رەزىللىك، خۇنۇكلىككە قارشى تۇرۇش غايىلىرى، نۇقتىئىنەزەردىن تۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن، يازغۇچى كىشىدە سادىر بولۇشى مۇمكىن بولغان بەزى كەمچىلىكلەرگە كۆپ ئېتىبار بېرىپ ئولتۇرمايدۇ. نەتىجىدە كەمچىلىكلىرى بولسىمۇ،

ئانچە كۆزگە تاشلانمايدىغان، دەۋرنىڭ تەرەققىيات تېندىنىسىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن يۈكسەك غايىۋى ئوبرازلار يارىتىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئوبرازلار ئاشۇ جەمئىيەت كىشىلىرى ئۈچۈن ھەر تەرەپلىمە ئۈلگە بولالايدۇ ۋە ئىدىئال قەھرىمانلار ئوبرازى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ماكسىم گوركى «ئانا» رومانىدىكى پائىل ۋىلاسوپ ئوبرازىنى ياراتقاندا، بۇ ئوبراز شەخسىيەتتىن جۈزى ئۇقسانلارنى تېپىپ ئەسەرگە كىرگۈزمەكچى بولغان بولسا، بۇنىڭ ھۆددىسىدىن ئەلۋەتتە چىقالايتتى. لېكىن ئۇنىڭ شەخسىيەتتىكى جۈزى ئۇقسانلار ئىنقىلاب ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ روس پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى دەۋرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قېرى - ياش ئىشچىلار ئوبرازىنى تاللاپ، بۇ قەھرىمان ئوبرازلار ئارقىلىق ئاشۇ دەۋرنى جانلىق، يارقىن ۋە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەت داۋامىدىكى قەھرىمانلىق ئىش - پائالىيەتلىرىنى ئۇتۇغۇلۇق كۆرسىتىپ بەرگەن. ماكسىم گوركى ئىنقىلابىي رېئاللىق مېتودى بىلەن ئاشۇ دەۋر ياشلىرىنىڭ ئىدىئال ئوبرازىنى يارىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى تەييارلاش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدى. شۇ تۈپەيلىدىن، لېنىن ئۇنىڭ «ئانا» رومانىنى «دەل ۋاقىتدا يېزىلغان كېرەكلىك كىتاب» دەپ مەدھىيلىدى.

ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز» رومانىدىكى تۆمۈر خەلىپە ئوبرازى ئۈستىدە ئىشلىگەندە، ئۇنىڭ شەخسىيەتتىكى بەزى ئۇقسانلارنى يازسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى بېسىپ چۈشكەن دەرىجىدە يازمىغان. تۆمۈر خەلىپە ئوبرازى ئارقىلىق شۇ دەۋر ئىلغار كىشىلىرىگە خاس ئەۋزەللىكلەرنى، شانلىق كۈرەش مۇساپىسىنى تەسۋىرلەپ، قەھرىمان خەلقىمىزنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىك يولىدا ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىنىڭ تارىخىي، بەدىئىي كارتىنىسىنى سىزىپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ فېئودال ۋاڭلىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى بولغان شامەخسۇت ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ فېئودال ۋاڭلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەشنى نۇقتىلىق تەسۋىرلىگەن. ئاپتور 20 - ئەسىرنىڭ 10 - يىللىرى قۇمۇل دېھقانلىرىنى تەشكىللەپ شامەخسۇت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن تۆمۈر خەلىپىگە قويۇق ئىجابىي تۈس بېرىپ، ئۇنى يېڭىدىن بەدىئىي سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدىغان ئىدىئال قەھرىمانلارغا خاس بەدىئىي ئوبرازىنى ياراتقان، تۆمۈر خەلىپە ئاشۇ پەزىلەتلىرى بىلەن ھازىرقى جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئىدىئالىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە.

بەزىلەر تۆمۈر خەلىپىنى رېئاللىق ۋە كەلگۈسىگە كۆپىنچە دىنىي ئەقىدە ۋە تەقدىرچىلىك كۆز قارىشى بويىچە مۇئامىلە قىلىدىغان تۇرسا، ئاپتور نېمە ئۈچۈن بۇ تەرەپكە كۆپ ئېتىبار بەرمەيدۇ دەپ قارىشى مۇمكىن، تۆمۈر خەلىپە خاراكتېرىدىكى بۇ ئاجىزلىق، مەنىۋى جەھەتتىكى بۇ ئەجەللىك يېتەرسىزلىك ئۇنىڭ شەخسىي تراگېدىيىسىنى پەيدا قىلغان تۈپ سەۋەب بولۇپ، ماھىيەتتە پۈتۈن قوزغىلاڭنىڭ، ئۇنىڭدىن ئۈمىدلەنگەن ساددا دېھقانلارنىڭ ئېچىنىشلىق ھايات تراگېدىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم ئىجتىمائىي سەۋەب. تۆمۈر خەلىپىنىڭ ھايات تراگېدىيىسى بىلەن قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرىنى ئەنە شۇ چاغدىكى تارىخىي ۋەزىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ قارىغىنىمىزدا، تۆمۈر خەلىپە ئوبرازى يەنىلا ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازى بولالايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەگەر، ئاپتور ئۆز رومانىدا تۆمۈر خەلىپە

پائالىيىتىنىڭ يۇقىرىقىدەك تەرەپلىرىگە كۆپرەك ئېتىبارنى بېرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىز ئۈچۈن مۇھىم بولغان باشقا تەرەپلىرى نەزەردىن ساقىت قالدۇ - دە، ئۇلارنىڭ تەسۋىرى ئۈچۈن يازغۇچى يېتەرلىك ئورۇن ئاجرىتىشقا ئاجىز كېلىپ، ياراتقان ئوبراز مەنا جەھەتتىن بىزنىڭ تەلپىمىزگە، ئىستېتىك دېتېمىزغا جاۋاب بېرەلمەسلىكى، ئوبىيېكتىپ ھەقىقەت تولۇق ئېچىلماي قېلىشى، تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازىغا نۇقسان يېتىپ قېلىشى مۇمكىن. يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئىدىئالىغا ماس ئىجابىي قەھرىمان يارىتىشقا ئىنتىلىدۇ. ئەمما بۇ خەلق ئالدىدا مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغان ناھايىتى مۇشكۈل ئىش. يازغۇچىلار بەزىدە ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىمەن دەپ، قەھرىماننىڭ شەخسىيىتىدە بار بولغان خىسلەتلەرنى نۇقتىلىق تەسۋىرلىمەي، ۋەقەلىك تىزمىسى بولغان دەلىل - ئىسپاتلارنى كەلتۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، تۇرمۇشتىن چەتنىگەن، مەلۇم قېلىپقا چۈشۈپ قالغان، بىر - بىرىدىن قىلچە پەرقلەنمەيدىغان ئوبرازلارنى يارىتىپ قويدۇ. ئۇلار قارىماققا ئىجابىي ئوبرازلاردەك كۆرۈنىمۇ، ئەمەلىيەتتە جەمئىيەت كىشىلىرى ئۈچۈن يېتەرلىك، ئۈلگە بولىدىغان ئوبرازلار دەرىجىسىگە توشمايدۇ. يەنە كېلىپ ئۇلار كۆپ جەھەتلىرى بىلەن ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازى بولالمايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزدىكى بەزى ئوبرازلار قىسمەن خىسلەتلىرى بىلەن باشقىلارغا ئۈلگە بولۇشقا ئەرزىمۇ، لېكىن پۈتكۈل ئەسەر نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئۈلگە بولالمايدۇ. شۇڭا مۇنداق ئەسەرلەر كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن ناھايىتى تېزلا كۆتىرىلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوبراز ياراتقاندا، ئىجابىي قەھرىماننىڭ ئوبرازىنى ياخشى يارىتىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭدىن بىر بالداق يۇقىرى تۇرىدىغان ئىدىئال قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىشقا تىرىشىشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، ئەنە شۇ يارىتىلغان ئەسەر ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە بەدئىي قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە كىشىلەرنى تەربىيەلەش، كىشىلەرگە بىلىم بېرىش، مۇھىمى كىشىلەرنى ئىستېتىك لەززەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ، ھەمدە بۇ خىلدىكى ئوبرازلار كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتىرىلىپ كەتمەيدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- (1) ئەبەت تۆمۈر: «ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى.
- (2) ئابدۇللا مۇھەممىدى: «ئىستېتىكا توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى.
- (3) «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، بى چۈن قاتارلىقلار تۈزگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى.
- (4) «ئۇيغۇر رومانچىلىقى توغرىسىدا»، ماقالىلەر توپلىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى.
- (5) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى.
- (6) «چەتئەل ئەدەبىياتى» 1، 2 - قىسىملار.
- (7) ئازات سۇلتان: «ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى

ياسىن ھۇشۇر (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەر دوكتورى)

شى جىنبو

A

جۇڭگو تارىخ مەنبەلىرىدە «خۇيخۇ» دەپ ئاتالغان قەۋملەر بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى مىلادى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە دۇنخۇاڭ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ھەم شۇ تەۋەدە ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرۇپ ياشىغانىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇلار پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، مول تارىخىي، مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى مىراس قالدۇرغان. ئۇ چاغلاردا شۇ تەۋەدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. سەل ئىلگىرىكى بىر مەزگىلدە مانى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغانىدى. دۇنخۇاڭ بىلەن تۇرپان شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم يولى ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن ھىندىستان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى قارا قويۇق قوبۇل قىلىۋەرگەن ھەم تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇددا نوملىرى، بۇددا شەرىئىتى، بۇددا پەلسەپىسىگە ئائىت كلاسسىك ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار تۈرك - رونىك يېزىقىنى قوللانغانىدى. كېيىنچە تەدرىجىي سوغدى يېزىقىنى قوللىنىشقا يۈزلەندى ھەم بۇ يېزىق ئۇيغۇر يېزىقى، دەپ ئاتالدى. بۇ ئۇيغۇر يېزىقى تاكى 15 - ئەسىرگىچە قوللىنىلدى. بۇ، ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن ئەڭ كەڭ قوللانغان، يازما يادىكارلىق ئەڭ كۆپ ساقلىنىپ قالغان يېزىق. ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇر يېزىقى 19 دىن 20 گىچە ھەرىپى ئۆز ئىچىگە ئالغان فونېتىكىلىق ھەرپ يېزىقى ئىدى. بۇ يېزىقنىڭ باش، ئوتتۇرا، ئاخىر شەكلى بولۇپ، مۇشۇ يېزىقتا ئۇيغۇرلار خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈرگەن ھەم تەرەققىي قىلدۇرغان.

شۇ دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بۇددا نوملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر پۈتۈكچىلىرى ئوردىدا ۋە راھىبلىرى بۇتخانىلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نومىنى كۆچۈرۈپ، زور مىقداردا تارقاتقاندى. مەتبەئە تېخنىكىسى شەرقتىن غەربكە تارقىلىش جەريانىدا، بۇ تېخنىكا ئۇيغۇرلار يېرىگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تىل - يېزىقىغا ماسلاشتۇرۇپ مىق مەتبەئە بىلەن بېسىش تېخنىكىسىنى ئىجاد قىلدى. ئاشۇ مەتبەئە بىلەن ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرىنى كۆپلەپ بېسىپ تارقىتىپ، تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرگەن مىق مەتبەئە بىلەن بېسىش تېخنىكىسىنى داۋاملىق تۈردە غەربكە كېڭەيتتى.

1908 - يىلى 2 - ئايدا، پائۇل پېنللىئوت باشچىلىقىدىكى فرانسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئارگېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە نوم ساقلانغان غاردىن زور مىقداردىكى قىممەتلىك ھۆججەتلەر، يازما يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە موگاۋ غارىنىڭ شىمالىي ئەتراپىدىكى 181 - غاردىن (ھازىر بەلگە سېلىنغان نومۇرى 464 - غار) زور مىقداردا يەنە ئۇيغۇرچە، تاڭغۇتچە (غەربىي شياچە)، تىبەتچە ۋە سىقىملەرنى ھەمدە ئۇزۇندىن بېرى ئىلىم ساھەسى كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ئۇيغۇرچە مىق مەتبەئە ھەرپلىرىنى بايقىدى. بۇ ئۇيغۇرچە مىق مەتبەئە كېيىنچە پارىژدىكى جىمى ئاسىيا سەنئەت مۇزېيىدا ساقلاندى. بۇ قېتىم بايقالغان ئۇيغۇرچە مىق مەتبەئە ھەرپى ئايرىم ئالىملار تەرىپىدىن ئاددىيلا خەۋەر قىلىنغاندىن باشقا 90 يىلدىن بېرى تېخىچە سىستېمىلىق ۋە ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىنمىدى. نەتىجىدە بۇ ئۇيغۇرچە مىق مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ مەتبەئە چىلىك

تېخنىكىسى تارىختىكى مۇھىم ئورنىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىدى، ھەتتا بىر مەزگىل بۇ ئۇيغۇرچە ھەرپ ئاللىقاچان يوقاپ كەتتى، دېگەن خاتا خەۋەر تارقالدى. بۇ ھەقتە ئەنگىلىيىلىك مەشھۇر ئالىم جوسېف لى [JosePh Lee] تۈزگەن «جۇڭخۇا پەن - تېخنىكا تارىخى» نىڭ 5 - توم 1 - كىتابىدىكى «قەغەز ۋە مەتبەئە» دېگەن بابتا: «يېقىنقى خەۋەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئاشۇ بىر يۈرۈش مەتبەئە ھەرپىنى تېپىشقا ئىمكان بولمىدى»، دەپ يازدى. مۇشۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى ياسىن ھۈشۈر ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ يىپەك يولى تەتقىقاتى بويىچە پىڭشەن يۇفۇ (ياپونىيىلىك خراياما) ئوقۇش مۇكاپاتىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، 1995 - يىلى ئەنگىلىيىگە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ھۈججەتلەرنى تەتقىق قىلىشلى بارغاندا ئالاھىتەن پارنىغا بېرىپ، پارنى جىمى ئاسىيا سەنئەت موزىيىدىن تەخمىنەن بۇندىن 800 يىل ئىلگىرىكى ئۇيغۇرچە مىق مەتبەئە ھەرپىنى تاپتى ھەمدە بۇ جەمئىي 960 تال مەتبەئە ھەرپىنى يوغان بەش ۋاراق قەغەزگە بېسىپ، مۇشۇ ھەرپلەر ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇيغۇرچە تېكىست ۋە تىنىش بەلگىلىرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرەلەيدى.

بۇ ھەرپلەرنىڭ مۇتلەق كۆپلىرىنىڭ كەڭلىكى 1.3 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئىپادىلەيدىغان بەلگىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن بېكىتىلگەن. بۇ مەتبەئە ھەرپىنىڭ ماتېرىيالى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى چىلان ياكى نەشپۈت دەرىخى ياغىچىدا ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلغان. گەرچە نەچچە يۈز يىللاپ تەبىئەتنىڭ ئۇپرىتىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بۇ ھەرپلەرنى يەنىلا ناھايىتى ئوچۇق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئاپتور بۇ ھەرپلەر بىلەن بېسىلغان تېكىستنى ئوقۇپ تۈرگە ئايرىغاندىن كېيىن ئاشۇ ھەرپ ئىپادىلىگەن تېكىست ۋە بەلگىلەرنىڭ ئالتە خىلغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى بايقىدى: ① ھەرپنى بىرلىك قىلغان مەتبەئە ھەرپى بولۇپ، بۇ ھەرپ ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر (خۇيخۇ) تىلى تاۋۇشىدىكى فونېمىلار، بۇنىڭدا تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنىڭ سۆز ئالدى، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدىن ئىبارەت (باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاياغ ھەرپ) ئۈچ خىل شەكلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. يەنە بىر قىسىملىرى سۆز مەنىسى ياكى گىرامماتىكىلىق مەنىسى بولغان تاۋۇشتىن بىرىككەن ھەرپ. ② ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بىرىكتۈرۈلگەن مەتبەئە ھەرپى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سۆز تومۇرىنى (تاق سۆزنى) ۋە سۆز بىرىكىملىرىنى ئىپادىلەيدىغانلىرىمۇ، سۆز ياسىغۇچى گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارمۇ بار. ③ سۆزنى بىرلىك قىلغان مەتبەئە ھەرپىمۇ بار، بۇنىڭ ئىچىدىكىلىرى ئاساسەن بۇددا دىنىدىكى خاس سۆز - ئاتالغۇلاردۇر. ④ پېشىل بولۇپ كەلگەن سۆز تومۇرىنى بىرلىك قىلغان مەتبەئە ھەرپى بار، بۇنداقلارنىڭ سالمىقىمۇ بىر قەدەر كۆپ. ⑤ بەتتىكى ئىستون، رامكا سىزىقىنى ئىپادىلەيدىغان مەتبەئە بەلگىلىرى بار، بۇلارنىڭ ئىچىدە تاق ئىستون، قوش ئىستون رامكا سىزىقىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر بار. ⑥ تىنىش بەلگىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەتبەئە بەلگىلىرى بار، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت چېكىتلىك، ئىككى چېكىتلىكلىرى بار. بۇنىڭدىن سىرت يەنە بەت ياسىغاندا بوش قالغان (تاق قالغان) ئورۇننى تولدۇرىدىغان كوئىچۇك، سىپونلارمۇ بار. بۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە تاغغۇت يېرىدىكى بىر مەتبەئە ھەرپى بىر بوغۇمنى (خەنزۇچە خەتنى) ئىپادىلەيدىغان خەنزۇچە خەت ئاساسىدىكى مەتبەئە تېخنىكىسىنى ھەرپ، بوغۇم ۋە سۆزنى بىرلىك قىلغان ئارىلاشما تىپتىكى مەتبەئە تېخنىكىسىغا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقى. بۇ مەتبەئە تېخنىكىسى ئۇيغۇر تىل يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا شەكىللەنگەن. مانا مۇشۇنداق غايەت زور ئىلگىرىلەش دۇنيا مەتبەئە تېخنىكىسى تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، ئەھمىيىتىمۇ ناھايىتى زور. ھالبۇكى، بەزى ئالىملار بۇ مەتبەئە ھەرپىنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق تەتقىق قىلماي تۇرۇپلا خاتا يەكۈن چىقارماقتا. ئامېرىكىلىق كارتېر [Carter] ئۆزىنىڭ زور تەسىر قوزغىغان «جۇڭگومەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى» ناملىق كىتابىدا: «بەلكىم ئۇلار (خۇيخۇ - ئۇيغۇرلار) نىڭ ئەمەلىيەتتە ھەرپلىك

مەتبەئە ھەرىي بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما بىزدە بۇ ھەقتىكى يازما يادكارلىق يوق، ھازىرغا قەدەر بىرەر مۇ ھەرپلىك مەتبەئە ھەرپىنىڭ ماددىي ئىسپاتىنى بايقىمىدۇق. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەتبەئە ھەرىي يەنىلا پۈتۈنلەي جۇڭگونىڭ خەنزۇچە خەت مەتبەئەگەمىلىكى بويىچە ياسالغان بولۇپ، ئۇ ھەرپ بولماستىن بەلكى قاتار تىزىپ قويۇلغان خەت» دەپ يازدى. شۇندىن كېيىن كارتېرنىڭ بۇ سۆزى دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەردە نەقىل قىلىندى، نەتىجىدە كىشىلەردە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئاشۇ مەتبەئە ھەرىي سۆز بىرلىك قىلىنغان، ئۇنىڭدا قىلچىمۇ ھەرپ بىرلىك قىلىنمىغان، دەيدىغان ناھايىتى خاتا ئۇقۇم پەيدا قىلدى.

تەلشۇناسلار خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولمىش خۇيخۇلارنىڭ تىلىنى ئالتاي تىلىسى سىستېمىسى تۈرك تىلى ئائىلىسىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى، ئۇ يېپىشقاق تىللار تىپىغا مەنسۇپ، دەپ ئېنىق بېكىتكەن. خۇيخۇ تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى - سۆز تومۇرىنىڭ ئاخىرىغا مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە ئوخشاشمىغان گرامماتېكىلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشقاندا، ھەر بىر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئوخشاشمىغان سۆز مەنىسى ياكى گرامماتېكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خۇيخۇ تىلىدىكى جۈملىلەردە بىر سۆز ئوخشاشمىغان گرامماتېكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەگەندە ئاشۇ سۆز تومۇرىنىڭ ئاخىرىغا ئوخشاشمىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلانغان بولىدۇ. مانا بۇ خىل ئالاھىدىلىك خەنزۇ-تىبەت تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلىدىكى جۈملىلەردە سۆز (خەت) لەردە ئۆزگىرىش بولمىغىنىغا ئوخشامايدۇ. شۇڭا، خۇيخۇ تىل يېزىقىدىكى مەتبەئە ھەرپلىرىنى ياسىغاندا خەنزۇچە مەتبەئە خەتلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا (قانۇنىيىتى) ئوخشاش بىر خەت (بىر سۆز) بىر مەتبەئە ھەرىي قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنداقتا خۇيخۇ تىلىدىكى ئوخشاشمىغان گرامماتېكىلىق مەنالارنى ئىپادىلەپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇر (خۇيخۇ) تىلىدىكى ئوخشاشمىغان گرامماتېكىلىق مەنالارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان گرامماتېكىلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مەتبەئە ھەرىي ياسىلىشى كېرەك، بۇنداق كەشپىيات مەتبەئەگەمىلىك تېخنىكىسىدا ھۆددىسىدىن چىقماق ناھايىتى قىيىن ۋەزىپە بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى خۇيخۇلار بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالغان. شۇ چاغلاردا، مەتبەئەگەمىلىك تېخنىكىسىنى ئەيچىللىك بىلەن قوللىنىش ئۈچۈن ئەقىللىق ئۇيغۇر ئۇستىلىرى مۇستەقىل ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى (خۇيخۇ تىلىدىكى) سۆزلەرنىڭ سۆز تومۇرى ۋە گرامماتېكىلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنى بىر مۇ بىر ئايرىپ چىققاندىن كېيىن ئازراق مەتبەئە ھەرپىدىمۇ نۇرغۇنلىغان تۈرلۈك گرامماتېكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى مەتبەئەگەمىلىكتە ئىپادىلەپ ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقىنى تېپىپ چىققان، نەتىجىدە، ئوخشاشمىغان تىلدا مەتبەئە ھەرپىنى قوللىنىش مەسىلىسىنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلغان. بۇ كەشپىيات ئارقىلىق ئەينى چاغدا كىتاب بەتلىرىنى ياسىغاندا نۇرغۇن ئادەم كۈچى تېجىلىپ قالاتتى، يەنە بۇددا نوملىرىنى ئوردا پۈتۈكچىلىرى ۋە راھىبلارنىڭ كۆچۈرۈپ كۆپەيتىشى ھاجەتسىز ئىدى. خۇيخۇلار يەنە دائىم ئۈچرەيدىغان سۆز ۋە گرامماتېكىلىق مەنا بەرگۈچى سۆز قوشۇمچىلىرىنى مەتبەئەدە ئىپادىلەش ئۈچۈن تاق ھەرپلىك مەتبەئە ھەرپىنىمۇ ياساپ، بارلىق سۆز - جۈملىلەرنى ناھايىتى راۋان باسالىغان.

خەۋەر قىلىنىشىچە، دۇنخۇاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى تەتقىقات ئىنستىتۇتى يېقىنقى يىللاردا دۇنخۇاڭ موگاۋ غارىنىڭ شىمالىدىكى غاردىن نەچچە ئونلىغان خۇيخۇچە (ئۇيغۇرچە) مىق مەتبەئە ھەرپىنى بايقىغان بولۇپ، بۇ فرانسۇز ئالىمى پائۇل پرللىئوت تاپقان مەتبەئە ھەرىي بىلەن بىر تۈردىكى مەتبەئە ھەرىي ئىكەن، بۇ بايقاش نەتىجىسىدە، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە (خۇيخۇچە) مەتبەئە ھەرىي مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن.

دۇنخۇئاڭدىن بايقالغان خۇيخۇچە (ئۇيغۇرچە) مىق مەتبەئە ھەرى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن بۇرۇن ياسالغان بولۇشى، ئەڭ بولمىغاندىمۇ 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى 13 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دۇنخۇئاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بولۇپ، شۇ چاغدا ئۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت، دىنىي پائالىيەت ھەۋالى ئۇ جايدا مەتبەئە ھەرى ياساشقا، مەتبەئە بۇيۇملىرىنى بېسىپ تارقىتىشقا يار بەرمەيتتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرچە بۇدا نوملىرىنى بېسىشقا يار بەرمەيتتى، شۇڭا بىز ئەنگلىيەلىك ئالىم جوسىق لې بىلەن ئامېرىكىلىق ئالىم كارتېرنىڭ بايانغا رەددىيە ئورنىدا دۇنخۇئاڭدىن تېپىلغان ئاشۇ بىر تۈركۈم مىق مەتبەئە ھەرىنى بۈگۈنكى دۇنيادىكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ بۇرۇنقى ماددىي پاكىت، دەپ ئېيتالايمىز.

-B-

تاڭخۇتچە ۋە ئۇيغۇرچە ئەڭ بالدۇرقى مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ماددىي پاكىتىنىڭ بايقىلىشى ئېلىمىز، شۇنداقلا دۇنيا مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى تارىخىدا گەۋدىلىك ئورۇنغا ۋە مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1) دۇنيا مەتبەئە تېخنىكىسى تارىخىنى ئەڭ بالدۇرقى مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ماددىي ئىسپاتى بىلەن تەمىن ئەتتى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بى شېڭنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغانلىقى جۇڭگو تارىخ مەنبەلىرىدە يازما ماتېرىيال قىلىپ قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ دەۋردىن قالغان مەتبەئە تېخنىكىسىغا ئائىت ماددىي ئىسپات بولمىغانلىقتىن چەت ئەللەردىكى بەزى ئالىملار جۇڭگونىڭ تۇنجى قېتىم مەتبەئە تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغانلىقىدىن گۇمانلىنىپ كەلگەنىدى، ھەتتا بۇ كەشىپياتنى تارىختا بولمىغان ئىش، رىۋايەت، دەپ قاراپ كەلگەنىدى. تاڭخۇتچە ۋە خۇيخۇ (ئۇيغۇر) چە مەتبەئە ھەرى ۋە مەتبەئە بۇيۇملىرىنىڭ بايقىلىشى بىزنى مەتبەئە تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي مەتبەئەدە بېسىلىپ چىققان بۇيۇملارنى ۋە مەتبەئە ھەرىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، يەنى نۆۋەتتە دۇنيادىكى ئەڭ بالدۇرقى مەتبەئە بۇيۇمىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئەڭ بالدۇرقى مەتبەئە تېخنىكىسى تارىخىغا بولغان گۇمان ۋە مۇجمەل قاراشلار ئايدىڭلىشىپ، ئېلىمىزنىڭ دۇنيادا تۇنجى بولۇپ مەتبەئە تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغانلىقى ئورنى يەنىمۇ ئىسپاتلىنىپ، ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

(2) ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بالدۇر مەتبەئە تېخنىكىسىنى قوللىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا مەتبەئە تېخنىكىسى قوللىنىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي غەربىي قىسىم رايونىدىكى تاڭخۇت ۋە خۇيخۇ (ئۇيغۇر) مىللەتلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى تەسىرىدە ئارقا - ئارقىدىن مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى قوللاندى، تاڭخۇت خانلىقىنىڭ جۇڭشىڭخۇ (بۈگۈنكى نىڭشيا ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى يىنچۈەن شەھىرى) ئەتراپىدا، لياڭجۇ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي شەھىرى)، ئۇيغۇر (خۇيخۇ) يەرلىرىدىن شاجۇ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇئاڭ شەھىرى)، قاراسۇ قەلئەسى (خېيشۈيچىڭ)، تۇرپان قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسىدە تاڭخۇتچە، خۇيخۇ (ئۇيغۇر) چە تىل - يېزىقتىكى مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ماددىي ئىسپاتى تېپىلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، مەتبەئە تېخنىكىسى ئەينى زاماندا ناھايىتى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان.

(3) ئېلىمىزدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭمۇ مەتبەئە تېخنىكىسىغا ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى ئىسپاتلاندى. تاڭخۇت يەرلىرى بىلەن خۇيخۇ (ئۇيغۇر) يەرلىرى ئەينى چاغدا تاڭخۇتلار بىلەن ئۇيغۇر (خۇيخۇ) لار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنى قۇرغان رايونلار بولۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە خېلىلا روناق تاپقانىدى. ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلار (خۇيخۇلار) شەرق - غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان مۇھىم تۈگۈندە ئولتۇراقلاشقانچا، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسىدا باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار، مۇنەۋۋەر مەدەنىيىتىنىمۇ قوبۇل قىلىپ

تۈزلەشتۈرگەندى. تاڭغۇت مىللىتى ئەينى چاغدىكى خەنزۇ تىبەت تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت بولغاچقا، تاڭغۇت يېزىقىمۇ خەنزۇ يېزىقىغا ئوخشاش چاسا خەتتىن تۈزۈلگەن يېزىق ئىدى، يەنى بىر خەت بىر بوغۇم بولۇپ بىر مەنانى ئىپادىلەيتتى. شۇڭا تاڭغۇتلار خەنزۇچە مەتبەئە تېخنىكىسىدىن ئۆزىگە ئېلىپ ئۆز تىل - يېزىقىدا ئۆز مىللىتىنىڭ ھۈججەتلىرىنى، نوملىرىنى باسقان، خۇيخۇلار بولسا چاسا خەت (خەنزۇچە خەت) مەتبەئە تېخنىكىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسلاھ قىلىپ ئۆز تىل - يېزىقىغا ماس كېلىدىغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى ياراتقان، بۇ ئەمەلىيەتتە ھەرپلىك يېزىق مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ تۇنجى ئۈلگىسىنى ياراتقانلىق ئىدى. دېمەك، ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلار كەشىپ قىلغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، مەتبەئە تېخنىكىسى تارىخىدا يېڭىلىق يارىتىپ، دۇنيا مەتبەئەچىلىكىدە شانلىق سەھىپە ئاچتى. ئېلىمىزدىكى خەنزۇ ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر مەتبەئە تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بىر بىرىگە ئۆگىنىپ، بىس - بەستە يېڭىلىق يارىتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بۇ تۈردىكى پەن - تېخنىكا ساھەسىدە بارلىققا كەلتۈرگەن تەڭداشسىز تۆھپىسىنى تولۇق نامايەن قىلدى.

(4) مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىنى ماددىي ئىسپات بىلەن تەسۋىرلىدى.

بى شېڭ مەتبەئە تېخنىكىسىنى 11 - ئەسىردە كەشىپ قىلغان، ياۋروپادا بولسا مەتبەئە تېخنىكىسى 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوللىنىلغان. بۇ ئىككى رايوننىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىنى قوللىنىش جەھەتتىكى زامان پەرقى ناھايىتى ئۇزۇن، شۇنداقلا بۇ ئىككى رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ ناھايىتى يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇچە مەتبەئە ھەرپى چاسا شەكىللىك، بىر خەت بىر بوغۇملۇق، بىر مەنىنى ئىپادىلەيدىغان مەتبەئە ھەرپى، ياۋروپالىقلارنىڭ مەتبەئە ھەرپى ھەرپلىك مەتبەئە ھەرپىدۇر، ئىلگىرىكى ياۋروپا ئالىملىرى ئېلىمىزدە كەشىپ قىلىنغان مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ياۋروپاغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىنكار قىلاتتى، ئېلىمىز ئالىملىرى ۋە ياۋروپادىكى جۇڭگو مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ياۋروپا مەتبەئە تېخنىكىسىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئالىملار بولسا جۇڭگودا كەشىپ قىلىنغان مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ قانداقلا چە غەربكە تارقىلىپ ياۋروپاغا يەتكۈزۈلگەنلىكىگە ئىنكار قىلغۇچى ئالىملار قايىل بولغۇدەك جاۋاب تاپالمايتتى. تاڭغۇچە، بولۇپمۇ ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپلىرى ۋە مەتبەئە بۇيۇملىرى بايقالغاندىن كېيىن، قوللىنىش جەھەتتىكى زامان بوشلۇقىنى ئىككى ئەسىرلىك غەربكە تارقىلىش ئۆتكۈنچى مەزگىلى بىلەن تولۇقلىدى، ماكان جەھەتتە بولسا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۆنىلىش بويىچە 2000 كىلومېتىردىن ئارتۇق يىراقلىققا تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپى ئېلىمىز مەتبەئە ئىدىيىسى ۋە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى ۋاسىتىچى تىپ، چۈنكى ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپى غەربنىڭ ھەرپلىك مەتبەئە ھەرپى پرىنسىپىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، «موڭغۇللارنىڭ گۈللىنىشى» 13 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە ئېلىمىزنىڭ غەرب بىلەن بولغان تۈرلۈك ئالاقىسىنىڭ كۆپىيىشىگە بىۋاسىتە تۈرتكە بولدى، بۇ مەزگىلدە ئېلىمىزنىڭ ئۇيغۇرلار ئىلغارلاشتۇرغان ھەرپلىك مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىغا ناھايىتى مۇھىم شەرت - شارائىت يارىتىلدى.

قىسقىسى، بى شېڭ كەشىپ قىلىپ تاڭغۇتلار قوللانغان، ئۇيغۇرلار ئىلغارلاشتۇرۇپ قوللانغان مەتبەئە تېخنىكىسىدا ئۇيغۇرلار قالدۇرغان مەتبەئە ھەرپى، مەتبەئە بۇيۇملىرى ئېلىمىز، جۈملىدىن دۇنيا مەتبەئە تېخنىكىسىغا قوشۇلغان مۇھىم تۆھپە بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي، ئىلمىي ئەھمىيەتكە، قىممەتكە ئىگە!

(بۇ ماقالىنى «نۇر گېزىتى» نىڭ 1997 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىدىن تۇرغۇن ئابدۇلئەزىز تەرجىمە قىلغان.)

قارا يىغاچ بۇيرۇق ۋە ئۇنىڭ بىر بالىقىنى قايتا گۈللەندۈرۈشى

سادىق ياقۇپ

قارا يىغاچ بۇيرۇق يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر سىياسەتچىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كىچىكىدىن تارتىپلا زېرەك ۋە ئىلىمخۇمار ئىدى. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە تەھسىل قىلغان بىلىمىنىڭ موللۇقى، ئالدىن كۆرەرلىكى ۋە ئىش بېجىرىشتىكى كەسكىنلىكى بىلەن داڭق چىقارغان. ئىدىقۇت ئۈسەن تېمۇر ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى سۆلىمى (ھازىرقى يەنجى) دۆلىتىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ئوردىدا زالىم ھەكەملىك مەنسىپىنى بېرىپ ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. ئۈسەن تېمۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ گۆدەك ئوغلى بارچۇق ئارت تېكىن خانلىققا ئىدىقۇت بولغان. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىقىنى يېگانە يۈرگۈزۈۋاتقان قاراقتان خانى گۆرخان ئىدىقۇت خانلىقىغا «كەنجى باساق» ئەۋەتىپ، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا زوراۋانلىق سىياسىتىنى قوللانغان ھەم قارا يىغاچ بۇيرۇقنى ئوردىغا چاقىرتىپ، خانزادىلەرگە ئۇستاز قىلىپ بېكىتكەن.

موڭغۇل يايلىقىدا داڭق چىقارغان چىڭگىزخاننىڭ نامى بارچۇق ئارت تېكىننىڭ قۇلىقىغا يەتكەن مەزگىللەردە، ئۇ قاراقتانلارنىڭ زۇلىمىدىن تولىمۇ نارازى بولۇۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1209 - يىلى قىتانلارنىڭ ئىدىقۇتتا تۇرۇشلۇق كەنجى باسقىغىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 2 - يىلى چىڭگىزخان قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى تىنچ يول بىلەن بەيئەت قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئەل بۇيرۇق، دار بايلارنى قۇچۇغا ئەۋەتكەندە، بارچۇق ئارت تېكىن ئەلچىلەرنىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغان ھەم چىڭگىزخان ئالدىدا تۆھپە يارىتىش مەقسىتىدە ئارغۇن تېمۇر قاتارلىق 4 كىشىنى قاراقتان خانلىقىغا ئەۋەتىپ، قىتانلارغا چىڭگىزخانغا قارام بولۇش توغرىسىدا نەسەت قىلغان. ئىدىقۇت ئەلچىلىرى تەركىبىدىكى ئارغۇن تېمۇر قارا يىغاچ بۇيرۇقنىڭ كۈيۈغلى ئىدى. ئۇ شۇ قېتىملىق سەپىرىدە ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئەينەن ھالدا قېيناتىسىغا سۆزلەپ بەرگەن. گۆرخاندىن بۇرۇنلا نارازى بولۇپ يۈرگەن قارا يىغاچ بۇيرۇق ئوغلى ئۇدۇسپىنانى بىرگە ئېلىپ چىڭگىزخان ھوزۇرىغا كەتكەن.

1219 - يىلى خارازېمگە قاراشلىق ئوتتار شەھىرى ھۆكۈمرانىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ بىر قانچە يۈز مۇسۇلمان سودىگىرىنى ۋە ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى سەۋەبلىك چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ئىستىلاسىغا ئاتلانغان. موڭغۇل چەۋەندازلىرىنى باشلىغان چىڭگىزخان ئۆز سەپىرىدە بېشبالىقنىڭ شەرقىدىكى بىر بالىققا (مورى ناھىيىسىدە) يەتكەندە ئادەمزاڭسىز، ۋەيرانە ھالەتتىكى شەھەر مەنزىرىسىنى كۆرۈپ ئەتراپىدىكىلەردىن: «بۇ قايسى شەھەر؟» دەپ سورىغاندا، قوشۇن بىلەن بىللە سەپەرگە ئاتلانغان قارا يىغاچ بۇيرۇقتىن شەھەر نامىنىڭ بىر بالىق ئىكەنلىكى، ئىلگىرى يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئاپەتتە شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇپ، پۇقرالارنىڭ ئاچارچىلىقتا قېلىپ ئامالسىز باشقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ كەتكەنلىكى، شەھەرنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى، شەھەرنى باشقا جايلاردىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ قايتا گۈللەندۈرگەندە كەلگۈسىدىكى رولىنىڭ چوڭ بولىدىغانلىقى، ئىلگىرى ئۆزى سۆلىمى دۆلىتىدە تۇرۇۋاتقاندا 60 ئۆيلۈك ئاھالىنىڭ بىر بالىققا كۆچۈپ كېلىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى بارلىقى توغرىسىدىكى بايانلارنى ئاڭلىغان. قارا يىغاچ بۇيرۇقنىڭ بۇ تەكلىپىدىن تولىمۇ خۇرسەنت بولغان چىڭگىزخان دەرھاللا ئۇدۇسپىناغا ئالتۇن تەمتەك بېرىپ، سۆلىمدىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىشكە بۇيرۇغان، قارا يىغاچ بۇيرۇقنى گۈنكەرت ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ بىر بالىقتا قالدۇرغان.

قارا يىغاچ بۇيرۇق ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ باشلامچىلىقى، يېڭى كۆچمەنلەرنىڭ مېھنىتى نەتىجىسىدە قىستىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدىلا بىر بالىقنىڭ قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولغان، بوز بەرلەر ئېچىلىپ، خىلمۇ خىل زىرائەتلەر تېرىلىپ، نوپۇس كۆپىيىپ، ئاۋات مەنزىرە شەكىللەنگەن. 6 يىلدىن كېيىن غەلىبە بىلەن موڭغۇل دالاسىغا قايتقان چىڭگىزخان بىر بالىقنىڭ تونۇۋالغۇسىز ھالەتتە ئۆزگەرگەن

يېڭى قىياپىتىدىن چەكسىز سۆيۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن قارايشاچ بۇيرۇقىنىڭ ۋاپاتى ئۇنى ئېغىر قايغۇغا سالغان. چىڭگىزخان ئۇدۇ سېينانى تۇتۇقىگە كىلىشكە تەيىنلەپ تامغا بەرگەن ھەم بىر بالىقىنىڭ دارغاچى قىلىپ بېكىتكەن. ئۇدۇسېينا تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر بىر بالىقىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تىرىشقان.

قەندىھار مەدەنىيىتى

شېرىن قۇربان

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىدا بىر قانچە تىپىك مەدەنىيەت نامايەندىلىرى بار. ئۇلار بايقالغان جاينىڭ نامى بىلەن «ئانئۇ مەدەنىيىتى»، «گرېك مىنار مەدەنىيىتى»، «تازا باگىياپ مەدەنىيىتى»، «سۇرخان مەدەنىيىتى»، «مىنوسىنسىكى ئويمانلىقى مەدەنىيىتى»، «ئاقاناسۇب مەدەنىيىتى»، «ئاندۇرۇنۇب مەدەنىيىتى»، «قاراسۇق مەدەنىيىتى»، «باكتېرىيە ئېلىمىز مەدەنىيىتى»، «قەندىھار نەققاشلىق مەدەنىيىتى»، دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قەندىھار مەدەنىيىتى رەڭدارلىقى، موللۇقى بىلە تېخىمۇ مەشھۇر.

قەندىھار قەدىمكى ئەنەتكەك (ھىندى) مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى بىر ئەلنىڭ نامى. پاكىستاننىڭ پىشاۋۇر رايونى بىلەن ئافغانىستاننىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدىغان بۇ جاي غەربتە قۇندۇز دەرياسى ساھىلى، شەرقتە ھىندى دەرياسى بىلەن تۇتۇشىدۇ. قەندىھار يېرى مۇنبەت، سۈيى ئەلۋەك، ھاۋاسى ساپ دېھقانچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ.

قەندىھارنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەشھۇر جاھان ئىستېلاچىسى ئالبېكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) شەرقتە يۈرۈش قىلىش مۇساپىسىدە بۇ يەرنى ئىستېلا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى بۇ رايونغا تېز تارقىلىپ، يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. گرېكلەشكەن بۇ مەدەنىيەت، ئادەتتە، «ئېلىمىز مەدەنىيىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئالبېكساندىر ماكىدونىسكى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قەندىھار سېلىۋېك ئېمپېرىيىسى بىلەن باكتېرىيە خانلىقىغا قارام بولغان. بۇ ئىككى خانلىق دەۋرىدىمۇ نۇرغۇن گرېك ئاھالىلىرى بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ گرېك مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ روناق تاپقۇزغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردە قەندىھار ھىندى ماتورىيا ئېمپېرىيىسى (توز خاندانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گە قارام بولغان. بۇ دەۋردە بۇددا دىنى قەندىھارغا تارقىلىشقا باشلىغان. ماتورىيا خاندانلىقىنىڭ ئاسۇكاخان سەلتەنىتى دەۋرىگە كەلگەندە، قەندىھاردا بۇددا دىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. مىلادى 1 - ئەسىردە، ئۇلۇغ توخارلار قەندىھارنى بويىنىدۇرۇۋالغان. بۇددا دىنى ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى بۇ رايوندا داۋاملىق تەرەققىي قىلغان. مىلادى 2 - ئەسىردە بۈيۈك كۇشان خاندانلىقى قەندىھارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. شاھى كانىشكا دەۋرى كۇشان خاندانلىقىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن چېغى بولۇپ، بۇ چاغلاردا قەندىھار بىلەن كەشمىر بىر مەھەل بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. كۇشان خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئىفتالىتلار قەندىھارغا كىرگەن.

قەندىھارنىڭ تارىخىغا دائىر يازما خاتىرىلەرمۇ بىر قەدەر مول. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئاتاقلىق بۇددا راھىبى فاشىيەن ھىندىغا يۈرۈش سەپىرىدە قەندىھارغا بارغان. ئۇ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرىدە، قەندىھارنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «قەندىھار دۆلىتىدە چولپ - چولپ راۋاقلار كۆپ ئىكەن، راۋاقلار ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن، بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى ھىنايان تەلىماتىغا ئەمەل قىلىدىكەن.»

بۇددىست سۇڭ يۈنمۇ ھەمراھلىرى بىلەن نوم ئېلىش سەپىرىدە قەندىھارغا قەدەم تەشرىپ قىلغان. ئۇ «لوياڭدىكى ئىبادەتخانىلار تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «قەندىھار ئېلىدىكى خەلقلەر بۇددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلىدىكەن، ئۇ يەردىكى راۋاق - ئىبادەتخانىلار بىقايىس كۆركەم ۋە گۈزەل بولۇپ، ئىنتايىن بەھەيۋەت ئىكەن» دەپ خاتىرىلىگەن.

شۇەنزاڭ «ئۇلۇغ تالغا دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە: «قەندىھار ئېلىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 1000 چاقىرىم ئۆچۈرسىدە، شىمالدىن جەنۇبقا بولغان ئارىلىقى 800 چاقىرىم كېلىدىكەن. شەرقى تەرىپى ھىندى دەرياسى بىلەن تۇتىشىدىكەن. پايتەختى يۇرۇشا كەنت بولۇپ، ئەتراپى 40 چاقىرىم كېلىدىكەن» دەپ كۆرسەتكەن.

«قەندىھار مەدەنىيىتى» دېگەن پەننىي ئۇقۇم قەندىھارنىڭ پۈتكۈل تارىخىي مەدەنىيىتىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇ خاس ھالدا ئۇسلۇبى گرىكچە، مەزمۇنى بۇددىچە بولغان بۇددا دىنىي نەققاشچىلىق مەدەنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. قەندىھار نەققاشچىلىق سەنئىتى بىر خىل سەنئەت ئېقىمى سۈپىتىدە، مىلادى 1 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، گۈللەنگەن ۋە دۇنياغا تەسىر كۆرسەتكەن. قەندىھار نەققاشلىقىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى گرىك نەققاشلىقى ئارقىلىق بۇددا ھەيكەللىرىنى ياساش، بۇددا دىنىي ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى نەقىشلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. ھازىرقى زاماندا بۇنداق ماھارەت «تىلنى رەسىمىيلەشتۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ.

قەندىھار بۇددا نەققاشلىقىدا نەقىشلەنگەن بۇت - ھەيكەللەردە، بۇددانىڭ چېچى بۇدرە بولۇش، قاش، كىرىپكىنىڭ سىزىقچىلىرى بۇرنى بىلەن تۇتاشقان بولۇش، بىلىنەر - بىلىنمەس كۈلۈمىرەپ تۇرغان بولۇشتەك ھالەت تەسۋىرلەنگەن. بۇت سۈرىتى ئارقىلىق ساكيامۇنى ۋە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرىنى ئىپادىلەشمۇ قەندىھار نەققاشلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەندىھار نەپىس سەنئىتى بويىچە نوپۇزلۇق ئالىم، فرانسىيىلىك گوچېرىۇ نەپىس سەنئىتىنى چۈشەندۈرگەندە، بۇ ھىندى ھېسسىياتى بىلەن گرىك نەپىسلىكىنىڭ ئورگانىك بىرىكىشىدۇر، دەپ ھېسابلىغان. ئۇنىڭچە بۇنداق نەپىس سەنئىتى ساخاۋەتچى بۇددىست ھىندىدىن، نەققاش ئوستا گرىكتىن دەپ قاراش ئانچە قايىل قىلالىقا ئىگە ئەمەس. بۇ سەنئەتنى ئېھتىمال شەرقلەشكەن گرىك بىلەن ھىندى ئارىسىدىن تۆرەلگەن شالغۇت سەنئەتكار بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا بۇ نەپىس سەنئەت ساپ گرىك ئۇسلۇبىدىمۇ ئەمەس، ساپ ھىندى ئۇسلۇبىدىمۇ ئەمەس، ئۇ بۇ ئىككى خىل ئۇسلۇبىنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

قەندىھار مەدەنىيىتى مىلادىنىڭ 2 - ئەسىرىدە ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل جەنۇبىي ئاسىيا 2 - چوڭ قورۇقلۇقى، شىنجاڭ رايونى (مۇھىمى كۈسەن - كۇچاردىكى قىزىل مىڭئۆيىنىڭ تام رەسىملىرى) ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ بۇددا نەققاشلىقىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن.

چۇفۇدىكى كۇڭزى ئىبادەتخانىسى، كۇڭزى قەبرىستانلىقى،

كۇڭزى سارىيى

چۇفۇ - كۇڭزى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 551 - يىلىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 479 - يىلىغىچە باشغان) نىڭ يۇرتى. چۇفۇدا كۇڭزى ئىبادەتخانىسى، كۇڭزى قەبرىستانلىقى، كۇڭزى سارىيىدىن ئىبارەت 3 چوڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى بار. كۇڭزىنىڭ تەپەككۈرى چوڭقۇر بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى ئىنتايىن زور. شۇڭا ئۇ ئامېرىكىدا چىقىرىلغان «خەلق يىلنامىسى قوللانمىسى» دا دۇنيا بويىچە قەدىمكى 10 مەشھۇر مۇتەپەككۈرنىڭ بىرىنچىسى بولۇپ خاتىرىلەنگەن. چۇفۇدىكى بۇ 3 چوڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقىمۇ دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. كۇڭزى ئىبادەتخانىسى ئەڭ قەدىمىي ئىبادەتخانىلارنىڭ بىرى. ئۇ كۇڭزىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن سېلىنغان ھەشەمتلىك ئىبادەتخانا. ئۇنىڭ كۆلىمى 200 مو بولۇپ، ئالدى - كەينىدە 9 كورپۇسلۇق قورۇ

بار. قەسىر، خاس ھۇجرا، زال، ئايۋان، شىپاخلاردىن تەركىب تاپقان 466 ئېغىز ئۆي بار، ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەۋلىيا قەسىرى، قەسىر ئوتتۇرىسىدا 3.35 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كۆڭزىنىڭ ھەيكىلى، ئەتراپىدا شاگىرتلىرىنىڭ ھەيكىلى بار. بۇ يەردە يەنە تۆھپە قەسىرى بولۇپ، ئۇ كۆڭزىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغان. ئابىدە شىپاخى ھەر قايسى دەۋرلەردىكى پادىشاھلار ياساتقان ئابىدىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ، 55 ئابىدە ئايرىم - ئايرىم 13 شىپاخغا قويۇلغان. ئابىدىلەرگە پادىشاھلارنىڭ كۆڭزى توغرىسىدىكى مەدھىيە سۆزلىرى، كۆڭزىغا بېرىلگەن مەرتىۋە، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كۆڭزى ئىبادەتخانىسىنى تاۋاپ قىلغانلىقى ۋە ئىبادەتخانىنى رېمونت قىلدۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

كۆڭزى قەبرىستانلىقى (مۇقەددەس ئورمانلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چۇفۇ شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆڭزى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنغان قەبرىستانلىق. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 479 - يىلى، يەنى كۆڭزى بۇ جايغا دەپنە قىلىنغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان 2400 يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنىپ كەلدى. ھازىر بۇ قەبرىستانلىق كېڭىيىپ كۆلىمى 3000 موغا يەتتى. بۇ جايغا تىكىلگەن قارىغاي، ئارچا، پىستە قاتارلىق ھەر خىل دەل - دەرەخ 100 مىڭ تۈپتىن ئاشىدۇ. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۇرۇقداش جەمەت قەبرىستانلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ناھايىتى ياخشى ساقلانغان بولۇپ ئەمىنىيە يىللىرى، چىن، خەن، سۇلالىرىدىن بۇيانقى ئۆلۈم - يېتىم، دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىشتا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

كۆڭزى سارىيى چۇفۇ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، كۆڭزى ئىبادەتخانىسىنىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆڭزىنىڭ ۋارىس كالانىلىرى (ئوغۇل نەۋرىلىرى) تۇرغان جاي. قايتىلا قايتا رېمونت قىلىش ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىسىدا كۆڭزى سارىيىنىڭ كۆلىمى 180 موغا يەتتى. ئۇنىڭدا ھەر خىل زال، خاس ھۇجرا، راۋاق، ئايرىم خانىلار بولۇپ، جەمئىي 500 ئېغىز ئۆي بار.

جۇلىڭدىكى 6 ئات ھەققىدە رىۋايەت

گورۇي

تالڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لى شىمىن ئېلىمىز تارىخىدىكى تۆھپىكار فېئودال شاھ، ئۇ ئاتتىن چۈشمەيدىغان پادىشاھ ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ لى، تالڭ پادىشاھلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدا قەيسەرلىك بىلەن خەۋپ - خەتەرگە قارىماي جەڭ قىلىپ، بۈيۈك تالڭ سۇلالىسى ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان، ئاساس سالغان. ئۇ ئاتنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە، نەتىجە قازانغان چاغلاردىمۇ شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆلگەن 6 ئاتنى ئېسىدىن چىقارمىدى. جىڭۋەننىڭ 10 - يىلى خانىش كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ دەپنە بۇيۇملىرى ئىچىگە تالڭ تەيزۇڭنىڭ پەرمىنى بويىچە رەسسام يىن لىيىن لايىھىلىگەن 6 ئاتنىڭ بىر يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتىكى، 2 مېتىر كەڭلىكتىكى تاش ئويىمى قوشۇم دەپنە قىلىنغان.

«ئاق تۇياقلىق قۇشقاچ» ۋە چىيەنشۈي تۈزلەڭلىكىدىكى جەڭ «ئاق تۇياقلىق قۇشقاچ» - تۆت تۇيىقى ئاق قارا ئات بولۇپ، ۋۇدېنىڭ 1 - يىلى (618 - يىلى) تالڭ تەيزۇڭ ئۇنى لوڭشىنى ئىگىلەپ تۇرغان شۆرىنگاۋ بىلەن چىيەنشۈي تۈزلەڭلىكىدە ئۇرۇش قىلغاندا مىنگەن.

سۈي سۇلالىسىنىڭ 13 - يىلى 4 - ئايدا شۆجۈي بىلەن شۆرىنگاۋ ئاتا - بالا ئىككىسى جىنچېڭدىن (ھازىرقى لەنجۇدىن) قوشۇن تارتىپ چىقىپ لوڭيۈنى ئىشغال قىلغان. شۆجۈي ئۆزىنى چىن پادىشاھى، دەپ ئاتىغان. قوشۇنلار فۇفېڭخا (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ فېنشىياڭ ناھىيىسى) كېيىن جىڭجۇغا (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىنچۈەن ناھىيىسى) كىرىپ ئاندىن چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان. شۇ يىلى 11 - ئايدا لى يۈەن، لى شىمىن ئاتا - بالا ئىككىسى جىنچياڭدىن قوشۇن باشلاپ چىقىپ چاڭئەنگە

يېقىنلىغان. شۆجوي، شۆرىنگاۋلاردا يېنىك 13 - يىلى 12 - ئايدا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كەلگەن. لى شىمىن فۇنېڭدا شۆجوي قوشۇنىنى بىراقلا مەغلۇپ قىلغان. تاڭ ۋۇدېنىڭ 1 - يىلى 6 - ئايدا چىن قوشۇنلىرى 2 - قېتىم ئۇرۇش قوزغىغان، لى يۈەن لى شىمىننى سەرگەردە قىلىپ جەڭگە ئاتلاندىرغان، ئىككى نەرىپ چىيەنشۈي تۈزلەڭلىكىدە (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چاڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) كەسكىن جەڭ قىلغان. ئۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەسلىپدە مەغلۇپ بولغان، لى شىمىن گاۋجېدا (ھازىرقى چاڭۋۇ ناھىيىسىدە) بارىگاھ قۇرۇپ ئۇرۇش قىلماي قوغدىغان. 12 - ئايدا چىن قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشكى تۈگەپ قوشۇن ئىچىدە داۋاغۇش بولغاندا، شۆرىنگاۋ ئالدىراقمانلىق بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلانغان. لى شىمىن كېچىلەپ قوشۇن يۆتكەپ، ئالدى بىلەن ئاز ساندىكى ئەسكەر ئارقىلىق دۈشمەننى ئېزىقتۇرۇپ، چىن قوشۇنلىرى ھالىدىن كەتكەندە شىمالىي تەرەپتىن سەرخىل قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قوزغىغان. ئارقىدىن كەلگەن ياۋنى كۆرگەن چىن قوشۇنلىرى پاتپاراق بولۇپ كەتكەن. لى شىمىن «ئاق تۇياقلىق قوشقاچ» قا مىنىپ قوشۇن ئالدىدا مېڭىپ بىر كېچە كۈندۈزدە 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىپ دۈشمەننى قوغلاپ زەربە بەرگەن. «ئاق تۇياقلىق قوشقاچ» ئاخىرىدا دەرماندىن كېتىپ ئۆلگەن.

ئاشقا ئويۇلغان «ئاق تۇياقلىق قوشقاچ» بوران - چاپقۇن ئىچىدە گەۋدە كېرىپ ئۇچقانداك كېتىپ بارغان قىياپەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. تاڭ تەيزۇڭ بۇ ھەقتە بېغىشلىما يېزىپ: «قولۇمدا گۈرزە ئوينار مىنىپ دۈلدۈلنى، ئالدىم مەن لۇڭيۈنى قۇرۇپ خانلىقنى» دېگەن.

سېمىز «تېلې» ئارغىمىقى ۋە خېدۇڭنى قايتۇرۇۋېلىش

سېمىز «تېلې» ئارغىمىقى ئاقۇش سېرىق رەڭدە بولۇپ، ۋۇدېنىڭ 2 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى مايىنى ئىگىلەپ تۇرغان (بۈگۈنكى غەربىي شۇجۇ شەھىرى تەۋەسىدە). لىيۇۋۇجۇ بىلەن جەڭ قىلغاندا قولغا چۈشۈرگەن. تۈركىي خاقانىنىڭ بالىلىرى ئۇنى «تېلې» دەپ ئاتىغان، بۇ ئىسىم بەلكىم شۇنىڭدىن كەلگەن بولسا كېرەك. ۋۇدېنىڭ 3 - يىلى 2 - ئايدا لى شىمىن قوشۇن باشلاپ، تۈركىي خاقانىغا تەسلىم بولغان لىيۇۋۇجۇنى جازالاش يۈرۈشى قىلغان. لىيۇنىڭ قىسىملىرىدىكى سەرگەردە سۇڭ جىنگاڭ ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشكى تۈگىگەنلىكتىن، بەيبېدىن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنچياڭ ناھىيىسى) چېكىنگەن. لى شىمىن سېمىز «تېلې» ئارغىمىقىغا مىنىپ ياۋنى قوغلاپ بىر كېچە - كۈندۈزدە نەچچە ئون قېتىم جەڭ قىلغان ۋە چۆكشۈ جىلغىسىدىن ئۆتۈپ جېشۇ قەلئەسى يېنىغا كەلگەن. سۇڭ جىنگاڭ ھايات - ماماتلىق جېڭى قىلىش ئۈچۈن، پۈتۈن قوشۇنلىرىنى غەربىي دەرۋازا سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ 7 چاقىرىملىق ئۇزۇنلۇقتا سەپكە تۇرغۇزغان. لى شىمىن 3 سەرگەردىگە شىمال بىلەن جەنۇبتىن ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇپ، ئۆزى قوشۇن ئوتتۇرىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەن سېپىنى پاراكەندە قىلمۇتەكەن. لىيۇۋۇجۇ يۈزدەك قالدۇق ئەسكىرىنى باشلاپ شىمالغا قېچىپ كەتكەن. تاڭ قوشۇنلىرى تەييۈەن قاتارلىق زېمىنلارنى قايتۇرۇۋالغان.

لى شىمىن سېمىز «تېلې» ئارغىمىقى توغرىسىدا: «قىلساڭ بۇيرۇق قىلار ئۇ كۆكتە پەرۋاز، كىشىگەندە تىرتىتەر يەر جاھاننى، قوقماس خەۋپتىن چەيلەپ دۈشمەننى، دادىل قۇتقۇزار ئۇ ئەجەلدىن ئەل جاھاننى» دەپ بېغىشلىما يازغان.

«سۆسۈن شەبنەم» ئارغىمىقى ۋە بېيماڭنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇش خېدۇڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تاڭ پادىشاھلىقى ئۇرۇشنىڭ مەركىزىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يۆتكىگەن، يەنى ئاساسىي كۈچىنى لوياننى ئىگىلەپ تۇرغان ۋاڭ شىچۈڭ كۈچلىرىگە زەربە بېرىشكە قاراتقان. لى شىمىن بۇ قېتىمقى جەڭدە توق سۆسۈن رەڭلىك ئارغىماق «سۆسۈن شەبنەم» نى مىنگەن.

ۋۇدېنىڭ 1 - يىلى 9 - ئايدا لوياننىڭ قورۇقچى يېڭى ۋاڭ شىچۈڭ ۋاڭاڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەن ۋە ۋۇدېنىڭ 2 - يىلى جېن پادىشاھلىقىنى قۇرغان. ۋاڭ

شىچۈڭ زېمىنىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن لىۋ ۋۇجۇ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، خېنەننىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. ۋۇدېنىڭ 3 - يىلى 8 - ئايدا لى شىمىن ۋاڭ شىچۈڭنى لويياڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان. ۋۇدېنىڭ 4 - يىلى 2 - ئايدا ۋاڭ شىچۈڭنىڭ جېن قوشۇنلىرى ئاشلىق توشۇش يولى ئۇزۇپ قويۇلغانلىقتىن، لويياڭنى جان تىكىپ قوغداشقا مەجبۇر بولغان. لى شىمىن لويياڭنىڭ شىمالىدىكى ماڭشەندە 10 چاقىرىملىق گىزارما قۇرغان ھەمدە لويياڭنى تۆت تەرەپتىن قورشاپ 10 كىشىدىن تەركىب تاپقان سەر خىل ئاتلىق قوشۇنى باشلاپ دۈشمەن سېپىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن ياۋ قوشۇنى ئالاقىزادە بولۇپ كەتكەن. كەسكىن جەڭدە لى شىمىن مىنگە «سۆسۈن شەبنەم» ئارغىمىقىنىڭ كۆكرىكىگە ئوقيا ئوقى تەگكەن. بەختكە يارىشا چوڭ سانغۇن چيۇ شىڭگۇڭ يېتىپ كېلىپ، لى شىمىن خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالغان. تاڭ تەيزۇڭ بۇ قېتىمقى جەڭنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن پەرمان چۈشۈرۈپ، يارىلانغان «سۆسۈن شەبنەم» نىڭ تېنىدىن چيۇ شىڭگۇڭنىڭ ئوقيا ئوقىنى يۇلۇپ ئېلىۋاتقان كۆرۈنۈشىنى تاشقا ئويدۇرغان. تاڭ تەيزۇڭ «سۆسۈن شەبنەم» ئارغىمىقى توغرىسىدا: «سۆسۈن قارىلغاچ ئۇچار كۆكتە ھەيۋەت بىلەن، ئاۋازى ياڭرىر زېمىندا قۇدرەت بىلەن» دەپ بېغىشلىما يازغان.

ئاق ئارغىماق ۋە خۇلاۋگۈەندىكى غەلبە
«ئاق ئارغىماق» ئاق رەڭلىك چېپار ئات بولۇپ، لى شىمىن ئۇنى دۇجىيەندې بىلەن جەڭ قىلغاندا مىنگەن.

سۈي سۇلالىسى دايبىنىڭ 13 - يىلى سۈي پادىشاھى جياڭدۇدا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ سەركەردىلىرى ئۆزلىرى ئىگىلىگەن جايلارنى باشقۇرىدىغان بولۇۋالغان. لى يۈەن چاڭئەندە پادىشاھ بولۇپ دۆلەت نامىنى تاڭ پادىشاھلىقى، يىلنامىسىنى ۋۇدې، دەپ ئاتىغان. دۇجىيەندې خېبېينىڭ لېشۇ دېگەن يېرىدە ئۆزىنى پادىشاھ، دۆلەت نامىنى شيا پادىشاھلىقى، يىلنامىسىنى ۋۇفېڭ دەپ ئاتىغان. ۋاڭ شىچۈڭ لويياڭدا ئۆزىنى پادىشاھ، دۆلەت نامىنى جېن پادىشاھلىقى، يىلنامىسىنى كەيمىڭ، دەپ ئاتىغان. بۇلار بىر - بىرىگە تىرىشىش ھالىتىدە تۇرغان.

لويياڭنى تاڭ قوشۇنلىرى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان بولسىمۇ، لويياڭدىكى قوشۇنلار خېلى كۈچلۈك ئىدى. لى شىمىن لويياڭغا ھۇجۇم قىلىپ ۋاڭ شىچۈڭنى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغاندا، ئۇ خېبېيدىكى دۇجىيەندېدىن ياردەم سورىغان. ۋۇدېنىڭ 4 - يىلى 3 - ئايدا دۇجىيەندې 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ لويياڭنى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇشقا يۈرۈش قىلغان. لى شىمىن قول ئاستىدىكى سانغۇن شۆسۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، لويياڭنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ياردەمچى قوشۇنغا زەربە بېرىش قارارىغا كەلگەن. تاڭ قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى لويياڭنى داۋاملىق مۇھاسىرە قىلغان؛ يەنە بىر قىسمى لى شىمىننىڭ باشچىلىقىدا خەتەرلىك جاي خۇلاۋگۈەندە ياردەمچى قوشۇنغا توسۇپ زەربە بەرگەن. 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى دۇجىيەندې 20 چاقىرىملىق سەپ تۈزۈپ تاڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. لى شىمىن تاغ ئۈستىدە دۈشمەننى كۆزىتىپ تۇرۇپ، چىڭ چۈشتە ياۋ قوشۇنلىرى ھارغان، ئېچىرىقنغان پەيتتە ئومۇميۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش پەرمانى چۈشۈرگەن، ئۆزى ئاق ئارغىماققا مىنىپ دۈشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرگەن. ياۋ قوشۇنلىرى پاتپاراق بولۇپ، 30 نەچچە چاقىرىم چېكىنىپ كەتكەن. تاڭ قوشۇنلىرى خېبېينىڭ بېياپان زېمىنىنى قولغا كىرگۈزگەن. ئارقىدىن دۇجىيەندېنى نيۇكۇجۇدا يارىلانغان يېرىدە ئەسىرگە چۈشۈرگەن. ۋاڭ شىچۈڭ ئۈمىدسىزلىنىپ قەلئە دەرۋازىسىنى ئېچىپ تەسلىم بولغان. تاڭ قوشۇنلىرى بىر جەڭدە ئىككى بەگنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرگەن.

تاشقا ئويدۇرغان ئاق ئارغىماق بەدىنىگە بەش تال ئوقيا ئوقى تەگكەن كۆرۈنۈشتە بولۇپ، تاڭ تەيزۇڭ بۇ ھەقتە: «ئۇچقۇرلۇقى خۇددى چاقماق، روھى ئالغان تەڭرىدىن، قايتماس ئارتقا چاپار چەبەدەس، كۈچ ئالغان ئەل بەھرىدىن» دەپ بېغىشلىما يازغان.

«قىزىل دۆلدۈل» ۋە چىڭكويىدىن زەپەر قۇچۇپ قايتىش

«قىزىل دۆلدۈل» لى شىمىن دۇجىيەندې، ۋاڭ شىچۇڭ بىلەن جەڭ قىلغاندا مىنگەن يەنە بىر ئات بولۇپ، ئۇمۇ بەدىنىگە بەش ئوق تەگسىمۇ پەرۋاز قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە تاشقا ئويۇلغان، تاڭ تەيزۇڭ بۇ ھەقتە: «گۈرزە، ئوقيا ئىچىدە چاپار مەيۋەت، تەرگە چۆمگەن شۇ ئات بىلەن قۇچتۇق شۆھرەت» دەپ بېغىشلىما يازغان. لى شىمىن شۇ قېتىمقى جەڭدە جان تىكىپ ئېلىشىپ نەچچە قېتىم غەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالغان، بۇ جەرياندا ئۇ گەرچە ئۈچ ئاتتىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئولۇغۇزار ئىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىغان.

«مۇشت» ئارغىمىقى ۋە مىڭشۈيدىكى جەڭ

بۇ ئاتنىڭ ئىسمى لورېن ئارغىمىقى بولۇپ، ئۇنى تاڭ پادىشاھلىقى دەيجۇ ئايمىقىنىڭ ۋالىمى شۇلورېن لى شىمىنغا تەقدىم قىلغان. تۇمشۇقى قارماتۇل سېرىق كەلگەن بۇ ئاتنى ۋۇدېنىڭ 5 - يىلى لى شىمىن لىۋخېيدا بىلەن جەڭ قىلغاندا مىنگەن.

لىۋ خېيدا دۇجىيەندېنىڭ كونا ئادىمى بولۇپ، تاڭ قوشۇنلىرى دۇجىيەندېنىڭ ئۇرۇش ئەسرلىرىگە شەپقەتسىزلىك قىلغاندا، تاڭ پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ھەمدە يېرىم يىلدىلا دۇجىيەندېنىڭ ئەسلىدىكى كۈچىنى ئىسلىگە كەلتۈرگەن. ۋۇدېنىڭ 5 - يىلى لى شىمىن يەنە قوشۇن باشلاپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، لىۋ خېيدا بىلەن مىڭشۈيدە (ھازىرقى جاڭشۈيدە) تۇتۇشۇپ قالغان. ئۇلار دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئىككى ئايچە تىرىكشىپ تۇرغان. كېيىن لى شىمىن لىۋ قوشۇنلىرىنىڭ ئاشلىق توشۇش يولىنى ئۈزۈپ قويۇپ ۋە مىڭشۈينىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا توسما توسۇپ، 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى لىۋ قوشۇنلىرى بىلەن بىر كۈن كەسكىن جەڭ قىلغان. لى شىمىن مىنگەن «مۇشت» ئارغىمىقىغا 9 ئوق تەگكەن. شۇنداق بولسىمۇ لىۋ قوشۇنلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي چېكىنگەن. لى شىمىن دەريانىڭ يۇقىرىسىدىكى توسىنى ئېچىۋېتىپ، لىۋ قوشۇنلىرىنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى سۇغا باستۇرۇپ ئۆلتۈرگەن، لىۋ خېيدا 100 نەچچە ئادىمى بىلەن تۈركىي خاقانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. تاڭ قوشۇنلىرى خېيىي، شەندۇڭ ئەتراپىنى يېڭىباشتىن مۇستەھكەملىگەن.

تاڭ تەيزۇڭ مۇشت ئارغىمىقى توغرىسىدا: «چەبەس چاپار پەرۋاز قىلىپ، داۋان ئېشىپ ئەلنى ئېلىپ» دەپ بېغىشلىما يازغان.

بۇ 6 ئاتنىڭ تاش ئويىملىرى تارىخىي بوران - چاپقۇنلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ نەچچە قېتىم توغرىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن، ھازىر شەنشى ئۆلكىلىك موزېيىدا ساقلانماقتا.

يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر سىياسەتچىلەر

ساتتار ياسىن

ئۇيغۇرلار يىراق قەدىمكى زاماندىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە مەيلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان سۇلالىلەردە بولسۇن ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان خاندانلىقلاردا بولسۇن، ئۆزىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭگو تارىخىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى، تارىخشۇناسلىرى، سىياسەتچىلىرى، تىلشۇناسلىرى بىناكارلىق ئۇستىلىرى ۋە داڭلىق رەسساملار تېخىمۇ گەۋدىلىك.

سىياسەتچى سەئىد جېلىل شەمسىدىن ئۆمەر

ئۇ (1211، 1279 - يىللار) يۈەن دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان داڭلىق سىياسەتچى ھەم يۈننەن قاتارلىق جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ

ئىشلىرىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان مەشھۇر تارىخىي شەخس. ئۇ دەسلەپتە چىڭگىزخان چېدىرىدا قاراۋۇلئۇق قىلىدىغان ئەسكەرلەرگە باشلىق بولغان. كېيىن دارغاچ، داداخاھ، باشبۇغ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدار، دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى، دۆلەتلىك مالىيە مەھكىمىسىنىڭ باش ئەمەلدارى قاتارلىق مەنەپلەردە بولغان. ئۆمەر داڭلىق مالىيە - ئىقتىساد مۇتەخەسسسى بولۇپلا قالماي، ھەربىي جەھەتتىنمۇ پىشقان ماھىر سىياسەتچى. ئۇ 1279 - يىلى ھازىرقى كۈندىكى شەھىرىدە ۋاپات بولغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۈچۈن داغدۇغىلىق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ھەمدە ئۇ خەلق شائىرلىرى تەرىپىدىن: «پۇقرالار يىغلىش خالتا كوچىدا، ئۆمەر ئۆلگەچكە خەلق يولىدا» دەپ تەرىپلەنگەن. خان ئوردىسىدىن ئۇنىڭغا «تۆھپىكار ۋەزىر»، «خان ئۇستازى»، «باشلامچى سەركەردە»، «دۆلەت تۇۋرۇكى»، «ساداقتىلىك تۈرە» دېگەنگە ئوخشاش ئاتاق ۋە ئۇنۋانلار بېرىلگەن. ئۆمەرنىڭ ئەۋلادلىرى 4 - نەۋرىسىگىچە يۈننەن مەمۇرىي ئۆلكىسىنى ئىدارە قىلغان. ئۇنىڭ نەسردىن، ھەسەن، خوشىن، مەسئۇد ۋە جەمسىدىن ئومۇلى قاتارلىق بەش ئوغلى بولۇپ، ئەڭ يۇقىرىسى مۇئەككىل (ۋەزىر بىلەن ئوخشاش)، ئەڭ تۆۋىنى باشبۇغ بولغان.

سىياسەتچى، مالىيە مۇتەخەسسسى ساڭگې. ساڭگېنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، ئېنىقى شۇكى، ئۇ قۇبىلاخاننىڭ سول قول ۋەزىرى، يۈەن دەۋرىدە جازى - پەرمانبەردار مەھكىمىسىنىڭ مۇئەككىلى، ھۆدەيچى ۋە ئاغىچا مەھكىمىسىنىڭ مۇئەككىلى قاتارلىق مەنەپلەردە بولغان.

ساڭگې ئەسلى غەربىي يۇرتلۇق بولۇپ، ئاتا - بوۋىسى موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە گەنسۇغا كېلىپ ئولتۇراقلىنىپ قالغان. ئۇ كۆپ خىل تىل - يېزىقنى پۇختا ئىگىلىگەندىن سىرت، دىنىي ئىلمىدىمۇ كامالەتكە يەتكەن. مىلادى 1265 - يىلى تىبەتلىك راھىب ۋە خان ئۇستازى پاسىباھ ساڭگېنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ خان يارلىقى بىلەن گەنسۇغا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان ھەمدە ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ ئۇنى ئۆز يېنىغا خىزمەتكە ئالغان. كېيىن ساڭگې قۇبىلاخان تەرىپىدىن ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش، ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلىرىنى ۋە پۇل مۇئامىلە، پوچتا - ئالاقە ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تىبەت رايونىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىشكە دائىر بىر قاتار پايدىلىق سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

مەشھۇر سىياسەتچى ئارغۇن سالى. ئۇ يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تىلشۇناس، ئاتاقلىق سىياسەتچى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ياشىغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن.

ئارغۇن سالىنىڭ تەخەللۇسى قىتاي سالى بولۇپ، بوۋىسى ئاتاي چىڭگىزخان دەۋرىدە (1162 - 1227 - يىللار) ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئىلمىدىن ئىچكىرى ئۆلكىگە ساياھەتكە بېرىپ ماكانلىشىپ قالغان. ئاتىسى قۇت سالى ئاتاي سالىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق مەركىزىگە تەكلىپ قىلىنىپ، ئوردا ئىچىدە باش تەپتىش بېگى، دىۋان بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئارغۇن سالى سانسىكىرت، خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل تىل - يېزىقلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەندىن سىرت، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىشقىمۇ قاتناشقان. ئارغۇن سالى يەنە «دۆلەتنىڭ روناق تېپىشى بىلىم ئىگىلىرىگە باغلىق» دېگەن سىياسىي تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن زىيالىيلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرىدىغان ھەم ئۇلارنى ئالاھىدە تەمىناتتىن بەھرىمەن قىلىدىغان موڭغۇلچە - ئۇيغۇرچە خانزادىلەر مەكتىپى قۇرۇلغان.

مەشھۇر سىياسەتچى ئارغۇن سالى ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، يۇقىرىقىدەك بىر قاتار يېڭى ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ

ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. داڭلىق سىياسەتچى ليەن شىشەن. ئۇ يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ئۇيغۇر سىياسەتچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، فامىلىسىنىڭ «ليەن» بولۇشى دادىسى بۇيرۇق ھىيانىڭ ئۆتكەن ۋەزىپىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يۈەن شيەنزۇڭ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە ئۇ قۇبلاينىڭ قول ئاستىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن. شۇنداقلا قۇبلاينىڭ پادىشاھلىق تەختكە ئولتۇرۇشىغىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقارغان. ليەن شىشەن يۈەن دەۋرىدىكى داڭلىق سىياسەتچى بولۇپلا قالماستىن، مەدەنىيەت سەۋىيە جەھەتتىنمۇ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان داڭلىق ئەدىبىتۇر. ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تەرەققىي قىلىشى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان داڭلىق تارىخىي شەخستۇر. مەشھۇر ۋەزىر ۋە سىياسەتچى دانىشمەن. دانىشمەن (1257 - ، 1317 - يىللار) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالدىنقى قاتاردىكى ئۇيغۇر سىياسەتچىلىرىنىڭ بىرى. گەرچە يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا دانىشمەن ھەققىدە مەخسۇس تەزكىرە قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان يۈەن تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردە ئۇ توغرىلىق بايانلار بار.

دانىشمەن غەربىي يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرىدىن بولغان قارلۇقلاردىن بولۇپ، بوۋىسى، ئوغلى ۋە نەۋرىلىرىدىن تارتىپ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا مەنسەپ تۇتقان ھەم موڭغۇل ئېمپېرىيىسى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بۇ جەرياندا ئۇ يۈەن ئېمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر قىسىم پۇرسەتپەرەس كىشىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىشىغا يۈرەكلىك ھالدا قارشى تۇرغان ھەمدە بۇنداق ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا قۇبلايخانغا تەكلىپ بەرگەن. ئۇنىڭ ساداقەتمەنلىكى قۇبلايخانغا ياراپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن سىياسىي ئورنىمۇ بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. ئۇ 60 يېشىغا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەشھۇر سەركەردە ۋە سىياسەتچى ئېلى قايا. ئېلى قايا (1227 - ، 1286 - يىللار) يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي سۇغنى مەغلۇپ قىلىپ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان ئاتاقلىق سانغۇن، شۇنداقلا يۈەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە شۆھرەت قازانغان مەشھۇر ئەرباب.

ئېلى قايا ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلىنىڭ يازلىق پايتەختى بولغان بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دا ئۇيغۇر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئەتراپىق بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشكەن. ئۇ دىنىي (بۇددا دىنى) جەھەتتە كامالەتكە يېتىپلا قالماستىن، شېئىرىيەت، مۇزىكا، رەسساملىق، تارىخ، نىل ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت بىلىملەرنىمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كېيىنكى سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس ياراتقان.

ئېلى قايا داڭلىق ھەربىي سەركەردە بولۇپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي سۇلف سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشىدا دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپلا قالماستىن، ئۆزىنىڭ قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلىش ماھارىتى ۋە ستراتېگىيەلىك پىلانلاش سەنئىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۈەن ئېمپېرىيىسىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە كۈچىيىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا «دۆلەت تۇۋرۇكى»، «چاڭشاۋاڭى»، «جياڭلىڭ ۋاڭى» ۋە «ئوردا ئۇستازى» دېگەنگە ئوخشاش مەنسەپ ۋە ئاتاقلار ئىنتايىن قىلىنغان.

كۈتۈپخانىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە

پەرزانە سادىق

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى راۋاجلاندىرۇلۇۋاتقان، ئىشك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن بۈگۈنكى كۈندە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش - سوتسىيالىستىك كۈتۈپخانىلارنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى. كۈتۈپخانىلار سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش جەريانىدا قانداق رول ئوينىشى كېرەك؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن كۈتۈپخانىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى توغرىسىدا ئويلىنىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

1. كۈتۈپخانىلار دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەر

بىرىنچىدىن، كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستا. كۈتۈپخانا تەرەققىياتىنى تۈپ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى كۈچى بەلگىلەيدۇ. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى دۆلىتىمىز ئىقتىسادى كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ كەتمىگەن رايونلاردا كۈتۈپخانىلار ئىنتايىن جىددىي نامراتلىقتا تۇرۇپ كەلدى. دۆلەتتىن چۈشۈرۈلىدىغان خىراجەتلەر ئۆز ۋاقتىدا چۈشۈرۈپ بېرىلمەي، يېڭى قۇرۇلۇشلار پۈتمەي تۇرۇپ قېلىپ، كۈتۈپخانىلارنىڭ نورمال خىزمەت ئېلىپ بېرىشىغا زور تەسىر يەتكۈزدى. ئۇندىن باشقا كۈتۈپخانىلارنىڭ ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇكەممەل بولماسلىق، زۆرۈر بولغان زامانىۋى ئۈسكۈنىلەر كەمچىل بولۇشتەك ئەھۋاللارمۇ ئېغىر. نۇرغۇن كۈتۈپخانىلاردا كەسىپى خىزمەتلەر يەنىلا قالاق قول ئەمگىكى بىلەن ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. يېڭى كىتابلارنىڭ قوشۇمچە نۇسخىسى ئازلاپ، جۇغلانما قۇرۇلۇشىغا زور تەسىر يەتكۈزدى. ھۈججەت - ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى كونسراپ كەتتى، ھۈججەت، ماتېرىياللار مەنبەسىنىڭ تولۇق بولماسلىقى، سىستېمىلىق بولماسلىقى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر كۈتۈپخانا ئىشلىرى تەرەققىياتىغا زور تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، كۈتۈپخانىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن. بۇنى يەنىلا ئىقتىسادتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ئىقتىساد كەمچىل بولغانلىقتىن رادىئو - تېلېۋىزىيە قاتارلىق ھەر خىل تەشۋىقات ۋاسىتىلىرىدا كۈتۈپخانىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا يېتەرلىك تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈتۈپخانىلارنىڭ جايلاشقان ئورنى شەھەر مەركىزىدىن كۆپ يىراق بولغاچقا، كىتاب - ماتېرىيال كۆرۈشكە كېلىدىغانلار ئاز بولىۋاتىدۇ. بۇمۇ كۈتۈپخانا ئىشلىرى تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى يەتكۈزۈۋاتىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ ساپاسى تۆۋەن. بولۇپمۇ ئاممىۋى كۈتۈپخانىلاردا بۇ مەسىلە ئېغىر، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، كۈتۈپخانا بىر خىل ئاممىۋى سورۇن دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرى بىۋاسىتە باشقۇردى. شۇ سەۋەبتىن مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، سالامەتلىكى ناچار كىشىلەر كۈتۈپخانىلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئىقتىساد قىس بولغاچقا كەسپىي خادىملارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش كەمچىل بولدى، كۆپ ساندىكى خادىملارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا كۈندىلىك خىزمەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى زور دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى.

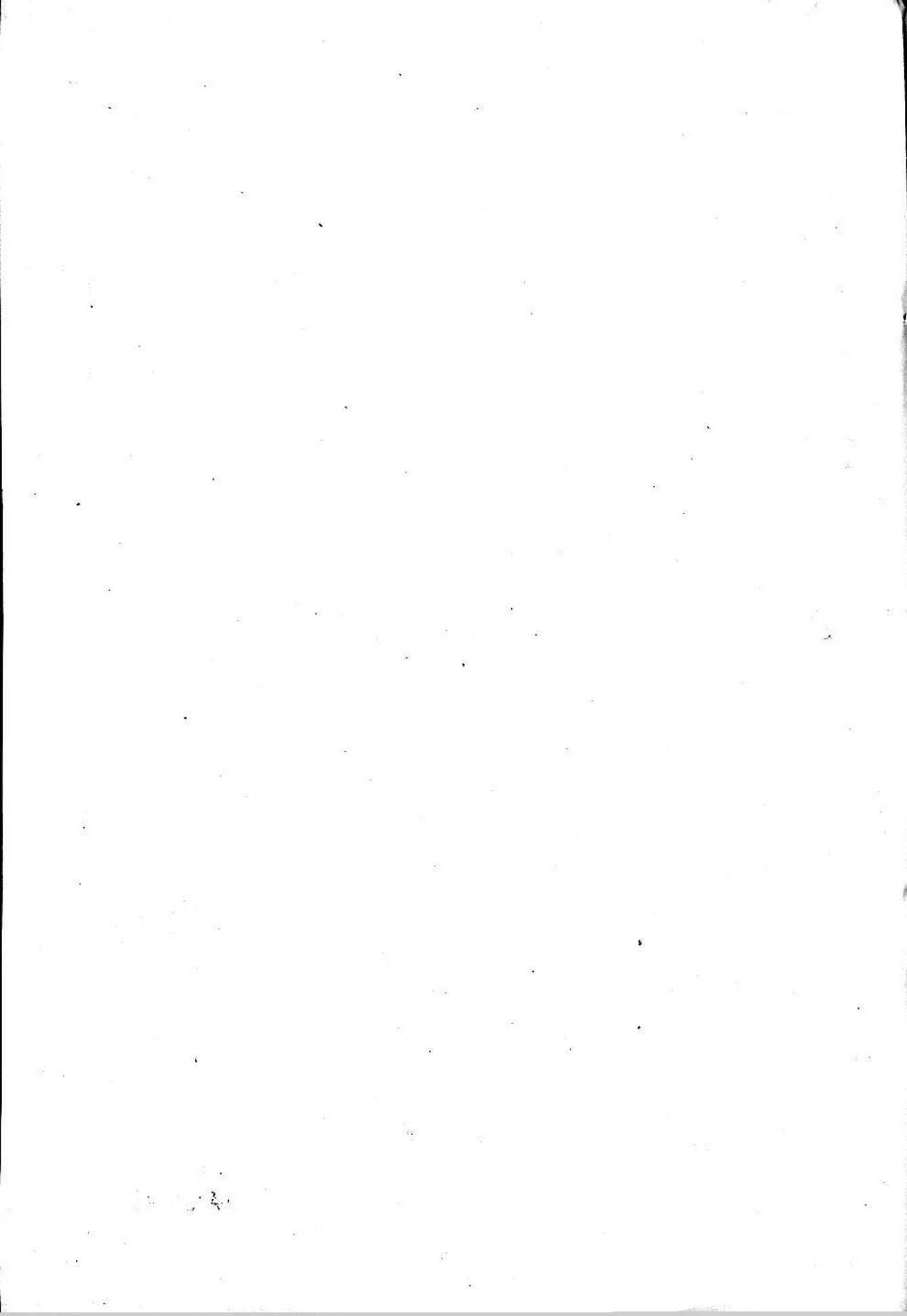
ئىقتىساد يېتىشمەسلىك بىلەن ئادەم ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكى كۈتۈپخانىلارنىڭ نامزاتلىقىنى تېخىمۇگەۋدىلەندۈرۈپ قويدى. بۇ كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ ئىدىيىسىدە بىر خىل توقۇنۇش پەيدا قىلدى. ھەمدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزدى.

2. مۇلازىمەت قىلىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتمۇ بارغانسېرى بىلىمگە تايىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان، بىلىمگە تايىنىپ ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بولدى. بۇ كۈتۈپخانىلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، جەمئىيەت ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولدى. لېكىن يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك نۆۋەتتە كۆپ ساندىكى كۈتۈپخانىلارنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، مۇلازىمەت ساپاسى ھازىرقى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا يېتىشمەي قېلىۋاتىدۇ. پەن - تېخنىكا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش جەھەتلەردە تېگىشلىك تۆھپە قوشالمايۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا كۈتۈپخانا پەقەت كىتاب ئازىيەت ئېلىپ كۆرۈش، كىتاب قايتۇرۇش ئۈچۈنلا بارىدىغان جاي دەپ قارىلىپ، ئۈچۈرنىڭ ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇش چوڭقۇر بولمايۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى يەنىلا كۈتۈپخانىلاردا پەقەت جەمئىيەتنى ئۈزلۈكسىز ئالىي مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىگەندىلا، ئاندىن جەمئىيەتنىڭ ئىشەنچىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغاندىلا تەرەققى تاپقىلى بولىدۇ. بۇ كۈتۈپخانا ئىشلىرىنىڭ ئىستىقبالى بىلەن ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش.

3. كۈتۈپخانىنى قىيىنچىلىقتىن قورقماي تەرەققىي قىلدۇرۇش ھازىر كۈتۈپخانىلارنىڭ شارائىتى قىيىن بولسىمۇ، لېكىن مۇلازىمەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى كۆتۈرۈشكە بولىدۇ. مېنىڭچە بىرىنچىدىن، ھۆججەت - ماتېرىياللارنى ئېچىش ئارقىلىق ئۇچۇر خىزمىتىنى كۈتۈپخانا خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، ئىلمىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ھەر خىل تەرتىپ - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىش، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى بېكىتىش، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشنى تەڭ ئېلىپ بېرىش كېرەك، باھالاش بويىچە ئۈنۋان بېرىش قاتارلىقلارنى يولغا قويۇش كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي ئەخلاقى، ئىدىيىۋى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن كەسپىي بىلىمنى يېڭىلاپ تۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بولۇپمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك كەسپىي خادىملارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىپ، ئۇچۇر مۇلازىمىتى ۋاسىتىسىنىڭ زامانىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش. ھەر خىل شەكىلدىكى مۇلازىمەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش. ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، بىلىم بايلىقىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. بۇنىڭدا ھەر خىل مەخسۇس تېمىدىكى قىرائەتخانىلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئالاھىدە مۇلازىمەت قىلىشنى يولغا قويۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. كارخانىلارنىڭ يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەشمۇ مۇھىم بولغان مۇلازىمەت تۈرلىرىنىڭ بىرى. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، بىزنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىمىزنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. ھەم كىتابخانلارغا قولايلىق يارىتىپ بەرگىلى بولىدۇ.

مۇشتىرلار دىققىتىگە:

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ بىرى. بۇ ژۇرنال ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك 107 ئىلمىي جەمئىيەت ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىكى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىلىرىگە قاراشلىق ئالىملار گۇرۇھىنى ئارقا تىرەك قىلغان ھالدا پەلسەپە، مائارىپ، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، يەن - تېخنىكا، دىن، ئەخلاق، باشقۇرۇش، تالانتشۇناسلىق، ئارىلىق پەنلەر بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە مائارىپ بولمىغان كەشپىيات. ئىختىرالارنى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئىخچام تونۇشتۇرۇپ، ئىلىم - پەننى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم بىر بىلىم مۇنبىرى. ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىرى ئالىملار ۋە ئەمەلىي خىزمەت تەجرىبىلىرى مول بىلىملىك رەھبەرلەردىن تەركىب تاپقان، ئۇلار ئادەمنىڭ سۈپەت - ساپاسىنى نىشان قىلغان ھالدا سىزنى دانايى - دانىشمەنلەر، پەيلاسوپ - مۇتەپەككۇرلار، پىرى - ئۇستازلار، ھەققانىي ئىلىم چولپانلىرى، سەنئەتكارلار، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پىسخولوگىلار بىلەن ئۆلپەتلەشتۈرۈپ، قەددىڭىزنى رۇسلاپ زامانىۋى قەدەم بېسىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ. بىز سىزنىڭ بۇ ژۇرنالنى زېرىكمەستىن بىر يىل ئوقۇپ بېقىپ، ئاندىن بىر پىكىر بېرىشىڭىزنى سورايمىز! ژۇرنالنىڭ بىر يىللىق سانلىرىغا 16.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانغا 4.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغىسىز. ئەگەر مۇشتىرى بولۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئوقۇرمەنلەر بولسا، يىللىق توپلامغا 30 يۈەندىن پۇل ئەۋەتسەڭلار، پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىمىز.

ئادرېسى: ئۈرۈمچى «يەنەن» يولى 46 - قورۇ
 «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى
 ئالاقلاشقۇچى: ليۇسۇچىڭ، تېلېفون نومۇرى: 2862025

《新疆社科论坛》全国公开发行

شۇ ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشىر ئەپكارى
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
 مەملىكەت ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 1/CN65-1147
 پوچتا ئارقىلىق مۇشتىرى بولۇش نومۇرى: 58-137
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا
 مۇشتىرى قوبۇل قىلىنىدۇ. باھاسى: 8.00 يۈەن
 ئورنى: ئۈرۈمچى يەنەن يولى 46 - قورۇ
 تېلېفون 2861273 تېلېگرامما: 3027
 مۇقاۋىنى ئوبۇلقاسم ئەمەت لايىھىلىگەن